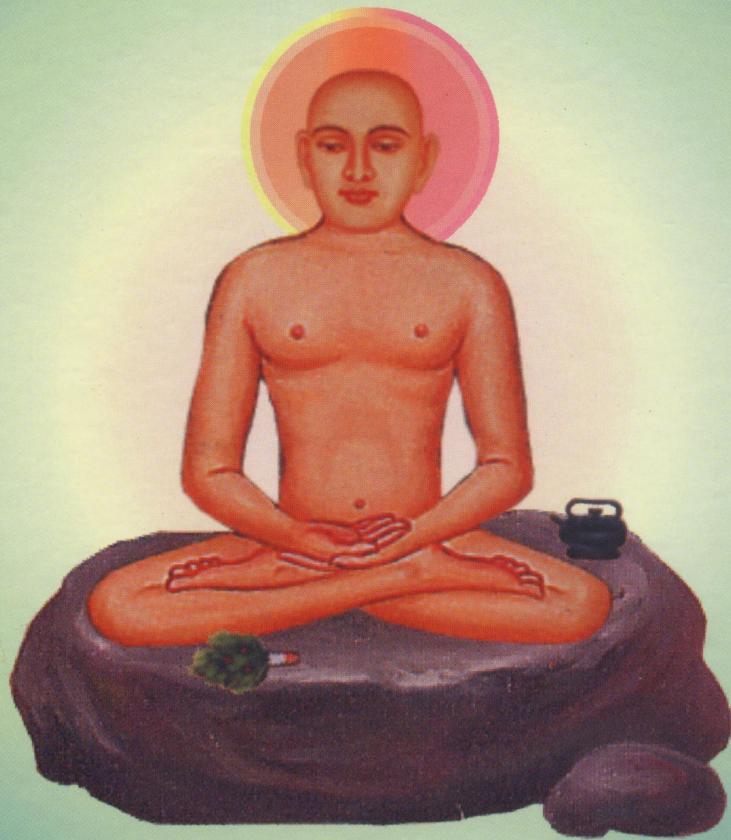

બૃહ્ણ-ક્રદ્ધાસંગ્રહ

અને

લઘુદ્વયસંગ્રહ

શ્રીમદ્ નેમિચંત્ર સિદ્ધાંતિદેવ

પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦

ભગવાનશ્રીકુંડકુંદ-કહાનજૈનશાસ્ત્રમાણા પુષ્પ-૨૧૪

શ્રીમદ્ નેમિયન્દ્ સિદ્ધાંતિદેવ વિરચિત

બૃદ્ધ-કૃત્યાસંગ્રહ

અનો

લઘુકૃત્યાસંગ્રહ

(શ્રીબ્રહ્મદેવવિરચિત સંસ્કૃતવૃત્તિસહિત)

: અનુવાદક :

ભ. વ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહ

બી. એ. (ઓનસ); એસ. ટી. સી. 'રાષ્ટ્રભાષા રલ'

: પ્રકાશક :

શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ

સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

પ્રથમાવૃત્તિ : વીર સંવત્ ૨૫૭૪

વિ. સંવત્ ૨૦૬૪

પ્રત ૨૦૦૦

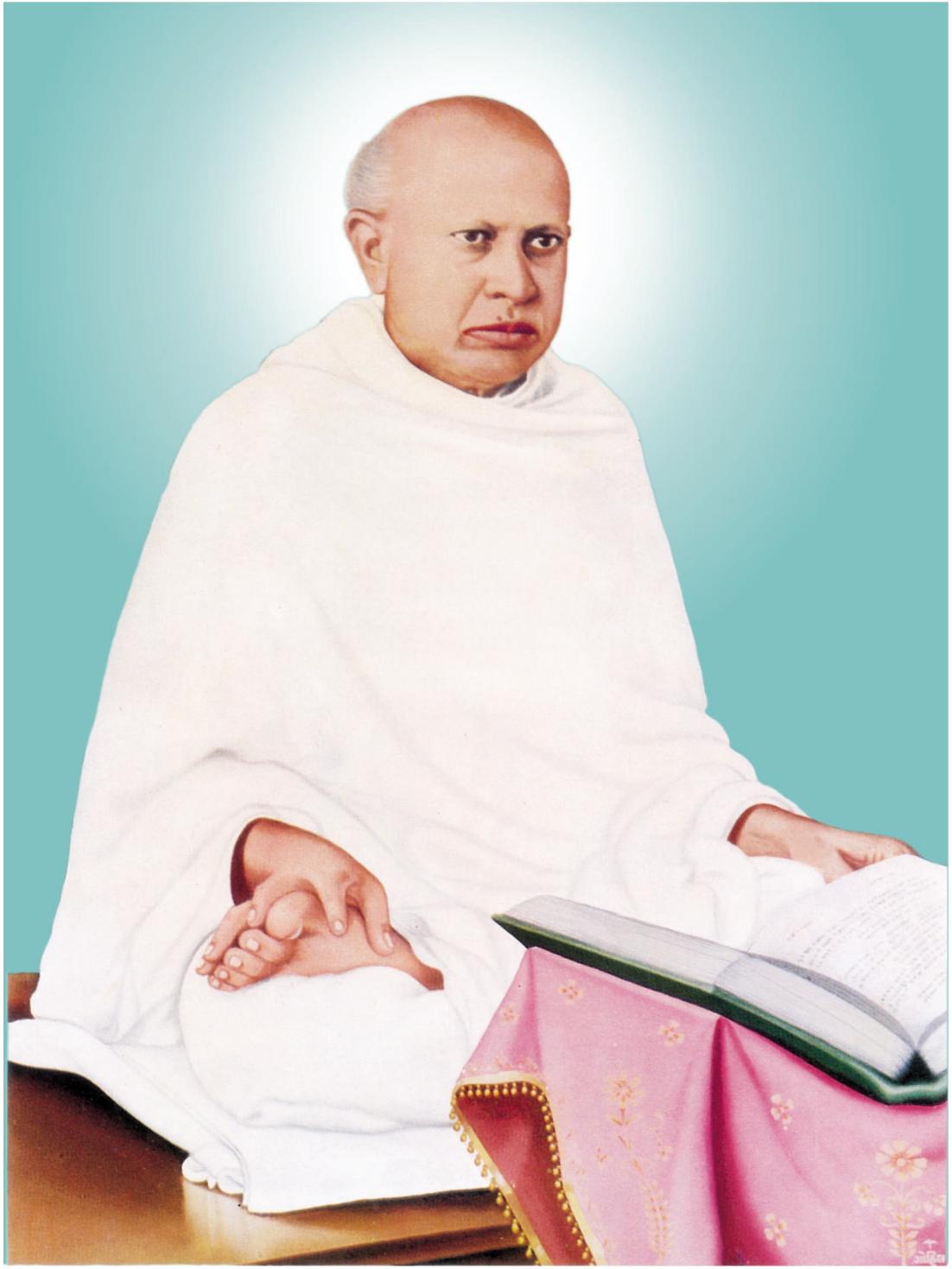
આ શાસ્ત્રની પડતર કિંમત રૂ. ૫૭=૫૦ થાય છે. અનેક મુમુક્ષુઓની આર્થિક સહાયથી આ આવૃત્તિની કિંમત રૂ. ૪૦=૦૦ થાય છે. તેમાંથી ૫૦% શ્રી કુંદકુંદ-કહાન પારમાર્થિક ટ્રસ્ટ હસ્તે સ્વ. શ્રી શાંતિલાલ રત્નલાલ શાહ-પરિવાર તરફથી કિંમત ઘટાડવામાં આવતાં, આ ગ્રંથની વેચાણ કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦ રાખવામાં આવી છે.

કિંમત રૂ. ૨૦=૦૦

: મુદ્રક :

કહાન મુદ્રણાલય
સોનગઢ-૭૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)
૮ : (૦૨૮૪૬) ૨૪૪૦૮૧

પરમ પૂજય અધ્યાત્મમૂર્તિ સદ્ગુરુદેવ શ્રી કાનજુસ્વામી

* શ્રી સદ્ગુરુદેવ-સુતિ *

[પંડિતરત્ન શ્રી હિંમતલાલ જેઠાલાલ શાહ રચિત]

(હસ્તિ)

સંસારસાગર તારવા જિનવાણી છે નૌકા ભલી,
જ્ઞાની સુકાની મળ્યા વિના એ નાવ પણ તારે નહીં;
આ કાળમાં શુદ્ધાત્મજ્ઞાની સુકાની બહુ બહુ દોહલો,
મુજ પુષ્યરાશિ ફળ્યો અહો ! ગુરુ કૃહાન તું નાવિક મળ્યો.

(અનુષ્ટુપ)

અહો ! ભક્ત ચિદાત્માના, સીમંધર-વીર-કુંદના !
બાહ્યાંતર વિભવો તારા, તારે નાવ મુમુક્ષુનાં.

(શિખરિણી)

સાદા દેષ્ટિ તારી વિમળ નિજ ચૈતન્ય નીરખે,
અને જ્ઞાનિમાંહી દરવ-ગુણ-પર્યાય વિલસે;
નિજાલંબીભાવે પરિણતિ સ્વરૂપે જઈ ભળે,
નિમિત્તો વહેવારો ચિદધન વિષે કાંઈ ન મળે.

(શાર્દૂલવિકીર્ણિત)

હૈયું ‘સત સત, જ્ઞાન જ્ઞાન’ ધબકે ને વજવાણી છૂટે,
જે વજે સુમુક્ષુ સત્ત્વ જળકે; પરદવ્ય નાતો તૂટે;
—રાગદ્વેષ રૂચે ન, જંપ ન વળે ભાવેંદ્રિમાં—અંશમાં,
ટકોતીર્ણ અકંપ જ્ઞાન મહિમા હદ્યે રહે સર્વદા.

(વસંતતિલકા)

નિત્યે સુધારણા ચંદ્ર ! તને નમું હું,
કરણા અકારણ સમુદ્ર ! તને નમું હું;
હે જ્ઞાનપોષક સુમેધ ! તને નમું હું,
આ દાસના જીવનશિલ્પી ! તને નમું હું.

(સંગ્રહરા)

ઉંડી ઉંડી, ઉંડેથી સુખનિધિ સતના વાયુ નિત્યે વહેંતી,
વાણી ચિન્મૂર્તિ ! તારી ઉર-અનુભવના સૂક્ષ્મ ભાવે ભરેલી;
ભાવો ઉંડા વિચારી, અભિનવ મહિમા ચિત્તમાં લાવી લાવી,
ખોયેલું રત્ન પામું,—મનરથ મનનો; પૂરજો શક્તિશાળી !

૩૫

શ્રી સ્વાભાવિક ચિદાનંદસ્વરૂપાય નમઃ

પ્રકાશકીય નિવેદન

આ “બૃહદ્રવ્યસંગ્રહ” ૫૮ ગાથાઓનો નાનો થંથ છે, પરંતુ વિષય વિવેચનની દેખિએ ધણો ઉપયોગી અને મહત્વપૂર્ણ છે. ગ્રન્થકારે આમાં જૈન સિદ્ધાન્તનો સાર ભરી ઢીધો છે. જીવના નવ અધિકારોમાં વ્યવહાર અને નિશ્ચય—બન્ને નયોનું સંધિબદ્ધ કથન કર્યું છે.

આ ગ્રન્થમાં ત્રણ અધિકાર છે. પહેલા અધિકારમાં છ દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયનું, બીજામાં સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું તથા ત્રીજામાં નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન ઉત્તમ શૈલીથી કરવામાં આવ્યું છે. સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન માટે તત્ત્વાર્થસૂત્રની જેમ દ્રવ્યસંગ્રહ પણ અત્યંત ઉપયોગી ગ્રન્થ છે, અને શ્રી સમયસાર આદિ અધ્યાત્મ-ગ્રન્થો માટે પ્રવેશિકા સમાન છે. આ ગ્રન્થના રચયિતા શ્રી નેમિયન્દ્ર સિદ્ધાન્તદેવ મહાન્ આચાર્ય હતા અને સિદ્ધાંત તેમ જ અધ્યાત્મના-ગ્રન્થોના પારગામી હતા.

બૃહદ્રવ્યસંગ્રહની માત્ર એક સંસ્કૃત ટીકા ઉપલબ્ધ છે. શ્રી બ્રહ્મદેવે આ ટીકા ધણી સુંદર, વિસ્તૃત અને સપ્રમાણ લખી છે. તેઓ બહુશુત વિદ્વાન હતા. અનેક જૈન શાસ્ત્રોનું ગહન અધ્યયન અને મનન કર્યું હતું. તેમને નયોનું ઉચ્ચકોટિનું જ્ઞાન હતું

પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ આ ગ્રન્થ ઉપર અપૂર્વ અને ગંભીર પ્રવચનો આપ્યાં છે. તેમાંથી પ્રેરણા પામીને આ ગુજરાતી અનુવાદ પ્રથમવાર જ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ પ્રેરણા બદલ તેઓશ્રીનો અતિ અતિ ઉપકાર માનીએ છીએ.

શ્રી બ્રહ્મદેવ સંસ્કૃત ટીકા ઉપરથી આ ગુજરાતી ભાષાન્તર સંદર્ભપ્રેમી બ્ર. ભાઈશ્રી પ્રજલાલ ગિરધરલાલ શાહે કરી આપેલ છે. તેઓ બી. એ. (ઓનસી) એસ. ટી. સી. હોવા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષારાન છે. તેઓ અતિ નમ્ર, વૈરાગ્યશીલ, બાળ બ્રહ્મચારી, ઉત્તમ ધાર્મિકવૃત્તિવાળા, નિઃસ્પૃહી સજ્જન છે, વઠવાણ શહેરની હાઈસ્કૂલમાં પ્રતિષ્ઠાપાત શિક્ષક છે. તેઓ દર વર્ષે બન્ને વેકેશનમાં સોનગઢ આવીને પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીના કલ્યાણપથપ્રદર્શક પ્રવચનોનો તથા અધ્યાત્મચર્ચાનો લાભ લ્યે છે, શ્રીઝાવકાશમાં સોનગઢમાં ચાલતા શિક્ષણવર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમની સચોટ શૈલીથી શિક્ષણ આપે છે. તેમણે ધણા ગ્રન્થોનો ગુજરાતી અનુવાદ કર્યો છે. આ શાસ્ત્રનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ જિનવાણી પ્રત્યેની ભક્તિવશ અત્યંત ઉલ્લાસપૂર્વક, તદન નિઃસ્પૃહભાવે કરી આપ્યો છે તે માટે આ સંસ્થા તેમની અત્યંત અદ્ભુતી છે અને ધન્યવાદ આપવા સાથે અંતઃકરણપૂર્વક તેમનો આભાર માને છે.

માનનીય મુરબ્બી શ્રી રામજીભાઈએ આખો અનુવાદ ખૂબ જીજાવટથી તપાસી આપ્યો છે, તેમજ ધણી જગ્યાએ કુટનોટો લખીને વિષયને અતિસ્પષ્ટ કર્યો છે. વળી, તેમણે પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે

ઉપયોગી થઈ શકે એવું દ્રવ્યસંગ્રહ લખેલ છે, જે ધણી જગ્યાએ ધાર્મિક શિક્ષણ-શિબિરના અભ્યાસક્રમમાં રાખવામાં આવે છે. તે બદલ તેમનો અત્યંત આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી પં. હિમતભાઈએ તથા શ્રી ખીમચંદભાઈએ આખોય અનુવાદ ચીવટથી તપાસી આપ્યો છે અને અનુવાદમાં કોઈ કોઈ સ્થળે પડતી મુશ્કેલીનો તેમના વિશાળ શાન દ્વારા ઉકેલ કરી આપ્યો છે. વળી શ્રી બ્ર. શ્રી ચંદુભાઈ તથા શ્રી બ્ર. ગુલાબચંદભાઈએ અનુવાદ તપાસી આપવા ઉપરાંત પ્રૂફ સંશોધનાદિ કાર્ય પણ કરી આપ્યું છે. આ રીતે તેમણે જે અમૂલ્ય સહાય આપી છે તે બદલ તેમનો સૌનો આભાર માનીએ છીએ.

આ શાસ્ત્રની શ્રી બ્રહ્મદેવવિરચિત સંસ્કૃતવૃત્તિ તથા તેના ગુજરાતી અનુવાદ સહિતની એક આવૃત્તિ આ પહેલાં અન્ય સંસ્થા તરફથી પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી. આ શાસ્ત્ર મુમુક્ષુઓને આત્મહિતાર્થે ખૂબ જ ઉપયોગી લાગવાથી આ સંસ્થા દ્વારા તેની પ્રથમ આવૃત્તિ પ્રકાશિત થઈ રહી છે. આશા છે કે મુમુક્ષુ સમાજ તેના સ્વાધ્યાયથી લાભાન્વિત થશે.

શ્રી જિનેન્દ્ર પરમાત્મા દ્વારા જે વસ્તુસ્વરૂપનું સચોટ, સુસ્પષ્ટ અને નયવિભાગપૂર્વક પ્રતિપાદન આ ગ્રન્થમાં કરવામાં આવ્યું છે તે વાંચી-વિચારી, તેના ભાવોને યથાર્થપણે અંતરમાં ઉતારીને જિજાસુ જીવો શાયકસ્વભાવના આશ્રયે નિજાતહિત સાધો એ ભાવના.

પૂજ્ય ગુરુટેવશ્રીનો
૧૧૮મો જન્મ-જ્યંતી મહોત્સવ
વૈશાખ સુદ ૨
તા. ૭-૫-૨૦૦૮

સાહિત્યપ્રકાશનસમિતિ
શ્રી દિગંબર જૈન સ્વાધ્યાયમંદિર ટ્રસ્ટ
સોનગઢ-૩૬૪૨૫૦ (સૌરાષ્ટ્ર)

અનુક્રમણિકા

વિષય	ગાથા નં.	પાના નં.
પ્રથમ અધિકાર	૧-૨૭ ----- ૧-૬૧	
ટીકાકારનું મંગલાચરણ	૧	
શ્રંથકર્તાનું મંગલાચરણ	૧ ----- ૪	
મંગલાચરણનું ફળ	૧ ----- ૬	
શાસ્ત્રનું નિમિત્ત કારણ, પ્રયોજન, પરિમાણ	૧ ----- ૭	
નામ અને કર્તા		
જીવદ્વયના સંબંધમાં નવ અધિકારોનું સંક્ષેપ કથન	૨ ----- ૮	
જીવનું સ્વરૂપ (ચેતના)	૩ ----- ૧૧	
ઉપયોગનું સ્વરૂપ	૪ ----- ૧૪	
જ્ઞાનોપયોગના ભેદ તથા સ્વરૂપ	૫ ----- ૧૬	
જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગના વ્યાખ્યાનનો નય વિભાગથી ઉપસંહાર	૬ ----- ૨૦	
જીવ વ્યવહારથી મૂર્ત છે પણ નિશ્ચયથી અમૂર્ત છે	૭ ----- ૨૨	
જીવ નિશ્ચયથી કર્માદિના કર્તાપણાથી રહિત હોવા છતાં		
વ્યવહારનયથી કર્મનો કર્તા થાય છે	૮ ----- ૨૪	
જીવ શુદ્ધનયથી નિર્વિકાર સુખામૃતનો ભોક્તા છે તોપણ અશુદ્ધનયથી		
સાંસારિક સુખ-દુઃખનો ભોક્તા થાય છે	૯ ----- ૨૬	
જીવ નિશ્ચયનયથી લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશમાત્ર હોવા છતાં		
વ્યવહારનયથી શરીરપ્રમાણ છે	૧૦ ----- ૨૮	
સમુદ્ધાતના ભેદ અને સ્વરૂપ	૧૦ ----- ૩૦	
સંસારી જીવનું સ્વરૂપ નયવિભાગથી	૧૧ ----- ૩૩	
ત્રસ અને સ્થાવરના ભેદ, ત્રસ અને સ્થાવરનું ચૌદ જીવસમાસ		
અપેક્ષાએ કથન	૧૨ ----- ૩૪	
જીવોનું ચૌદ માગણાસ્થાન અને ચૌદ ગુણસ્થાન અપેક્ષાએ કથન	૧૩ ----- ૩૭	
ગુણસ્થાનોનાં નામ અને લક્ષણ	૧૩ ----- ૩૭	
શ્રાવકની અગીયાર પ્રતિમાઓ	૧૩ ----- ૪૦	

વિષય	ગાથા નં.	પાના નં.
મુનિરાજનાં પાંચ મહાક્રતો તથા શ્રેણી વગેરેનું સ્વરૂપ	૧૩	૪૦
માર્ગશાઓનું કથન.....	૧૩	૪૩
સિદ્ધોનું સ્વરૂપ તથા ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ.....	૧૪	૪૭
હેયરૂપ અજીવદ્વયના કથનની શરૂઆત તથા ભેદ	૧૫	૫૬
પુદ્ગલનું સ્વરૂપ	૧૫	૫૭
પુદ્ગલ દ્વયના વિભાવવયંજન પર્યાયોનું પ્રતિપાદન	૧૬	૫૮
ધર્મદ્વયનું વ્યાખ્યાન	૧૭	૬૨
અધર્મદ્વયનું વ્યાખ્યાન.....	૧૮	૬૩
આકાશદ્વયનું કથન	૧૯	૬૪
લોકાકાશના સ્વરૂપનું કથન	૨૦	૬૬
નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળનું સ્વરૂપ.....	૨૧	૬૭
કાળદ્વયના અભાવરૂપ માન્યતાનું ખંડન,		
સમય આદિ કાળના પર્યાયોનું ઉપાદાન કારણ કાળદ્વય નથી		
એવી માન્યતાનું ખંડન.....	૨૧	૭૦
નિશ્ચયકાળના રહેવાના ક્ષેત્રનું તથા દ્વયની સંખ્યાનું પ્રતિપાદન	૨૨	૭૧
લોકાકાશની બધારનાં કાળાણુઓનો અભાવ હોવાથી		
આકાશદ્વયનું પરિણમન કઈ રીતે?	૨૨	૭૨
કાળદ્વયના પરિણમનમાં સહકારી(નિમિત) કારણ કોણ?	૨૨	૭૩
૭ દ્વયોના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર,		
પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનની શરૂઆત	૨૩-૨૪	૭૬
કાયતવના વ્યાખ્યનનો વિશેષ વિસ્તાર	૨૫	૭૮
પુદ્ગલ દ્વયને પણ કાયત્વ હોવાનું કથન	૨૬	૮૧
પ્રદેશનું લક્ષણ	૨૭	૮૩
૭ દ્વયોનું ચૂલ્હિકારૂપે વિશેષ વ્યાખ્યાન	૮૪	
હેય-ઉપાદેય સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર	૮૮	
ાધિકાર બીજો		
સપ્તાત્ત્વ-નવપદાર્થ આધિકાર	૨૮-૩૮	
બીજા અધિકારની સમુદ્દર્ય પાતનિકા.....	૮૦	

વિષય	ગાથા નં.	પાના નં.
આસ્તવ આદિ સાત પદાર્થોની સિદ્ધિ	૮૧	
કચા પદાર્થોનો કર્તા કોણ તથા કર્તૃત્વના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન	૮૩	
શુદ્ધ પારિણામિક ભાવ ધેયરૂપ છે ધ્યાન કે ભાવનારૂપ નથી તેની ચર્ચા	૮૪	
સાત તત્ત્વોનો નિર્દેશ	૨૮	૮૫
આસ્તવનું સ્વરૂપ (ભાવાસ્તવ અને દ્રવ્યાસ્તવનું સ્વરૂપ)	૨૯	૮૭
ભાવાસ્તવનું વિશેષપણે કથન	૩૦	૮૮
દ્રવ્યાસ્તવનું વિશેષપણે કથન	૩૧	૯૦૧
બંધ પદાર્થનું કથન (ભાવબંધ અને દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ)	૩૨	૯૦૨
બંધના પ્રકૃતિ આદિ ચાર ભેદોનું કથન	૩૩	૯૦૩
સંવર પદાર્થના સ્વરૂપનું કથન (ભાવસંવર અને દ્રવ્યસંવરનું કથન)	૩૪	૯૦૭
સંવરના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન	૩૪	૯૦૮
ક્ષયોપશમનું લક્ષણા	૩૪	૯૧૧
સંવરના કારણોના ભેદનું કથન	૩૪	૯૧૨
પ્રત અને ગુનિનું સ્વરૂપ	૩૪	૯૧૩
ઉત્તમ ક્ષમાદિ દસ્થર્મનું સ્વરૂપ	૩૪	૯૧૪
બાર અનુપ્રેક્ષાનું કથન		
અધ્યુત અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૧૭
અશરાડ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૧૮
સંસાર અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૧૯
એકત્વ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૨
અન્યત્વ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૪
અશુચિ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૫
આસ્તવ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૬
સંવર અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૭
નિજરા અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૮
લોક અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૯૨૯
(અધો-મધ્ય-ઉર્ધ્વલોકનું વર્ણન)		
બોધિદૂર્લભ અનુપ્રેક્ષા	૩૪	૧૬૦

વિષય	ગાથા નં.	પાના નં.
ધર્મ અનુપ્રેક્ષા.....	૩૫	૧૬૧
પરિષહજીયનું કથન	૩૫	૧૬૩
ચારિત્રનું કથન	૩૫	૧૬૩
સંવરપૂર્વક નિર્જરાતત્ત્વનું સ્વરૂપ	૩૬	૧૬૭
મોક્ષ તત્ત્વનું કથન.....	૩૭	૧૭૧
પુષ્ય-પાપના સ્વરૂપનું કથન	૩૮	૧૭૪

અધિકાર ગ્રીજો

(મોક્ષમાર્ગ અધિકાર)	૩૮-૪૭ ----- ૧૭૮-૨૬૨
વ્યવહાર અને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ	૩૮ ----- ૧૭૮
અભેદપણે આત્મા જ મોક્ષમાર્ગ છે	૪૦ ----- ૧૮૧
સમ્યગ્દર્શનનું કથન	૪૧ ----- ૧૮૩
પચીસ દોષ રહિત સમ્યકૃત્વનું કથન	૪૧ ----- ૧૮૬
સમ્યકૃત્વના આઠ અંગનું સ્વરૂપ.....	૪૧ ----- ૧૮૯
સમ્યકૃત્વનો મહિમા	૪૧ ----- ૧૯૮
સમ્યકૃત્વાનનું સ્વરૂપ	૪૨ ----- ૨૦૧
સમ્યકૃત્વાના ભેદ	૪૨ ----- ૨૦૨
ચાર અનુયોગનું સ્વરૂપ.....	૪૨ ----- ૨૦૩
વિકલ્પ રહિત સત્તાનું ગ્રહણ કરનાર દર્શનનું કથન	૪૩ ----- ૨૦૬
મુક્ત જીવોને દર્શન અને જ્ઞાન એક સાથે જ થાય છે	૪૪ ----- ૨૦૮
દર્શન અને જ્ઞાનના સ્વરૂપ સંબંધી શંકા સમાધાન	૪૪ ----- ૨૧૦
સરાગ ચારિત્રનું સ્વરૂપ	૪૫ ----- ૨૧૪
વ્યવહારચારિત્રથી સાધ્ય નિશ્ચય ચારિત્રનું નિરૂપણ	૪૬ ----- ૨૧૭
નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગને અનુરૂપ	૪૭ ----- ૨૧૯
ધ્યાનના અભ્યાસનો ઉપદેશ, ધ્યાતા પુરુષનું લક્ષણ	૪૮ ----- ૨૨૧
આગમ ભાષાએ ધ્યાનના ભેદોનું કથન.....	૪૮ ----- ૨૨૨
અધ્યાત્મમાધારે ધ્યાનનું સ્વરૂપ	૪૮ ----- ૨૨૬
ધ્યાનના પ્રતિબંધક મોહ-રાગ-દ્વેષનું સ્વરૂપ	૪૮ ----- ૨૨૬
મંત્રવાક્યમાં સ્થિત પદસ્થ ધ્યાનનું વિવરણ	૪૯ ----- ૨૨૮

વિષય	ગાથા નં.	પાના નં.
‘ઓ’ એ પાંચે પરમેષ્ઠીઓનું આદિ પદ કેવી રીતે છે!	૪૮	૨૨૮
અરહંત પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ.....	૪૦	૨૩૧
સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ અંગે ચર્ચા	૪૦	૨૩૨
સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ.....	૪૧	૨૩૭
આચાર્ય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ	૪૨	૨૩૮
ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ	૪૩	૨૪૨
સાધુ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ	૪૪	૨૪૩
ધ્યેય-ધ્યાતા-ધ્યાનનું લક્ષણ તથા નય વિભાગ	૫૫	૨૪૬
શુભાશુભ મન-વચન-કાયાના નિરોધરૂપ પરમ ધ્યાનનું સ્વરૂપ.....	૫૬	૨૪૭
ચૂલિકા અથવા ઉપસંહારરૂપે ધ્યાતા પુરુષનાં લક્ષણ ને ધ્યાનની સમગ્રીનું કથન	૫૭	૨૫૫
પંચમકાળમાં ધ્યાનનો અભાવ હોવાની શંકાનું સમાધાન.....	૫૭	૨૫૫
આ કાળે મોક્ષ નથી માટે આ કાળે ધ્યાન નિષ્ઠયોજન છે તે શંકાનું નિવારણ	૫૭	૨૫૮
મોક્ષના વિષયમાં નયવિચાર	૫૭	૨૬૦
અધ્યાત્મ શબ્દનો અર્થ.....	૫૭	૨૬૧
ગ્રન્થકારના અભિમાનના પરિહારનું કથન	૫૮	૨૬૨
લઘુદવ્યસંગ્રહ	ગાથા ૧-૨૫	૨૬૫-૨૬૮
અકારાદિકમેણ બૃહદ્વદ્વય ગાથાસૂચિ	૨૭૦	

श्री नेमियन्द्रसिद्धांतिदेव-विरचित

श्री

बृहद्-द्रव्यसंग्रह

→॥६॥४४॥५॥←

- १ -

धड्ड्रव्य-पंचासितकाय अधिकार

→॥६॥४४॥५॥←

श्रीमद्भ्रह्मदेवकृता संस्कृतव्याख्या ।

प्रणम्य परमात्मानं सिद्धं त्रैलोक्यवन्दितम् ।
स्वाभाविकचिदानन्दस्वरूपं निर्मलाव्ययम् ॥१॥
शुद्धजीवादिद्रव्याणां देशकं च जिनेश्वरम् ।
द्रव्यसंग्रहसूत्राणां वृत्तिं वक्ष्ये समाप्तः ॥२॥ युम्मम् ॥

अथ मालवदेशे धारानामनगराधिपतिराजाभोजदेवाभिधानकलिकालचक्रवर्तिसम्बन्धिनः

श्री ब्रह्मदेवकृत संस्कृत टीकानो

ગुજરाती अनुवाद

[टीकाकारनुं भंगलाचरण :—] त्राण लोकथी वंद्य, स्वाभाविक चिदानन्दस्वरूप, निर्मण तथा अविनाशी ऐवा सिद्ध परमात्माने अने शुद्धज्ञवादि द्रव्योना उपदेशक श्री जिनेश्वरभगवानने प्रणाम करीने, हुं (-ब्रह्मदेव), द्रव्यसंग्रह (नामना ग्रन्थ)नां सूत्रोनी टीका संक्षेपमां कहीश. (१-२)

[હવे श्री टीकाकार ग्रन्थनी टीकानो प्रारंभ करे છે :—]

माणवा देशमां, धारानगरीना अधिपति कणिकाण्यकवर्ती भोजदेवराजाना संबंधी

શ્રીપાલમહામણલેશ્વરરસ્ય સમ્બન્ધિન્યાશ્રમનામનગરે શ્રીમુનિસુવ્રતતીર્થકર ચૈત્યાલયે
શુદ્ધાત્મદ્રવ્યસંવિત્તિસમુત્પદસુખામૃતરસાસ્વાદવિપરીતનારકાદિદુઃખભયભીતસ્ય પરમાત્મ-
ભાવનોત્પદસુખસુધારસપિપાસિતસ્ય ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનાપ્રિયસ્ય ભવ્યવરપુણીકસ્ય
ભાણ્ડાગારાદ્યનેકનિયોગાધિકારિસોમાભિધાનરાજશ્રેષ્ઠિનો નિમિત્તં શ્રીનેમિચન્દ્રસિદ્ધાન્તદેવૈઃ પૂર્વ
ષડ્વિંશતિગાથાભિર્લઘુદ્રવ્યસંગ્રહં કૃત્વા પશ્ચાદિશેષતત્ત્વપરિજ્ઞાનાર્થ વિરચિતસ્ય બૃહ્દદ્રવ્ય-
સંગ્રહસ્યાધિકારશુદ્ધિપૂર્વકત્વેન વ્યાખ્યા વૃત્તિઃ પ્રારભ્યતે। તત્ત્વાદૌ “‘જીવમજીવં દવ્બં’” ઇત્યાદિ
સપ્તવિંશતિગાથાપર્યન્તં ષડ્દ્રવ્યપદ્ધાસ્તિકાયપ્રતિપાદકનામા પ્રથમોઽધિકારઃ। તદનન્તતરં
“‘આસવંધણ’” ઇત્યાદેકાદશગાથાપર્યન્તં સપ્તતત્ત્વનવપદાર્થપ્રતિપાદનમુખ્યત્વેન
મહાધિકારઃ। તતઃ પરં “‘સમ્મદ્બંસણણાણં’” ઇત્યાદિવિંશતિગાથાપર્યન્તં મોક્ષમાર્ગકથનમુખ્યત્વેન
તૃતીયોઽધિકારશ્રી। ઇત્યાધિકપદ્ધાશદ્ગાથાભિરધિકારત્રયં જ્ઞાતવ્યમ्। તત્ત્વાયાદૌ પ્રથમાધિકારે
ચતુર્દશગાથાપર્યન્તં જીવદ્રવ્યવ્યાખ્યાનમ्। તતઃ પરં “‘અઙ્ગીવો પુણ જેઓ’” ઇત્યાદિ

મહામંડલેશ્વર શ્રીપાલના ‘આશ્રમ’ નામના નગરમાં, શ્રી મુનિસુવ્રતનાથ તીર્થકરના ચૈત્યાલયમાં, શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનાં સંવેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખામૃતના રસાસ્વાદથી વિપરીત નારકાદિ દુઃખોથી ભયભીત, પરમાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સુખરૂપી સુધારસના પિપાસુ, ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાના પ્રેમી, ભવ્યવરપુણીક, રાજકોષના કોષાધ્યક્ષ વગેરે અનેક રાજ્યકાર્યના અધિકારી ‘સોમ’ નામના રાજશેઠના નિમિત્તે શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાંતિદેવે પહેલાં છલ્લીસ ગાથાઓથી ^૧લઘુદ્રવ્યસંગ્રહ બનાવીને, પછી વિશેષ તત્ત્વના પરિજ્ઞાન માટે બૃહ્દ-દ્રવ્યસંગ્રહની રથના કરી. તેની (બૃહ્દ-દ્રવ્યસંગ્રહની) અધિકારશુદ્ધિપૂર્વક વ્યાખ્યાનો (-ટીકાનો) પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

ત્યાં પ્રથમ “‘જીવમજીવં દવ્બં’” ઈત્યાદિ સત્તાવીસ ગાથા સુધી છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તકાયનું પ્રતિપાદન કરનાર પહેલો અધિકાર છે. ત્યાર પછી “‘આસવંધણ’” ઈત્યાદિ અગિયાર ગાથા સુધી સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી બીજો મહાધિકાર છે. ત્યાર પછી “‘સમ્મદ્બંસણણાણં’” ઈત્યાદિ વીશ ગાથા સુધી મોક્ષમાર્ગના કથનની મુખ્યતાથી ત્રીજો અધિકાર છે. એ રીતે અષ્ટાવન ગાથાઓ દ્વારા ત્રણ અધિકાર જાણવા.

ત્યાં પણ આદિમાં પહેલા અધિકારમાં ચૌદ ગાથાઓ સુધી જીવદ્રવ્યનું વ્યાખ્યાન છે. ત્યાર પછી “‘અઙ્ગીવો પુણ જેઓ’” ઈત્યાદિ આઠ ગાથા સુધી અજીવ દ્રવ્યનું કથન છે.

૧. આ લઘુ દ્રવ્યસંગ્રહ આ પુસ્તકના અંતમાં આપેલ છે.

ગાથાષ્ટકપર્યન્તમજીવદ્રવ્યકથનમ् । તતઃ પરં ‘એવं છબ્બેયમિદं’ એવં સૂત્રપञ્ચકપર્યન્તં પञ્ચાસ્તિકાયવિવરણમ् । ઇતિ પ્રથમાધિકારમધેઽન્તરાધિકારત્રયમવબોદ્ધવ્યમ् । તત્ત્રાપિ ચતુર્દશગાથાસુ મધ્યે નમસ્કારમુખ્યત્વેન પ્રથમગાથા । જીવાદિનવાધિકારસૂચનરૂપેણ ‘જીવો ઉવઓગમઓ’ ઇત્યાદિ દ્વિતીયસૂત્રગાથા । તદન્તરં નવાધિકારવિવરણરૂપેણ દ્વાદશસૂત્રાણિ ભવન્તિ । તત્ત્રાષ્ટાદૌ જીવસિદ્ધ્યર્થ ‘‘તિકાલે ચદુપાણા’’ ઇતિપ્રભૃતિ સૂત્રમેકમ્, તદન્તરં જ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયકથનાર્થ ‘‘ઉવઓગો દુવિયષો’’ ઇત્યાદિગાથાત્રયમ्, તતઃ પરમમૂર્ત્ત્વકથનેન ‘‘વળ્ણરસપંચ’’ ઇત્યાદિસૂત્રમેકમ્, તતોઽપિ કર્મકર્તૃત્વપ્રતિપાદનરૂપેણ ‘‘પુગલકમ્માદીણ’’ ઇતિપ્રભૃતિસૂત્રમેકમ્, તદન્તરં ભોકૃત્વનિરૂપણાર્થ ‘‘વવહારા સુહદુક્ખં’’ ઇત્યાદિસૂત્રમેકમ્, તતઃ પરં સ્વદેહપ્રમિતિ સિદ્ધ્યર્થ ‘‘અણુગુરુદેહપમાણો’’ ઇતિપ્રભૃતિસૂત્રમેકમ્, તતોઽપિ સંસારજીવસ્વરૂપકથનેન ‘‘પુઢવિજલતેઉવાઊ’’ ઇત્યાદિગાથાત્રયમ्, તદન્તરં ‘‘ણિક્રમા અદ્વુગુણા’’ ઇતિ પ્રભૃતિગાથાપૂર્વાર્ધન સિદ્ધસ્વરૂપકથનમ્, ઉત્તરાર્ધન પુનરૂર્ધ્વગતિસ્વભાવઃ । ઇતિ નમસ્કારાદિચતુર્દશગાથામેલાપકેન પ્રથમાધિકારે સમુદાયપાતનિકા ।

અથેદાનીં ગાથાપૂર્વાર્ધન સમ્બન્ધાઽમિદેયપ્રયોજનાનિ કથયામ્યુત્તરાર્ધન ચ

ત્યારપછી ‘એવં છબ્બેયમિદં’ વગેરે પાંચ ગાથા સુધી પંચાસ્તિકાયનું વિવરણ છે. એ પ્રમાણે પહેલા અધિકારમાં ત્રણ અંતરાધિકાર જાણવા. તેમાં પણ ચૌદ ગાથાઓમાં પહેલી ગાથા નમસ્કારની મુખ્યતાથી છે, બીજી ગાથા ‘‘જીવો ઉવઓગમઓ’’ વગેરે જીવાદિ નવ અધિકારોનાં સૂચનરૂપે છે. ત્યારપછી નવ અધિકારોનાં વિવરણરૂપ બાર ગાથાસૂત્રો છે. તે (બાર ગાથાસૂત્રો)માં પણ શરૂમાં જીવની સિદ્ધિ અર્થે ‘‘તિકાલે ચદુપાણા’’ વગેરે એક સૂત્ર છે ત્યારપછી જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને ઉપયોગનું કથન કરવા માટે ‘‘ઉવઓગો દુવિયષો’’ વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી (જીવના) અમૂર્તપણાના કથન માટે ‘‘વળ્ણરસપંચ’’ વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી કર્મના કર્તાપણાના પ્રતિપાદનરૂપે ‘‘પુગલકમ્માદીણ’’ વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી ભોકૃતાપણાનું નિરૂપણ કરવા માટે ‘‘વવહારા સુહદુક્ખં’’ વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી (જીવને) સ્વદેહપ્રમાણ સિદ્ધ કરવા અર્થે ‘‘અણુગુરુદેહપમાણો’’ વગેરે એક સૂત્ર છે. ત્યારપછી સંસારી જીવનું સ્વરૂપકથન કરવા માટે ‘‘પુઢવિજલતેઉવાઊ’’ વગેરે ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી ‘‘ણિક્રમા અદ્વુગુણા’’ આદિ ગાથાના પૂર્વાર્ધમાં સિદ્ધસ્વરૂપનું અને ઉત્તરાર્ધમાં (જીવના) ઉર્ધ્વગમનસ્વભાવનું કથન કર્યું છે. એ પ્રમાણે નમસ્કારાદિ ચૌદ ગાથાઓ વડે પ્રથમ અધિકારમાં સમુદાયપાતનિકા છે.

હવે ગાથાના પૂર્વાર્ધ દ્વારા હું સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન કહું છું અને ઉત્તરાર્ધ

મહાલાર્થમિષ્ટદેવતાનમસ્કારં કરોમીત્યભિપ્રાયં મનસિ ધૃત્વા ભગવાન् સૂત્રમિં પ્રતિપાદયતિ—

જીવમજીવં દવ્યં જિનવરવસહેણ જેણ ણિદિંદું ।
દેવિંદવિંદવંદં વંદે તં સવ્વદા સિરસા ॥૧॥

જીવમજીવં દ્રવ્યં જિનવરવૃષભેણ યેન નિર્દિષ્ટમ् ।
દેવેન્દ્રવૃન્દવંદં વંદે તં સર્વદા શિરસા ॥૧॥

વાખ્યા—‘વંદે’ ઇત્યાદિક્રિયાકારકસમ્વન્ધેન પદખણનારૂપેણ વાખ્યાનં ક્રિયતે। ‘વંદે’ એકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સ્વશુદ્ધાત્મારાધનાલક્ષણભાવસ્તવનેન તથા ચ અસદૂતવ્યવહારનયેન તત્પતિપાદકવચનરૂપદ્રવ્યસ્તવનેન ચ વંદે નમસ્કરોમિ। પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયેન પુનર્વન્દ્યવન્દકભાવો નાસ્તિ। સ કઃ કર્તા ? અહં નેમિચન્દ્રસિદ્ધાન્તિદેવઃ કથં

દ્વારા મંગળને માટે ઈષ્ટદેવને નમસ્કાર કરું છું એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને ભગવાન (શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ) આ ગાથાસૂત્ર કહે છે :—

ગાથા-૧

ગાથાર્થ :—હું (નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ), જે જિનવરવૃષભે જીવ અને અજીવ દ્રવ્યનું વર્ણન કર્યું, તે દેવેન્દ્રોના સમૂહથી વંદ્ય તીર્થકર-પરમદેવને સદા મસ્તક વડે નમસ્કાર કરું છું.

ટીકા :—‘વંદે’ ઈત્યાદિ પદોનું ક્રિયાકારકસંબંધથી પદખણનારૂપે વાખ્યાન કરવામાં આવે છે. ‘વંદે’ એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્મારાધનાલક્ષણ (નિજ શુદ્ધ આત્માની આરાધના જેનું લક્ષણ અર્થાત् સ્વરૂપ છે એવા) ભાવસ્તવન વડે તથા અસદૂતભૂત વ્યવહારનયથી તેના પ્રતિપાદક વચનરૂપ દ્રવ્યસ્તવન વડે નમસ્કાર કરું છું. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો વંદ્યવંદકભાવ નથી. તે નમસ્કાર કરનાર કોણ છે? હું નેમિચન્દ્ર-

(ચૌપાઈ છંદ)

જીવ અજીવ દ્રવ્ય ષટભેદ, જિનવર વૃષભ કહે નિરખેદ;
શત ઈન્દ્રનિકરિ વંદિત મુદા, મૈં વંદો મસ્તકતેં સદા. ૧.

વન્દે ? “સવ્વદા” સર્વકાળમું। કેન ? “સિરસા” ઉત્તમાઙ્ગેન। “તં” કર્મતાપન્નં। તં કં ? વીતરાગસર્વજ્ઞમું। કિંવિશિષ્ટમું ? “દેવિંદવિંદવંદ” મોક્ષપદાભિલાષિદેવેન્દ્રાદિવન્દ્યમું, “ભવણાલયચાલીસા વિંતરદેવાણ હોંતિ બત્તીસા, કપ્પામરચજવીસા ચંદો સૂરો ણરો તિરિઓ ॥” ઇતિ ગાથાકથિતલક્ષણેન્દ્રાણાં શતેન વન્દિતં દેવેન્દ્રવૃન્દવન્દ્યમું। “જેણ” યેન ભગવતા કિં કૃતં ? “ણિદિંદું” નિર્દિષ્ટ કથિતં પ્રતિપાદિતમું। કિં ? “જીવમજીવં દવં” જીવાજીવદ્વબ્દ્યમું। તદ્યથા—સહજશુદ્ધચૈતન્યાદિલક્ષણં જીવદ્વબ્દ્યં, તદ્બિલક્ષણં પુદ્ગલાદિપઽચભેદમજીવદ્વબ્દ્યં ચ, તથૈવ ચિચ્છમત્કારલક્ષણશુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિપઽચાસ્તિકાયાનાં પરમચિઝ્યોતિઃસ્વરૂપશુદ્ધજીવાદિસમતત્ત્વાનાં નિર્દોષપરમાત્માદિનવપદાર્થાનાં ચ સ્વરૂપમુપદિષ્ટમું। પુનરાપિ કથમ્ભૂતેન ભગવતા ? “જિણવરવસહેણ” જિતમિથ્યાત્વરાગાદિત્વેન એકદેશજિનાઃ અસંયતસમ્યગૃદ્ધયાદયસ્તેણાં વરાઃ ગણધરદેવાસ્તેણાં જિનવરાણાં વૃષભઃ પ્રધાનો જિનવરવૃષભસ્તીર્થકરપરમદેવસ્તેન જિનવરવૃષભેણેતિ। અત્રાધ્યાત્મશાસ્ત્રે યદ્યપિ

સિદ્ધાંતિદેવ છું. કેવી રીતે નમસ્કાર કરું છું? “સવ્વદા” સદા. શેના વડે ? “સિરસા” ઉત્તમ અંગ વડે. “તં” (વંદનક્રિયાના) કર્મપણાને પ્રાપ્ત છે તેને. તે (વંદનક્રિયાના કર્મપણાને પ્રાપ્ત) કોણ છે ? વીતરાગ સર્વજ્ઞ. તે કેવા છે ? “દેવિંદવિંદવંદ” મોક્ષપદના અભિલાષી દેવેન્દ્ર આદિથી વંદ્ય છે. ૧“ભવણાલયચાલીસા વિંતરદેવાણ હોંતિ બત્તીસા । કપ્પામરચજવીસા ચંદો સૂરો ણરો તિરિઓ ॥” (અર્થ :—ભવનવાસીદેવોના ૪૦ ઈન્દ્ર, વ્યંતર દેવોના ઉર ઈન્દ્ર, કલ્યવાસી દેવોના ૨૪ ઈન્દ્ર, જ્યોતિષી દેવોના ચંદ અને સૂર્ય એ ૨ ઈન્દ્ર, મનુષ્યોનો ૧ ઈન્દ્ર ચક્કવર્તી અને તિર્યચનો ૧ ઈન્દ્ર સિંહ—એ રીતે બધી મળીને ૧૦૦ ઈન્દ્રો છે.)—આ ગાથામાં કહેલા સો ઈન્દ્રોથી વંદ્ય છે. “જેણ” જે ભગવાને શું કર્યું છે ? “ણિદિંદું” નિર્દિષ્ટ કરેલ છે—કહેલ છે—પ્રતિપાદિત કરેલ છે. શું ? “જીવમજીવં દવં” જીવ અને અજીવ બે દ્રવ્યો. તે આ પ્રમાણે—સહજશુદ્ધચૈતન્યાદિલક્ષણ જીવદ્વય અને તેનાથી વિલક્ષણ, પુદ્ગલાદિ પાંચ ભેદવાળું અજીવદ્વય. તેમ જ ચિત્યમત્કારલક્ષણ શુદ્ધજીવાસ્તિકાયાદિ પાંચ અસ્તિકાયોનું, પરમચિત્જ્યોતિસ્વરૂપ શુદ્ધજીવાદિ સાત તત્વોનું અને નિર્દોષ પરમાત્માદિ નવ પદાર્થોનું સ્વરૂપ ઉપદેશ્યું છે. વળી તે ભગવાન કેવા છે ? “જિનવરવસહેણ” મિથ્યાત્વ અને રાગાદિ જીત્યા હોવાના કારણે અસંયત-સમ્યગૃદ્ધિ આદિ એકદેશ જિનો છે, તેમાં જે વર અર્થાત् શ્રેષ્ઠ છે તે ગણધરદેવો છે, તે જિનવરોનાં (ગણધરોના) પણ જે વૃષભ અર્થાત્ પ્રધાન છે તે જિનવરવૃષભ અર્થાત્ તીર્થકર-પરમદેવ

૧. આ ગાથા શ્રી આરાધનાસાર ગાથા ૧ની ટીકામાં છે.

સિદ્ધપરમેષ્ઠિનમસ્કાર ઉચિતસ્તથાપિ વ્યવહારનયમાશ્રિત્ય પ્રત્યુપકારસ્મરણાર્થ-
મહત્વપરમેષ્ઠિનમસ્કાર એવ કૃતઃ । તથા ચોક્તં—“શ્રેયોમાર્ગસ્ય સંસિદ્ધિઃ પ્રસાદાત્પરમેષ્ઠિનઃ ।
ઇત્યાહુસ્તદ્ગુણસ્તોત્રં શાસ્ત્રાદૌ મુનિપુજ્ઞવાઃ ॥” અત્ર ગાથાપરાર્થેન—“નાસ્તિકત્વપરિહાર:
શિષ્ટાચારાખ્રપાલનમ् । પુણ્યાવાસ્તિશ્ચ નિર્વિઘ્નं શાસ્ત્રાદૌ તેન સંસ્તુતિઃ ॥” ઇતિ
શ્લોકકથિતફલચતુષ્ટયં સમીક્ષમાણા ગ્રન્થકારાઃ શાસ્ત્રાદૌ ત્રિધા દેવતાયૈ ત્રિધા નમસ્કારં
કુર્વન્તિ । ત્રિધા દેવતા કથ્યતે । કેન પ્રકારેણ ? ઇષ્ટાધિકૃતાભિમતભેદેન । ઇષ્ટઃ સ્વકીયપૂજ્યઃ
(૧) । અધિકૃતઃ—ગ્રન્થસ્યાદૌ પ્રકરણસ્ય વા નમસ્કરણીયત્વેન વિવક્ષિતઃ (૨) ।
અભિમતઃ—સર્વેષાં લોકાનાં વિવાદં વિના સમ્મતઃ (૩) । ઇત્યાદિમઙ્ગલવ્યાખ્યાનં સૂચિતમ् ।

છે. (તે જિનવરવૃષભ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે.)

અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં જોકે સિદ્ધપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરવો યોગ્ય છે તોપણ
વ્યવહારનયનો આશ્રય લઈને ઉપકારસ્મરણ કરવાને માટે અહૃત-પરમેષ્ઠીને જ
નમસ્કાર કર્યો છે. વળી કહ્યું પણ છે કે—^૧“અહૃત પરમેષ્ઠીના પ્રસાદથી મોક્ષમાર્ગની
સિદ્ધિ થાય છે, તેથી મુનિવરોએ શાસ્ત્રના આદિમાં અહૃત-પરમેષ્ઠીના શુષ્ણોની સ્તુતિ
કરી છે.”

અહીં ગાથાના ઉત્તરાર્થથી ૨“નાસ્તિકત્વપરિહાર: શિષ્ટાચારાખ્રપાલનમ् । પુણ્યાવાસ્તિશ્ચ
નિર્વિઘ્નં શાસ્ત્રાદૌ તેન સંસ્તુતિઃ ॥ ॥” [અર્થ :—નાસ્તિકતાનો ત્યાગ, શિષ્ટાચારનું
પાલન, પુણ્યની પ્રાપ્તિ અને વિધનવિનાશ—આ ચાર લાભ માટે શાસ્ત્રના આરંભમાં
ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે.] આ શ્લોકમાં કહેલાં ચાર ફળો જાણતા થકા
શાસ્ત્રકાર શાસ્ત્રના આરંભમાં ત્રણ પ્રકારના દેવને ત્રણ પ્રકારે નમસ્કાર કરે છે.

ત્રણ પ્રકારે દેવનું કથન કરવામાં આવે છે. કઈ રીતે? ઇષ્ટ, અધિકૃત અને
અભિમત—એ ત્રણ ભેદથી. (૧) ઇષ્ટ—પોતાના દ્વારા પૂજ્ય તે ઇષ્ટ. (૨)
અધિકૃત—ગ્રન્થ કે પ્રકરણની શરૂઆતમાં નમસ્કાર માટે જે વિવક્ષિત હોય તે. (૩)
અભિમત—સર્વ લોકોને વિવાદ વિના જે માન્ય હોય તે.

આ રીતે મંગલનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

૧. આપ્તપરીક્ષા શ્લોક ૨

૨. શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧ની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં આધારરૂપે શ્રી જ્યસેનાચાર્ય લીધેલ છે.

મઙ્ગલમિત્યપલક્ષણમ् । ઉત્તં ચ—“મંગલણિમિત્તહેઉં પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં । વાગરિય છણ્ણિ પચ્છા વક્ખાણઉ સત્થમાયરિઓ ॥” “વક્ખાણઉ” વ્યાખ્યાતુ, સ કઃ? “આયરિઓ” આચાર્યઃ । કં? “સત્થં” શાસ્ત્રં । “પચ્છા” પશ્વચાત્ર । કિં કૃત્વા પૂર્વ? “વાગરિય” વ્યાકૃત્વ વ્યાખ્યાય । કાન્તુ? “છણ્ણિ” ષડ્દ્રવ્યધિકારાન્ । કથંભૂતાન્? “મંગલણિમિત્તહેઉં પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં” મઙ્ગલં નિમિત્તં હેતું પરિમાણં નામ કર્તૃસંજ્ઞામિતિ । ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ મઙ્ગલાદ્યધિકારષ્ટુમપિ જ્ઞાતવ્યમ् । ગાથાપૂર્વધેન તુ સમ્બન્ધાભિધેય-પ્રયોજનાનિ સૂચિતાનિ । કથમિતિ ચેત્—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવપરમાત્મસ્વરૂપાદિવિવરણરૂપો વૃત્તિગ્રન્થો વ્યાખ્યાનમ् । વ્યાખ્યાયેયં તુ તત્પ્રતિપાદકસૂત્રમ् । ઇતિ વ્યાખ્યાનવ્યાખ્યેયસમ્બન્ધો વિજ્ઞેયઃ । યદેવ વ્યાખ્યેયસૂત્રમુક્તં તદેવાભિધાનં વાચકં પ્રતિપાદકં ભણ્યતે, અનન્તજ્ઞાનાદ્યનન્ત-

અહીં મંગલ એ ઉપલક્ષણ-પદ છે. કહું છે કે—

^૧“મંગલણિમિત્તહેઉં પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં ।

વાગરિય છણ્ણિ પચ્છા વક્ખાણઉ સત્થમાયરિઓ ॥”

[અર્થ :—મંગલાચરણ, (શાસ્ત્ર બનાવવાનું) નિમિત્તકારણ, પ્રયોજન, પરિમાણ, નામ અને કર્તા—એ છ અધિકારોની વ્યાખ્યા કરીને પછી આચાર્ય શાસ્ત્રનું વ્યાખ્યાન કરવું.]

“વક્ખાણઉ” વ્યાખ્યાન કરવું. કોણે? “આયરિઓ” આચાર્યે. કોનું? “સત્થં” શાસ્ત્રનું. “પચ્છા” પછી. પહેલાં શું કરીને? “વાગરિય” વ્યાખ્યા કરીને. કોણી? “છણ્ણિ” છ અધિકારોની. કંઘા? “મઙ્ગલણિમિત્તહેઉં પરિમાણં ણામ તહ ય કત્તારં” મંગલ, નિમિતા, હેતુ, પરિમાણ, નામ અને કર્તા.—એ રીતે ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે મંગલ આદિ છ અધિકાર પણ જાણવા.

ગાથાના પૂર્વધ્યથી સંબંધ, અભિધેય અને પ્રયોજન સૂચવ્યાં છે. કેવી રીતે? વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શન જેનો સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માના સ્વરૂપાદિના વિવરણરૂપ જે વૃત્તિગ્રન્થ તે વ્યાખ્યાન છે અને તેનું પ્રતિપાદન કરનાર જે ગાથાસૂત્ર તે વ્યાખ્યેય છે. એ રીતે વ્યાખ્યાન-વ્યાખ્યેયરૂપ સંબંધ જાણવો. જે વ્યાખ્યા કરવા યોગ્ય સૂત્ર છે તે જ અભિધાન-વાચક-પ્રતિપાદક કહેવાય છે; અનંતજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોના આધારરૂપ પરમાત્મા આદિનો સ્વભાવ તે અભિધેય-વાચ્ય-પ્રતિપાદ્ય છે. એ રીતે અભિધાન-અભિધેયનું સ્વરૂપ જાણવું. વ્યવહારથી

૧. ષટ્ટખંડાગમ ૧-૭, પંચાસ્તિકાય ગાથા-૧, તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા શ્રી જ્યસેનાચાર્યકૃત, તિલોયપણણતિ શલોક ૧-૭

ગુણાધારપરમાત્માદિસ્વભાવોઽભિધેયો વાચ્ય: પ્રતિપાદ્યઃ । ઇત્યભિધાનાભિધેયસ્વરૂપં બોધવ્યમ् । પ્રયોજનં તુ વ્યવહારેણ ષડ્દ્વાદિપરિજ્ઞાનમ्, નિશ્ચયેન નિજનિર્જ્ઞનશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમૃત્યન્ન-નિર્વિકારપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદરૂપં સ્વસંવેદનજ્ઞાનમ् । પરમનિશ્ચયેન પુનસ્તત્કલ-રૂપા કેવળજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણાવિનાભૂતા નિજાત્મોપાદાનસિદ્ધાનન્તસુખાવાસ્પિરિતિ । એવં નમસ્કારગાથા વ્યાખ્યાતા ।

अथ नमस्कारगाथायां प्रथमं यदुक्तं जीवद्रव्यं तत्सम्बन्धे नवाधिकारान् संक्षेपेण
सूचयामीति अभिग्रायं मनसि समर्थार्य कथनसूत्रमिति निरूपयति—

જીવો ઉવાગેમાં અમુત્તિ કર્તા સદેહપરિમાણો ।
ભોક્તા સંસારથો સિદ્ધો સો વિસ્સસોહૃગઈ ॥૨॥

જીવ: ઉપયોગમય: અમૂર્તિ: કર્તા સ્વદેહપરિમાણ: ।
ભોક્તા સંસારસ્થ: સિદ્ધઃ સ: વિસ્સસા ઊર્ધ્વગતિ: ॥૨॥

ઇ દ્રવ્યાદિનું પરિજ્ઞાન તે આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન છે; નિશ્ચયથી નિજ-નિરંજન-શુદ્ધાત્મસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદરૂપ સ્વસંવેદનજ્ઞાન તે આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન છે. પરમનિશ્ચયથી તે સ્વસંવેદનજ્ઞાનના ફળરૂપ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણ સાથે અવિનાભાવી, નિજાત્મઉપાદાનસિદ્ધ અનંત સુખની પ્રાપ્તિ તે આ ગ્રન્થનું પ્રયોજન છે.

એ રીતે નમસ્કાર ગાથાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૧.

હવે નમસ્કાર-ગાથામાં જે જીવદ્રવ્ય કહેવામાં આવ્યું તે જીવદ્રવ્યના સંબંધમાં હું નવ અધિકારો સંકેપથી સૂચવીશ, એવો અભિગ્રાય મનમાં રાખીને (નવ અધિકારોનું) કથન કરનાર સૂત્રનું (શ્રી નેમિયન્દ્ર સિદ્ધાંતિદેવ) નિરૂપણ કરે છે :—

ગાથા-૨

ગાથાર્થ :—જે જીવ છે, ઉપયોગમય છે, અમૂર્તિક છે, કર્તા છે, સ્વદેહપ્રમાણ છે,

જીવ ભયી ઉપયોગ અમૂર્ત, કર્તા દેહમાન હૈ પૂર્ત;
ભોક્તા સંસારી અર સિદ્ધ, ઊર્ધ્વગમન નવ કથન પ્રસિદ્ધ. ૨.

વાખ્યા—“જીવો” શુદ્ધનિશ્ચયનયેનાદિમધાન્તવર્જિતસ્વપરપ્રકાશકાવિનશ્બર-
નિરૂપાધિશુદ્ધચૈતન્યલક્ષણનિશ્ચયપ્રાગેન યદ્યપિ જીવતિ, તથાપ્યશુદ્ધનયેનાનાદિકર્મબન્ધ-
વશાદશુદ્ધદ્રવ્યભાવપ્રાગૈર્જીવતીતિ જીવઃ। “ઉવઓગમઓ” શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન યદ્યપિ
સકલવિમળકેવલજ્ઞાનદર્શનોપયોગમયસ્તથાપ્યશુદ્ધનયેન ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનદર્શનનિર્વત્તત્વાત्
જ્ઞાનદર્શનોપયોગમયો ભવતિ। “અમૃતિ” યદ્યપિ વ્યવહારેણ મૂર્તકર્માધીનત્વેન
સ્પર્શરસગન્ધવર્ણવત્યા મૂર્ત્યા સહિતત્વાન્મૂર્ત્તસ્તથાપિ પરમાર્થેનામૂર્ત્તતીન્દ્રિયશુદ્ધબુદ્ધૈક-
સ્વભાવત્વાદમૂર્તિઃ। “કર્તા” યદ્યપિ ભૂતાર્થનયેન નિષ્ક્રિયટઙ્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવોઽયં
જીવઃ તથાપ્યભૂતાર્થનયેન મનોવચનકાયવ્યાપારોત્પાદકકર્મસહિતત્વેન શુભાશુભકર્મ-
કર્તૃત્વાત્ કર્તા। “સદેહપરિમાણો” યદ્યપિ નિશ્ચયેન સહજશુદ્ધલોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેય-
પ્રદેશસ્તથાપિ વ્યવહારેણનાદિકર્મબન્ધાધીનત્વેન શરીરનામકર્માદ્યજનિતોપસંહારવિસ્તારા-
ધીનત્વાત્ ઘટાદિભાજનસ્થપ્રદીપવત્ સ્વદેહપરિમાણઃ। “ભોત્તા” યદ્યપિ શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિક-
ભોક્તા છે, સંસારસ્થ છે, સિદ્ધ છે અને સ્વભાવથી ઉર્ધ્વગમન કરનાર છે તે જીવ છે. ૨

ટીકા :—“જીવો” આ જીવ જોકે શુદ્ધનિશ્ચયનયથી આદિ-મધ્ય-અંતરહિત,
સ્વપરપ્રકાશક, અવિનાશી, નિરૂપાધિ શુદ્ધ ચૈતન્ય જેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા
નિશ્ચયપ્રાણથી જીવે છે તોપણ અશુદ્ધનયથી અનાદિકર્મબંધના વશે અશુદ્ધ દ્રવ્યપ્રાણો અને
ભાવપ્રાણોથી જીવે છે, તેથી તે ‘જીવ’ છે.

“ઉવઓગમઓ” શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જોકે સકળવિમળ (સર્વથા નિર્મળ)
કેવળજ્ઞાનદર્શનરૂપ ‘ઉપયોગમય’ છે તોપણ અશુદ્ધનયથી ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન અને દર્શનથી
રચાયેલો હોવાથી જ્ઞાનદર્શનરૂપ ‘ઉપયોગમય’ છે

“અમૃતિ” જોકે વ્યવહારથી મૂર્તકર્મને આધીનપણે સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ષરૂપ મૂર્તપણા
સહિત છે, તેથી તે મૂર્ત છે તોપણ પરમાર્થ અમૂર્ત-અતીન્દ્રિય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક સ્વભાવવાળો
હોવાથી ‘અમૂર્ત’ છે.

“કર્તા” જોકે આ જીવ ભૂતાર્થનયથી નિષ્ક્રિય-ટંકોત્કીર્ણ-જ્ઞાયક-એક સ્વભાવવાળો
છે તોપણ અભૂતાર્થનયથી મન-વચન-કાયાના વ્યાપારને ઉત્પન્ન કરનાર કર્મ સહિત હોવાથી,
શુભાશુભકર્મનો કર્તા હોવાથી ‘કર્તા’ છે.

“સદેહપરિમાણો” જોકે નિશ્ચયથી સહજશુદ્ધ લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી છે તોપણ
વ્યવહારથી, અનાદિ કર્મબંધને આધીનપણે શરીરનામકર્મના ઉદ્યથી ઉત્પન્ન સંકોચ-
વિસ્તારના આધીનપણાને લીધે, ઘટાદિ પાત્રમાં રહેલ દીવાની પેઠે ‘સ્વદેહપ્રમાણ’ છે.

નયેન રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતસ્વાત્મોત્થસુખામૃતભોક્તા, તથાષ્યશુદ્ધનયેન તથાવિધસુખા-મૃતભોજનાભાવાચ્છુભાશુભકર્મજનિતસુખદુઃખભોકૃત્વાદ્રોક્તા। “સંસારથો” યદ્યપિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નિઃસંસારનિત્યાનન્દૈક્ષ્વભાવસ્તથાષ્યશુદ્ધનયેન દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવપञ્ચ-પ્રકારસંસારે તિષ્ઠીતિ સંસારસ્થઃ। “સિદ્ધો” વ્યવહારેણ સ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણસિદ્ધત્વ-પ્રતિપક્ષભૂતકર્મદ્યેન યદ્યાસિદ્ધસ્તથાપિ નિશ્ચયનયેનાનન્તજ્ઞાનાનન્તગુણસ્વભાવત્વાત્સિદ્ધઃ। “સો” સ એવંગુણવિશિષ્ટો જીવઃ। “વિસ્સસોહૃગઈ” યદ્યપિ વ્યવહારેણ ચતુર્ગતિ-જનકકર્મદ્યવશેનોર્ધ્વાધસ્તિર્યગતિસ્વભાવસ્તથાપિ નિશ્ચયેન કેવલજ્ઞાનાધનન્તગુણાવાસ્તિ-લક્ષણમોક્ષગમનકાલે વિસ્તસા સ્વભાવેનોર્ધ્વગતિશેતિ। અત્ર પદખણ્ડનારૂપેણ શબ્દાર્થઃ કથિતઃ, શુદ્ધશુદ્ધનયદ્વયવિભાગેન નયાર્થોઽપ્યુક્તઃ। ઇદાનીં મતાર્થઃ કથ્યતે। જીવસિદ્ધિશ્વાર્વાકં પ્રતિ, જ્ઞાનદર્શનોપયોગલક્ષણં નૈયાયિક પ્રતિ, અમૂર્તજીવસ્થાપનં ભદ્રચાર્વાકદ્વયં પ્રતિ,

“ભોક્તા” જોકે (આ જીવ) શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી રાગાદિવિકલ્પઉપાધિરહિત, પોતાના આત્માથી ઉત્પન્ન સુખામૃતનો ભોક્તા છે તોપણ અશુદ્ધનયથી તે પ્રકારના સુખામૃતભોજનનો અભાવ હોવાથી શુભાશુભકર્મથી ઉત્પન્ન સુખદુઃખને ભોગવતો હોવાથી ‘ભોક્તા’ છે.

“સંસારથો” જોકે (આ જીવ) શુદ્ધનિશ્ચયનયથી નિઃસંસાર-નિત્યાનંદ-એક્ષવભાવવાળો છે તોપણ અશુદ્ધનયથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, ક્રાણ, ભવ અને ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારના સંસારમાં રહે છે, તેથી ‘સંસારસ્થ’ છે.

“સિદ્ધો” જોકે (આ જીવ) વ્યવહારથી, નિજાત્માની ઉપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે એવા સિદ્ધત્વના પ્રતિપક્ષભૂત કર્મદ્યથી અસિદ્ધ છે તોપણ નિશ્ચયનયથી અનંતજ્ઞાનાદિ અનંતગુણરૂપ સ્વભાવવાળો હોવાથી ‘સિદ્ધ’ છે.

“સો” તે—આ પ્રકારના ગુણો—વાળો જીવ છે. “વિસ્સસોહૃગઈ” જોકે (આ જીવ) વ્યવહારથી ચાર ગતિ ઉત્પન્ન કર્મદ્યને વશે ઉધ્વ, અધો અને તિર્યક્ ગતિરૂપ સ્વભાવવાળો છે તો પણ નિશ્ચયથી કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણની પ્રાપ્તિ જેનું લક્ષણ છે, એવા મોક્ષગમનસમયે ‘વિસ્તસા—સ્વભાવથી ઉધ્વર્ગમન કરનાર’ છે.

અહીં પદખણ્ડનારૂપ શબ્દાર્થ કહ્યો અને શુદ્ધ અને અશુદ્ધ—બે નયોના વિભાગથી નયાર્થ પણ કહ્યો. હવે મતાર્થ કહેવામાં આવે છે :—

જીવની સિદ્ધિ ચાર્વાક પ્રત્યે છે, (જીવનું) જ્ઞાનદર્શન-ઉપયોગરૂપ લક્ષણ નૈયાયિક પ્રત્યે

કર્મકર્તૃસ્થાપનં સાંખ્યં પ્રતિ, સ્વદેહપ્રમિતિસ્થાપનં નૈયાયિકમીમાંસકસાંન્યત્રયં પ્રતિ, કર્મભોતૃત્વવ્યાખ્યાનં બૌદ્ધ પ્રતિ, સંસારસ્થવ્યાખ્યાનં સદાશિવં પ્રતિ, સિદ્ધિત્વવ્યાખ્યાનં ભદ્રચાર્વાકદ્વયં પ્રતિ, ઊર્ધ્વગતિસ્વભાવકથનં માંડલિકગ્રન્થકારં પ્રતિ, ઇતિ મતાર્થો જ્ઞાતવ્યઃ । આગમાર્થઃ પુનઃ “અસ્ત્યાત્માનાદિવદ્ધઃ” ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ એવ । શુદ્ધનયાશ્રિતં જીવસ્વરૂપમુપાદેયમ् શેષં ચ હેયમ् । ઇતિ હેયોપાદેયરૂપેણ ભાવાર્થોપ્યવોદ્ધવ્યઃ । એવં શબ્દનયમતાગમભાવાર્થો યથાસંભવં વ્યાખ્યાનકાલે સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યઃ । ઇતિ જીવાદિનવાધિકારસૂચનસૂત્રગાથા ॥૨॥

અતઃ પરં દ્વાદશગાથાભિર્નવાધિકારાનું વિવૃણોતિ । તત્ત્વાદૌ જીવસ્વરૂપં કથયતિ :—

તિક્ષાલે ચદુપાણ ઇંદિયબલમાઉઆણપાણો ય ।

વવહારા સો જીવો ણિછ્યણયદો દુ ચેદણા જસ્સ ॥૩॥

છે, જીવના અમૂર્તપણાનું સ્થાપન ભણું અને ચાર્વાક એ બે પ્રત્યે છે. ‘જીવ કર્મનો કર્તા છે’ એ સ્થાપન સાંખ્ય પ્રત્યે છે, ‘જીવ સ્વદેહપ્રમાણ છે’ એ સ્થાપન નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્ય—એ ત્રણ પ્રત્યે છે, ‘જીવ કર્મનો ભોક્તા છે’ એ વ્યાખ્યાન બૌદ્ધ પ્રત્યે છે, જીવના સંસારસ્થપણાનું વ્યાખ્યાન સદાશિવ પ્રત્યે છે. જીવના સિદ્ધત્વનું વ્યાખ્યાન ભણું અને ચાર્વાક—એ બે પ્રત્યે છે, જીવના ઊર્ધ્વગમન-સ્વભાવનું વ્યાખ્યાન માંડલિક ગ્રન્થકાર પ્રત્યે છે. આ રીતે મતાર્થ જાણવો.

‘આત્મા અનાદિથી બંધાયેલો છે’ ઈત્યાદિ આગમાર્થ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

‘શુદ્ધનયાશ્રિત જીવસ્વરૂપ ઉપાદેય છે અને બીજું બધું હેય છે’—એમ હેય-ઉપાદેયરૂપે ભાવાર્થ પણ જાણવો.

આ રીતે શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ અને ભાવાર્થ યથાસંભવ વ્યાખ્યાનકાળે સર્વત્ર જાણવા.

આ રીતે જીવાદિ નવ અધિકારોનું સૂચન કરનારી આ સૂત્રગાથા છે. ૨.

હવે, બાર ગાથાઓ દ્વારા નવ અધિકારોનું વિવરણ કરે છે. તેમાં પ્રથમ જીવનું સ્વરૂપ કહે છે :—

તીન કાલમેં જીવન જાસ, ઈન્દ્રિય બલ આયુષ ઉચ્છાસ;

ચ્યારિ પ્રાણ વ્યવહારેં જીવ, નિશ્ચયનય ચેતના સદીવ. ૩.

ત્રિકાલે ચતુઃપ્રાણ ઇન્દ્રિયં બલं આયુઃ આનપ્રાણશ્ચ।
વ્યવહારાત્ સ જીવઃ નિશ્ચયનયતસ્તુ ચેતના યસ્ય ॥૩॥

વાખ્યા—“તિકાલે ચદુપાણ” કાલત્રયે ચત્વારઃ પ્રાણ ભવન્તિ । તે કે “ઇંદ્રિયબલમાઉઆણપાણો ય” અતીન્દ્રિયશુદ્ધચૈતન્યપ્રાણાત્ત્રિતિશત્રુપક્ષભૂતઃ ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયપ્રાણઃ, અનન્તવીર્યલક્ષણબલપ્રાણાદનન્તૈકભાગપ્રમિતા મનોવચનકાયબલપ્રાણઃ, અનાયનન્તશુદ્ધચૈતન્યપ્રાણવિપરીતતદ્વિલક્ષણાઃ સાદિઃ સાન્તશ્ચાયુઃપ્રાણઃ ઉચ્છાસપરા-વર્તોત્પન્નખેદરહિતવિશુદ્ધચિત્પ્રાણાદ્વિપરીતસદૃશ આનપાનપ્રાણઃ । “વ્યવહાર સો જીવો” ઇતથ્બૂતૈશ્ચત્રુર્ભિર્દ્રવ્યભાવપ્રાણૈર્યથાસંભવં જીવતિ જીવિબ્યતિ જીવિતપૂર્વો વા યો વ્યવહારનયાત્સ જીવઃ; દ્રવ્યેન્દ્રિયાદિર્દ્રવ્યપ્રાણ અનુપવરિતાસદ્બૂતબ્યવહારેણ, ભાવેન્દ્રિયાદિઃ ક્ષાયોપશમિકભાવપ્રાણઃ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયેન, સત્તાચૈતન્યબોધાદિઃ શુદ્ધભાવપ્રાણઃ નિશ્ચયેનેતિ । “ણિછ્યણયદો દુ ચેદણા જસ્સ” શુદ્ધનિશ્ચયનયતઃ સકાશાદુપાદેયભૂતા શુદ્ધચેતના યસ્ય સ

ગાથા—૩

ગાથાર્થ :—ત્રણ કાળમાં ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ અને શાસોચ્છ્વાસ—એ ચાર પ્રાણોને જે ધારણ કરે છે, તે વ્યવહારનયે જીવ છે. નિશ્ચયનયથી જેને ચેતના છે તે જીવ છે.

ટીકા :—“તિકાલે ચદુપાણ” ત્રણ કાળમાં (જીવને) ચાર પ્રાણો હોય છે. તે ક્યા? “ઇંદ્રિયબલમાઉઆણપાણો ય” અતીન્દ્રિય શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણથી પ્રતિપક્ષભૂત ક્ષાયોપશમિક ઇન્દ્રિયપ્રાણ છે, અનંતવીર્યલક્ષણ બળપ્રાણથી અનંતમા ભાગ પ્રમાણ મનોબળ, વચ્ચનબળ અને કાયબળરૂપ પ્રાણ છે. અનાદિ-અનંત શુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણથી વિપરીત-તેનાથી વિલક્ષણ સાદિ-સાન્ત (આદિ અને અંતવાળો) આયુપ્રાણ છે. શાસ અને ઉચ્છ્વાસના પરાવર્તનથી ઉત્પન્ન ખેદ રહિત વિશુદ્ધ ચૈતન્યપ્રાણથી વિપરીત શાસોચ્છ્વાસ રૂપ પ્રાણ છે. “વ્યવહાર સો જીવા” વ્યવહારનયઅપેક્ષાએ, આ પ્રકારના ચાર દ્રવ્ય અને ભાવપ્રાણોથી યથાસંભવ જે જીવે છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે. જીવને દ્રવ્યેન્દ્રિયાદિ દ્રવ્યપ્રાણો અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી, ભાવેન્દ્રિયાદિ ક્ષાયોપશમિક ભાવપ્રાણો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અને સત્તા, ચૈતન્ય, બોધ વગેરે શુદ્ધભાવપ્રાણો નિશ્ચયનયથી છે. “ણિછ્યણયદો દુ ચેદણા જસ્સ” શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી, ઉપાદેયભૂત શુદ્ધ ચેતના જેને છે તે જીવ છે.

જીવઃ। એવ “‘વચ્છરક્ષભવસારિચ્છ, સગળિરયપિયરાય। ચુલ્લયહંડિય પુણ મડુ ણવ દિદુંતા જાય॥૧॥’’ ઇતિ દોહકરથિતનવદૃષ્ટાન્તૈશ્રાવાકમતાનુસારિશિષ્યસંબોધનાર્થ જીવસિદ્ધિવ્યાખ્યાનેન ગાથા ગતા। અથ અધ્યાત્મભાષ્યા નયલક્ષણં કથ્યતે। સર્વે જીવાઃ શુદ્ધબુદ્ધૈક્ષવભાવાઃ ઇતિ શુદ્ધનિશ્ચયનયલક્ષણમ્। રાગાદય એવ જીવાઃ ઇત્યશુદ્ધનિશ્ચયનયલક્ષણમ્। ગુણગુણિનોરભેદોऽપિ ભેદોપચાર ઇતિ સદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણમ્। ભેદોઽપિ સત્યભેદોપચાર ઇત્યસદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણં ચેતિ। તથાહિ—જીવસ્ય કેવલજ્ઞાનાદયો ગુણા ઇત્યનુપચરિતસંજ્ઞશુદ્ધસદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણમ્। જીવસ્ય મતિજ્ઞાનાદયો વિભાવગુણા

તેથી “‘વચ્છરક્ષભવસારિચ્છ સગળિરયપિયરાય। ચુલ્લયહંડિય પુણ મડુ ણવ દિદુંતા જાય॥’’ (૧. વત્સ—જન્મ લેતાં જ વાદ્યરૂં, પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી, શીખવ્યા વિના પોતાની મેળે માતાનું સ્તનપાન કરવા લાગે છે. ૨. અક્ષર—અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ જીવ જ્ઞાનકારીની સાથે આવશ્યકતા પ્રમાણે કરે છે. જડપદાર્થોમાં આ વિશેષતા હોતી નથી. ૩. ભવ—જો આત્મા એક સ્થાયી પદાર્થ ન હોય તો જન્મ-મરણ કોનાં થાય? ૪. સાદૃશ્ય—આહાર, પરિગ્રહ, ભય, મૈથુન, હર્ષ, વિધાદ આદિ બધા જીવોમાં એકસરખાં દેખાય છે. ૫-૬. સ્વર્ગ-નરક—જીવ જો સ્વતંત્ર પદાર્થ ન હોય તો સ્વર્ગ-નરકમાં જવાનું કોને સિદ્ધ થશે? ૭. પિતર—અનેક મનુષ્ય મરીને ભૂત વગેરે થાય છે અને પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્રાદિને પોતાના આગલા ભવની હકીકિત જ્ઞાવે છે. ૮. ચૂલ્હા-હંડી—જીવ જો પૃથ્વી, જળ, અર્દ્ધિ, વાયુ અને આકાશ—એ પાંચ મહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોય તો દાળ બનાવતી વખતે ચૂલ્હા ઉપર મૂકેલ હંડીમાં પાંચે મહાભૂતોનો સમાગમ થવાને લીધે ત્યાં પણ જીવ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ; પરંતુ એમ બનતું નથી. ૯. મૃતક— મડદામાં પાંચે પદાર્થો હોય છે પણ તેમાં જીવનાં જ્ઞાનાદિ હોતાં નથી. આ રીતે જીવ એક જુદો સ્વતંત્ર પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.)—આ દોહરામાં કહેલાં નવ દેષ્ટાન્તો વડે, ચાર્વાકમતાનુસારી શિષ્યને સમજાવવા માટે જીવની સિદ્ધિના વ્યાખ્યાનથી આ ગાથા પૂરી થઈ.

હવે અધ્યાત્મભાષાથી નયોનાં લક્ષણ કહે છે : ‘સર્વ જીવો શુદ્ધ-બુદ્ધ—એક સ્વભાવવાળા છે’ એ શુદ્ધનિશ્ચયનયનું લક્ષણ છે. ‘રાગાદિ જ જીવ છે’ એ અશુદ્ધનિશ્ચયનયનું લક્ષણ છે. ગુણ અને ગુણી અભેદ હોવા છતાં પણ ભેદનો ઉપયાર કરવો તે સદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે; અને ભેદ હોવા છતાં પણ અભેદનો ઉપયાર કરવો એ અસદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે. તે આ પ્રમાણે—‘જીવને કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણો છે’ એ અનુપચરિત શુદ્ધ સદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે. ‘જીવને મતિજ્ઞાનાદિ વિભાવગુણો છે’ એ

ઇત્�ુપચરિતસંજ્ઞાશુદ્ધસદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણમ् । ‘મદીયો દેહમિત્યાદિ’ સંશ્લેષસંબન્ધસહિતપદાર્થ: પુનરનુપચરિતસંજ્ઞાસદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણમ् । યત્તુ સંશ્લેષસંબન્ધો નાસ્તિ તત્ત્રાં ‘મદીયઃ પુત્ર ઇત્યાદિ’ ઉપચરિતાભિધાનાસદ્ગૂતવ્યવહારલક્ષણમિતિ નયચક્રમૂલભૂતં સંક્ષેપેણ નયષદ્ધં જ્ઞાતવ્ય મિતિ ॥૩॥

અથ ગાથાત્રયપર્યન્તં જ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયં કથ્યતે । તત્ત્રાં પ્રથમગાથાયાં મુખ્યવૃત્ત્યા દર્શનોપયોગવ્યાખ્યાનં કરોતિ । યત્તુ મુખ્યત્વમિતિ વદતિ તત્ત્રાં યથાસમ્ભવમન્યદપિ વિવાક્ષિતં લભ્યત ઇતિ જ્ઞાતવ્યમ्—

ઉવઓગો દુવિયપ્પો દંસણણાણં ચ દંસણં ચદુધા ।
ચક્ખુ અચક્ખુ ઓહી દંસણમધ કેવલં ણેયં ॥૪॥

ઉપયોગઃ દ્વિવિકલ્પઃ દર્શનં જ્ઞાનં ચ દર્શનં ચતુર્ધા ।
ચક્ષુઃ અચક્ષુઃ અવધિઃ દર્શનં અથ કેવલં જ્ઞેયમ् ॥૪॥

ઉપચરિત અશુદ્ધ સદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે. સંશ્લેષસંબંધવાળા પદાર્થ ‘શરીરાદિ મારા છે’ એ અનુપચરિત અસદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે. જ્યાં સંશ્લેષસંબંધ નથી એવા ‘પુત્રાદિ મારા છે’ તે ઉપચરિત અસદ્ગૂતવ્યવહારનું લક્ષણ છે. એ પ્રમાણે નયયક્ષણા મૂળભૂત છ નયો સંક્ષેપમાં જાણવા. ૩.

હવે, ત્રણ ગાથા સુધી જ્ઞાન અને દર્શન એ બે ઉપયોગનું કથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રથમ ગાથામાં મુખ્યપણે દર્શન-ઉપયોગની વ્યાખ્યા કરે છે. જ્યાં અમુક વિષયનું ‘મુખ્યતાથી’ વર્ણન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં ગૌણપણે બીજા વિષયનું પણ યથાસંભવ કથન આવી જાય છે, એમ જાણવું :—

ગાથા-૪

ગાથાર્થ :—ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે : દર્શન અને જ્ઞાન. તેમાં દર્શનોપયોગ ચક્ષુદર્શન, અચક્ષુદર્શન, અવધિદર્શન અને કેવળદર્શન—એમ ચાર પ્રકારનો જાણવો.

દોય ભેદ ઉપયોગ ઉદાર, દર્શન જ્ઞાન ધરૈ સુવિચાર;
દર્શન-ભેદ ચ્યારિ હૈ ભલા, ચક્ષુ અચક્ષુ અવધિ કેવલા. ૪.

વાખ્યા—“ઉવઓગો દુવિયષો” ઉપયોગો દ્વિવિકલ્પ:। “દંસણણાણં ચ” નિર્વિકલ્પકં દર્શનં સવિકલ્પકં જ્ઞાનં ચ। પુનઃ “દંસણં ચદુધા” દર્શનં ચતુર્ધા ભવતિ; “ચક્ખુ અચક્ખુ ઓહી દંસણમથ કેવલં જેયં” ચક્ષુર્દર્શનમચક્ષુર્દર્શનમવધિર્દર્શનમથ અહો કેવલદર્શનમિતિ વિજ્ઞેયમું। તથાહિ—આત્મા હિ જગત્ત્રયકાલત્રયવર્તિસમસ્તવસ્તુસામાન્ય-ગ્રાહકસકલવિમલકેવલદર્શનસ્વભાવસ્તાવત્તુ, પશ્ચાદનાદિકર્મબન્ધાધીનઃ સનું ચક્ષુર્દર્શનાવરણ-ક્ષયોપશમાદ્બહિરઙ્ગદ્વૈન્દ્રિયાત્મ્બનાચ્ચ મૂર્ત સત્તાસામાન્ય નિર્વિકલ્પં સંવ્યવહારેણ પ્રત્યક્ષમપિ નિશ્ચયેન પરોક્ષરૂપેણેકદેશેન યત્પશ્યતિ તચ્ચક્ષુર્દર્શનમું। તથૈવ સ્પર્શનરસનગ્રાણ-

ટીકા :—“ઉવઓગો દુવિયષો” ઉપયોગ બે પ્રકારનો છે : “દંસણણાણં ચ” દર્શન અને જ્ઞાન. દર્શન નિર્વિકલ્પ છે અને જ્ઞાન સવિકલ્પ છે. “દંસણં ચદુધા” દર્શનોપયોગ ચાર પ્રકારનો છે : “ચક્ખુ અચક્ખુ ઓહી દંસણમથ કેવલં જેયં” ચક્ષુર્દર્શન, અચક્ષુર્દર્શન, અવધિર્દર્શન અને કેવળદર્શન—એ ચાર પ્રકાર જાણવા. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ તો ખરેખર આત્મા ત્રણ લોક, ત્રણ કાળવર્તી સમસ્ત વસ્તુઓના સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર, સકળવિમળ કેવળદર્શનસ્વભાવવાળો છે; ^૧પશ્ચાત્ અનાદિ કર્મબંધને આધીન થઈને, ચક્ષુર્દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી અને બહિરંગ દ્વયેન્દ્રિયના આલંબનથી મૂર્તપદાર્થના સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના (-નિરાકારપણે) સંવ્યવહારથી પ્રત્યક્ષરૂપે પણ નિશ્ચયથી પરોક્ષરૂપે, જે એકદેશ દેખે છે તે ચક્ષુર્દર્શન છે. તેવી જ રીતે સ્પર્શન-રસના-ધ્યાણ-

- અહીં ‘તાવત્’ (પ્રથમ) અને ‘પશ્ચાત્’ (પણી) અભે જે કહ્યું છે તે કાળ-અપેક્ષાએ નથી, પણ ભાવ-અપેક્ષાએ છે. તેનું તાત્પર્ય આ પ્રમાણે સમજવું : બનો નયોના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરનારાને હેય-ઉપાદેયનું જ્ઞાન સાથે સાથે હોય છે. તેથી નિશ્ચયનયનો વિષય સદા આશ્રય કરવા યોગ્ય હોવાથી તે ભાવ-અપેક્ષાએ ‘તાવત્’ (પ્રથમ) છે, મુખ્ય છે, ઉપાદેય છે અને વ્યવહારનયનો વિષય જાણવા યોગ્ય હોવા છતાં તેના વિષયનો આશ્રય તજવા યોગ્ય હોવાથી તે ભાવ-અપેક્ષાએ ‘પશ્ચાત્’ (પણી) છે, ગોણ છે, હેય છે. (આ પ્રમાણે નિશ્ચયનયના વિષયભૂત ત્રિકાળ ધ્રુવ ચૈતન્યસ્વભાવી આત્માનો આશ્રય લેતાં કલ્યાણમૂર્તિ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને પણી જીવ અપ્રતિહત શુદ્ધભાવે પરિણમતાં સમયે સમયે સંવર-નિર્જરા વૃદ્ધિગત થતાં જાય છે અને છેવટે સિદ્ધદશા જીવ પ્રાપ્ત કરે છે.)

ગાથા પની ટીકામાં તથા ગાથા ૧૭ની ભૂમિકામાં પણ આ પ્રમાણે તાત્પર્ય સમજવું. શ્રી સમયસાર ગાથા ૭ની ટીકામાં, શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૧૮, ૩૪, ૫૫, ૧૬૨ અને ૧૬૭ની ટીકામાં અને શ્રી પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ ગાથા ૨૮, ૫૧, ૫૨, ૧૧૩ અને ૧૫૪ની ટીકામાં શ્રી જ્યસેનાચાર્યે જે ‘તાવત્’ અને ‘પશ્ચાત્’ શબ્દો કહ્યા છે તેનાં અર્થ અને તાત્પર્ય પણ ઉપર પ્રમાણે સમજવાં.

આ સંબંધમાં સોનગઢથી પ્રસિદ્ધ ‘દ્વયસંગ્રહ’ ની ગાથા ૧૩ ની ટીકામાં જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તે વાંચવું.

શ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણક્ષયોપશમત્વાત્સ્વકીયસ્વકીયબહિરઙ્ગદ્રવ્યેન્દ્રિયાલમ્બનાચ્ચ મુર્ત સત્તાસામાન્ય વિકલ્પરહિતં પરોક્ષસ્લોપેણકદેશેન યત્પશ્યતિ તદચક્ષુર્દર્શનમ् । તથૈવ ચ મનઇન્દ્રિયા-વરણક્ષયોપશમત્વાત્સહકારિકારણભૂતાષ્ટદલપદ્માકારદ્રવ્યમનોડવલમ્બનાચ્ચ મૂર્તામૂર્તસમસ્તવસ્તુ-ગતસત્તાસામાન્ય વિકલ્પરહિતં પરોક્ષસ્લોપેણ યત્પશ્યતિ તન્માનસમચક્ષુર્દર્શનમ् । સ એવાત્મા યદવધિર્દર્શનાવરણક્ષયોપશમાન્મૂર્તવસ્તુગતસત્તાસામાન્ય નિર્વિકલ્પસ્લોપેણકદેશપ્રત્યક્ષેણ યત્પશ્યતિ તદવધિર્દર્શનમ् । યત્સુનઃ સહજશુદ્ધસદાનન્દૈકરુષપરમાત્મતત્ત્વસંવિત્તિપ્રામિબલેન કેવલ-ર્દર્શનાવરણક્ષયે સતિ મૂર્તામૂર્તસમસ્તવસ્તુગતસત્તાસામાન્ય વિકલ્પરહિતં સકલપ્રત્યક્ષસ્લોપેણકસમયે પશ્યતિ તદુપાદેયભૂતં ક્ષાયિકં કેવલર્દર્શનં જ્ઞાતવ્યમિતિ ॥૪॥

અથાષ્ટવિકલ્પં જ્ઞાનોપયોગં પ્રતિપાદયતિ—

ણાણં અદ્વિયપ્પં મદિસુદિઓહી અણાણણાણાણિ ।

મણપદ્મવકેવલમવિ પચ્ચક્વપરોક્વભેયં ચ ॥૫॥

શ્રોત્રેન્દ્રિયાવરણનો ક્ષયોપશમ હોવાથી પોતપોતાની બહિરંગ દ્રવ્યેન્દ્રિયના આલંબનથી, મૂર્ત પદાર્થના સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના (-નિરાકારપણે) પરોક્ષરૂપે જે એકદેશ દેખે છે તે અચક્ષુર્દર્શન છે. તેવી જે રીતે મન-ઈન્દ્રિયાવરણના ક્ષયોપશમથી અને સહકારી કારણરૂપ આઠ પાંખડીવાળા કુમળના આકારરૂપ દ્રવ્યમનના આલંબનથી, મૂર્ત અને અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુઓના સત્તા સામાન્યને વિકલ્પ વિના પરોક્ષરૂપે જે દેખે છે તે માનસ-અચક્ષુર્દર્શન છે. તે જ આત્મા અવધિર્દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી મૂર્ત વસ્તુના સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના જે એકદેશ-પ્રત્યક્ષરૂપે દેખે છે તે અવધિર્દર્શન છે. તથા જે સહજશુદ્ધ છે અને સદા આનંદ જેનું એક રૂપ છે એવા પરમાત્મતત્ત્વની સંવિત્તિની પ્રાપ્તિના બળથી, કેવળદર્શનાવરણનો ક્ષય થતાં, મૂર્ત-અમૂર્ત સમસ્ત વસ્તુના સત્તાસામાન્યને વિકલ્પ વિના સકલ-પ્રત્યક્ષરૂપે જે એક સમયમાં દેખે છે તે ઉપાદેયભૂત ક્ષાયિક કેવળદર્શન જાણવું. ૪.

હવે આઠ ભેદોવાળા જ્ઞાનોપયોગનું પ્રતિપાદન કરે છે

જ્ઞાન-ભેદ મતિ શુત અવધિકા, ભલે-ભુરેતે હૈ છહેતિકા;

મનપર્યય કેવલ ભિલિ આઠ, હૈ પરતક પરોક્ષ સુપાઠ. ૫.

જ્ઞાનं અષ્ટવિકલ્પં મતિશ્રુતાવધય: અજ્ઞાનજ્ઞાનાનિ ।
મન:પર્યય: કેવલં અપિ પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદં ચ ॥૫॥

વ્યાખ્યા:—“ણાણં અદૃવિયર્પં” જ્ઞાનમષ્ટવિકલ્પં ભવતિ । “મદિસુદિઓહી અણાણણાણાણિ” અત્રાષ્ટવિકલ્પમથ્યે મતિશ્રુતાવધયો મિથ્યાત્વોદયવશાદ્વિપરીતાભિનિવેશ-રૂપાણ્યજ્ઞાનાનિ ભવન્તિ; તાન્યેવ શુદ્ધાત્માદિતત્ત્વવિષયે વિપરીતાભિનિવેશરહિતત્વેન સમ્યગ્દૃષ્ટિજીવસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનાનિ ભવન્તિ । “મણપદ્મકેવલમવિ” મન:પર્યજ્ઞાનં કેવલજ્ઞાનમથ્યેવમષ્ટવિધં જ્ઞાનં ભવતિ । “પચ્ચક્ષપરોક્ષભેદં ચ” પ્રત્યક્ષપરોક્ષભેદં ચ । અવધિમન:પર્યદ્વયમેકદેશપ્રત્યક્ષં વિભઙ્ગાવધિરપિ દેશપ્રત્યક્ષં, કેવલજ્ઞાનં સકળપ્રત્યક્ષં; શેષચતુષ્ટયં પરોક્ષમિતિ ।

ઇતો વિસ્તરઃ—આત્મા હિ નિશ્ચયનયેન સકળવિમલાખણ્ડૈકગ્રત્યક્ષ-પ્રતિભાસમયકેવલજ્ઞાનરૂપસ્તાવત् । સ ચ વ્યવહારેણાનાદિકર્મબન્ધપ્રચારિતઃ સન્ મતિજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમાદ્વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમાચ્ચ બહિરઙ્ગપજ્ચેન્દ્રિયમનોઽવલમ્બનાચ્ચ મૂર્તામૂર્તિ

ગાથા-૫

ગાથાર્થ :—કુમતિ, કુશ્રુત, કુઅવધિ, મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવળજ્ઞાન—એ રીતે આઠ પ્રકારનું જ્ઞાન છે. એમાં પણ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષરૂપ લેદ છે.

ટીકા :—“ણાણં અદૃવિયર્પં” જ્ઞાન આઠ પ્રકારનું છે. “મદિસુદિઓહી અણાણણાણિ” એ આઠ ભેદોમાં મતિ, શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન—એ ત્રણ મિથ્યાત્વના ઉદયવશે વિપરીત અભિનિવેશરૂપ અજ્ઞાન છે અને તે જ શુદ્ધાત્માદિ તત્ત્વના વિષયમાં વિપરીતાભિનિવેશરહિતપણાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવને સમ્યગ્જ્ઞાન છે. “મણપદ્મવકેવલમવિ” મન:પર્યયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—એ બન્ને મળીને જ્ઞાનના આઠ ભેદ થયા. ‘પચ્ચક્ષપરોક્ષભેદં ચ’ તે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એવા ભેદરૂપ છે. અવધિ અને મન:પર્યય—એ બે (ભેદ) એકદેશપ્રત્યક્ષ છે. વિભંગ-અવધિજ્ઞાન પણ દેશપ્રત્યક્ષ છે, કેવળજ્ઞાન સકળપ્રત્યક્ષ છે અને બાકીનાં ચાર પરોક્ષ છે.

હવે તેનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે :—^૧પ્રથમ તો આત્મા ખરેખર નિશ્ચયનયથી સકળવિમળ, અખંડ એક પ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમય કેવળજ્ઞાનરૂપ છે. તે વ્યવહારથી અનાદિકર્મબંધ વડે આચ્છાદિત થયો થકો, મતિજ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમથી અને વીર્યાન્તરાયના

૧. ગાથા ૪ ની ફૂટનોટ અહીં પણ વાંચવી.

વस્ત્વેકદેશેન વિકલ્પાકારેણ પરોક્ષસુપેણ સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષસુપેણ વા યજ્ઞાનાતિ તત્ક્ષાયોપશમિકં મતિજ્ઞાનમ્। કિજ્ચ: છદ્મસ્થાનાં વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમઃ કેવતિનાં તુ નિરવશેષક્ષયો જ્ઞાનચારિત્રાધ્યત્પત્તૌ સહકારી સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યઃ। સાંવ્યવહારલક્ષણં કથ્યતે— સમીચીનો વ્યવહારઃ સાંવ્યવહારઃ। પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિલક્ષણઃ સાંવ્યવહારો ભણ્યતે। સાંવ્યવહારે ખવં સાંવ્યવહારિકં પ્રત્યક્ષમ્। યથા ઘટસુપસિદં મયા દૃષ્ટમિત્યાદિ। તથૈવ શ્રુતજ્ઞાનારવરણ-ક્ષયોપશમાનોઽન્દ્રિયાવલસ્બનાચ્ ગ્રાકાશોપાધ્યાયાદિબહિરઙ્ગસહકારિકારણાચ્ મૂર્તામૂર્તવસ્તુ-લોકાલોકવ્યામિજ્ઞાનસુપેણ યદસ્પષ્ટં જાનાતિ તત્પરોક્ષં શ્રુતજ્ઞાનં ભણ્યતે। કિજ્ચ વિશેષઃ— શવ્દાત્મકં શ્રુતજ્ઞાનં પરોક્ષમેવ તાવત્, સ્વર્ગાપવર્ગાદિબહિર્વિષયપરિચ્છિત્તપરિજ્ઞાનં વિકલ્પસુપં તદપિ પરોક્ષં, યત્યુનરભ્યન્તરે સુખદુઃખવિકલ્પસુપોऽહમનન્તજ્ઞાનાદિસુપોऽહમિતિ વા તદીષત्

ક્ષયોપશમથી તથા બહિરંગ પંચેન્દ્રિય તેમ જ મનના અવલંબનથી મૂર્ત તેમ જ અમૂર્ત વસ્તુઓને, એકદેશ, વિકલ્પાકારે, પરોક્ષરૂપે અથવા સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષરૂપે જે જાણે છે તે ક્ષયોપશમિક મતિજ્ઞાન છે. છદ્મસ્થોને જ્ઞાન-ચારિત્રાદિની ઉત્પત્તિમાં વીર્યાન્તરાયનો ક્ષયોપશમ અને કેવળીઓને સર્વથા ક્ષય સર્વત્ર ^૧સહકારી જાણવો.

હવે સાંવ્યવહારનું લક્ષણ (-સ્વરૂપ) કહેવામાં આવે છે. સમીચીન વ્યવહાર તે સાંવ્યવહાર છે. પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસ્વરૂપ સાંવ્યવહાર કહેવાય છે. સાંવ્યવહારે જે હોય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ—જેમકે ‘ઘટનું રૂપ આ મેં જોયું’ વગેરે.

શ્રુતજ્ઞાનારવરણના ક્ષયોપશમથી અને મનના અવલંબનથી તેમ જ પ્રકાશ, ઉપાધ્યાયાદિ બહિરંગ સહકારી કારણોથી મૂર્ત-અમૂર્ત વસ્તુને લોક-અલોકને વ્યાપ્તિજ્ઞાનરૂપે જે અસ્પષ્ટ જાણે છે તે પરોક્ષ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે.

વળી વિશેષ—જે શષ્ટાત્મક શ્રુતજ્ઞાન છે તે તો પરોક્ષ જ છે (પણ) સ્વર્ગ, મોક્ષાદિ બાધ્ય વસ્તુઓનો બોધ કરાવનાર વિકલ્પરૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ પરોક્ષ છે અને જે અભ્યંતરમાં ‘સુખ-દુઃખના વિકલ્પરૂપ હું છું,’ ‘અનંતજ્ઞાનાદિરૂપ હું છું’—એવું

- કાર્યકાળે સાથે રહેનાર-નિમિત્ત સહચર. શ્રી ગોમ્મટસાર-જીવકંડની ગાથા પદ્ધત ની મોટી ટીકામાં ધર્માસ્તિકાયને ગમનમાં ‘સહકારી કારણ’ કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં ‘સહકારી કારણ’નો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે :—“સ્વયમેવ જ ગમનાદિ કિયારૂપ વર્તતાં જે જીવ-પુદ્ગલ તેમને ધર્માસ્તિકાય સહકારી કારણ છે. તેમાં તેનું કારણપણું એટલું જ છે કે જ્યાં ધર્માદિક દ્રવ્ય હોય ત્યાં જીવ-પુદ્ગલ ગમનાદિ કિયારૂપ વર્તે છે.” નિમિત્ત હોય અને ઉપાદાન જ્યાં પોતાનું કામ પોતાથી જ કરે છે. ત્યાં નિમિત્તને ‘સહકારી’ કહેવાય છે. આવો ‘સહકારી’ નો અર્થ સમજાવો.

પરોક્ષમુખ; યદ્ય નિશ્ચયભાવશ્રુતજ્ઞાનં તદ્ય શુદ્ધાત્માભિમુખસુખસંવિત્તિસ્વરૂપં સ્વસંવિત્ત્યાકારેણ સવિકલ્પમપીન્દ્રિયમનોજનિતરાગાદિવિકલ્પજાલરહિતત્વેન નિર્વિકલ્પમુખ। અભેદનયેન તદેવાત્મશબ્દવાચ્યં વીતરાગસમ્યકુચારિત્રાવિનાભૂતં કેવલજ્ઞાનાપેક્ષયા પરોક્ષમપિ સંસારિણાં ક્ષાયિકજ્ઞાનભાવાત્ ક્ષાયોપશમિકમપિ પ્રત્યક્ષમભિધીયતે। અત્રાહ શિષ્યઃ—આદ્યે પરોક્ષમિતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રે મતશ્રુતદ્વયં પરોક્ષં ભળિતં તિષ્ઠતિ, કથં પ્રત્યક્ષં ભવતીતિ ? પરિહારમાહ-તદુત્સર્ગવ્યાખ્યાનમુખ, ઇદં પુનરપવાદવ્યાખ્યાનમુખ। યદિ તદુત્સર્ગવ્યાખ્યાનન ભવતિ તર્હિ મતજ્ઞાનં કથં તત્ત્વાર્થે પરોક્ષં ભળિતં તિષ્ઠતિ। તર્કશાસ્ત્રે સાંવ્યવહારિકં પ્રત્યક્ષં કથં જાતમુખ। યથા અપવાદવ્યાખ્યાનેન મતજ્ઞાનં પરોક્ષમપિ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનમુખ, તથા સ્વાત્માભિમુખ ભાવશ્રુતજ્ઞાનમપિ પરોક્ષં સત્ત્વત્વકં ભળ્યતે। યદિ પુનરેકાન્તેન પરોક્ષં ભવતિ તર્હિ સુખદુઃખાદિસંવેદનમપિ પરોક્ષ ગ્રાપોતિ, ન ચ તથા। તથૈવ ચ સ એવાત્મા, અવધિજ્ઞાનાવરણીયક્ષયોપશમાનૂર્તિ વસ્તુ

જ્ઞાન તે ઈધત્તુ (જરા) પરોક્ષ છે. અને જે નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન છે તે શુદ્ધાત્માભિમુખ હોવાથી સુખના સંવેદનસ્વરૂપ છે; તે સ્વસંવેદનના આકારરૂપ હોવાથી સવિકલ્પ હોવા છતાં પણ, ઈન્દ્રિય-મનજીનિત રાગાદિ વિકલ્પજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી નિર્વિકલ્પ છે; અભેદનયે જે ‘આત્મા’ શબ્દથી કહેવાય છે એવું તે જ (નિશ્ચય-ભાવશ્રુતજ્ઞાન)-કે જે વીતરાગ સમ્યકુ ચારિત્ર સાથે અવિનાભાવી છે તે—કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પરોક્ષ હોવા છતાં પણ, સંસારી જીવોને ક્ષાયિકજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી ક્ષાયોપશમિક હોવા છતાં પણ, પ્રત્યક્ષ કહેવાય છે.

અહીં શિષ્ય પૂછે છે ‘આદ્યે પરોક્ષમુખ !’ એમ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં મતિ-શ્રુત એ બે જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલ છે, તો પછી (શ્રુતજ્ઞાન) પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે હોય ? તેનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે : તે ઉત્સર્ગનું વ્યાખ્યાન છે અને અહીં જે કથન છે તે અપવાદનું વ્યાખ્યાન છે. જો તે ઉત્સર્ગકથન ન હોત તો, તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ કેવી રીતે કહ્યું ? અને તર્કશાખમાં તે જ (-મતિજ્ઞાન) સાંવ્યવહારિકપ્રત્યક્ષ કેવી રીતે થઈ ગયું ? તેથી (એમ સમજવું કે) જેમ અપવાદવ્યાખ્યાનથી, મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ હોવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહ્યું છે, તેમ સ્વ-આત્માભિમુખ ભાવશ્રુતજ્ઞાનને પણ પરોક્ષ હોવા છતાં પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે. વળી જો તે એકાંત પરોક્ષ હોય તો સુખદુઃખાદિનું સંવેદન પણ પરોક્ષ થાય; પણ એમ તો છે નહિં.

તે જ આત્મા અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી મૂર્ત વસ્તુને વિકલ્પસહિત

યદેકદેશપ્રત્યક્ષેણ સવિકલ્પં જાનાતિ તદવધિજ્ઞાનમ् । યતુનર્મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણ-ક્ષયોપશમાદીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમાદ્ય સ્વકીયમનોડવલમ્બનેન પરકીયમનોગતં મૂર્તમર્થમેકદેશ-પ્રત્યક્ષેણ સવિકલ્પં જાનાતિ તદીહામતિજ્ઞાનપૂર્વકં મનઃપર્યયજ્ઞાનમ् । તથૈવ નિજશુદ્ધાત્મ-તત્ત્વસમ્યક્શ્રુત્તાનજ્ઞાનાનુચરણલક્ષ્ણૈકાગ્રધ્યાનેન કેવલજ્ઞાનાવરણાદિધાતિચતુષ્ટયક્ષયે સતિ યત્સમુત્પદ્યતે તદેકસમયે સમસ્તદ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવગ્રાહકં સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતં કેવલ-જ્ઞાનમિતિ ॥૫॥

અથ જ્ઞાનદર્શનોપયોગદ્વયવ્યાખ્યાનસ્ય નયવિભાગેનોપસંહારઃ કથ્યતે—

અદ્દુ ચદુ ણાણદંસણ સામળણ જીવલવખણ ભળિયં ।

વવહારા સુદ્ધણ્યા સુદ્ધં પુણ દંસણ ણાણં ॥૬॥

(સાકારપણે) જે એકદેશ પ્રત્યક્ષ જાણે છે તે અવધિજ્ઞાન છે.

જે મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી તેમજ વીર્યાન્તરાયના ક્ષયોપશમથી પોતાના મનના અવલંબન દારા બીજાના મનમાં રહેલ મૂર્ત પદાર્થને વિકલ્પસહિત (સાકારપણે) એકદેશપ્રત્યક્ષ જાણે છે, તે ઈહામતિજ્ઞાનપૂર્વકનું મનઃપર્યયજ્ઞાન છે.

નિજ શુદ્ધાત્મતાત્વનાં સમ્યક્ શ્રુત્તા-જ્ઞાન-ચારિત્ જેનું લક્ષણ છે એવા એકાગ્રધ્યાન વડે કેવલજ્ઞાનાવરણાદિ ચાર ધ્યાતીકર્મોનો નાશ થતાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તે, એક સમયમાં સમસ્ત દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને ગ્રહણ કરનારું, સર્વ પ્રકારે ★ઉપાદેયભૂત કેવળજ્ઞાન છે. ૫

હવે, જ્ઞાન-દર્શન બન્ને ઉપયોગના વ્યાખ્યાનનો નયવિભાગથી ઉપસંહાર કરે છે :—

★ ઉપાદેય = ગ્રાહ્ય; ગ્રહણ કરવા યોગ્ય. ઉપાદેયપણું મુખ્યત્વે બે પ્રકારે કહેવામાં આવે છે : (૧) જ્યાં નિજ ધ્યુવ શુદ્ધાત્મા-જ્ઞાયકસ્વભાવ આત્મા-ઉપાદેય કહેવામાં આવે, ત્યાં તે ‘આશ્રય કરવા યોગ્ય’ તરીકે ઉપાદેય સમજવો. (૨) જ્યાં કેવળજ્ઞાન, સિદ્ધત્વ વગેરે પર્યાયો ઉપાદેય કહેવામાં આવે, ત્યાં તે પર્યાયો ‘પ્રગટ કરવા યોગ્ય’ તરીકે ઉપાદેય સમજવા. [અહીં એ ખ્યાલમાં રાખવું કે સિદ્ધત્વાદિ પર્યાય ‘પ્રગટ કરવા’ નો ઉપાય નિજ ધ્યુવ શુદ્ધાત્માનો ‘આશ્રય લેવો’ તે જ છે.]

યહ સામાન્ય જીવકા ચિહ્ન, નય વ્યવહાર બતાયા ગિહ્ન;

નિશ્ચય શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શના, લિંગ યથારથ જિનવર ભનાં. ૬.

અષ્ટચતુર્જાનદર્શને સામાન્ય જીવલક્ષણં ભળિતમ્ ।
બ્રહ્મારાતું શુદ્ધનયાતું શુદ્ધં પુનઃ દર્શનં જ્ઞાનમ् ॥૬॥

વ્યાખ્યા—“અદું ચદું ણાણદંસણ સામણ્ણ જીવલક્ષણં ભળિયં” અષ્ટવિધં જ્ઞાનં
ચતુર્વિધં દર્શનં સામાન્ય જીવલક્ષણં ભળિતમ્ । સામાન્યમિતિ કોર્થઃ ?
સંસાર્જીવમુક્તજીવવિવક્ષા નાસ્તિ, અથવા શુદ્ધશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનવિવક્ષા નાસ્તિ । તદપિ
કથમિતિચેદ્ ? વિવક્ષાયા અભાવઃ સામાન્યલક્ષણમિતિ વચનાત્ । કસ્માત્ સામાન્યમ્
જીવલક્ષણં ભળિતમ્ ? “બ્રહ્મારા” બ્રહ્મારાતું બ્રહ્મારનયાત્ । અત્ર કેવલજ્ઞાનદર્શનં પ્રતિ
શુદ્ધસદ્ભૂતશબ્દવાચ્યોઽનુપચરિતસદ્ભૂતબ્રહ્મારાઃ, છદ્રસ્થજ્ઞાનદર્શનાપરિપૂર્ણપ્રેક્ષયા પુનરશુદ્ધ-
સદ્ભૂતશબ્દવાચ્ય ઉપચરિતસદ્ભૂતબ્રહ્મારાઃ, કુમતિકુશ્રુતવિભઙ્ગત્રયે પુનરુપચરિતસદ્ભૂત-
બ્રહ્મારાઃ । “સુદ્રણયા સુદ્રં પુણ દંસણં ણાણં” શુદ્ધનિશ્ચયનયાત્યુનઃ શુદ્ધમખણ્ડ
કેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં જીવલક્ષણમિતિ । કિજ્ચ જ્ઞાનદર્શનોપયોગવિવક્ષાયામુપયોગશબ્દેન

ગાથા-૬

ગાથાર્થ :—બ્રહ્મારનયથી આઠ પ્રકારનાં જ્ઞાન અને ચાર પ્રકારનાં દર્શન—એ
સામાન્યપણે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનને જીવનું લક્ષણ
કહ્યું છે.

ટીકા :—“અદું ચદું ણાણદંસણ સામણ્ણ જીવલક્ષણં ભળિયં” આઠ પ્રકારના જ્ઞાન
અને ચાર પ્રકારના દર્શનને સામાન્યપણે જીવનું લક્ષણ કહ્યું છે. અહીં ‘સામાન્ય’ એ કથનનો
શો અર્થ છે? એ અર્થ છે કે આ લક્ષણમાં સંસારી જીવ કે મુક્ત જીવની વિવક્ષા નથી
અથવા શુદ્ધ કે અશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શનની વિવક્ષા નથી. એવો અર્થ કેમ? ‘વિવક્ષાનો અભાવ—
એ સામાન્યનું લક્ષણ છે’—એવું વચન હોવાથી.

કઈ અપેક્ષાએ જીવનું સામાન્ય લક્ષણ કહ્યું છે? “બ્રહ્માર”
બ્રહ્મારથી—બ્રહ્મારનયની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. અહીં કેવળજ્ઞાન-દર્શન પ્રત્યે ‘શુદ્ધ સદ્ભૂત’
બ્રહ્મારથી વાચ્ય ‘અનુપચરિત સદ્ભૂત’ બ્રહ્માર છે, છદ્રસ્થનાં અપૂર્ણ જ્ઞાન-દર્શનની
અપેક્ષાએ ‘અશુદ્ધ સદ્ભૂત’ શબ્દથી વાચ્ય ‘ઉપચરિત સદ્ભૂત’ બ્રહ્માર છે અને કુમતિ,
કુશ્રુત, કુઅવધિ—એ ત્રણે જ્ઞાનને વિષે ‘ઉપચરિત અસદ્ભૂત’ બ્રહ્માર છે.

“સુદ્રણયા સુદ્રં પુણ દંસણં ણાણં” શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શુદ્ધ અખંડ કેવળજ્ઞાન અને
કેવળદર્શન—એ બે જીવનું લક્ષણ છે.

વિવક્ષિતાર્થપરિચ્છિતિલક્ષણોऽર્થગ્રહણવ્યાપારો ગૃહ્યતે । શુભાશુભશુદ્ધોપયોગત્રયવિવક્ષાયાં
પુનરૂપયોગશબ્દેન શુભાશુભશુદ્ધભાવનૈકરૂપમનુષ્ઠાનં જ્ઞાતવ્યમિતિ । અત્ર સહજશુદ્ધ-
નિર્વિકારપરમાનન્દૈકલક્ષણસ્ય સાક્ષાતુપાદેયભૂતસ્યાક્ષયસુખસ્યોપાદાનકારણત્વાત् કેવળજ્ઞાન-
દર્શનદ્વયમુપાદેયમિતિ । એવં નૈયાયિક પ્રતિ ગુણગુણભેદકાન્તનિરાકરણાર્થમુપયોગવ્યાખ્યાનેન
ગાથાત્રયં ગતમ् ॥૬॥

અથામૂર્ત્તાતીન્દ્રયનિજાત્મદ્રવ્યસંવિત્તિરાહિતેન મૂર્ત્તપઞ્ચેન્દ્રયવિષયાસક્તેન ચ યદુપાર્જિતં
મૂર્ત્ત કર્મ તદુદ્યેન વ્યવહારેણ મૂર્ત્તોઽપિ નિશ્ચયેનામૂર્ત્તો જીવ ઇત્યુપદિશતિ—

વળણ રસ પંચ ગંધા દો ફાસા અદુ ણિચ્છયા જીવે ।

ણો સંતિ અમુત્તિ તદો વવહારા મુત્તિ બંધાદો ॥૭॥

અહીં જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગની વિવક્ષામાં ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો અર્થ વિવક્ષિત પદાર્થને
જાણવું-દેખવું જેનું લક્ષણ છે, એવો ‘પદાર્થગ્રહણરૂપ વ્યાપાર’ એમ થાય છે. પરંતુ શુભ,
અશુભ અને શુદ્ધ—એ ત્રણ ઉપયોગની વિવક્ષામાં ‘ઉપયોગ’ શબ્દનો અર્થ શુભ, અશુભ
કે શુદ્ધ ભાવના જેનું એક રૂપ છે, એવું ‘અનુષ્ઠાન’ સમજવું.

અહીં સહજશુદ્ધ નિર્વિકાર પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ (સ્વરૂપ) છે, એવું જે સાક્ષાત્
ઉપાદેયભૂત અક્ષય સુખ તેનું ઉપાદાનકારણ હોવાથી કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ બન્ને
‘ઉપાદેય છે.

આવી રીતે નૈયાયિક પ્રતિ ગુણ-ગુણીભેદના એકાન્તનું નિરાકરણ કરવા માટે,
ઉપયોગના વ્યાખ્યાન દ્વારા ત્રણ ગાથાઓ પૂરી થઈ. ૬.

હવે, અમૂર્ત અતીન્દ્રિય નિજ આત્મદ્રવ્યના જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી અને મૂર્ત
પંચેન્દ્રિયના વિષયમાં આસક્ત હોવાથી જે મૂર્તકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે, તેના ઉદ્યથી
વ્યવહારથી જીવ મૂર્ત છે પણ નિશ્ચયનયથી જીવ અમૂર્ત છે, એમ ઉપદેશો છે :—

૧. શ્રી નિયમસાર કણશ ૧૭ ના અર્થમાં આ પ્રમાણે લખ્યું છે :—“જિનેન્દ્રકથિત સમસ્ત દર્શન-જ્ઞાનના
ભેદોને જાણીને, જે પુરુષ પરભાવોને પરિહિતી નિજ સ્વરૂપમાં સ્થિત રહ્યો થકો, શીધ્ર ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર
તત્ત્વમાં પેસી જાય છે—ઉંડો ઉત્તરી જાય છે તે નિર્વાણસુખને પામે છે.” આ ઉપરથી એમ સમજવું કે—
આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે તો સદા નિજ ચૈતન્યચમત્કારમાત્ર ત્રિકાળી ધ્યાવતત્ત્વ એક જ ઉપાદેય છે.

વર્ણ પાંચ રસ પાંચ જુ ગંધ, દોય ઝાસ અઠ નાંહી ખંધ;

નિશ્ચય મૂરતિ-વિન જિય સાર, બંધસહિત મૂરત વિવહાર. ૭.

વર્ણાઃ રસાઃ પંચ ગન્ધો દ્વૌ સ્પર્શાઃ અષ્ટૌ નિશ્ચયાત્ જીવે।
નો સન્તિ અમૂર્તિઃ તતઃ વ્યવહારાત્ મૂર્તિઃ બન્ધતઃ ॥૭॥

વ્યાખ્યા—“વર્ણ રસ પજ્ચ ગંધા દો ફાસા અદ્દ ણિછ્યા જીવે ણો સંતિ” શૈવતપીતનીલારુણકૃષ્ણસંજ્ઞાઃ પજ્ચ વર્ણાઃ, તિક્તકટુકષાયામ્લમધુરસંજ્ઞાઃ પજ્ચ રસાઃ, સુગન્ધદુર્ગન્ધસંજ્ઞા દ્વૌ ગન્ધૌ, શીતોળસિંગધરુક્ષમૂર્તુકર્કશગુરુલઘુસંજ્ઞા અષ્ટૌ સ્પર્શાઃ, “ણિછ્યા” શુદ્ધનિશ્ચયનયાત્ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવે શુદ્ધજીવે ન સન્તિ। “અમૂર્તિ તદો” તતઃ કારણાદમૂર્તિઃ। યદ્યમૂર્તસ્તર્હિ તસ્ય કથં કર્મબન્ધ ઇતિ ચેત્ ? “વ્યવહાર મુત્તિ” અનુપચારિતાસદ્ભૂતવ્યવહારાન્મૂર્તો યતઃ। તદાપિ કસ્માત્ ? “બંધાદો” અનન્ત-જ્ઞાનાદ્યુપલભ્મલક્ષણમોક્ષવિલક્ષણાદનાદિકર્મબન્ધનાદિતિ। તથા ચોક્તમ्—કથંચિન્મૂર્તામૂર્તજીવલક્ષણમ્—“બંધં પડિ એયતં લક્ષ્યણદો હવદિ તસ્સ ભિણ્ણતં। તમ્હા અમૂર્તિભાવો ણેગંતો હોદિ જીવસ્સ ॥૭॥” અયમત્રાર્થઃ—યસ્તૈવામૂર્તસ્યાત્મનઃ:

ગાથા-૭

ગાથાર્થ :—નિશ્ચયથી જીવમાં પાંચ વર્ણ, પાંચ રસ, બે ગંધ અને આઠ સ્પર્શ નથી તેથી જીવ અમૂર્તિક છે; વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ કર્મબંધ હોવાથી જીવ મૂર્તિક છે.

ટીકા :—“વર્ણ રસ પજ્ચ ગંધા દો ફાસા અદ્દ ણિછ્યા જીવે ણો સંતિ” શૈવ, પીત, નીલ, લાલ અને કૃષ્ણ—એ પાંચ રંગ; તીખો, કડવો, કખાયલો, ખાટો અને મધુર—એ પાંચ રસ; સુગંધ અને દુર્ગંધ—એ બે ગંધ; શીત, ઉષ્ણ, સિનગંધ, રૂક્ષ, કોમળ, કઠોર, હલકો, ભારે—એ આઠ સ્પર્શ; “ણિછ્યા” શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવવાળા શુદ્ધ જીવમાં નથી. “અમૂર્તિ તદો” તે કારણો આ જીવ અમૂર્ત છે. જો જીવ અમૂર્તિક છે, તો તેને કર્મબંધ કેવી રીતે થાય છે? “વ્યવહાર મુત્તિ” કારણ કે જીવ અનુપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી મૂર્ત છે, તેથી (કર્મબંધ થાય છે). જીવ મૂર્ત કયા કારણો છે? “બંધાદો” અનંત જ્ઞાનાદિની ઉપલબ્ધ જેનું લક્ષણ છે એવા મોક્ષથી વિલક્ષણ અનાદિ કર્મબંધનને કારણો જીવ મૂર્ત છે. વળી અન્યત્ર જીવનું લક્ષણ કથંચિત્ મૂર્ત અને કથંચિત્ અમૂર્ત કહ્યું છે; તે આ પ્રમાણો :—“કર્મબંધ પ્રતિ જીવની એકતા છે અને લક્ષણથી તેની બિન્નતા છે; તેથી એકાંતે જીવને ‘અમૂર્તિકપણું નથી.’”

પ્રાણ્યભાવાદનાદિસંસારે ભ્રમિતોऽયં જીવઃ સ એવામૂર્તો મૂર્તપञ્ચેન્દ્રિયવિષયત્વાગેન નિરંતરં ધ્યાતવ્યઃ। ઇતિ ભદ્રચાર્વાકમતં પ્રત્યમૂર્તજીવસ્થાપનમુખ્યત્વેન સૂત્રં ગતમ् ॥૭॥

अथ निष्क्रियामूर्तटङ्कोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावेन कर्मादिकर्तृत्वरहितोऽपि जीवो व्यवहारादिनयविभागेन कर्ता भवतीति कथयति—

પુદ્ગલકમ્માદીણं કર्ता વ્યવહારદો દુ ણિચ્છયદો ।

ચેદણકમ્માણાદા સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં ॥૮॥

પુદ્ગલકર્માદીનાં કર્તા વ્યવહારતઃ તુ નિશ્વયતઃ ।

ચેતનકર્મણાં આત્મા શુદ્ધનયાત્ શુદ્ધભાવાનામ् ॥૮॥

વાખ્યા—અત્ર સૂત્રે ભિન્નપ્રકરમસૂપવ્યવહિતસમ્વન્ધેન મધ્યપદં ગૃહીત્વા વ્યાખ્યાનં ક્રિયતે ।

તાત્પર્ય એ છે કે—જે અમૂર્ત આત્માની પ્રાપ્તિ વિના અનાદિ સંસારમાં આ જીવ ભભ્યો તે જ અમૂર્તિક આત્માનું, મૂર્ત પંચેન્દ્રિયના વિષયોના ત્યાગ વડે નિરંતર ધ્યાન કરવું^૧ જોઈએ. એ રીતે ભડુ અને ચાર્વાક મત પ્રતિ અમૂર્ત જીવની સ્થાપનાની મુખ્યતાથી સૂત્ર કર્યું. ૭.

હવે નિષ્ક્રિય, અમૂર્ત, ટંકોત્કીર્ણ શાયક એક સ્વભાવથી જીવ જોકે કર્માદિના કર્તાપણાથી રહિત છે, તોપણ વ્યવહારાદિ નય-વિભાગથી કર્તા થાય છે એમ કહે છે—

ગાથા ૮

ગાથાર્થ :—આત્મા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિનો કર્તા છે, નિશ્વયનયથી ચેતનકર્માનો કર્તા છે અને શુદ્ધનયથી શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે.

ટીકા :—આ સૂત્રમાં ભિન્નપ્રકરમરૂપ વ્યવહિત સંબંધથી મધ્યમ પદ લઈને

૧. પુદ્ગલકર્મ મારાથી અત્યંત ભિન્ન છે, વસ્તુતઃ તે મને લાભ-નુકશાન કરી શકે નહિ એવો નિર્ણય કરી, અમૂર્તિક નિજ ત્રિકાળી ધ્રુવસ્વભાવનો આશ્રય કરવો. તેમ કરવાથી જ ધર્મ પ્રગટે છે, વૃદ્ધિ પામે છે અને પૂર્ણ થાય છે; અને પૂર્ણ થતાં પુદ્ગલ કર્મ અને શરીર સાથેનો આત્યંતિક વિયોગ થતાં જીવ સિદ્ધપદને પામે છે.

પુદ્ગલ કર્મ કરૈ વ્યવહાર, કર્તા યાતેં કહે કરાર,

નિશ્વય નિજ રાગાદિક કરૈ, શુદ્ધ દષ્ટિ શુદ્ધ ભાવહિ ધરૈ. ૮.

“આદા” આત્મા “પુગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ” પુગલકર્માદીનાં કર્તા વવહારતસ્તુ પુનઃ, તથાહિ—મનોવચનકાયવ્યાપારક્રિયારહિતનિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનાશૂન્યઃ સત્ત્રનુપચરિતાસદ્-ભૂતવ્યવહારેણ જ્ઞાનાવરણાદિવ્યકર્મણામાદિશબ્દેનૌદારિકવૈક્રિયિકાહારકશરીરત્રયાહારાદિ-ષટ્પર્યાપ્તિયોગ્યપુદ્ગલપિણ્ડસ્લ્પનોકર્મણાં તથૈવોપચરિતાસદ્-ભૂતવ્યવહારેણ બહિર્વિષયઘટપટાદીનાં ચ કર્તા ભવતિ। ‘ણિછ્યદો ચેદણકમ્માણાદા’ નિશ્ચયનયતશેતનકર્મણાં; તદ્યથા—રાગાદિ-વિકલ્પોપાધિરહિતનિષ્ક્રિયપરમચૈતન્યભાવનારહિતેન યદુપાર્જિતં રાગાદ્યુત્પાદકં કર્મ તદુદ્યે સત્તિ નિષ્ક્રિયનિર્મલસ્વસંવિત્તિમલભમાનો ભાવકર્મશબ્દવાચ્યરાગાદિવિકલ્પસ્લ્પચેતનકર્મણામશુદ્ધ-નિશ્ચયેન કર્તા ભવતિ। અશુદ્ધનિશ્ચયસ્યાર્થઃ કથ્યતે—કર્મોપાધિસમુત્પત્ત્રવાદશુદ્ધઃ, તત્કાલે તત્પાયઃપિણ્ડવત્તન્મયત્વાચ્ચ નિશ્ચયઃ, ઇત્યુભ્યમેલાપકેનાશુદ્ધનિશ્ચયો ભણ્યતે। “સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં” શુભાશુભ્યોગત્રયવ્યાપારરહિતેન શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવેન યદા પારિણમતિ તદાનન્તજ્ઞાનસુખાદિશુદ્ધભાવાનાં છદ્ધસ્થાવસ્થાયાં ભાવનાસુપેણ વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન કર્તા, મુક્તાવસ્થાયાં તુ શુદ્ધનયેનેતિ। કિન્તુ શુદ્ધાશુદ્ધભાવાનાં પારિણમમાનાનામ् એવ કર્તૃત્વે જ્ઞાતવ્યમ्,

વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. “આદા” આત્મા “પુગલકમ્માદીણં કત્તા વવહારદો દુ” વ્યવહારનયથી પુદ્ગલકર્માદિનો કર્તા છે. જેમ કે—મન-વચન-કાયવ્યાપારક્રિયારહિત નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી શૂન્ય થઈને, અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્માનો તથા આદિ શબ્દથી ઔદારિક, વૈક્રિયિક અને આહારક—એ ત્રણ શરીરનો, આહારાદિ છ પથ્પિત્યોગ્ય પુદ્ગલપિણ્ડરૂપ નોકર્માનો અને ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી ઘટપટાદિ બહિર્વિષયોનો પણ કર્તા (આ જીવ) થાય છે.

“ણિછ્યદો ચેદણકમ્માણાદા” નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્મા ચેતનકર્માનો કર્તા છે. તે આવી રીતે—રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિરહિત, નિષ્ક્રિય, પરમ ચૈતન્યની ભાવનાથી રહિત હોવાથી જીવે રાગાદિને ઉત્પન્ન કરનાર જે કર્મ ઉપાર્જિત કર્યું છે, તેનો ઉદ્ય થતાં, નિષ્ક્રિય, નિર્મળ સ્વસંવિત્તિને નહિ પ્રાપ્ત કરતો જીવ, ‘ભાવકર્મ’ શબ્દથી વાચ્ય રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ચેતનકર્માનો અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા થાય છે. અશુદ્ધ નિશ્ચયનો અર્થ કહેવામાં આવે છે :—કર્મોપાધિથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી અશુદ્ધ કહેવાય છે અને તે સમયે તપેલા લોખંડના ગોળાની પેઠે તન્મય હોવાથી નિશ્ચય કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અશુદ્ધ અને નિશ્ચય એ બન્નેનો મેળાપ કરીને અશુદ્ધ નિશ્ચય કહેવામાં આવે છે. “સુદ્ધણયા સુદ્ધભાવાણં” જ્યારે જીવ, શુભ-અશુભરૂપ ત્રણ યોગ (મન, વચન, કાયા)ના વ્યાપારથી રહિત, શુદ્ધ-બુદ્ધ એવા એકસ્વભાવરૂપે પરિણામન કરે છે ત્યારે અનંત જ્ઞાન-સુખાદિ શુદ્ધભાવોનો છદ્ધસ્થ અવસ્થામાં

ન ચ હસ્તાદિવ્યાપારસ્થપાણમિતિ । યતો હિ નિત્યનિરજનનિષ્ક્રિયનિજાત્મસ્વરૂપભાવનારહિતસ્ય ।
કર્માદિકરૂત્ત્વં વ્યાખ્યાતમ્, તત્સત્તત્વૈવ નિજશુદ્ધાત્મનિ ભાવના કર્તવ્યા । એવં સાંખ્યમતં
પ્રત્યેકાન્તાકરૂત્ત્વનિરાકરણમુખ્યત્વેન ગાથા ગતા ॥૮॥

અથ યદ્યપિ શુદ્ધનયેન નિર્વિકારપરમાલ્લાદૈકલક્ષણસુખામૃતસ્ય ભોક્તા તથાયશુદ્ધનયેન
સાંસારિકસુખદુઃખસ્યાપિ ભોક્તાત્મા ભવતીત્યાખ્યાતિ—

વવહારા સુહદુક્ખં પુગલકર્મફળં પભુંજેહિ ।
આદા ણિચ્છયણયદો ચેદણભાવં ખુ આદસ્સ ॥૬॥

વવહારાત્ સુખદુઃખં પુદ્ગલકર્મફળં પ્રભુડ્ભક્તે ।
આત્મા નિશ્ચયનયતઃ ચેતનભાવં ખલુ આત્મનઃ ॥૬॥

ભાવનારૂપે, વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી કર્તા છે અને મુક્ત અવસ્થામાં શુદ્ધનયથી
અનંત શાન-સુખાદિ શુદ્ધભાવોનો કર્તા છે.

પરંતુ પરિણામતા એવા શુદ્ધ-અશુદ્ધ ભાવોનું જ કર્તાપણું જીવમાં જાણવું, ^૧હસ્તાદિના
વ્યાપારરૂપ (પુદ્ગલ-પરિણામો)નું નહિ.

નિત્ય-નિરંજન-નિષ્ક્રિય નિજાત્મસ્વરૂપની ભાવના રહિત જીવને કર્માદિનું કર્તાપણું
કર્યું છે, તેથી તે નિજ શુદ્ધાત્મામાં જ ભાવના કરવી.

આ રીતે સાંખ્યમત પ્રત્યે એકાંત અકરૂત્ત્વનું (-જીવ એકાંતે અકર્તા હોવાનું)
નિરાકરણ કરવાની મુખ્યતાથી ગાથા પૂરી થઈ. ૮.

હવે, જોકે આત્મા શુદ્ધનયથી નિર્વિકાર પરમ આઙ્ગલાદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા
સુખામૃતનો ભોક્તા છે, તોપણ અશુદ્ધનયથી સાંસારિક સુખ-દુઃખનો પણ ભોક્તા થાય છે,
એમ કહે છે :—

- શ્રી સમયસારમાં પણ જીવ પુદ્ગલાદિ કે અન્ય જીવોની પર્યાયોનો કર્તા નથી, એમ કર્તાકર્મ-અધિકાર
તથા સર્વવિશુદ્ધજ્ઞાન-અધિકારમાં કર્યું છે. શરીરની, પરપદાર્થોની, બોલવાની, ખાવા-પીવાની ઈત્યાદિ
ક્રિયાઓમાં જે અનાદિ અજ્ઞાનથી જીવની કરૂત્ત્વબુદ્ધિ છે, તે પોતાના ત્રિકાળ આત્મસ્વરૂપના લક્ષે શુદ્ધરૂપે
પરિણામવાથી જ તૂટે માટે ‘જીવ પરપદાર્થની કોઈ ક્રિયા ખરેખર એક સમય પણ કરી શકતો નથી’
એવો નિર્ણય કરવો-એ આ ગાથાનું તાત્પર્ય છે.

સુખ-દુઃખમય ફલ પુદ્ગલકર્મ, ભોગૈ નય વ્યવહાર સુમર્મ;

નિશ્ચયનય નિજ ચેતનભાવ, જીવ ભોગવૈ સદા કહાવ. ૮.

વ્યાખ્યા—“વવહાર સુહદુક્ખં પુગલકમ્મફલં પભુંજેદિ” વ્યવહારાત્ સુખદુઃખરૂપં
પુદ્ગલકર્મફલં પ્રભુંક્તે। સ ક: કર્તા? “આદા” આત્મા। “ણિછ્યણયદો ચેદળભાવં
આદસ્સ” નિશ્ચયનયતશેતનભાવં ભુંક્તે। “ખુ” સ્કુટમ્। કસ્ય સમ્બન્ધિનમાત્મનઃ સ્વસ્યેતિ।
તદ્યથા—આત્મા હિ નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુદ્ભૂતપારમાર્થિકસુખસુધારસભોજનમલભમાન
ઉપચારિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણાનિષ્ટપજ્ઞેન્દ્રિયવિષયજનિતસુખદુઃખં ભુંક્તે, તથૈવાનુપચારિતા-
સદ્ભૂતવ્યવહારેણાભ્યન્તરે સુખદુઃખજનકં દ્રવ્યકર્મરૂપં સાતાસાતોદ્વયં ભુંક્તે, સ
એવાશુદ્ધનિશ્ચયનયેન હર્ષવિષાદરૂપં સુખદુઃખં ચ ભુંક્તે। શુદ્ધનિશ્ચયનયેન તુ
પરમાત્મસ્વભાવસમ્યકશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનોત્પત્રસદાનન્દૈકલક્ષણં સુખામૃતં ભુંકત ઇતિ। અત્ર
યસ્યૈવ સ્વાભાવિકસુખામૃતસ્ય ભોજનાભાવાદિન્દ્રિયસુખં ભુજ્જાનઃ સન્ સંસારે પરિભ્રમતિ

ગાથા ૮

ગાથાર્થ :—વ્યવહારનયથી આત્મા સુખ-દુઃખરૂપ પુદ્ગલકર્મના ફળને ભોગવે છે
અને નિશ્ચયનયથી પોતાના ચેતનભાવને ભોગવે છે.

ટીકા :—“વવહાર સુહદુક્ખં પુગલકમ્મફલં પભુંજેદિ” વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સુખ-
દુઃખરૂપ પુદ્ગલકર્મનાં ફળોને ભોગવે છે. તે કર્મફળોનો ભોક્તા કોણ છે? “આદા”
આત્મા. “ણિછ્યણયદો ચેદળભાવં આદસ્સ” નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ચેતનભાવનો ભોક્તા છે.
“ખુ” પ્રગટપણે, કોના ચેતનભાવનો? આત્માના પોતાના ચેતનભાવનો. તે આવી રીતે—આત્મા
જ નિજ શુદ્ધાત્મસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખ-સુધારસના ભોજનને નહિ પ્રાપ્ત કરતો,
ઉપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ઈષ-અનિષ્ટ પંચેન્દ્રિય વિષયજનિત સુખ-દુઃખને ભોગવે
છે, તેવી જ રીતે અનુપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી અંતરંગમાં સુખ-દુઃખજનક
દ્રવ્યકર્મરૂપ શાતા અને અશાતાના ઉદ્યને ભોગવે છે અને તે જ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી હર્ષ-
-વિષાદરૂપ સુખ-દુઃખને ભોગવે છે; શુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો પરમાત્મસ્વભાવનાં સમ્યક્ શ્રદ્ધાન-
જ્ઞાન-આચરણથી ઉત્પન્ન, સદ્ગુરૂ આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતને ભોગવે છે.

અહીં, જે સ્વાભાવિક સુખામૃતના ભોજનના અભાવથી આત્મા ઈન્દ્રિયસુખ
ભોગવતો થકો સંસારમાં પરિભ્રમણ^૧ કરે છે, તે જ અતીન્દ્રિય સુખ (-સ્વાભાવિક

૧. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર પ્રથમ ગુણસ્થાનધારી સર્વે મિથ્યાદટિ છે. ચતુર્થ ગુણસ્થાનથી સિદ્ધ
સુધીના સર્વે જીવો તેમની ભૂમિકાની શુદ્ધ અનુસાર આત્મિક અતીન્દ્રિય-સુખ ભોગવે છે, એવું આ
ગાથાનું તાત્પર્ય છે.

તदેવાતીન્દ્રિયસુખં સર્વપ્રકારેણોપાદેયમિત્યભિપ્રાયઃ। એવं કર્તા કર્મફળં ન ભુક્તં ઇતિ
બૌદ્ધમતનિષેધાર્થ ભોક્તૃત્વયાખ્યાનરૂપેણ સૂત્રં ગતમ् ॥૬॥

अथ निश्चयेन लोकग्रमितासंख्येयप्रदेशमात्रोऽपि व्यवहारेण देहमात्रे जीव
इत्यावेदयति—

अणुगुरुदेहपમाणो उવसंહारप्पसप्पदो चेदा ।

असमुहदो ववहारा णिच्छयणयदो असंखदेसो वा ॥૧૦॥

अणुगुरुदेहपमाणः उपसंહारप्पसर्पतः चेतयिता ।

असमुद्घातात् व्यवहारात् निश्चयनयतः असंखदेशो वा ॥૧૦॥

સુખામૃત) સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે એવો અભિપ્રાય^૧ છે.

આ રીતે, ‘કર્તા, કર્મફળને ભોગવતો નથી’ એ બૌદ્ધમતનો નિષેધ કરવા માટે
‘ભોક્તૃત્વના’ વ્યાખ્યાનરૂપે સૂત્ર પૂરું થયું. ૮.

હવે નિશ્ચયનયથી લોકપ્રમાણ અસંખ્યાત પ્રદેશમાત્ર હોવા છતાં વ્યવહારનયથી,
પોતાના શરીરપ્રમાણ જીવ છે એમ બતાવે છે :—

ગાથા ૧૦

ગાથાર્થ :—સમુદ્ઘાત સિવાય, આ જીવ વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ સંકોચ-

^૧ પંડિત હીરાલાલજી રચિત અને મથુરા સંધ દ્વારા પ્રકાશિત દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકા પા. ૨૭ માં ગાથા
૮-૯ સંબંધમાં નીચે પ્રમાણો લખ્યું છે :—

“જીવના કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વનું વિવેચન કરવાનો ગ્રંથકારનો એવો અભિપ્રાય છે કે જીવ
યથાર્થ વસ્તુસ્વરૂપને જાણીને, પરની અને વિકારની કર્તૃત્વ અને ભોક્તૃત્વબુદ્ધિને છોડે અને પોતાના
સહજ નિર્વિકાર ચિદાનંદસ્વરૂપ શુદ્ધપર્યાયનો કર્તા-ભોક્તા થવાનો સતત પ્રયત્ન કરે.”

પરવસ્તુનું કાંઈ પણ જીવ કરી શકતો નથી તેમ તેને ભોગવી પણ શકતો નથી. અસદ્ભૂત
વ્યવહારનયે શાતા-અશાતાના ઉદ્યને તથા ઈષ-અનિષ ઈન્દ્રિય-વિષયોને જીવ ભોગવે છે, એમ
કહેવામાં આવે છે.

[અસદ્ભૂત = જૂઠો]

અણુગુરુદેહમાન વ્યવહાર, સકુચૈ ફૈલૈ જિય નિરધાર;

સમુદ્ઘાત-બિન કહિએ એમ, નિશ્ચય દેશ અસંખ્ય જુ નેમ. ૧૦.

વાખ્યા—“અણુગુરુદેહપમાણો” નિશ્ચયેન સ્વદેહાદ્વિનસ્ય કેવલજ્ઞાનાધનન્તગુણ-
રાશેરભિન્નસ્ય નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપસ્થોપલબ્ધેરભાવાત્તથૈવ દેહમત્વમૂલભૂતાહારભયમૈથુન-
પરિગ્રહસંજ્ઞાપ્રભૃતિસમસ્તરાગાદિવિભાવાનામાસકિતસદ્ગાવાચ્ચ યદુપાર્જિતં શરીરનામકર્મ તદુદ્યે
સતિ અણુગુરુદેહપ્રમાણો ભવતિ। સ કઃ કર્તા? ‘‘ચેદા’ ચેતયિતા જીવઃ। કસ્માત्?
“ઉવસંહારાપ્યસપ્દો” ઉપસંહારપ્રસર્પતઃ। શરીરનામકર્મજનિતવિસ્તારોપસંહારધર્માભ્યામિત્યર્થઃ।
કોઽત્ર દૃષ્ટાન્તઃ? યથા પ્રદીપો મહદ્વાજનપ્રચ્છાદિતસ્તદ્વાજનાન્તરં સર્વ પ્રકાશયતિ
લઘુભાજનપ્રચ્છાદિતસ્તદ્વાજનાન્તરં પ્રકાશયતિ। પુનરાપિ કસ્માત्? ‘‘અસમુહ્દો’’
અસમુદ્ધાતાત્ત્ર। વેદનાકષાયવિક્રિયામારણાન્તિકતૈજસાહારકકેવલિસંજસપ્તસમુદ્ધાતવર્જનાત્ત્ર।

વિસ્તારને કારણે પોતાના નાના કે મોટા શરીરપ્રમાણ રહે છે અને નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ
અસંખ્યાતપ્રદેશી છે.

ટીકા :—“અણુગુરુદેહપમાણો” નિશ્ચયનયથી પોતાના દેહથી ભિન્ન અને કેવળ-
જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસમૂહથી અભિન્ન^૧ એવા નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપની ઉપલબ્ધિના
અભાવથી તથા દેહની ભમતા જેનું મૂળ છે એવી આહાર-ભય-મૈથુન-પરિગ્રહરૂપ સંજ્ઞા
વગેરે સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોમાં આસક્તિનો સદ્ગાવ હોવાથી જીવ જે શરીરનામકર્મ
ઉપાર્જિત કર્યું હોય છે, તેનો ઉદ્ય થતાં (જીવ પોતાના) નાના કે મોટા દેહની બરાબર
થાય છે. તે કોણ થાય છે? “ચેદા” ચેતન અર્થાત્ જીવ. શા કારણે?
“ઉવસંહારાપ્યસપ્દો” સંકોચ તથા વિસ્તારથી; શરીરનામકર્મથી ઉત્પન્ન વિસ્તાર અને
સંકોચરૂપ (જીવના) ધર્મથી—એવો અર્થ છે.

અહીં દેશ્યાન્ત શું છે? જેમ દીવો મોટા વાસણમાં મૂકવામાં આવ્યો હોય તો
તે વાસણની અંદર સર્વને પ્રકાશે છે અને નાના વાસણમાં મૂકવામાં આવ્યો હોય તો
તે વાસણમાં સર્વને પ્રકાશે છે તેમ. વળી, બીજા ક્યા કારણે આ જીવ દેહપ્રમાણ
છે? ‘‘અસમુહ્દો’’ અસમુદ્ધાતને લીધે. વેદના, કષાય, વિક્રિયા, મારણાન્તિક, તૈજસ,
આહારક અને કેવળી નામના સાત પ્રકારના સમુદ્ધાત છોડી દીધા હોવાને લીધે
(—સમુદ્ધાત સિવાયની વાત કરી હોવાને કારણે). સાત સમુદ્ધાતનું લક્ષણ આ રીતે
કહ્યું છે—

૧. અહીં એક જ ભાવને ભિન્ન અને અભિન્ન દર્શાવી અનેકાન્તસ્વરૂપ સિક્ક કર્યું છે.

તथा ચોકતં સપ્તસમુદ્ધાતલક્ષણમ्—‘વેયણકસાયવેઉવ્યિયો મારણંતિઓ સમુખાદો । તેજાહારો છદ્રો સત્તમાઓ કેવલીણં તુ ॥૧॥’ તથા—‘મૂલસરીરમછંડિય ઉત્તરદેહસ્ત જીવપિંડસ્ત । ણિગમણં દેહાદો હવદિ સમુખાદયં ણામ ॥૨॥’ તીવ્રવેદનાનુભવાન્મૂલશરીરમત્વક્ત્વા આત્મપ્રદેશાનાં બહિર્નિર્ગમનમિતિ વેદનાસમુદ્ધાત: ૧। તીવ્રકષાયોદ્યાન્મૂલશરીરમત્વક્ત્વા પરસ્ય ઘાતાર્થમાત્મપ્રદેશાનાં બહિર્ગમનમિતિ કષાયસમુદ્ધાત: ૨। મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય કિમપિ વિકર્તુમાત્મપ્રદેશાનાં બહિર્ગમનમિતિ વિક્રિયાસમુદ્ધાત: ૩। મરણાન્તસમયે મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય યત્ર કુત્રચિદ્બદ્ધમાયુસ્તત્રદેશં સુફિતુમાત્મપ્રદેશાનાં બહિર્ગમનમિતિ મારણાન્તિકસમુદ્ધાત: ૪। સ્વસ્ય મનોનિષ્ટજનકં કિઞ્ચિત્કારણાન્તરમવલોક્ય સમુત્યન્ત્રોધસ્ય સંયમનિધાનસ્ય મહામુનેર્મૂલશરીરમપરિત્યજ્ય સિન્દૂરપુષ્પપ્રભો દીર્ઘત્વેન દ્વાદશયોજનપ્રમાણઃ સૂચ્યઙ્ગુલ-સંખ્યેયભાગમૂલવિસ્તારો નવયોજનાગ્રવિસ્તારઃ કાહલાકૃતિપુરુષો વામસ્કન્ધાન્ત્રિર્ગત્ય વામ-

‘વેયણકસાયવેઉવ્યિયો મારણંતિઓ સમુખાદો ।
તેજાહારો છદ્રો સત્તમાઓ કેવલીણં તુ’ ॥૨

“(૧) વેદના, (૨) કષાય, (૩) વિક્રિયા, (૪) મારણાન્તિક, (૫) તૈજસ, (૬) આહાર અને (૭) કેવળી—એ સાત સમુદ્ધાત છે.” તે આ રીતે—“પોતાનું મૂળ શરીર^૨ છોડ્યા વિના (તૈજસ અને કાર્મણાંત્રૂપ) ઉત્તર દેહની સાથે સાથે જીવપ્રદેશોના શરીર બહાર નીકળવાને સમુદ્ધાત કહે છે.” તીવ્ર પીડાનો અનુભવ થવાથી, મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વેદનાસમુદ્ધાત કહે છે. ૧. તીવ્ર કષાયના ઉદ્યથી, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, બીજાનો ધાત કરવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને કષાયસમુદ્ધાત કહે છે. ૨. મૂળ શરીર છોડ્યા વિના, કોઈ પણ પ્રકારની વિક્રિયા કરવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને વિક્રિયાસમુદ્ધાત કહે છે. ૩. મૃત્યુ વખતે, મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, જ્યાં આ આત્માએ ક્યાંકનું આગામી આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે પ્રદેશને સ્પર્શવા માટે આત્મપ્રદેશોનું બહાર નીકળવું તેને મારણાન્તિકસમુદ્ધાત કહે છે. ૪. પોતાના મનને અનિષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર કોઈ અન્ય કારણ જોઈને જેમને કોઇ ઉત્પન્ન થયો છે તેવા સંયમના નિધાનાંપુરિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, સિંદૂરના ઢગલા જેવા પ્રકાશવાળું, બાર યોજન લાંબુ, સૂચ્યંગુલના સંખ્યાતમા ભાગ જેટલા મૂળવિસ્તારવાળું અને નવ યોજનના અગ્ર-વિસ્તારવાળું, બિલાડાના આકારવાળું એક પૂતળું ડાબા ખભામાંથી નીકળીને ડાબી તરફ પ્રદક્ષિણા દઈને હદ્યમાં રહેલ વિરુદ્ધ વસ્તુને ભસ્મીભૂત કરીને, તે

પ્રદક્ષિણેન હૃદયે નિહિતં વિરુદ્ધં વસ્તુ ભસ્મસાલ્કૃત્ય તેનૈવ સંયમિના સહ સ ચ ભસ્મ બ્રજતિ દીપાયનવત્તુ, અસાવશુભસ્તેજસ્સમુદ્ધાતઃ। લોકં વ્યાધિદુર્ભિક્ષાદિપીડિતમવલોક્ય સમુત્પત્રકૃપસ્ય પરમસંયમનિધાનસ્ય મહર્ષેમૂલશરીરમપરિત્યજ્ય શુભ્રાકૃતિઃ પ્રાગુક્તદેહપ્રમાણઃ પુરુષો દક્ષિણપ્રદક્ષિણેન વ્યાધિદુર્ભિક્ષાદિકં સ્ફોટયિત્વા પુનરગપિ સ્વસ્થાને પ્રવિશતિ, અસૌ શુભરૂપસ્તેજસ્સમુદ્ધાતઃ।^૫ સમુત્પત્રપદપદાર્થભ્રાન્તે: પરમદ્વિસંપત્ત્રસ્ય મહર્ષેમૂલશરીરમપરિત્યજ્ય શુદ્ધસ્ફટિકાકૃતિરેકહસ્તપ્રમાણઃ પુરુષો મસ્તકમધ્યાન્ત્રિગત્ય યત્ત્ર કુત્રચિદન્તમુહૂર્તમધ્યે કેવલજ્ઞાનિનં પશ્યતિ તર્દર્શનાચ્ચ સ્વાશ્રયસ્ય મુનેઃ પદપદાર્થનિશ્ચયં સમુત્પાદ્ય પુનઃ સ્વસ્થાને પ્રવિશતિ, અસાવાહારસમુદ્ધાતઃ।^૬ સત્તમઃ કેવલિનાં દંડકપાટપ્રતરપૂરણઃ સોડયં કેવલિસમુદ્ધાતઃ।^૭

નયવિભાગઃ કથ્યતે—“વવહાર” અનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારનયાત्। “ણિછ્યણયદો અસંખદેસો વા” નિશ્ચયનયતો લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશપ્રમાણઃ। ‘વા’ શબ્દેન તુ સ્વસંવિત્તિસમુત્પત્રકેવલજ્ઞાનોત્પત્તિપ્રસ્તાવે જ્ઞાનપેક્ષયા વ્યવહારનયેન લોકાલોકવ્યાપકઃ; ન ચ જ સંયમી (મુનિ) સાથે પોતે પણ ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે, દીપાયનમુનિની પેઠે; એ અશુભતેજસ-સમુદ્ધાત છે. લોકને વ્યાધિ, દુષ્કાળ વગેરેથી પીડિત જોઈને જેને દયા ઉત્પન્ન થઈ છે એવા પરમ સંયમના નિધાન મહર્ષિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના પૂર્વે કહેલા દેહપ્રમાણવાણું, શુભ આકૃતિવાણું પૂતળણું, જમણી તરફ પ્રદક્ષિણા કરીને, વ્યાધિ, દુષ્કાળ વગેરે મટાડીને ફરીથી પોતાના મૂળ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે એ શુભતેજસસમુદ્ધાત છે. પ. પદ અને પદાર્થમાં જેમને કાંઈક સંશય ઉત્પન્ન થયો છે એવા પરમ ઋદ્ધિવાળા મહર્ષિના મૂળ શરીરને છોડ્યા વિના, શુદ્ધ સ્ફટિક જેવી આકૃતિવાણું, એક હાથનું પુરુષાકાર પૂતળણું મસ્તકના મધ્યમાંથી નીકળીને અંતમુહૂર્તમાં જ્યાં ક્યાંય કેવળજ્ઞાનીને જુઓ છે ત્યાં તેમના દર્શનથી, પોતાના આશ્રયભૂત મુનિને પદ અને પદાર્થનો નિશ્ચય ઉત્પન્ન કરીને ફરીથી પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કરે છે તેને આહારક-સમુદ્ધાત કહે છે. ૬. કેવળીઓને દંડ-કપાટ-પ્રતર-લોકપૂરણારૂપ થાય છે તે સાતમો કેવળીસમુદ્ધાત છે. ૭.

નયવિભાગ કહે છે—“વવહાર” અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ઉપર કહ્યા પ્રમાણ (જીવ પોતાના શરીરપ્રમાણ) છે. “ણિછ્યણયદો અસંખદેસો વા” નિશ્ચયનયથી લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યપ્રદેશી છે. ‘વા’ અહીં જે ‘વા’ શબ્દ આપ્યો છે તેનાથી એમ સૂચિત થાય છે કે—સ્વસંવિત્તિથી^૧ ઉત્પન્ન કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં જ્ઞાન-અપેક્ષાએ વ્યવહારનયથી

૧. શુદ્ધ આત્માની સ્વસંવેદન-ક્રિયાને ‘સ્વસંવિત્તિ’ કહે છે.

પ્રદેશાપેક્ષયા નૈયાયિકમીમાંસકસાંખ્યમતવત् । તથૈવ પચ્ચેન્દ્રિયમનોવિષયવિકલ્પરહિત-સમાધિકાલે સ્વસંવેદનલક્ષણબોધસદ્ભાવેડપિ બહિર્વિષયેન્દ્રિયબોધાભાવાજ્ઞદઃ, ન ચ સર્વથા સાંખ્યમતવત् । તથા રાગાદિવિભાવપરિણામાપેક્ષયા શૂન્યોડપિ ભવતિ, ન ચાનન્તજ્ઞાનાદ્યપેક્ષયા બૌદ્ધમતવત् । કિંચ—અણુમાત્રશરીરશબ્દેનાત્ર ઉત્સેધધનાંગુલાસાંખ્યેયભાગપ્રમિતં લબ્ધ્ય-પૂર્ણસૂક્ષ્મનિગોદશરીરં ગ્રાહ્યમ્, ન ચ પુદ્ગલપરમાણુઃ । ગુરુશરીરશબ્દેન ચ યોજનસહસ્રપરિમાણં મહામત્યશરીરં મધ્યમાવગાહેન મધ્યમશરીરાળિ ચ । ઇદમત્તતાત્પર્યમ્—દેહમત્વનિમિતેન દેહં ગૃહીત્વા સંસારે પરિભ્રમતિ તેન કારણેન દેહાદિમમત્વં ત્યક્ત્વા નિર્મોહનિજશુદ્ધાત્મનિ ભાવના કર્તવ્યેતિ । એવં સ્વદેહમાત્રબ્યાખ્યાનેન ગાથા ગતા ॥૧૦॥

અતઃ પરં ગાથાત્રયેણ નયવિભાગેન સંસારિજીવસ્વરૂપં તદવસાને શુદ્ધજીવસ્વરૂપં ચ કથયતિ । તથા :—

જીવ લોકાલોકવ્યાપક છે પરંતુ નૈયાયિક, મીમાંસક અને સાંખ્યમતવાળાઓ માને છે તેમ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ લોકાલોકવ્યાપક નથી. તેવી જ રીતે પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનના વિષયના વિકલ્પોથી રહિત સમાધિ વખતે સ્વસંવેદનલક્ષણ જ્ઞાનનો સદ્ભાવ હોવા છીતાં પણ બાધ્ય વિષયવાળા ઈન્દ્રિયજ્ઞાનનો અભાવ હોવાની અપેક્ષાએ આત્માને જડ કહ્યો છે, પરંતુ સાંખ્યમતવાળા માને છે તેમ સર્વથા જડ નથી. તેવી જ રીતે રાગાદિ વિભાવપરિણામોની અપેક્ષાએ (આત્મા) શૂન્ય પણ છે, પરંતુ બૌદ્ધો માને છે તેમ અનંતજ્ઞાનાદિની અપેક્ષાએ શૂન્ય નથી.

વિશેષ—(ગાથામાં) ‘અશુ’માત્ર શરીર કહ્યું ત્યાં ઉત્સેધધનાંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ-પ્રમાણ લબ્ધિ-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મ-નિગોદનું શરીર સમજવું પણ પુદ્ગલપરમાણુ ન સમજવો. તેમજ ‘ગુરુશરીર’ શબ્દથી ‘એક હજાર યોજનપ્રમાણ મહામત્યનું શરીર’ સમજવું અને મધ્યમ અવગાહન વડે મધ્યમ શરીરો સમજવાં.

અહીં આ તાત્પર્ય છે—શરીરના ભમતવના કારણે, જીવ શરીર ગ્રહણ કરીને સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે, માટે દેહાદિનું ભમત્વ ત્યાગીને નિર્મોહ નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી.

આ રીતે જીવના સ્વદેહ પ્રમાણપણાના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૧૦.

હવે પછી ત્રણ ગાથાઓ દ્વારા નયવિભાગપૂર્વક સંસારી જીવનું સ્વરૂપ અને તેના અંતે શુદ્ધજીવનું સ્વરૂપ કહે છે. તે આ રીતે—

પુઢવિજલતેયવાઊ વળણપફદી વિવિહથાવરેઝંદી ।
વિગતિગચુપંચક્ખા તસજીવા હોંતિ સંખાદી ॥૧૧॥

પૃથિવીજલતેજોવાયુવનસ્પતયઃ વિવિધસ્થાવરૈકેન્દ્રિયાઃ ।
દ્વિકત્રિકચતુઃપજ્વાક્ષાઃ ત્રસજીવાઃ ભવન્તિ શંખાદયઃ ॥૧૧॥

વ્યાખ્યા—“હોંતિ” ઇત્યાદિવ્યાખ્યાનાં ક્રિયતે । “હોંતિ” અતીન્દ્રિયામૂર્તનિજપરમાત્મ-સ્વભાવાનુભૂતિજનિતસુખામૃતરસસ્વભાવમલભમાનાસુછમપીન્દ્રિયસુખમભિલષન્તિ છિદ્રસ્થાઃ, તદાસક્તાઃ સન્ત એકેન્દ્રિયાદજીવાનાં ઘાતં કુર્વન્તિ તેનોપાર્જિતં યત્ત્રસસ્થાવરનામકર્મ તદુદયેન જીવા ભવન્તિ । કથંભૂતા ભવન્તિ ? “પુઢવિજલતેયવાઊ વળણપફદી વિવિહથાવરેઝંદી” પૃથિવ્યમેજોવાયુવનસ્પતયઃ । કતિસંખ્યોપેતા ? વિવિધા આગમ-કથિતસ્વકીયસ્વકીયાન્તર્ભેદ્બર્બહુવિધાઃ । સ્થાવરનામકર્મોદયેન સ્થાવરા, એકેન્દ્રિયજાતિ-નામકર્મોદયેન સ્પર્શનેન્દ્રિયયુક્તા એકેન્દ્રિયાઃ, ન કેવલમિત્થં ભૂતાઃ સ્થાવરા ભવન્તિ ।

ગાથા ૧૧

ગાથાર્થ :—પૃથ્વી, જળ, અઞિન, વાયુ અને વનસ્પતિ વગેરે વિવિધ પ્રકારના સ્થાવર, એકેન્દ્રિય જીવો છે અને શંખાદિ બે, ત્રણ, ચાર તથા પાંચ ઈન્દ્રિયવાળા ત્રસ જીવો છે.

ટીકા :—“હોંતિ” વગેરે પદોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવે છે. “હોંતિ” છિદ્રસ્થ જીવ, અતીન્દ્રિય અમૂર્ત નિજપરમાત્મસ્વભાવની અનુભૂતિથી ઉત્પન્ન સુખરૂપી અમૃતરસસ્વભાવને પ્રાપ્ત ન કરતાં, ઈન્દ્રિયસુખ તુચ્છ હોવા છતાં તેની અભિલાષા કરે છે, તેમાં આસક્ત થઈને એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનો ઘાત કરે છે, તે જીવધાતથી ઉપાર્જિત ત્રસ અને સ્થાવર નામકર્મના ઉદ્યથી જીવો થાય છે. કેવા થાય છે ? “પુઢવિજલતેયવાઊ વળણપફદી વિવિહથાવરેઝંદી” પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિ—એવા પ્રકારના છે, આગમમાં કહેલા પોતપોતાના અનેક પ્રકારના અવાન્તર ભેદવાળા છે. સ્થાવર નામકર્મના ઉદ્યથી સ્થાવર, એકેન્દ્રિયજાતિ-નામકર્મના ઉદ્યથી સ્પર્શનેન્દ્રિયસહિત એકેન્દ્રિય હોય છે. તેઓ માત્ર આવા સ્થાવરો જ નથી

ભૂમિ તેજ જલ વૃક્ષ સમીર, એકેન્દ્રિય થાવર જુ શરીર;
બે તે ચઉ પણ ઈન્દ્રિય જીવ, ત્રસ હૈ સંખ આદિ ભવનીવ. ૧૧.

“વિગતિગचુદુપંચક્ખા તસજીવા” દ્વિત્રિચતુઃ પञ્ચાક્ષાસ્ત્રસનામકર્મદ્યેન ત્રસજીવા ભવન્તિ। તે ચ કર્થભૂતાઃ? “સંખાડી” શંખાદયઃ। સ્પર્શનરસનેન્દ્રિયદ્વયયુક્તાઃ। શંખશુક્તિકૃમ્યાદયો દીન્દ્રિયાઃ। સ્પર્શનરસનગ્રાણેન્દ્રિયચ્ચતુષ્ટયયુક્તા દંશમશકમક્ષિકાભ્રમાદયશ્ચતુરિન્દ્રિયાઃ, સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુરિન્દ્રિયચતુષ્ટયયુક્તા મનુષ્યાદયઃ પંચેન્દ્રિયા ઇતિ। અયમત્રાર્થ:— વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મસ્વરૂપભાવનોત્પ્રાપરમાર્થિકસુખમલભમાના ઇન્દ્રિય-સુખાસક્તા એકેન્દ્રિયાદિજીવાનાં વધં કૃત્વા ત્રસસ્થાવરા ભવન્તીત્યુક્તં પૂર્વ તસ્માત્ત્રસસ્થાવરોત્પત્તિવિનાશાર્થ તત્ત્વૈ પરમાત્મનિ ભાવના કર્તૃવ્યેતિ॥૧૧॥

તદેવ ત્રસસ્થાવરત્વં ચતુર્દશજીવસમાસરૂપેણ વ્યક્તીકરોતિ :—

સમણા અમણા ણેયા પંચિંદિય ણિમ્મણા પરે સવે।

વાદરસુહમેઝંડી સવે પઞ્ચત્ત ઇદરા ય॥૧૨॥

થતા. “વિગતિગચુદુપંચક્ખા તસજીવા” બે, ત્રણ, ચાર તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા, ત્રસનામકર્મના ઉદ્યથી, ત્રસજીવો પણ થાય છે. તે કેવા છે? “સંખાડી” શંખ વગેરે. સ્પર્શન અને રસના —એ બે ઈન્દ્રિયોવાળા શંખ, છીપ, કૂમિ વગેરે બે ઈન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણ—એ ત્રણ ઈન્દ્રિયોવાળા કંથવા, કીડી, જૂ, માકડ વગેરે ત્રિઈન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શના, રસના, ગ્રાણ અને ચક્ષુ એ ચાર ઈન્દ્રિયોવાળા ડાંસ, મચ્છર, માખી, ભમરા વગેરે ચતુરિન્દ્રિય જીવો છે; સ્પર્શન, રસના, ગ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રેન્દ્રિય—એ પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા મનુષ્યાદિ પંચેન્દ્રિય જીવો છે.

સારાંશ એ છે કે—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ પરમાત્માના સ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક સુખને પ્રાપ્ત ન કરતાં, ઈન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત જીવો એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનો વધ કરીને ત્રસ અને સ્થાવર થાય છે—એમ પૂર્વે કહ્યું છે, તેથી ત્રસ અને સ્થાવરમાં ઉત્પત્તિ ન થાય તે માટે તે જ પરમાત્મામાં ભાવના કરવી જોઈએ. ૧૧.

હવે તે જ ત્રસ અને સ્થાવરપણું ચૌંદ જીવસમાસરૂપે પ્રગટ કરે છે :—

મન-બિન અર મન-સહિત સુજ્ઞાન, પંચેન્દ્રિય પર સબ મન-હાનિ;

બાદર સૂક્ષ્મ એકહિ અક્ષ, સબ પર્યાપ્ત ઈતર પ્રત્યક્ષ. ૧૨.

સમનસ્કા: અમનસ્કા: જ્ઞેયા: પંચેન્દ્રિયા: નિર્મનસ્કા: પરે સર્વે ।

બાદરસૂક્ષ્મૈકેન્દ્રિયા: સર્વે પર્યાસા: ઇતરે ચ ॥૧૨॥

વ્યાખ્યા—“સમણ અમણા” સમસ્તશુભાશુભવિકલ્પાતીતપરમાત્મદ્રવ્યવિલક્ષણં નાનાવિકલ્પજાલરૂપં મનો ભણ્યતે, તેન સહ યે વર્ત્તને તે સમનસ્કા: સંજ્ઞિન:, તદ્વિપરીતા અમનસ્કા અસંજ્ઞિન: । “એયા” જ્ઞેયા જ્ઞાતવ્યા: । “પંચિદિય” તે સંજ્ઞિનસ્તથૈવાસંજ્ઞિનશ્વ પંચેન્દ્રિયા: । એવ સંજ્યસંજ્ઞિપંજ્યેન્દ્રિયાસ્તિર્યજ્વ એવ, નારકમનુષ્યદેવા: સંજ્ઞિપંજ્યેન્દ્રિયા એવ । “ણિમ્મણા પરે સવે” નિર્મનસ્કા: પંજેન્દ્રિયાત્સકાશાત્ પરે સર્વે દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયા: । “બાદરસુહમેઝંડી” બાદરસૂક્ષ્મા એકેન્દ્રિયાસ્તેડપિ યદષ્ટપત્રપદ્માકારં દ્રવ્યમનસ્તદાધારેણ શિક્ષાલાપોપદેશાદિગ્રાહકં ભાવમનશ્વેતિ તદુભયાભાવાદસંજ્ઞિન એવ । “સવે પછ્યત ઇદરા ય” એવમુક્તપ્રકારેણ સંજ્યસંજ્ઞિસ્લૂપેણ પંજેન્દ્રિયદ્વયં દ્વિત્રિચતુરિન્દ્રિયસ્લૂપેણ વિકલોન્દ્રિયત્રયં

ગાથા ૧૨

ગાથાર્થ :—પંચેન્દ્રિય જીવ સંજી અને અસંજી એમ બે પ્રકારના જાણવા; બાકીના બધા જીવ મનરહિત અસંજી છે. એકેન્દ્રિય જીવ બાદર અને સૂક્ષ્મ બે પ્રકારના છે. આ બધા જીવ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત હોય છે.

ટીકા :—“સમણ અમણા” સમસ્ત શુભાશુભવિકલ્પરહિત પરમાત્મદ્રવ્યથી વિલક્ષણ અનેક પ્રકારના વિકલ્પોની જાળરૂપ મન છે. જે જીવો તે મનસહિત હોય તેને ‘સમનસ્ક’—સંજી અને તેનાથી વિપરીત (અર્થાત્ મનરહિત) હોય તેને ‘અમનસ્ક’—અસંજી “એયા”—જાણવા. “પંચિદિય” એવા અર્થાત્ સંજી અને અસંજી એમ બે ભેદવાળા પંચેન્દ્રિય જીવો હોય છે. આવી રીતે સંજી પંચેન્દ્રિય અને અસંજી પંચેન્દ્રિય એમ બે ભેદવાળા તિર્યચો જ હોય છે; નારકી, મનુષ્ય અને દેવ સંજી પંચેન્દ્રિય જ હોય છે. “ણિમ્મણા પરે સવે” પંચેન્દ્રિય સિવાયના બીજા બધા દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય જીવો અમનસ્ક જ હોય છે. “બાદરસુહમેઝંડી” બાદર અને સૂક્ષ્મ એકેન્દ્રિય જીવો છે તેઓ પણ, આઠ પાખંડીવાળા કમળના આકારવાળું જે દ્રવ્યમન અને તેના આધારે શિક્ષા, વચન, ઉપદેશાદિને ગ્રહણ કરનાર જે ભાવમન—એ બન્નેથી રહિત હોવાથી અસંજી જ છે. “સવે પછ્યત ઇદરા ય” ઉપર કહ્યા પ્રમાણો સંજી અને અસંજીસ્લૂપે પંચેન્દ્રિયના બે ભેદ, દીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય અને ચતુરિન્દ્રિયસ્લૂપે વિકલત્રયના ત્રણ ભેદ તથા બાદર અને સૂક્ષ્મરૂપે

બાદરસૂક્ષમરૂપેણૈકેન્દ્રિયદ્વયં ચેતિ સપ્ત ભેદાઃ । “આહારસરીરિદિય પજ્ઞતી આણપાણભાસમણો । ચત્તારિપંચછળ્પિયએદન્દ્રિયવિયલસણિસણીણં ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ તે સર્વે પ્રત્યેકં સ્વકીયસ્વકીયપર્યાપ્તિસંભવાત્સપ્ત પર્યાપ્તાઃ સપ્તપર્યાપ્તાશ્વ ભવન્તિ । એવં ચતુર્દશ જીવસમાસા જ્ઞાતવ્યાસ્તેષાં ચ “ઇંદિયકાયાઊળણિય પુણાપુણેસુ પુણંગે આણા । વેંદિયાદિપુણે વચીમણો સણિપુણેવ ॥૧॥ દસ સણીણં પાણા સેસેગૂણંતિમસ્સવે ઊણા । પજ્ઞતેસિદરેસુ ય સત્તદુગે સેસગેગૂણા ॥૨॥” ઇતિ ગાથાદ્વયકથિતક્રમેણ યથાસંભવમિન્દ્રિયાદિદશપ્રાણાશ્વ વિજ્ઞેયાઃ ।

એકેન્દ્રિયના બે ભેદ—અભે કુલ સાત ભેદ થયા. “આહારસરીરિદિય પજ્ઞતી આણપાણભાસમણો । ચત્તારિપંચછળ્પિયપદન્દ્રિયવિયલસણિસણીણં ॥”^૧ [આહાર, શરીર, ઈન્દ્રિય, શાસોચ્છ્વાસ, ભાષા અને મન—એ છ પર્યાપ્તિ છે. અમાંથી એકેન્દ્રિય જીવને ચાર (આહાર, શરીર, સ્પર્શન્દ્રિય અને શાસોચ્છ્વાસ), વિકલોન્ડ્રિય તથા અસંજી પંચેન્દ્રિય જીવને (મન સિવાયની) પાંચ અને સંજી પંચેન્દ્રિય જીવને છાએ પર્યાપ્તિ હોય છે.] આ ગાથામાં કહેલા કમથી તે સર્વ (સાત પ્રકારના) જીવો પોતપોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ થવાથી પર્યાપ્ત હોય છે અર્થાત् એ સાત પર્યાપ્ત હોય છે અને પોતાની પર્યાપ્તિ પૂર્ણ નહિ થવાથી સાત અપર્યાપ્ત હોય છે. આવી રીતે ચૌંડ જીવસમાસ જાણવા.

“ઇંદિયકાયાઊળણિય પુણાપુણેસુ પુણંગે આણા ।
વેંદિયાદિપુણે વચીમણો સણિપુણેવ ।
દસ સણીણં પાણા સેસેગૂણંતિ મસ્સ વેઊણા ।
પજ્ઞતેસિદરેસુ ય સત્ત દુગે સેસગેગૂણા ॥”^૨

[“ઈન્દ્રિય, કાય અને આયુષ્ય—એ ત્રણ પ્રાણ પર્યાપ્ત અને અપર્યાપ્ત બંનેને હોય છે. શાસોચ્છ્વાસ પર્યાપ્તને જ હોય છે, વચનબળપ્રાણ બે ઈન્દ્રિય આઠ પર્યાપ્તને જ હોય છે, મનોબળપ્રાણ સંજી પર્યાપ્તને જ હોય છે. પર્યાપ્ત અવસ્થામાં સંજી પંચેન્દ્રિયોને દસ પ્રાણ, અસંજી પંચેન્દ્રિયોને (મન વિના) નવ પ્રાણ, ચાર ઈન્દ્રિયવાળાને (મન અને કર્ષેન્દ્રિય વિના) આઠ પ્રાણ, ત્રણ ઈન્દ્રિયવાળાને (મન, કાન અને ચક્ષુ ઈન્દ્રિય વિના) સાત પ્રાણ, બે ઈન્દ્રિયવાળાઓને (મન, કર્ષ, ચક્ષુ અને ધ્રાણેન્દ્રિય વિના) છ પ્રાણ અને એકેન્દ્રિયવાળાઓને (મન, કર્ષ, ચક્ષુ, ધ્રાણ, રસના તથા વચન વિના) ચાર પ્રાણ હોય છે. અપર્યાપ્ત જીવોમાં સંજી તથા અસંજી—એ બંને પંચેન્દ્રિયોને શાસોચ્છ્વાસ, વચનબળ અને મનોબળ વિના સાત પ્રાણ હોય છે અને ચતુર્દશિન્દ્રિયથી એકેન્દ્રિય સુધી કમેકમે એકેક પ્રાણ ઘટે છે.] આ બંને ગાથાઓમાં

अત્રैતेभ्यो भिन्नं निजशुद्धात्मतत्त्वमुपादेयमिति भावार्थः ॥ १२ ॥

अथ शुद्धपारिणामिकपरमभावग्राहकेण शुद्धव्यार्थिकनयेन शुद्धबुद्धैकस्वभावा अपि
जीवाः पश्चादशुद्धनयेन चतुर्दशमार्गणास्थानचतुर्दशगुणस्थानसहिता भवन्तीति प्रतिपादयति :—

मगणगुणठाणेहि य चउदसहि हवंति तह असुद्धणया ।

विण्णेया संसारी सबे सुद्धा हु सुद्धणया ॥ १३ ॥

मार्गणागुणस्थानैः चतुर्दशभिः भवन्ति तथा अशुद्धनयात् ।

विज्ञेयाः संसारिणः सर्वे शुद्धाः खलु शुद्धनयात् ॥ १३ ॥

ब्याख्या—“मगणगुणठाणेहि य हवंति तह विण्णेया” यथा
पूर्वसूत्रोदितचतुर्दशजीवसमासैर्भवन्ति मार्गणागुणस्थानैश्च तथा भवन्ति सम्भवन्तीति विज्ञेया

કહेला કમ પ્રમાણે યથાસંભવ ઈન્ડ્રિયાદિક દશ પ્રાણ સમજવા.

અહીં ભાવાર્થ એ છે કે આનાથી (ઇન્ડ્રિયો, પર્યાપ્તિઓ, પ્રાણો વગેરેથી) બિન્ન
નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વ ઉપાદેય છે. ૧૨.

હવે શુદ્ધ^૧-પારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધવ્યાર્થિકનયથી જીવો શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક
સ્વભાવવાળા છે, તોપણ પશ્ચાત् અશુદ્ધનયથી ચૌદ માર્ગણાસ્થાન અને ચૌદ ગુણસ્થાન સહિત
હોય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે :—

ગાથા ૧૩

ગાથાર્થ :—સર્વ સંસારી જીવો અશુદ્ધનયથી માર્ગણાસ્થાન અને ગુણસ્થાનની
અપેક્ષાએ ચૌદ-ચૌદ પ્રકારના છે. શુદ્ધનયથી ખરેખર બધા સંસારી જીવ શુદ્ધ જાણવા.

ટીકા :—“મગणગુણઠાણેહि ય હવંતિ તહ વિણ્ણેયા” જેમ આગળની ગાથામાં કહેલા
ચૌદ જીવસમાસોથી જીવો ચૌદ ભેદવાળા થાય છે તેમ માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી પણ થાય

૧. જુઓ ફૂટનોટ ગાથા ૪

ચૌદહ મારગના ગુનથાન, નય અશુદ્ધ સંસારી માન;

નિશ્ચય સર્વ જીવ હૈ શુદ્ધ, નાંહિ ભેદ ચેતન નિત બુદ્ધ. ૧૩.

જ્ઞાતવ્યાઃ । કતિસંખોપેતાઃ ? “ચउદસહિ” પ્રત્યેકં ચતુર્દર્શભિઃ । કસ્માત् ? ‘અસુદ્ધણ્યા’ અશુદ્ધનયાત् સકાશાત् । ઇત્થંભૂતાઃ કે ભવન્તિ ? ‘સંસારી’ સંસારિજીવાઃ । “સવે સુદ્ધા હું સુદ્ધણ્યા” ત એવ સર્વે સંસારિણઃ શુદ્ધાઃ સહજશુદ્ધજ્ઞાયકૈકસ્વભાવાઃ । કસ્માત् ? શુદ્ધનયાત् શુદ્ધનિશ્ચયનયાદિતિ । અથાગમપ્રસિદ્ધગાથાદ્યેન ગુણસ્થાનનામાનિ કથયતિ । “મિછો સાસણ મિસ્સો અવિરદસમ્મો ય દેસવિરદો ય । વિરયા પમત્ત ઇયરો અપુબ અણિયદ્ધિ સુહમો ય । ૧ । ઉવસંત ખીળમોહો સજોગિકેવલિજિણો અજોગી ય । ચઉદસ ગુણઠાળાણિ ય કમેણ સિદ્ધા ય ણાયબા । ૨ ।” ઇદાનીં તેષામેવ ગુણસ્થાનાનાં પ્રત્યેકં સંક્ષેપલક્ષણં કથ્યતે । તથાહિ—સહજશુદ્ધકેવલજ્ઞાનદર્શનરૂપાખણ્ડેકપ્રત્યક્ષપ્રતિભાસમયનિજપરમાત્મપ્રભૃતિષ્ડ્રવ્ય-પજ્ઞાસ્તિકાયસમતત્ત્વનવપદાર્થેષુ મૂઢત્રયાદિપજ્ઞવિંશતિમલરહિતં વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત-નયવિભાગેન યસ્ય શ્રદ્ધાનં નાસ્તિ સ મિથ્યાદૃષ્ટિર્ભવતિ । પાષાણરેખાસદૃશાનન્તાનુબન્ધિક્રોધ-

છે એમ સમજવું. (માર્ગણા અને ગુણસ્થાનથી) કેટલી સંખ્યાવાળા થાય છે ? “ચઉદસહિ” પ્રત્યેક ચૌદ-ચૌદ સંખ્યાવાળા થાય છે. કઈ અપેક્ષાએ ? “અસુદ્ધણ્યા” અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ. આ પ્રકાના કોણ થાય છે ? “સંસારી” સંસારી જીવો થાય છે. “સવે સુદ્ધા હું સુદ્ધણ્યા” તે જ બધા સંસારી જીવો શુદ્ધ છે અર્થાત્ જેનો સહજશુદ્ધજ્ઞાયક એકસ્વભાવ છે એવા છે. કઈ અપેક્ષાએ ? શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ—શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ.

હવે આગમપ્રસિદ્ધ બે ગાથાઓ દ્વારા ગુણસ્થાનોનાં નામ કહે છે : મિથ્યાત્વ, સાસાદન, મિશ્ર, અવિરત સમ્યકૃત્વ, દેશવિરત, પ્રમત્તવિરત, અપ્રમત્તવિરત, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ, સૂક્ષ્મસાંપરાય, ઉપશાંતમોહ, ક્ષીણમોહ, સયોગીકેવળી અને અયોગીકેવળી. આ રીતે કમપૂર્વક ચૌદ ગુણસ્થાન જાણવા^૧.

હવે, તે ગુણસ્થાનોમાંથી પ્રત્યેકનું સંક્ષેપથી લક્ષણ કહે છે. તે આ રીતે—સહજશુદ્ધ કેવળજ્ઞાનદર્શનરૂપ અખંડ-એક-પ્રત્યક્ષ-પ્રતિભાસમય નિજપરમાત્મા વગેરે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં, ત્રણ મૂઢતા વગેરે પચ્ચીસ દોષરહિત, વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત નયવિભાગ અનુસાર^૨ જે જીવને શ્રદ્ધાન નથી તે જીવ ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ છે. ૧. પથ્થરમાં કોરેલી રેખા સમાન અનંતાનુંબંધી કોથ, માન, માયા અને લોભમાંથી કોઈ એકના

૧. ગોમટસાર જીવકંડ ગાથા ૮-૧૦

૨. સર્વજ્ઞપ્રણીત નયવિભાગમાં શુદ્ધ-બુદ્ધ એકસ્વભાવ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ હેય છે. જુઓ ગાથા ૧૫ ભૂમિકા તથા ચૂલિકા.

માનમાયાલોભમાન્યતરોદયેન પ્રથમૌપશમિકસમ્યકૃત્વાત્પત્તિતો મિથ્યાત્મં નાદ્યાપિ
ગચ્છતીત્વન્તરાલવર્ત્તી સાસાદનઃ । નિજશુદ્ધાત્માદિતત્ત્વં વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતં પરણીતં ચ મન્યતે
યઃ સ દર્શનમોહનીયભેદમિશ્રકર્માદયેન દધિગુડમિશ્રભાવવત् મિશ્રગુણસ્થાનવર્ત્તી ભવતિ । અથ
મતં—યેન કેનાયેકેન મમ દેવેન પ્રયોજનં તથા સર્વે દેવા વન્દનીયા ન ચ નિન્દનીયા ઇત્યાદિ-
વૈનયિકમિથ્યાદૃષ્ટિઃ સંશયમિથ્યાદૃષ્ટિર્વા તથા મન્યતે તેન સહ સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટેઃ કો વિશેષ
ઇતિ ? અત્ર પરિહારઃ—“સ સર્વદેવેષુ સર્વસમયેષુ ચ ભક્તિપરિણામેન યેન કેનાયેકેન મમ

ઉદ્યવડે પ્રથમ-ઉપશમસમ્યકૃત્વથી પડીને જ્યાં સુધી મિથ્યાત્વને પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી
સમ્યકૃત્વ અને મિથ્યાત્વ એ બંનેની વચ્ચેના પરિણામવાળો જીવ ‘સાસાદન’ છે. ૨.
નિજશુદ્ધાત્માદિ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત તત્ત્વોને અને પરણીત તત્ત્વોને પણ જે માને છે તે
મિશ્રદર્શનમોહનીયકર્મના ઉદ્યથી દર્ઢીં અને ગોળના મિશ્રણવાળા પદાર્થોની જેમ
‘મિશ્રગુણસ્થાન’વાળો જીવ છે. ૩.

અહીં શંકા—‘જે કોઈ પણ (-ગમે તે હો) એક દેવથી મારે તો પ્રયોજન છે’ તથા
‘બધા જ દેવ વંદનીય છે, નિન્દા કોઈ પણ દેવની ન કરવી જોઈએ’ ઈત્યાદિ વૈનયિક
મિથ્યાદૃષ્ટિ અથવા સંશય મિથ્યાદૃષ્ટિ માને છે, તો તેનામાં અને સમ્યગ્મિથ્યાદૃષ્ટિમાં શો
તફાવત છે ? તેનો ઉત્તર—તે તો સર્વ દેવો પ્રત્યે અને સર્વ શાસ્ત્રો પ્રત્યે ભક્તિના પરિણામ
કરવાને લીધે કોઈ પણ એકથી મને પુણ્ય થશો—એમ માનીને સંશયરૂપે ભક્તિ કરે છે, તેને
કોઈ એક દેવમાં નિશ્ચય નથી અને મિશ્રગુણસ્થાનવર્ત્તી જીવને તો બન્નેમાં નિશ્ચય છે;—
એ તફાવત છે.

“સ્વાભાવિક અનંતજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણના આધારભૂત નિજપરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે
અને ઈન્દ્રિયસુખાદિ પરદ્રવ્ય હેય છે” એમ અર્હત્રસર્વજ્ઞપ્રણીત નિશ્ચય^૧—વ્યવહારન્યરૂપ

1. અવિરત સમ્યગદૃષ્ટિ જીવ ‘નિજ પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે અને ઈન્દ્રિયસુખાદિ પરદ્રવ્ય હેય છે’ એમ
અંતરંગમાં આંશિક શુદ્ધ પરિણાતિએ પરિણામીને નિરંતર માને છે (એટલે કે નિશ્ચયરૂપ સાધ્યભાવે—શુદ્ધ
સમ્યગદર્શનભાવે—પરિણામીને નિરંતર માને છે); વળી તે બહારમાં—વિકલ્પમાં નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિભાવે
પરિણામીને પણ એમ માને છે (એટલે કે વ્યવહારરૂપ સાધકભાવથી—નવતત્ત્વ—શ્રદ્ધાનાદિરૂપ
વિકલ્પભાવથી—પણ એમ માને છે). નિશ્ચય—વ્યવહારનો આવો સુમેળ હોય છે. આથી આમ તાત્પર્ય
ગ્રહણું :—કોઈ જીવ એમ કહે કે ‘હું અંતરંગ શુદ્ધપરિણાતિથી તો નિજદ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની
હેયતા માનું છું, પણ મને વિકલ્પમાં નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિથી વિરુદ્ધભાવો છે,’ તો તે વાત બરાબર નથી
અને તે જીવ સમ્યગદૃષ્ટિ નથી જ. વળી કોઈ જીવ એમ કહે કે ‘હું નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનાદિરૂપ વિકલ્પભાવમાં
તો નિજદ્રવ્યની ઉપાદેયતા ને પરદ્રવ્યની હેયતા બરાબર માનું છું, પણ મને અંતરંગ શુદ્ધ પરિણામન
નથી,’ તો તે જીવ પણ સમ્યગદૃષ્ટિ નથી.

પુણં ભવિષ્યતીતિ મત્વા સંશ્યરૂપેણ ભક્તિં કુરુતે નિશ્ચયો નાસ્તિ। મિશ્રસ્ય પુનરુભ્યત્ર નિશ્ચયોऽસ્તીતિ વિશેષઃ ।” સ્વાભાવિકાનન્તજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણાધારભૂતં નિજપરમાત્મદ્વયમુપાદેયમ्, ઇન્દ્રિયસુખાદિપરદ્રવ્યં હિ હેયમિત્યરહ્તસર્વજ્ઞપ્રણીતનિશ્વયવ્યવહારનયસાધ્યસાધકભાવેન મન્યતે પરં કિન્તુ ભૂમિરેખાદિસદૃશક્રોધાદિદ્વિતીયકષાયોદ્યેન મારણનિમિત્તં તલવરગૃહીતતસ્કર-વદાત્મનિન્દાસહિતઃ સત્ત્બિન્દ્રિયસુખમનુભવતીત્વવિરતસમ્યગૃદ્ધેર્લક્ષણમ् । યઃ પૂર્વોક્તપ્રકારેણ સમ્યગૃદ્ધિઃ સન્ત ભૂમિરેખાદિસમાનક્રોધાદિદ્વિતીયકષાયોદ્યાભાવે સત્યભ્યન્તરે નિશ્વય-નયેનૈકદેશરાગાદિરહિતસ્વાભાવિકસુખાનુભૂતિલક્ષણેષુ બહિર્વિષયેષુ પુનરેકદેશહિંસાનૃતાસ્તેયા-બ્રહ્મપરિગ્રહનિવૃત્તિલક્ષણેષુ “દંસણવયસામાઇયપોસહસચિત્તરાઇભત્તે ય । બમ્હારંભપરિગ્રહ અણુમણ ઉદ્દિદ્દ દેસવિરદો ય । ૧।” ઇતિ ગાથાકથિતૈકાદશનિલયેષુ વર્તતે સ પદ્બમગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવકો ભવતિ । ૫। સ એવ સદ્ગૃદ્ધિરૂપિલિરેખાદિસદૃશક્રોધાદિ-તૃતીયકષાયોદ્યાભાવે સત્યભ્યન્તરે નિશ્વયનયેન રાગાદ્યુપાધિરહિતસ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુત્પત્ર-સુખામૃતાનુભવલક્ષણેષુ બહિર્વિષયેષુ પુનઃ સામસ્ત્યેન હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહનિવૃત્તિલક્ષણેષુ ચ

સાધ્ય-સાધકભાવે માને છે, પરંતુ ભૂમિમાં પડેલી રેખા સમાન કોધાદિ અપ્રત્યાખ્યાન કષાયના ઉદ્યથી, મારવાને માટે કોટવાળે પક્કડેલ ચોરની જેમ, આત્મનિન્દા સહિત વર્તતો થકો ઈન્દ્રિયસુખને અનુભવે^૧ છે તે ‘અવિરત સમ્યગૃદ્ધિ’ નું લક્ષણ છે. ૪. જે પૂર્વોક્ત પ્રકારે સમ્યગૃદ્ધિ વર્તતો થકો ભૂમિની રેખા સમાન કોધાદિ અપ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપ દ્વિતીય કષાયના ઉદ્યનો અભાવ હોતાં, “દંસણવયસામાઇ પોસહસચિત્તરાઇભત્તે ય । બમ્હારંભપરિગ્રહ અણુમય ઉદ્દિદ્દ દેસવિરદો ય । ૧।” (દર્શન, પ્રત, સામાયિક, પ્રોષ્ઠધ, સચિત્તવિરત, રાત્રિભોજનત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, આરંભત્યાગ, પરિગ્રહત્યાગ, અનુમતિત્યાગ અને ઉદ્દિષ્ટત્યાગ)’ એ ગાથામાં કહેલાં (શ્રાવકોનાં) અગિયાર સ્થાનોમાં—(૧) અંતરંગમાં નિશ્ચયનયથી એકદેશ રાગાદિરહિત સ્વાભાવિક સુખની અનુભૂતિ જેમનું લક્ષણ છે, અને (૨) બાહ્ય વિષયોમાં (વ્યવહારથી) હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ તથા પરિગ્રહની એકદેશ નિવૃત્તિ જેમનું લક્ષણ છે તેમાં—વર્તે છે, તે પંચમ ગુણસ્થાનવર્તી શ્રાવક છે. ૫. જ્યારે તે જ સમ્યગૃદ્ધિ, ધૂળની રેખા સમાન કોધાદિ પ્રત્યાખ્યાનાવરણ ત્રીજા કષાયનો ઉદ્ય હોતાં, પાંચ મહાવતોમાં—(૧) અંતરંગમાં નિશ્ચયનયથી રાગાદિ-ઉપાધિરહિત સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખામૃતનો અનુભવ જેમનું લક્ષણ છે, અને (૨) બાહ્ય વિષયોમાં (વ્યવહારથી) હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ તથા

૧. આ અનુભવ-ભોગવટો અનીહિત વૃત્તિએ-વિયોગબુદ્ધિએ હોય છે અને તેનું સ્વામિત્વ ચતુર્થગુણસ્થાનવર્તી જીવને હોતું નથી.

પञ્ચમહાત્રતેષુ વર્તેતે યદા તદા દુઃસ્વપ્નાદિવ્યક્તાવ્યક્તપ્રમાદસહિતોऽપિ ષષ્ઠગુણસ્થાનવર્તી પ્રમત્તસંયતો ભવતિ ।૬। સ એવ જલરેખાદિસટૂશસંજ્વલનકષાયમન્દોદયે સતિ નિષ્ગ્રમદા-શુદ્ધાત્મસંવિત્તિમલજનકવ્યક્તાવ્યક્તપ્રમાદરહિતઃ સન્સપ્તમગુણસ્થાનવર્તી અપ્રમત્તસંયતો ભવતિ ।૭। સ એવાતીતસંજ્વલનકષાયમન્દોદયે સત્યપૂર્વપરમાહિદૈકસુખાનુભૂતિલક્ષણા-પૂર્વકરણોપશમકક્ષપકસંજ્ઞોऽષ્ટમગુણસ્થાનવર્તી ભવતિ ।૮। દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગકાંક્ષાદિરૂપ-સમસ્તસંઙુલ્પવિકલ્પરહિતનિજનિશ્વલપરમાત્મતત્ત્વકાગ્રધ્યાનપરિણામેન કૃત્વા યેષાં જીવાનામેકસમયે યે પરસ્પરં પૃથક્કર્તું નાયાન્તિ તે વર્ણસંસ્થાનાદિભેદેઽષ્ટનિવૃત્તિ-કરણૌપશમિકક્ષપકસંજ્ઞા દ્વિતીયકષાયાદ્યેકવિંશતિભેદભિન્નચારિત્રમોહપ્રકૃતિનામુપશમન-ક્ષપણસમર્થા નવમગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ ।૯। સૂક્ષ્મપરમાત્મતત્ત્વભાવનાબલેન સૂક્ષ્મ-કૃષ્ણગતલોભકષાયસ્યોપશમકાઃ ક્ષપકાંક્ષ દશમગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ ।૧૦। પરમોપશમમૂર્તિનિજાત્મસ્વભાવસંવિત્તિબલેન સકલોપશાન્તમોહા એકાદશગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ ।૧૧। ઉપશમશ્રેણિવિલક્ષણેન ક્ષપકશ્રેણિમાર્ગેણ નિષ્કષાયશુદ્ધાત્મભાવનાબલેન

પરિગ્રહની સંપૂર્ણપણે નિવૃત્તિ જેમનું લક્ષણ છે તેમાં—વર્તે છે ત્યારે, દુઃસ્વપ્ન આદિ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પ્રમાદસહિત હોવા છતાં પણ, તે છઢા ગુણસ્થાનવર્તી ‘પ્રમત્તસંયત’ છે. ૬. તે જ જીવ જીણની રેખા સમાન સંજ્વલન કષાયનો મંદ ઉદ્ય હોતાં પ્રમાદરહિત શુદ્ધાત્માનુભવમાં દોષ ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પ્રમાદરહિત વર્તતો થકો સાતમા ગુણસ્થાનવર્તી ‘અપ્રમત્તસંયત’ છે. ૭. તે જ (જીવ) સંજ્વલન કષાયનો અત્યંત મંદ ઉદ્ય હોતાં અપૂર્વ (પરમ-આહ્લાદરૂપ એક સુખની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવા) ‘અપૂર્વકરણ-ઉપશમક કે ક્ષપક’ નામના આઠમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૮. દેષ્ટ, શ્રુત અને અનુભૂત ભોગકાંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત, નિજ નિશ્વલ પરમાત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્ર ધ્યાનના પરિણામની અપેક્ષાએ જે જીવોને એક સમયમાં પરસ્પર અંતર હોતું નથી તેઓ, વર્ષ અને સંસ્થાન આદિનો ભેદ હોવા છતાં, ‘અનિવૃત્તિકરણ-ઉપશમક કે ક્ષપક’ સંજ્ઞાના ધારક, અપ્રત્યાખ્યાનાવરણરૂપ દ્વિતીય કષાયાદિ એકવીસ પ્રકારની ચારિત્રમોહનીય કર્મની પ્રકૃતિઓના ઉપશમ કે ક્ષયમાં સમર્થ એવા, નવમા ગુણસ્થાનવર્તી જીવ છે. ૯. સૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાના બળથી, સૂક્ષ્મ-અત્યંત કૃશ થયેલ લોભકષાયનો ઉપશમ કે ક્ષય કરનારા જીવો દશમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૦. પરમ-ઉપશમમૂર્તિ નિજાત્માના સ્વભાવના અનુભવના બળથી સંપૂર્ણ મોહનો ઉપશમ કરનાર (જીવો) અગિયારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે. ૧૧. ઉપશમશ્રેણીથી વિલક્ષણ એવા ક્ષપકશ્રેણીના માર્ગ નિષ્કષાય શુદ્ધાત્માની ભાવનાના

ક્ષીણકષાયા દ્વાદશગુણસ્થાનવર્તિનો ભવન્તિ । ૧૨। મોહક્ષપણાનન્તરમન્તરમુહૂર્તકાલં સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણૈકત્વવિતર્કવીચારદ્વિતીયશુક્લધ્યાને સ્થિત્વા તદનન્ત્યસમયે જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણાન્તરાયત્રયં યુગપદેકસમયેન નિર્મૂલ્ય મેઘપુષ્યરવિનિર્ગતદિનકર ઇવ સકલ-વિમલકેવલજ્ઞાનકિર્ણાલોકાલોકગ્રકાશકાસ્ત્રયોદશગુણસ્થાનવર્તિનો જિનભાસ્કરા ભવન્તિ । ૧૩। મનોવચનકાયવર્ગણાલમ્બનકર્માદાનનિમિત્તાત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દલક્ષણયોગરહિતાશતુર્દશગુણસ્થાન-વર્તિનોડ્યોગિજિના ભવન્તિ । ૧૪। તત્શ્વ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક-કારણભૂતસમયસારસંઝેન પરમયથાખ્યાતચારિત્રેણ ચતુર્દશગુણસ્થાનાતીતાઃ જ્ઞાનાવરણાદ્યષ્ટકર્મરહિતાઃ સમ્યક્ત્વાદ્યષ્ટ-ગુણાન્તર્ભૂતનિર્નામનિર્ગોત્રાદ્યનન્તરગુણાઃ સિદ્ધા ભવન્તિ ।

અત્રાહ શિષ્ય :—કેવલજ્ઞાનોત્પત્તૌ મોક્ષકારણભૂતરત્નત્રયપરિપૂર્ણતાયાં સત્યાં તસ્મિન્નેવ ક્ષણે મોક્ષેણ ભાવ્યં સયોગ્યોગિજિનગુણસ્થાનદ્વયે કાલો નાસ્તીતિ ? પરિહારમાહ—યથાખ્યાતચારિત્રં જાતં પરં કિન્તુ પરમયથાખ્યાતં નાસ્તિ । અત્ર દૃષ્ટાંતઃ । યથા—ચૌરવ્યાપારાભાવેડપિ પુરુષસ્ય ચૌરસંસરો દોષં જનયતિ તથા ચારિત્રવિનાશક-બળથી કષાયનો ક્ષય કરનારા જીવ બારમા ગુણસ્થાનવર્તી છે । ૧૨. મોહનો ક્ષય કર્યા પછી અંતર્ભૂત કાળપર્યત, સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિ (સંવેદન) જેનું લક્ષણ છે એવા ‘અભેકત્વવિતર્ક અવીચાર’ નામના દ્વિતીય શુક્લધ્યાનમાં સ્થિર થઈને, તેના છેલ્લા સમયમાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાય એ ત્રણેનો એક સાથે એક સમયમાં નાશ કરીને, મેઘપટલમાંથી નીકળેલા સૂર્યની જેમ સકળનિર્મણ કેવળજ્ઞાનનાં કિરણોથી લોક અને અલોકને પ્રકાશિત કરનારા, તેરમા ગુણસ્થાનવર્તી જિન ભાસ્કર છે । ૧૩. મન, વચ્ચન, કાયાની વર્ગણાનું જેને આલંબન છે અને કર્માને ગ્રહણ કરવામાં જે નિમિત્ત છે, એવા આત્મપ્રદેશોના પરિસ્પંદનસ્વરૂપ જે યોગ, તેનાથી રહિત, ચૌદમા ગુણસ્થાનવર્તી અયોગી જિન છે । ૧૪. અને ત્યારપછી નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક ‘કારણભૂત સમયસાર’ નામનું જે પરમ યથાખ્યાતચારિત્ર છે, તેના વડે પૂર્વોક્ત ચૌદ ગુણસ્થાનથી અતીત થયેલા, જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્માથી રહિત થયેલા તથા સમ્યક્ત્વાદિ આઠ ગુણોમાં અંતર્ભૂત, નિર્નામ, નિર્ગોત્ર આદિ અનંતગુણવાળા, ‘સિદ્ધો’ છે ।

અહીં શિષ્ય પૂછે છે કે કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતાં મોક્ષના કારણભૂત રત્નત્રયની પરિપૂર્ણતા થઈ ગઈ તો તે જ ક્ષણે મોક્ષ થવો જોઈએ. સયોગી અને અયોગીજિન નામના બે ગુણસ્થાનનો કાળ રહેતો નથી. એ શંકાનો ઉત્તર આપે છે :—યથાખ્યાતચારિત્ર તો થયું, પરંતુ પરમ યથાખ્યાતચારિત્ર નથી. અહીં દેખાન્ત છે—જેમ કોઈ મનુષ્ય ચોરી કરતો નથી

ચારિત્રમોહોદ્યાભાવે^૨પિ સયોગિકેવલિનાં નિષ્ક્રિયશુદ્ધાત્માચરણવિલક્ષણો યોગત્રય-
વ્યાપારશ્રારિત્રમલં જનયતિ, યોગત્રયગતે પુનરયોગિજિને ચરમસમયં વિહાય શેષાધ્યાતિ-
કર્મતીવ્રોદ્યશ્રારિત્રમલં જનયતિ, ચરમસમયે તુ મન્દોદરે સતિ ચારિત્રમલાભાવાત્ મોક્ષં
ગચ્છતિ। ઇતિ ચતુર્દશગુણરસ્થાનવ્યાખ્યાનં ગતમ्। ઇદાર્ની માર્ગણાઃ કથન્તે। “ગઝ ઇંદિયેસુ
કાયે જોગે વેદે કસાયણાણે ય। સંયમ દંસણ લેસ્સા ભવિયા સમત્તસણ્ણિ આહારે॥૧॥” ઇતિ
ગાથાકથિતક્રમેણ ગત્યાદિવચતુર્દશમાર્ગણા જ્ઞાતવ્યાઃ। તદ્યથા—સ્વાત્મોપલાભિસિદ્ધ્વિલક્ષણા
નારકતિર્યદ્ભૂતનુષ્ઠદેવગતિભેદેન ચતુર્વિધા ગતિમાર્ગણા ભવતિ॥૨॥ અતીન્દ્રિયશુદ્ધાત્મ-
તત્ત્વપ્રતિપક્ષભૂતાહોકદ્વિત્રિચતુઃપચેન્દ્રિયભેદેન પચ્ચપ્રકારેન્દ્રિયમાર્ગણા॥૩॥
અશરીરાત્મ-
તત્ત્વવિસદૃશી પૃથિવ્યસ્તેજોવાયુવનસ્પતિત્રસકાયભેદેન ષડ્ભેદા કાયમાર્ગણા॥૩॥
નિર્વાપારશુદ્ધાત્મપદાર્થવિલક્ષણમનોવચનકાયોગભેદેન ત્રિધા યોગમાર્ગણા, અથવા વિસ્તરેણ

પણ તેને ચોરના સંસર્જનો દોષ લાગે છે, તેમ સયોગ કેવળીઓને ચારિત્રનો નાશ કરનાર
ચારિત્રમોહના ઉદ્યનો અભાવ હોવા છતાં નિષ્ક્રિય શુદ્ધાત્મ-આચરણથી વિલક્ષણ ત્રણ
યોગનો વ્યાપાર ચારિત્રમાં દોષ ઉત્પન્ન કરે છે; તથા ત્રણ યોગનો જેમને અભાવ છે તે
અયોગી જિનને, ચરમ સમય સિવાય, બાકી રહેલાં ચાર અધાતીકર્માંનો તીવ્ર ઉદ્ય ચારિત્રમાં
દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. ચરમ સમયે મંદ ઉદ્ય હોતાં, ચારિત્રમાં દોષનો અભાવ થવાથી, તે
મોક્ષને પામે છે.

એ રીતે ચૌદ ગુણસ્થાનોનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

હવે માર્ગણાઓનું કથન કરવામાં આવે છે :—“ગઝ ઇંદિયેસુ કાયે જોગે વેદે કસાયણાણે
ય। સંયમ દંસણ લેસ્સા ભવિયા સમત્તસણ્ણિ આહારે॥ (ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય,
શાન, સંયમ, દર્શન, લેશ્યા, ભવ્યત્વ, સમ્યક્રત્વ, સંજ્ઞા અને આહાર)” એ રીતે ગાથામાં
કહેલા કમ પ્રમાણે ગતિ આદિ ચૌદ માર્ગણા જાણવી. તે આ પ્રમાણે :—નિજ આત્માની
ઉપલાભિરૂપ સિદ્ધિથી વિલક્ષણ એવી ગતિમાર્ગણા નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિના
ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. ૧. અતીન્દ્રિય શુદ્ધાત્મતત્ત્વથી પ્રતિપક્ષભૂત ઈન્દ્રિયમાર્ગણા
એકેન્દ્રિય, બેઈન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુર્ન્દ્રિય અને પંચેન્દ્રિયના ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. ૨.
અશરીરી આત્મતત્ત્વથી વિસદેશ એવી કાયમાર્ગણા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, વનસ્પતિ અને
ત્રસકાયના ભેદથી છ પ્રકારની છે. ૩. નિર્વાપાર શુદ્ધાત્મપદાર્થથી વિલક્ષણ મન, વચન અને
કાયયોગના ભેદથી યોગમાર્ગણા ત્રણ પ્રકારની છે; અથવા વિસ્તારથી સત્ય, અસત્ય, ઉભય

સત્યાસત્યોભ્યાનુભ્યભેદેન ચતુર્વિધો મનોયોગો વચનયોગશ્ચ, ઔદારિકૌદારિકમિશ્ર-વૈક્રિયિકવૈક્રિયિકમિશ્રાહારકાહારકમિશ્રકાર્મણકાયભેદેન સપ્તવિધો કાયયોગશ્વેતિ સમુદાયેન પજ્વદશવિધા વા યોગમાર્ગણા ।૪। વેદોદ્યોદ્ભ્રવરાગાદિદોષરહિતપરમાત્મદ્રવ્યાદ્ભિન્ના સ્ત્રીપુંનપુંસકભેદેન ત્રિધા વેદમાર્ગણા ।૫। નિષ્કષાયશુદ્ધાત્મસ્વભાવપ્રતિકૂલક્રોધ-લોભમાયામાનભેદેન ચતુર્વિધા કષાયમાર્ગણા, વિસ્તરેણ કષાયનોકષાયભેદેન પજ્વવિશ્તિવિધા વા ।૬। મત્યાદિસંજ્ઞાપજ્વકં કુમત્યાદ્યજ્ઞાનત્રયં ચેત્યદ્વિધા જ્ઞાનમાર્ગણા ।૭। સામાયિકચેદોપસ્થાપનપરિહારવિશુદ્ધિસૂક્ષ્મસાંપરાયથાખ્યાતભેદેન ચારિત્રં પજ્વવિધમું, સંયમાસંયમસ્તથૈવાસંયમશ્વેતિ પ્રતિપક્ષદ્વયેન સહ સપ્તપ્રકારા સંયમમાર્ગણા ।૮। ચક્ષુરચક્ષુરવધિકેવલદર્શનભેદેન ચતુર્વિધા દર્શનમાર્ગણા ।૯। કષાયોદયરજ્જિતયોગપ્રવૃત્તિ-વિસદૃશપરમાત્મદ્રવ્યપ્રતિપણ્ણિની^૧ કૃષ્ણનીલકાપોતતેજઃપદ્મશુક્લભેદેન ષડ્વિધા લેશ્યામાર્ગણા ।૧૦। ભવ્યાભવ્યભેદેન દ્વિવિધા ભવ્યમાર્ગણા ।૧૧। અત્રાહ શિષ્યઃ—

અને અનુભ્યરૂપ ભેદથી ચાર પ્રકારના મનોયોગ છે, એ જ રીતે (સત્ય, અસત્ય, ઉભય અને અનુભ્ય એમ) ચાર પ્રકારના વચનયોગ છે, ઔદારિક, ઔદારિકમિશ્ર, વૈક્રિયિક, વૈક્રિયિકમિશ્ર, આહારક, આહારકમિશ્ર અને કાર્મણા—એવી રીતે કાયયોગના સાત પ્રકાર છે. એ પ્રમાણે બધી મળીને પંદર પ્રકારની યોગમાર્ગણા થઈ. ૪. વેદના ઉદ્યથી ઉત્પન્ન થતા રાગાદિદોષ રહિત પરમાત્મદ્રવ્યથી મિન્ન એવી વેદમાર્ગણા શ્રી, પુરુષ અને નપુંસકવેદના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. ૫. નિષ્કષાય શુદ્ધાત્મસ્વભાવથી પ્રતિકૂળ કોધ, માન, માયા અને લોભના ભેદથી ચાર પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે; વિસ્તારથી કષાય અને નોકષાયના ભેદથી પચ્ચીસ પ્રકારની કષાયમાર્ગણા છે. ૬. મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્ય અને કેવળજ્ઞાન તથા કુમતિ, કુશ્ચુત અને કુઅવધિ—એ રીતે આઠ પ્રકારની જ્ઞાનમાર્ગણા છે. ૭. સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસાંપરાય અને યથાખ્યાતરૂપ ભેદથી ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું તથા સંયમાસંયમ અને અસંયમ એ બે પ્રતિપક્ષરૂપ ભેદ મળીને સાત પ્રકારની સંયમમાર્ગણા છે. ૮. ચક્ષુ, અચક્ષુ, અવધિ અને કેવળદર્શનના ભેદથી ચાર પ્રકારની દર્શનમાર્ગણા છે. ૯. કષાયોદયરંજિત યોગપ્રવૃત્તિથી વિસદેશ (કષાયના ઉદ્યથી રંજિત યોગની પ્રવૃત્તિથી વિપરીત) એવા પરમાત્મદ્રવ્યનો વિરોધ કરનારી લેશ્યામાર્ગણા કૃષ્ણા, નીલ, કાપોત, તેજો, પદ્મ અને શુક્લલેશ્યાના ભેદથી છ પ્રકારની છે. ૧૦. ભવ્ય અને અભવ્યના ભેદથી બે પ્રકારની ભવ્યમાર્ગણા છે. ૧૧.

૧. ‘પ્રતિપક્ષી’ ઇતિ પાઠાન્તરં.

ઇદાનીં પુનર્ભવ્યાભવ્યરૂપેણ માર્ગણામધ્યેઽપિ પારિણામિકભાવો ભણિત ઇતિ પૂર્વપરવિરોધઃ ? અત્ર પરિહારમાહ—પૂર્વ શુદ્ધપારિણામિકભાવાપેક્ષયા ગુણસ્થાનમાર્ગણાનિષેધઃ કૃતઃ, ઇદાનીં પુનર્ભવ્યાભવ્યત્વદ્વયમશુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપં માર્ગણામધ્યેઽપિ ઘટટે। નનુ—શુદ્ધાશુદ્ધભેદેન પારિણામિકભાવો દ્વિવિધો નાસ્તિ કિન્તુ શુદ્ધ એવ ? નૈવં યદ્યપિ સામાન્યરૂપેણોત્સર્ગવ્યાખ્યાનેન શુદ્ધપારિણામિકભાવઃ કથ્યતે તથાપ્યપવાદવ્યાખ્યાનેનાશુદ્ધપારિણામિકભાવો�પ્યસ્તિ। તથાહિ—“જીવભવ્યાભવ્યત્વાનિ ચ” ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રે ત્રિધા પારિણામિકભાવો ભણિતઃ, તત્ત્ર શુદ્ધ-ચૈતન્યરૂપં જીવત્વમવિનશ્વરત્વેન શુદ્ધદ્વયાશ્રિતત્વાચુદ્ધદ્વયાર્થિકસંજ્ઞઃ શુદ્ધપારિણામિકભાવો ભણ્યતે, યત્યુનઃ કર્મજનિતદશપ્રાણરૂપં જીવત્વં, ભવ્યત્વમું, અભવ્યત્વં, ચેતિ, ત્રયં, તદ્બિનશ્વરત્વેન પર્યાયાશ્રિતત્વાત્યર્યાર્થિકસંજ્ઞસ્ત્વશુદ્ધપારિણામિકભાવ ઉચ્યતે। અશુદ્ધત્વં કથમિતિ ચેતુ ? યદ્યાદેતદશુદ્ધપારિણામિકત્રયં વ્યવહારેણ સંસારિજીવે�સ્તિ તથાપિ “સવે સુદ્ધા હુ

અહીં શિષ્ય કહે છે—શુદ્ધ પારિણામિકપરમભાવરૂપ શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવો ગુણસ્થાન અને માર્ગણાસ્થાનરહિત છે—એમ પહેલાં^૧ કહેવામાં આવ્યું છે અને હવે અહીં માર્ગણાના કથનમાં ભવ્ય અને અભવ્યરૂપે પારિણામિકભાવ કહ્યો. એ રીતે ત્યાં પૂર્વપર વિરોધ આવે છે. તેનું અહીં સમાધાન કરે છે :—પહેલાં શુદ્ધ પારિણામિકભાવની અપેક્ષાથી ગુણસ્થાન અને માર્ગણાસ્થાનનો નિષેધ કર્યો હતો, પરંતુ અહીં ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વ એ બે, અશુદ્ધ પારિણામિકભાવરૂપ હોવાથી, માર્ગણાના કથનમાં ઘટે છે. જો એમ કહેવામાં આવે કે “શુદ્ધ અને અશુદ્ધના ભેદથી પારિણામિકભાવ બે પ્રકારનો નથી પણ એક શુદ્ધ જ છે,” તો એમ નથી; જોકે સામાન્યરૂપે ઉત્સર્ગ વ્યાખ્યાનથી શુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવામાં આવે છે, તોપણ અપવાદ વ્યાખ્યાનથી અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ પણ છે. જેમકે—“જીવભવ્યાભવ્યત્વાનિ ચ” એ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં જીવત્વ, ભવ્યત્વ, અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણ પ્રકારે પારિણામિકભાવ કહ્યો છે. ત્યાં શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપ જીવત્વ અવિનશ્વરપણાને લીધે શુદ્ધદ્વયને આશ્રિત હોવાથી ‘શુદ્ધ-દ્વયાર્થિક’ એવી સંજ્ઞાવાળો શુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે અને કર્મજનિત દશ પ્રાણરૂપ જીવત્વ, ભવ્યત્વ અને અભવ્યત્વરૂપ ત્રણો છે, તે વિનશ્વરપણાને લીધે પર્યાયાશ્રિત હોવાથી ‘પર્યાયાર્થિક’ એવી સંજ્ઞાવાળા અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ કહેવાય છે. પ્રશ્ન :—અશુદ્ધપણું કેમ ? ઉત્તર :—જોકે આ ત્રણ અશુદ્ધ પારિણામિકભાવ વ્યવહારથી સંસારી જીવમાં છે, તોપણ “સવે સુદ્ધા હુ સુદ્ધણ્યા” [શુદ્ધનાયે સર્વ (સંસારી) જીવો ખરેખર શુદ્ધ છે]” એ

૧. આ ગાથાના મથાળામાં કહ્યું છે.

સુદ્રણયા” ઇતિ વચનાચુદ્રનિશ્ચયેન નાસ્તિ ત્રયં, મુક્તજીવે પુનઃ સર્વથૈવ નાસ્તિ, ઇતિ હેતોરશુદ્ધત્વં ભણ્યતે। તત્ત્વ શુદ્ધાશુદ્ધપારિણામિકમધ્યે શુદ્ધપારિણામિકભાવો ધ્યાનકાળે ધ્યેયરૂપો ભવતિ ધ્યાનરૂપો ન ભવતિ, કસ્માત્ ધ્યાનપર્યાયસ્ય વિનશ્વરત્વાત્, શુદ્ધપારિણામિકસ્તુ દ્રવ્યરૂપત્વાદવિનશ્વરઃ, ઇતિ ભાવાર્થः। ઔપશમિકક્ષાયોપશમિકક્ષાયિકસમ્પ્રક્રમેદેન ત્રિધા સમ્પ્રક્રત્વમાર્ગણા મિથ્યાદૃષ્ટિસાસાદનમિશ્રસંજ્ઞવિપક્ષત્રયભેદેન સહ ષડ્વિધા જ્ઞાતવ્યા । ૧૨। સંજ્ઞિત્વાસંજ્ઞિત્વવિસદૃશપરમાત્મસ્વરૂપદ્વિજ્ઞા સંજ્ઞયસંજ્ઞિભેદેન દ્વિધા સંજ્ઞિમાર્ગણા । ૧૩। આહારકાનાહારકજીવભેદેનાહારકમાર્ગણાપિ દ્વિધા । ૧૪। ઇતિ ચતુર્દશમાર્ગણાસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ् । એવં ‘પુઢવિજલતેયવાઽ’ ઇત્યાદિગાથાદ્વયેન, તૃતીયગાથાપાદત્રયેણ ચ “ગુણજીવાપજ્ઞત્વી પાણા સણણા ય મગણાઓય । ઉવાગોગોવિ ય કમસો વીસં તુ પરૂવણા ભણિયા । ૧૧” ઇતિ ગાથાપ્રભૃતિકથિતસ્વરૂપં ધ્વલજયધવલમહાધવલપ્રવન્ધાભિધાનસિદ્ધાન્તત્રયવીજપદં સૂચિતમ् ।

વચનથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ (સંસારી જીવોમાં) એ ત્રણે ભાવ નથી અને મુક્ત જીવમાં તો સર્વથા નથી, એ હેતુથી અશુદ્ધપણું કહેવાય છે. ત્યાં શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પારિણામિકભાવમાંથી ૧. શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યાનના કાળે ધ્યેયરૂપ હોય છે, ધ્યાનરૂપ હોતો નથી, કારણ કે ધ્યાનપર્યાય વિનશ્વર છે અને શુદ્ધ પારિણામિકભાવ તો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનશ્વર છે. આમ ભાવાર્થ છે.

ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક સમ્યક્રત્વના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની સમ્યક્રત્વ-માર્ગણા—મિથ્યાદર્શન, સાસાદન અને મિશ્ર એ ત્રણ વિપરીત ભેદસહિત—૭ પ્રકારની જાણવી. ૧૨. સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીપણાથી વિસદેશ એવા પરમાત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન સંજ્ઞિમાર્ગણા સંજ્ઞી અને અસંજ્ઞીના ભેદથી બે પ્રકારની છે. ૧૩. આહારક અને અનાહારક જીવોના ભેદથી આહારમાર્ગણા પણ બે પ્રકારની છે. ૧૪.

એ રીતે ચૌદ માર્ગણાનું સ્વરૂપ જાણવું.

આ રીતે “પુઢવિજલતેયવાઽ” ઈત્યાદિ બે ગાથાથી અને ત્રીજી ગાથાના ત્રણ પાદથી ગ્રંથકારે ધ્વલ-જ્યધવલ-મહાધવલપ્રબંધ નામના ત્રણ સિદ્ધાંતગ્રંથોના બીજપદને સૂચિત કર્યું છે—કે જેનું સ્વરૂપ (જે બીજપદનું સ્વરૂપ) “ગુણજીવાપજ્ઞત્વી પાણા સણણા ય મગણાઓય । ઉવાગોગોવિ ય કમસો વીસં તુ પરૂવણા ભણિયા ।” ગુણસ્થાન, જીવસમાસ, પર્યાપ્તિ, પ્રાણ, સંજ્ઞા, ચૌદ માર્ગણા અને ઉપયોગથી—એમ કુમપૂર્વક વીશ પ્રરૂપણા^૨ કહી છે.)” એ

૧. ત્રણે કાળે શુદ્ધતા પ્રગટ કરવા માટે આ દ્રવ્યરૂપ શુદ્ધ પારિણામિકભાવ આશ્રય કરવા યોગ્ય છે.

૨. ગોમટસાર જીવકંડ ગાથા—૨.

“સવે સુદ્ગા હુ સુદ્ગણયા” ઇતિ શુદ્ગાત્મતત્ત્વપ્રકાશકં તૃતીયગાથાચતુર્થપાદેન પજ્ઞાસ્તિકાય-પ્રવચનસારસમયસારાભિધાનપ્રાભૂતત્ત્વયાપિ બીજપદં સૂચિતમિતિ । અત્ર ગુણસ્થાનમાર્ગણાદિમધ્યે કેવળજ્ઞાનદર્શનદ્વયં ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વમનાહારકશુદ્ગાત્મસ્વરૂપં ચ સાક્ષાતુપાદેયં, યત્યુનશ્રી શુદ્ગાત્મસમ્યક્શુદ્ગાનજ્ઞાનાનુચરણલક્ષણં કારણસમયસારસ્વરૂપં તત્ત્વસ્યૈવોપાદેયભૂતસ્ય વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ગનયેન સાધકત્વાત્પારમ્પર્યેણોપાદેયં શેષં તુ હેયમિતિ । યજ્ઞાધ્યાત્મગ્રન્થસ્ય બીજપદભૂતં શુદ્ગાત્મસ્વરૂપમુક્તં તત્પુનરૂપાદેયમેવ । અનેન ગ્રકારેણ જીવાધિકારમધ્યે શુદ્ગાશુદ્ગજીવકથનમુખ્યત્વેન સપ્તમસ્થલે ગાથાત્રયં ગતમ् ॥૧૩॥

અથેદાર્નીં ગાથાપૂર્વાર્દ્ધેન સિદ્ધસ્વરૂપમુત્તરાર્દ્ધેન પુનરૂર્ધગતિસ્વભાવં ચ કથયતિ—

**ણિક્ષમ્મા અટુગુણા કિંચૂણા ચરમદેહદો સિદ્ધા ।
લોયગઠિદા ણિચા ઉપ્પાદવએહિં સંજુત્તા ॥૧૪॥**

(ગોભ્મટસારની) ગાથા વગેરેમાં કહ્યું. “સવે સુદ્ગા હુ સુદ્ગણયા (શુદ્ગનયે સર્વ જીવો ખરેખર શુદ્ગ છે)” એ ત્રીજી ગાથાના યોથા પાદથી—કે જે શુદ્ગાત્મતત્ત્વનું પ્રકાશક છે તેનાથી—પંચાસ્તિકાય, પ્રવચનસાર અને સમયસાર એ ત્રણ પ્રાભૂતના બીજપદને સૂચિત કર્યું છે.

અહીં ગુણસ્થાન અને માર્ગણાસ્થાન વગેરેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ બે, ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ, અનાહારક શુદ્ગાત્મસ્વરૂપ સાક્ષાત્^૧ ઉપાદેય છે અને શુદ્ગાત્માનાં સમ્યક્ શ્રીજ્ઞાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ કારણસમયસાર છે તે, તે જ ઉપાદેયભૂતનો (કેવળજ્ઞાનાદિનો) વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ગનયની અપેક્ષાએ સાધક હોવાથી પરંપરાએ ઉપાદેય છે; એ સિવાય બધું હેય છે. જે અધ્યાત્મ-ગ્રન્થના બીજપદભૂત શુદ્ગાત્મસ્વરૂપ કહ્યું તે તો ઉપાદેય જ છે.

આ રીતે જીવાધિકારમાં શુદ્ગ અને અશુદ્ગ જીવના કથનની મુખ્યતાથી સાતમા સ્થળે ત્રણ ગાથા પૂરી થઈ. ૧૩.

હવે, અહીં ગાથાના પૂર્વાર્ધથી સિદ્ધોનું સ્વરૂપ અને ઉત્તરાર્ધથી તેમનો ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ કહે છે :—

૧. પ્રગટ કરવા યોગ્ય તરીકે ઉપાદેય છે.

અષ્ટકર્મ હતિ અઠ ગુણ પાય, ચરમદેહતૌં કિધૂ ઉનાય;

લોકઅંત થિત સિદ્ધ કહાય, નિત ઉત્પાદ નાશ હૂ ભાય. ૧૪.

નિષ્કર્માણः અદ્વાણાઃ કિંચિત્દૂનાઃ ચરમદેહતઃ સિદ્ધાઃ ।
લોકાગ્રસ્થિતાઃ નિત્યાઃ ઉત્પાદવ્યાભ્યાં સંયુક્તાઃ ॥૧૪॥

વાખ્યા—‘સિદ્ધા’ સિદ્ધા ભવન્તીતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ । કિં વિશિષ્ટાઃ ? ‘ણિકમ્મા અદ્વાણા કિંચૂણા ચરમદેહદો’ નિષ્કર્માણોઽદ્વાણાઃ કિંચિત્દૂનાશ્રમદેહતઃ સકાશાદિતિ સૂત્રપૂર્વાદ્રોદ્ધેન સિદ્ધસ્વરૂપમુક્તમ् । ઊર્ધ્વગમનં કથ્યતે ‘લોયગટિદા ણિચા ઉપ્પાદવએહિં સંજુત્તા’ તે ચ સિદ્ધા લોકાગ્રસ્થિતા નિત્યા ઉત્પાદવ્યાભ્યાં સંયુક્તાઃ । અતો વિસ્તરઃ—કર્મારીવિધ્વંસકસ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિબલેન જ્ઞાનાવરણાદિમૂલોત્તરગતસમસ્તકર્મપ્રકૃતિ-વિનાશકત્વાદદ્ષ્કર્મરહિતાઃ ‘‘સમ્મતણાણદંસણવીરિયસુહુમં તહેવ અવગહણં । અગુરુલહુઅબ્વબાહં અદ્વાણા હોંતિ સિદ્ધાણં ॥૧॥ ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ તેષામદ્ધકર્મરહિતાનામદ્વાણાઃ કથ્યન્તે ।

ગાથા ૧૪

ગાથાર્થ :—સિદ્ધ ભગવાન કર્મથી રહિત છે, આઠ ગુણોના ધારક છે, અંતિમ શરીરથી કાંઈક ન્યૂન (ઓછા) આકારવાળા છે, લોકના અગ્રભાગે સ્થિત છે, નિત્ય છે અને ઉત્પાદ-વ્યયથી યુક્ત છે.

ટીકા :—“સિદ્ધા” સિદ્ધો હોય છે. એ રીતે અહીં ‘ભવન્તિ’ (હોય છે)” કિયા અધ્યાહાર છે. કેવા હોય છે ? “ણિકમ્મા અદ્વાણાઃ કિંચૂણા ચરમદેહદો” કર્મથી રહિત, આઠ ગુણોથી સહિત, અંતિમ શરીરથી કાંઈક ન્યૂન એવા સિદ્ધ છે—હોય છે; એ પ્રમાણે ગાથાના પૂર્વાધ્યથી સિદ્ધોનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે, તેમનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ કહેવામાં આવે છે : “લોયગટિદા ણિચા ઉપ્પાદવએહિં સંજુત્તા” તે સિદ્ધ ભગવંતો લોકના અગ્રભાગમાં સ્થિત છે, નિત્ય છે અને ઉત્પાદ-વ્યયથી સંયુક્ત છે.

હવે વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે :—કર્મશત્રુઓના વિધ્વંસક સ્વશુદ્ધાત્માની સંવિત્તિના (સંવેદનના) બળથી જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ અને ઉત્તર સમસ્ત કર્મપ્રકૃતિઓનો વિનાશ કરવાને કારણે સિદ્ધભગવાન આઠ કર્મથી રહિત છે. “સમ્મતણાણદંસણવીરિયસુહુમં તહેવ અવગહણં । અગુરુલહુઅબ્વબાહં અદ્વાણા હોંતિ સિદ્ધાણં ॥૧॥ (સભ્યકૃત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સૂક્ષ્મત્વ, અવગાહન, અગુરુલઘુ અને અવ્યાબાધ—એ આઠ ગુણો સિદ્ધોને હોય છે)” એ ગાથામાં¹ કહેલા કર્મપૂર્વક, આઠ કર્મરહિત એવા તે સિદ્ધોના આઠ ગુણો કહેવામાં આવે છે.

તथાહિ—કેવલજ્ઞાનાદિગુણાસ્પદનિજશુદ્ધાત્મૈવોપદેયં ઇતિ રુચિરૂપં નિશ્ચયસમ્યક્તવં યત્પૂર્વ
તપશ્ચરણાવસ્થાયાં ભાવિતં તસ્ય ફલભૂતં સમસ્તજીવાદિતત્ત્વવિષયે વિપરીતાભિનિવેશ-
રહિતપરિણતિરૂપં પરમક્ષાયિકસમ્યક્તવં ભણ્યતે। પૂર્વ છદ્રસ્થાવસ્થાયાં ભાવિતસ્ય
નિર્વિકારસ્વરંવેદનજ્ઞાનસ્ય ફલભૂતં યુગપલ્લોકાલોકસમસ્તવસ્તુગતવિશેષપરિચ્છેદકં
કેવલજ્ઞાનમ्। નિર્વિકલ્પસ્વશુદ્ધાત્મસત્તાવલોકનરૂપં યત્પૂર્વ દર્શનં ભાવિતં તસ્યૈવ ફલભૂતં
યુગપલ્લોકાલોકસમસ્તવસ્તુગતસામાન્યગ્રાહકં કેવલદર્શનમ्। કસ્મિશ્વિત્ત્વરૂપચલનકારણે જાતે
સતિ ઘોરપીષહોપસર્ગાદૌ નિજનિર્ઝનપરમાત્મધ્યાને પૂર્વ યત્ત ધૈર્યમવલમ્બિતં તસ્યૈવ
ફલભૂતમનત્તપદાર્થપરિચ્છિત્તવિષયે ખેદરહિતત્વમનત્તવીર્યમ्। સૂક્ષ્માતીન્દ્રિયકેવલજ્ઞાન-
વિષયત્વાત્સિદ્ધસ્વરૂપસ્ય સૂક્ષ્મત્વં ભણ્યતે। એકદીપગ્રકાશે નાનાદીપગ્રકાશવદેકસિદ્ધક્ષેત્રે
સઙ્ગ્રહબ્યતિકરદોષપરિહારેણાનત્તસિદ્ધાવકાશદાનસામર્થ્યમવગાહનગુણો ભણ્યતે। યદિ સર્વથા
ગુરુત્વં ભવતિ તદા લોહપિણ્ડવદધઃપતનં, યદિ ચ સર્વથા લઘુત્વં ભવતિ તદા

‘કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્થાનરૂપ નિજ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે’ એવી રૂચિરૂપ
નિશ્ચયસમ્યક્તવ જે પહેલાં તપશ્ચર્યાની અવસ્થામાં ભાવિત કર્યું હતું. (ભાવ્યું હતું—અનુભવ્યું
હતું) તેના ફળભૂત, સમસ્ત જીવાદિ તત્ત્વોના વિષયમાં વિપરીત-અભિનિવેશરહિત
પરિષણિતરૂપ ‘પરમ ક્ષાયિકસમ્યક્તવ’ કહેવાય છે. ૧.

પૂર્વ છદ્રસ્થ અવસ્થામાં ભાવિત કરેલા (ભાવનામાં આવેલા, અનુભવેલા) નિર્વિકાર
સ્વસરંવેદનજ્ઞાનના ફળભૂત, યુગપદ લોક અને અલોકની સમસ્ત વસ્તુઓના વિશેષોને
જાણનાર ‘કેવળજ્ઞાન’ છે. ૨. જે નિર્વિકલ્પ એવા સ્વશુદ્ધાત્મસત્તાના અવલોકનરૂપ દર્શન પૂર્વ
ભાવિત કર્યું હતું તેના જ ફળભૂત, યુગપદ લોકાલોકની સમસ્ત વસ્તુઓના સામાન્યને ગ્રહણ
કરનાર ‘કેવળદર્શન’ છે. ૩. આત્મસ્વરૂપથી ચલિત થવાનું કોઈ કારણ ઉત્પન્ન થતાં ઘોર
પરિષહ કે ઉપસર્ગાદિને વિષે નિજનિર્ઝન પરમાત્માના ધ્યાનમાં પૂર્વ જે ધૈર્યનું અવલંબન
કર્યું હતું તેના જ ફળભૂત, અનંત પદાર્થોને જાણવામાં ખેદના અભાવરૂપ ‘અનંતવીર્ય’
છે. ૪. સૂક્ષ્મ અતીન્દ્રિય કેવળજ્ઞાનનો વિષય હોવાને લીધે સિદ્ધોના સ્વરૂપને ‘સૂક્ષ્મત્વ’
કહેવાય છે. ૫. એક દીવાના પ્રકાશમાં જેમ અનેક દીવાનો પ્રકાશ સમાઈ જાય છે, તેમ
એક સિદ્ધના ક્ષેત્રમાં સંકર-વ્યતિકર દોષ વિના અનંત સિદ્ધોને અવકાશ દેવાનું સામર્થ્ય તે
‘અવગાહન’ ગુણ કહેવાય છે. ૬. જો સિદ્ધ સર્વથા ગુરુ હોય તો લોઢાના પિંડની જેમ તે
નીચે પડે; અને જો સર્વથા લઘુ હોય તો પવનથી પ્રેરિત આક્રોલિયાના રૂની જેમ સદાય
ઉડ્યા જ કરે; પણ એમ નથી. તેથી તેમને ‘અગુરુલઘુ’ ગુણ કહેવામાં આવે છે.

વाताहतार्कतूलवत्सवदेव भ्रमणमेव स्यान्न च तथा तस्मादगुरुलधुत्वगुणोऽभिधीयते। सहज-शुद्धस्वरूपानुभवसमुत्पन्नरागादिविभावरहितसुखामृतस्य यदेकदेशसंवेदनं कृतं पूर्वं तस्यैव फल-भूतमव्याबाधमनन्तसुखं भण्यते। इति मध्यमरुचिशिष्यापेक्षया सम्यक्त्वादिगुणाष्टकं भणितम्। विस्तररुचिशिष्यं प्रति पुनर्विशेषभेदनयेन निर्गतित्वं, निरन्द्रियत्वं, निष्कायत्वं, निर्योगत्वं, निर्वेदत्वं, निष्कषायत्वं, निर्नामत्वं, निर्गोत्रत्वं, निरायुषत्वमित्यादिविशेषगुणास्तथैवास्तित्व-वस्तुत्वप्रमेयत्वादिसामान्यगुणाः स्वागमाविरोधेनानन्ता ज्ञातव्याः। संक्षेपरुचिशिष्यं प्रति पुनर्विवक्षिताभेदनयेनानन्तज्ञानादिचतुष्टयम्, अनन्तज्ञानदर्शनसुखत्रयं, केवलज्ञानदर्शनद्वयं, साक्षादभेदनयेन शुद्धचैतत्यमेवैको गुण इति। पुनरपि कथंभूताः सिद्धाः? चरमशरीरात् किञ्चिदूना भवन्ति। तत् किञ्चिदूनत्वं शरीरोपाङ्गजनितनासिकादिछिद्राणामपूर्णत्वे सति यस्मिन्नेव क्षणे सयोगिचरमसमये त्रिशत्रकृति-उदयविच्छेदमध्ये शरीरोपाङ्गनामकर्मविच्छेदो जातस्तस्मिन्नेव क्षणे जातमिति ज्ञातव्यम्। कश्चिदाह—यथा प्रदीपस्य भाजनाद्यावरणे गते

૭. સહજશુદ્ધસ્વરૂપ-અનુભવથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિભાવરહિત સુખામૃતનું એકદેશ સંવેદન જે પહેલા કર્યું હતું તેના જ ફળીભૂત ‘અવ્યાબાધ અનંતસુખ’ કહેવામાં આવે છે. C. એ પ્રમાણે મધ્યમરુચિવાળા શિષ્ય માટે સમ્યક्त्वાદિ આઠ ગુણોનું કથન કર્યું.

વિસ્તારરુચિ શિષ્યને માટે વિશેષ ભેદનયે નિર્ગતિત્વ (ગતિરહિતપણું) નિરન્દ્રિયત્વ (ઈન્દ્રિયરહિતપણું), નિષ્કાયત્વ (શરીરરહિતપણું), નિર્યોગત્વ (યોગરહિતપણું), નિર્વેદત્વ (વેદરહિતપણું), નિષ્કષાયત્વ (ક્ષાયરહિતપણું), નિર્નામત્વ (નામરહિતપણું), નિર્ગોત્રત્વ (ગોત્રરહિતપણું), નિરાયુષત્વ (આયુષરહિતપણું)—ઈત્યાદિ વિશેષ ગુણો તેમજ અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, પ્રમેયત્વાદિ સામાન્ય ગુણો સ્વ-આગમથી અવિરોધપણે (જૈનાગમ અનુસાર) અનંત જાણવા.

સંક્ષેપરુચિ શિષ્ય માટે વિવક્ષિત અભેદનયે (સિદ્ધને) અનંતજ્ઞાન આદિ ચાર ગુણ અથવા અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન અને અનંતસુખ એ ત્રણ ગુણ અથવા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ગુણ છે; સાક્ષાત् અભેદનયથી શુદ્ધચैતત્ય જ એક ગુણ છે.

વળી તે સિદ્ધો કેવા છે? ચરમ (અંતિમ) શરીરથી કંઈક ન્યૂન છે. તે કિંચિત् ન્યૂનપણું છે તે, શરીર-ઉપાંગજનિત નાસિકાદિ છિદ્રો અપૂર્ણ હોવાથી જે ક્ષણે સયોગી ગુણસ્થાનના ચરમ સમયે ત્રીસ પ્રકૃતિઓના ઉદ્યનો નાશ થયો, તેમાં શરીરોપાંગ નામકર્મનો પણ નાશ થયો તે જ ક્ષણે થઈ ગયું એમ જાણવું. કોઈ શંકા કરે કે—જેમ દીવાને ઢાંકનાર પાત્ર આદિ

પ્રકાશસ્ય વિસ્તારો ભવતિ તથા દેહાભાવે લોકપ્રમાણેન ભાવ્યમિતિ ? તત્ત્વ પરિહારમાહ—પ્રદીપસમ્બન્ધી યોડસૌ પ્રકાશવિસ્તારઃ પૂર્વ સ્વભાવેનૈવ તિષ્ઠતિ પશ્ચાદાવરણં જાતં; જીવસ્ય તુ લોકમાત્રસંખ્યેપ્રદેશત્વં સ્વભાવો ભવતિ યસ્તુ પ્રદેશાનાં સમ્બન્ધી વિસ્તારઃ સ સ્વભાવો ન ભવતિ। કસ્માદિતિ ચેતુ, પૂર્વ લોકમાત્રપ્રદેશા વિસ્તીર્ણા નિરાવરણાસ્તિષ્ઠન્તિ, પશ્ચાત્ પ્રદીપવદાવરણં જાતમેવ। તત્ત્વ, કિન્તુ પૂર્વમેવાનાદિસન્તાનરૂપેણ શરીરેણાવૃત્તાસ્તિષ્ઠન્તિ તત્ત્વઃ કારણાત્રદેશાનાં સંહારો ન ભવતિ, વિસ્તારશ્વ શરીરનામકર્માધીન એવ, ન ચ સ્વભાવસ્તેન કારણેન શરીરાભાવે વિસ્તારો ન ભવતિ। અપરમષુદાહરણં દીયતે—યથા હસ્તચતુષ્ટયપ્રમાણવસ્ત્રં પુરુષેણ મુષ્ટ્ટૌ બદ્ધ તિષ્ઠતિ પુરુષાભાવે સઙ્ગોચવિસ્તારો વા ન કરોતિ, નિષ્પત્તિકાલે સાર્વ મૃન્મયભોજનં વા શુષ્કં સંજ્ઞલાભાવે સતિ; તથા જીવોડપિ પુરુષસ્થાનીયજલસ્થાનીયશરીરાભાવે વિસ્તારસંકોચૌ ન કરોતિ। યત્તૈવ મુક્તસ્તત્રૈવ તિષ્ઠતીતિ યે કેવન વદન્તિ, તત્ત્વિષેધાર્થ પૂર્વપ્રયોગાદસઙ્ગત્વાદ્બન્ધચ્છેદાત્તથા ગતિપરિણામાત્ર ચેતિ

દૂર થતાં, દીવાના પ્રકાશનો વિસ્તાર થઈ જાય છે; તેમ શરીરનો અભાવ થતાં સિદ્ધનો આત્મા પણ ફેલાઈને લોકપ્રમાણ થઈ જવો જોઈએ. તેનું સમાધાન કરવામાં આવે છે :—દીપકના પ્રકાશનો જે વિસ્તાર છે તે પહેલાં સ્વભાવથી જ હોય છે, પાછળથી તે દીપકને આવરણ થયું છે; પરંતુ જીવને તો લોકપ્રમાણ અસંખ્યાતપ્રદેશીપણું સ્વભાવ છે, પ્રદેશોનો જે વિસ્તાર તે સ્વભાવ નથી. પ્રશ્ન :—‘એમ શા માટે? પહેલાં જીવના લોકપ્રમાણ પ્રદેશો વિસ્તીર્ણ (-લોકમાં ફેલાયેલા), નિરાવરણ હોય છે અને પાછળથી દીવાની જેમ આવરણ થયું છે.’ ઉત્તર :—એ પ્રમાણે નથી. પરંતુ જીવના પ્રદેશ તો પહેલેથી જ અનાદિ-સંતાનરૂપે શરીરથી આવૃત રહ્યા છે, તેથી (જીવના) પ્રદેશોનો સંકોચ (પાછળથી) થતો નથી. વળી વિસ્તાર શરીરનામકર્મને આધીન જ છે, સ્વભાવ નથી; તે કારણે શરીરનો અભાવ થતાં પ્રદેશોનો વિસ્તાર થતો નથી. અહીં અન્ય પણ ઉદાહરણ આપવામાં આવે છે : (૧) જેમ ચાર હાથ લાંબું વસ્ત્ર કોઈ મનુષ્યે મુઢીમાં રાખ્યું હોય તે, (મૂડી ખોલી નાખ્યા પછી) પુરુષના અભાવમાં સંકોચ કે વિસ્તાર કરતું નથી, અથવા (૨) જેમ ભીની માટીનું વાસણ બનતી વખતે સંકોચ અને વિસ્તારને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ જ્યારે તે સુકાઈ જાય છે ત્યારે જળનો અભાવ થવાથી સંકોચ અને વિસ્તાર પામતું નથી; તેમ (મુક્ત) જીવ પણ (૧) પુરુષસ્થાનીય અથવા (૨) જળસ્થાનીય શરીરનો અભાવ થતાં સંકોચ-વિસ્તાર પામતો નથી.

કોઈ કહે છે કે “જીવ જ્યાં મુક્ત થાય છે ત્યાં જ રહે છે” તેનો નિષેધ કરવા માટે, પૂર્વના પ્રયોગથી, અસંગ હોવાથી, બંધનો છેદ થવાથી તથા ગતિ પરિણામથી—આ ચાર

હેતુચતુષ્ટયેન તથૈવાવિદ્ધકુલાલચક્રવર્દ્ધ વ્યપગતલોપાલાબુવદેરણબીજવદગ્નિશિખાવચ્ચેતિ
દૃષ્ટાન્તચતુષ્ટયેન ચ સ્વભાવોર્દ્ધગમન જ્ઞાતબ્યં, તચ્ચ લોકાગ્રપર્યન્તમેવ, ન ચ પરતો
ધર્માસ્તિકાયાભાવાદિતિ। ‘નિત્યા’ ઇતિ વિશેષણ તુ, મુક્તાત્મનાં કલ્પશતપ્રમિતકાલે ગતે
જગતિ શૂન્યે જાતે સત્તિ પુનરાગમન ભવતીતિ સદાશિવવાદિનો વદન્તિ, તત્ત્વિષેધાર્થ વિજ્ઞેયમ્ભુદ્ધિસંયુક્તત્વં’,
‘ઉત્પાદવ્યયસંયુક્તત્વં’, વિશેષણ, સર્વથૈવાપરિણામિત્વનિષેધાર્થમિતિ। કિર્ચ વિશેષઃ
નિશ્ચલાવિનથરશુદ્ધાત્મસ્વરૂપાદ્ભિન્ન સિદ્ધાનાં નારકાદિગતિષુ ભ્રમણ નાસ્તિ
કથમુત્યાદવ્યયત્વમિતિ ? તત્ત્ર પરિહારઃ—આગમકથિતાગુરુલઘુષ્ટસ્થાનપતિતહાનિવૃદ્ધિરૂપેણ
યેઽર્થપર્યાયાસ્તદપેક્ષયા અથવા યેન યેનોત્પાદવ્યયધ્રૌબ્રહ્મપેણ પ્રતિક્ષણ જ્ઞેયપદાર્થાઃ પરિણમન્તિ
તત્પરિચ્છિત્ત્યાકારેણાનીહિતવૃત્ત્યા સિદ્ધજ્ઞાનામપિ પરિણમતિ તેન કારણેનોત્પાદવ્યયત્વમ્ભુ, અથવા
વ્યજનપર્યાયાપેક્ષયા સંસારપર્યાયવિનાશઃ સિદ્ધપર્યાયોત્પાદઃ, શુદ્ધજીવદવ્યત્વેન ધ્રૌબ્રમિતિ। એવં

હેતુઓ દ્વારા, તેમજ કુંભારના ધૂમતા ચાકની જેમ, જેનો માટીનો લેપ દૂર થયો હોય એવા
તુંબડાની જેમ, એરંડના બીજની જેમ અને અભિનની શિખાની જેમ—આ ચાર દેષ્ટાંતો દ્વારા,
જીવને ‘સ્વભાવથી જ ઉધ્વર્ગમન જાણવું,’ અને તે (ઉધ્વર્ગમન) લોકના અગ્રભાગ સુધી
જ થાય છે એથી આગળ થતું નથી, કેમકે ધર્માસ્તિકાયનો (આગળ) અત્માવ છે.

‘સિદ્ધ ભગવાન નિત્ય છે’ એમ જે ‘નિત્ય’ વિશેષણ છે તે, સદાશિવવાદી એમ કહે
છે કે ‘કલ્પપ્રમાણ સમય વીતે જ્યારે જગત શૂન્ય થઈ જાય છે ત્યારે મુક્ત જીવોનું સંસારમાં
પુનરાગમન થાય છે, તેનો નિષેધ કરવા માટે છે, એમ જાણવું.

સિદ્ધ ભગવાનનું એક વિશેષણ ‘ઉત્પાદ-વ્યયસંયુક્તપણું’ એવું છે, તે સર્વથા
અપરિણામીપણાનો નિષેધ કરવા માટે છે.

વળી અહીં વિશેષ સમજાવવામાં આવે છે :—નિશ્ચળ અવિનશ્ચર શુદ્ધાત્મસ્વરૂપથી
ભિન્ન નારકાદિ ગતિમાં સિદ્ધોને ભ્રમણ હોતું નથી, તો સિદ્ધોમાં ઉત્પાદ-વ્યય કેવી રીતે
હોય ? તેનું સમાધાન :—(૧) આગમમાં કહ્યા પ્રમાણે અગુરુલઘુગુણના ષટ્સ્થાનપતિત
હાનિ-વૃદ્ધિરૂપે જે અર્થપર્યાયો છે તે અપેક્ષાએ (સિદ્ધ ભગવાનને ઉત્પાદ-વ્યય ઘટે છે),
અથવા (૨) જૈય પદાર્�ો પોતાના જે જે ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌબ્રહ્મરૂપે પ્રતિ સમય પરિણમે છે તેની
જ્ઞાપિતના આકારે અનીહિતવૃત્તિએ (વિના ઈચ્છાએ) સિદ્ધનું જ્ઞાન પણ પરિણમે છે તે કારણે
સિદ્ધ ભગવાનને ઉત્પાદ-વ્યય ઘટે છે, અથવા (૩) વ્યંજન પર્યાયની અપેક્ષાએ સિદ્ધોને
સંસાર પર્યાયનો વિનાશ, સિદ્ધપર્યાયનો ઉત્પાદ અને શુદ્ધ જીવદવ્યપણે ધ્રૌબ્ર છે.

નયવિભાગેન નવાધિકારૈજીવદ્રવ્યં જ્ઞાતવ્યમ् અથવા તદેવ બહિરાત્માન્તરાત્મપરમાત્મભેદેન ત્રિધા ભવતિ । તદ્યથા—સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિસમુત્પત્રવાસ્તવસુખાત્રતિપક્ષભૂતેનેન્દ્રિયસુખેનાસક્તો બહિરાત્મા, તદ્વિલક્ષણો�ન્તરાત્મા । અથવા દેહરહિતનિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યભાવનાલક્ષણભેદજ્ઞાન-રહિતત્વેન દેહાદિપરદ્રવ્યેષેકત્વભાવનાપરિણિતો બહિરાત્મા, તસ્માત્રતિપક્ષભૂતો�ન્તરાત્મા । અથવા હેયોપાદેયવિચારકવિત્તં, નિર્દોષપરમાત્મનો ભિન્ન રાગાદયો દોષાઃ, શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણ આત્મા, ઇત્યુક્તલક્ષણેષુ ચિત્તદોષાત્મસુ ત્રિષુ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતેષુ અન્યેષુ વા પદાર્થેષુ યસ્ય પરસ્પરસાપેક્ષનયવિભાજેન શ્રદ્ધાનં જ્ઞાનં ચ નાસ્તિ સ બહિરાત્મા, તસ્માદ્વિસદૃશો�ન્તરાત્મેતિ રૂપેણ બહિરાત્માન્તરાત્મનોર્લક્ષણં જ્ઞાતવ્યમ् । પરમાત્મલક્ષણં કથ્યતે—સકલવિમલકેવલજ્ઞાનેન યેન કારણેન સમસ્તં લોકાલોકં જાનાતિ વ્યાપ્તોત્તિ તેન કારણેન વિષ્ણુર્ભણ્યતે । પરમબ્રહ્મસંજ્ઞનિજશુદ્ધાત્મભાવનાસમુત્પત્રસુખામૃતતૃપ્તસ્ય સત ઉર્વશીરમ્ભાતિલોત્તમાભિર્દેવ-કન્યાભિરાપિ યસ્ય બ્રહ્મચર્યવ્રતં ન ખણ્ણિતં સ પરમબ્રહ્મ ભણ્યતે । કેવલજ્ઞાનાદિગુણૈશવર્યયુક્તસ્ય

એ રીતે નયવિભાગથી નવ અધિકારો દ્વારા જીવદ્રવ્ય જાણવું.

અથવા તે જ (જીવ) બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્માના ભેદથી નાણ પ્રકારનો છે. તે આ પ્રમાણે :—સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિથી ઉત્પન્ન વાસ્તવિક સુખથી પ્રતિપક્ષભૂત ઈન્દ્રિયસુખમાં આસક્ત (જીવ) બહિરાત્મા છે અને તેનાથી વિલક્ષણ જીવ અંતરાત્મા છે; અથવા દેહરહિત નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યની ભાવના જેનું લક્ષણ છે એવા ભેદજ્ઞાનથી રહિત હોવાથી દેહાદિ પરદ્રવ્યોમાં એકત્વભાવનારૂપ પરિણામેલો જીવ બહિરાત્મા છે, તેનાથી પ્રતિપક્ષભૂત અંતરાત્મા છે. અથવા હેય અને ઉપાદેયનો વિચાર કરનારું ‘ચિત્ત’, નિર્દોષ પરમાત્માથી ભિન્ન રાગાદિ ‘દોષ’ અને શુદ્ધચૈતન્યલક્ષણ ‘આત્મા’; —એ ત્રણનાં તથા વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રાણીત અન્ય પદાર્થોનાં જેને પરસ્પર સાપેક્ષ નયવિભાગથી શ્રદ્ધાન અને જ્ઞાન નથી તે બહિરાત્મા છે, તેનાથી વિરુદ્ધ અંતરાત્મા છે—એ રીતે બહિરાત્મા અને અંતરાત્માનું લક્ષણ જાણવું.

(હવે) પરમાત્માનું લક્ષણ કહેવામાં આવે છે :—જેથી સકળવિમળ કેવળજ્ઞાનવડે સમસ્ત લોકાલોકને જાણે છે—વ્યાપે છે, તેથી ‘વિષ્ણુ’ કહેવાય છે. પરમબ્રહ્મ નામક નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતવડે તૃપ્ત હોવાથી ઉર્વશી, રંભા, તિલોત્તમા વગેરે દેવકન્યાઓ વડે પણ જેમનું બ્રહ્મચર્યવ્રત ખંડિત થતું નથી, તે ‘પરમબ્રહ્મ’ કહેવાય છે. કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણરૂપી ઐશ્વર્યથી સહિત હોવાને લીધે દેવેન્દ્રાદિ પણ તે પદની અભિલાષા

સતો દેવેન્દ્રાદ્યોऽપि તત્પદાભિલાષિણઃ સત્તો યસ્યાજ્ઞાં કુર્વન્તિ સ ઈશ્વરાભિધાનો ભવતિ । કેવળજ્ઞાનશબ્દવાચ્યં ગતં જ્ઞાનં યસ્ય સ સુગતઃ, અથવા શોભનમવિનશ્વરં મુક્તિપદં ગતઃ સુગતઃ । “શિવં પરમકલ્યાણં નિર્વાણં ^१જ્ઞાનમક્ષયમ् । પ્રાસં મુક્તિપદં યેન સ શિવઃ પરિકીર્તિતઃ । ૧।” ઇતિ શ્લોકકથિતલક્ષણઃ શિવઃ । કામક્રોધાદિદોષજયેનાનન્ત-જ્ઞાનાદિગુણસહિતો જિનઃ । ઇત્યાદિપરમાગમકથિતાષ્ટોત્તરસહસ્રસંખ્યનામવાચ્યઃ પરમાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ । એવમેતેષુ ત્રિવિધાત્મસુ મધ્યે મિથ્યાદૃષ્ટિભવ્યજીવે બહિરાત્મા વ્યક્તિસ્લૂપેણ તિષ્ઠતિ, અન્તરાત્મપરમાત્મદ્વયં શક્તિસ્લૂપેણ ભાવિનૈગમનયાપેક્ષયા વ્યક્તિસ્લૂપેણ ચ । અભવ્યજીવે પુનર્બહિરાત્મા વ્યક્તિસ્લૂપેણ અન્તરાત્મપરમાત્મદ્વયં શક્તિસ્લૂપેણૈવ, ન ચ ભાવિનૈગમનયેનેતિ । યદ્યભવ્યજીવે પરમાત્મા શક્તિસ્લૂપેણ વર્તતે તર્હી કથમભવ્યત્વમિતિ ચેત્ ? પરમાત્મશક્તિઃ કેવળજ્ઞાનાદિસ્લૂપેણ વ્યક્તિઃ ન ભવિષ્યતીત્વભવ્યત્વં, શક્તિઃ પુનઃ શુદ્ધનયેનોભયત્ર સમાના ।

કરતા થકા જેમની આજ્ઞા માને છે તે ‘ઈશ્વર’ નામ પામે છે. કેવળજ્ઞાન શબ્દથી વાચ્ય, ‘સુ’ અર્થાત્ ઉત્તમ, ‘ગત’ અર્થાત્ શાન જેમને છે તે ‘સુગત’ છે, અથવા જે શોભાયમાન અવિનશ્વર મુક્તિપદને પામ્યા છે તે ‘સુગત’ છે. “શિવં પરમકલ્યાણં નિર્વાણં જ્ઞાનમક્ષયમ् । પ્રાસં મુક્તિપદં યેન સ શિવઃ પરિકીર્તિતઃ । ૧।” (શિવ એટલે પરમકલ્યાણ, નિર્વાણ અને અક્ષયજ્ઞાનરૂપ મુક્તિપદને જે પામ્યા છે તે ‘શિવ^૨’ કહેવાય છે)”—એ શ્લોકમાં કહેલ લક્ષણવાળા ‘શિવ’ છે. કામ-કોધાદિ દોષનો જ્ય કરવાથી અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણસહિત તે ‘જિન’ છે. —ઈત્યાદિ પરમાગમમાં કહેલ એક હજાર અને આઠ નામથી વાચ્ય પરમાત્મા જાણવા.

એ પ્રમાણે આ ત્રિવિધ આત્માઓને વિષે, મિથ્યાદૃષ્ટિ ભવ્યજીવમાં બહિરાત્મા વ્યક્તિરૂપે રહે છે, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એ બે શક્તિરૂપે રહે છે અને ભાવિનૈગમનયની અપેક્ષાએ વ્યક્તિરૂપે પણ રહે છે. અભવ્યજીવમાં બહિરાત્મા વ્યક્તિરૂપે તથા અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એ બે શક્તિરૂપે જ રહે છે; ભાવિનૈગમનયની અપેક્ષાએ પણ તેમાં અંતરાત્મા અને પરમાત્મા વ્યક્તિરૂપે રહેતી નથી. પ્રશ્ન :—જો અભવ્યજીવમાં પરમાત્મા શક્તિરૂપે રહે તો તેનામાં અભવ્યત્વ કેવી રીતે છે? ઉત્તર :—અભવ્યજીવમાં પરમાત્મશક્તિની વ્યક્તતા કેવળજ્ઞાનાદિરૂપે નહિ થાય તેથી તેનામાં અભવ્યત્વ છે અને શક્તિ તો (-પરમાત્મશક્તિ તો) શુદ્ધનયની અપેક્ષાએ અભવ્ય અને ભવ્ય બન્નેમાં સમાન

૧. ‘શાંતમ्’ ઇતિ પાઠાન્તરમ् ।

૨. આપ્તસ્વરૂપ ગા. ૨૪

यदि पुनः શક્તિરૂપેણાથ્યભવ્યજીવે કેવળજ્ઞાનાવરણં ન ઘટતે। ભવ્યાભવ્યદ્વયં પુનરશુદ્ધનયેનેતિ ભાવાર્થઃ। એવં યથા મિથ્યાદૃષ્ટિસંજો બહિરાત્મનિ નયવિભાગેન દર્શિતમાત્મત્રયં તથા શેષગુણસ્થાનેષ્વપિ। તદ્યથા—બહિરાત્માવસ્થાયામન્તરાત્મપરમાત્મદ્વયં શક્તિરૂપેણ ભાવિનૈગમનયેન વ્યક્તિરૂપેણ ચ વિજ્ઞેયમ्, અન્તરાત્માવસ્થાયાં તુ બહિરાત્મા ભૂતપૂર્વનયેન ઘૃતઘટવત्, પરમાત્મસ્વરૂપં તુ શક્તિરૂપેણ ભાવિનૈગમનયેન વ્યક્તિરૂપેણ ચ। પરમાત્માવસ્થાયાં પુનરન્તરાત્મબહિરાત્મદ્વયં ભૂતપૂર્વનયેનેતિ। અથ ત્રિધાત્માનં ગુણસ્થાનેષુ યોજયતિ। મિથ્યાત્વસાસાદનમિશ્રગુણસ્થાનત્રયે તારતમ્યન્યૂનાધિકભેદેન બહિરાત્મા જ્ઞાતવ્યઃ, અવિરતગુણસ્થાને તદ્યોગ્યાશુભલેશ્યાપરિણતો જગન્યાન્તરાત્મા, ક્ષીણકષાયગુણસ્થાને પુનરુત્કૃષ્ટઃ, અવિરતક્ષીણકષાયયોર્મધ્યે મધ્યમઃ, સયોગ્યયોગિગુણસ્થાનદ્વયે વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનયેન સિદ્ધસંદર્ભઃ પરમાત્મા, સિદ્ધસ્તુ સાક્ષાત્પરમાત્મેતિ। અત્ર બહિરાત્મા હેયઃ,

છે. વળી જો અભવ્ય જીવમાં શક્તિરૂપે પણ કેવળજ્ઞાન ન હોય તો તેને કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મ સિદ્ધ થતું નથી. ભવ્યપણું અને અભવ્યપણું—એ બન્ને અશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ છે, એમ ભાવાર્થ છે.

એ પ્રમાણે જેમ ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ’ સંજ્ઞાવાળા બહિરાત્મામાં નયવિભાગથી ત્રણ આત્મા બતાવ્યા તેમ બાકીનાં ગુણસ્થાનોમાં પણ સમજવા. તે આવી રીતે—બહિરાત્મઅવસ્થામાં અંતરાત્મા અને પરમાત્મા—એ બન્ને શક્તિરૂપે અને ભાવિનૈગમનયથી વ્યક્તિરૂપે પણ રહે છે, એમ જાણવું. અંતરાત્મ—અવસ્થામાં બહિરાત્મા ભૂતપૂર્વનયે તથા ધીના ધડાની જેમ અને પરમાત્મસ્વરૂપ શક્તિરૂપે તથા ભાવિનૈગમનયથી વ્યક્તિરૂપે પણ રહે છે. પરમાત્મ-અવસ્થામાં અંતરાત્મા અને બહિરાત્મા બન્ને ભૂતપૂર્વનયથી રહે છે.

હવે, ત્રણે પ્રકારના આત્માઓને ગુણસ્થાનોમાં ઘટાવે છે : મિથ્યાત્વ, સાસાદન અને મિશ્ર—એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં તારતમ્યરૂપ ન્યૂનાધિક ભેદથી બહિરાત્મા જાણવો. અવિરત ગુણસ્થાનમાં તેને યોગ્ય અશુભલેશ્યારૂપે પરિણમેલ (જીવ) જગન્ય અંતરાત્મા છે અને ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનમાં ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મા છે; અવિરત અને ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનની વચ્ચેનાં ગુણસ્થાનોમાં મધ્યમ અંતરાત્મા છે; સયોગી અને અયોગી ગુણસ્થાનમાં વિવક્ષિત એકદેશશુદ્ધનયની અપેક્ષાએ સિદ્ધસંદેશ પરમાત્મા છે અને સિદ્ધ તો સાક્ષાત્ પરમાત્મા છે.

અહીં બહિરાત્મા હેય છે, ઉપાદેયભૂત અનંતસુખનો સાધક હોવાથી અંતરાત્મા

ઉપાદેયભૂતસ્યાનન્તસુખસાધકત્વાદન્તરાત્મોપાદેયઃ, પરમાત્મા પુનઃ સાક્ષાતુપાદેય ઇત્યભિપ્રાયઃ। એવં ષડુદ્રવ્યપજ્ચાસ્તિકાયપ્રતિપાદકપ્રથમાધિકારમથે નમસ્કારાદિચતુર્દર્શગાથાભર્નવભિરન્તર-સ્થલૈર્જીવદ્રવ્યકથનરૂપેણ પ્રથમોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ॥૧૪॥

અતઃ પરં યદ્યપિ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવં પરમાત્મદ્રવ્યમુપાદેયં ભવતિ તથાપિ હેયરૂપસ્યાજીવદ્રવ્યસ્ય ગાથાષ્ટકેન વ્યાખ્યાનં કરોતિ। કસ્માદિતિ ચેત્ત? હેયતત્ત્વપરિજ્ઞાને સતિ પજ્ચાતુપાદેયસ્વીકારો ભવતીતિ હેતો:। તદ્યથા—

અઝીવો પુણ ણોઓ પુગળધમ્મો અધમ્મ આયાસં।

કાલો પુગળ મુત્તો રૂવાદિગુણો અમુત્તિ સેસા દુ (હુ)॥૧૫॥

અજીવઃ પુનઃ જ્ઞેયઃ પુદ્ગલઃ ધર્મઃ અધર્મઃ આકાશમ्।

કાલઃ પુદ્ગલઃ મૂર્તઃ રૂપાદિગુણઃ અમૂર્તઃ શેષઃ તુ॥૧૫॥

ઉપાદેય^૧ છે અને પરમાત્મા તો સાક્ષાત્ ઉપાદેય^૧ છે—એવો અભિપ્રાય છે.

આ રીતે ષડુદ્રવ્ય-પંચાસ્તિકાયના પ્રતિપાદક પ્રથમ અધિકારમાં નમસ્કારગાથાદિ ચૌદું ગાથા દ્વારા નવ અંતરસ્થળ વડે જીવદ્રવ્યના કથનરૂપે પ્રથમ અંતરાધિકાર પૂરો થયો. ૧૪.

હવે પછી, જોકે શુદ્ધ-બુદ્ધએકસ્વભાવ જેનો છે તેવું પરમાત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય^૨ છે. તોપણ હેયરૂપ^૩ અજીવદ્રવ્યનું આઠ ગાથા વડે વ્યાખ્યાન કરે છે. શા માટે? પહેલાં હેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન થતાં પછી ઉપાદેય તત્ત્વનો સ્વીકાર થાય છે તે કારણે. તે વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે છે :—

ગાથા ૧૫

ગાથાર્થ :—પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ અજીવ દ્રવ્ય જાણવાં, રૂપાદિ ગુણાનું ધારક પુદ્ગલ મૂર્ત દ્રવ્ય છે અને બાકીનાં (ચાર) અમૂર્ત છે.

૧. આ પ્રગટ કરવા યોગ્ય તરીકે ઉપાદેય છે. તે પર્યાય હોવાથી આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. આશ્રય કરવા યોગ્ય તો સદા નિજ ન્રિકણ ધ્રુવ શુદ્ધાત્મા જ છે. જુઓ ગાથા ૧૫ ની ભૂમિકા તથા નિયમસાર ગાથા ૫૦.
૨. આ આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે સદા ઉપાદેય છે.
૩. તેનો આશ્રય છોડવા યોગ્ય હોવાથી હેય છે.

અખ અજીવકૌ સુનૌ વિલાસ, પુદ્ગલ ધર્મ અધર્મ અકાસ;

કાલ, તહાં મૂરત પુદ્ગલા, રૂપાદિક યુત, શેષ ન રલા. ૧૫.

વ્યાખ્યા—“અજીવો પુણ જેઓ” અજીવઃ પુનર્જ્ઞેયઃ । સકળવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયં શુદ્ધોપયોગઃ, મતિજ્ઞાનાદિસ્લોપો વિકલોઽશુદ્ધોપયોગ ઇતિ દ્વિવિધોપયોગઃ, અવ્યક્તસુખદુઃખાનુભવનસ્પા કર્મફળચેતના, તથૈવ મતિજ્ઞાનાદિમનઃપર્યાપર્યન્તમશુદ્ધોપયોગ ઇતિ, સ્વેહાપૂર્વેષણાનિષ્ટવિકલ્પસ્પેણ વિશેષરાગદેષપરિણમનં કર્મચેતના, કેવલજ્ઞાનસ્પા શુદ્ધચેતના ઇત્યુક્તલક્ષણોપયોગશેતના ચ યત્ર નાસ્તિ સ ભવત્યજીવ ઇતિ વિજ્ઞેયઃ । ‘પુણ’ પુનઃ પશ્ચાજીવાધિકારાનન્તરં । “પુગલધર્મો અધમ્મ આયાસં કાલો” સ ચ પુદ્ગલધર્માધર્મકાશકાલદ્વયભેદેન પજ્વધા । પૂર્ણગલનસ્વભાવત્વાત્યુદ્ગલ ઇત્યુચ્યતે । ગતિસ્થિત્યવગાહવર્તનાલક્ષણા ધર્માધર્મકાશકાલાઃ, “પુગલ મુત્તો” પુદ્ગલો મૂર્તઃ । કસ્માત્ ? “સ્લ્વાદિગુણો” સ્લપાદિગુણસહિતો યતઃ । “અમુત્તિ સેસા હુ” સ્લપાદિગુણાભાવાદમૂર્તા ભવન્તિ પુદ્ગલાછેષાશ્વત્વાર ઇતિ । તથાહિ—યથા અનન્તજ્ઞાનદર્શનસુખવીર્યગુણચતુષ્ટયં સર્વજીવસાધારણં તથા સ્લપરસગન્ધસ્પર્શગુણચતુષ્ટયં

ટીકા :—“અજીવો પુણ જેઓ” વળી, અજીવ જાણવા યોગ્ય છે. સકળવિમળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બન્ને શુદ્ધ ઉપયોગ છે, મતિજ્ઞાનાદિરૂપ વિકલ-અશુદ્ધ ઉપયોગ છે; એ રીતે ઉપયોગ બે પ્રકારે છે. અવ્યક્ત સુખ-દુઃખના અનુભવરૂપ ‘કર્મફળચેતના’ છે, તેમ જ મતિજ્ઞાનથી મનઃપર્યાપ્તાનપર્યત અશુદ્ધોપયોગરૂપ એવી, સ્વર્ણહાપૂર્વક ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, વિકલ્પરૂપે વિશેષ રાગ-દેષના પરિણમનરૂપ ‘કર્મચેતના’ છે, કેવળજ્ઞાનરૂપ ‘શુદ્ધચેતના’ છે. એ રીતે ઉપર કદ્યા પ્રમાણેના લક્ષણવાળાં ઉપયોગ અને ચેતના જ્યાં નથી તે અજીવ છે, એમ જાણવું; ‘પુણ’ પછી, અર્થાત્ જીવ અધિકારની પછી “પુગલધર્મો અધમ્મ આયાસં કાલો” અને તે (અજીવ) પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્વયના ભેટથી પાંચ પ્રકારે છે.

પૂરણ અને ગલનનો સ્વભાવ હોવાથી પુદ્ગલ કહેવાય છે. ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહ અને વર્તના (હેતુરૂપ) લક્ષણવાળાં (કર્મપૂર્વક) ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્વય છે. “પુગલ મુત્તો” પુદ્ગલ મૂર્ત છે. શા માટે? “સ્લ્વાદિગુણો” રૂપાદિ ગુણવાળું છે. માટે. “અમુત્તિ સેસા હુ” પુદ્ગલ સિવાયનાં બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો રૂપાદિ ગુણો વિનાનાં હોવાથી અમૂર્ત છે. તે આ રીતે—

જેમ અનંતજ્ઞાન, દર્શન, સુખ અને વીર્ય—એ ચારે ગુણ સર્વ જીવોમાં સામાન્ય છે તેમ રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ—એ ચારે ગુણ સર્વ પુદ્ગલોમાં સામાન્ય છે અને જેમ

સર્વપુદ્ગલસાધારણં, યથા ચ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવસિદ્ધજીવે અનન્તચતુષ્ટયમતીન્દ્રિયં તથૈવ શુદ્ધપુદ્ગલપરમાણદ્રવ્યે રૂપાદિચતુષ્ટયમતીન્દ્રિયં, યથા રાગાદિસ્નેહગુણેન કર્મબન્ધાવસ્થાયાં જ્ઞાનાદિચતુષ્ટયસ્યાશુદ્ધત્વં તથા સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વગુણેન છ્યણુકાદિવન્ધાવસ્થાયાં રૂપાદિ-ચતુષ્ટયસ્યાશુદ્ધત્વં, યથા નિઃસ્નેહનિજપરમાત્મભાવનાબલેન રાગાદિસ્નિગ્ધત્વવિનાશે સત્યનંત-ચતુષ્ટયસ્ય શુદ્ધત્વં તથા જઘન્યગુણાનાં બન્ધો ન ભવતીતિ વચનાત્પરમાણદ્રવ્યે સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વ-ગુણસ્ય જઘન્યત્વે સત્તિ રૂપાદિચતુષ્ટયસ્ય શુદ્ધત્વમવોદ્ધવ્યમિત્યભિપ્રાયઃ ॥૧૫॥

અથ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય વિભાવવ્યજ્ઞનપર્યાયાન્ગતિપાદયતિ :—

સદ્ગો બંધો સુહુમો થૂલો સંટાળભેદતમછાયા ।
ઉજ્જોડાદવસહિયા પુગલદ્વસ્સ પઞ્ચાયા ॥૧૬॥

શબ્દઃ બંધઃ સૂક્ષ્મઃ સ્થૂલઃ સંસ્થાનભેદતમશાયાઃ ।
ઉદ્યોતાતપસહિતાઃ પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય પર્યાયાઃ ॥૧૬॥

શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવવાળા સિદ્ધ જીવમાં અનંતચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે, તેમ જ શુદ્ધ પુદ્ગલ એવા પરમાણુદ્રવ્યમાં રૂપાદિ ચતુષ્ટય અતીન્દ્રિય છે. જેમ રાગાદિ સ્નેહગુણથી કર્મબંધની અવસ્થામાં જ્ઞાનાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે, તેમ સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વગુણથી દ્વિ-આશુકાદિ બંધ-અવસ્થામાં રૂપાદિ ચતુષ્ટયનું અશુદ્ધપણું છે. જેમ સ્નેહરહિત નિજપરમાત્મભાવનાના બળે રાગાદિ સ્નિગ્ધત્વનો વિનાશ થતાં અનંતચતુષ્ટય શુદ્ધ હોય છે. તેમ ‘જઘન્ય ગુણોનો બંધ થતો નથી’ એ વચન અનુસાર પરમાણુદ્રવ્યમાં સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વગુણની જઘન્યતા હોતાં રૂપાદિ ચતુષ્ટયનું શુદ્ધપણું હોય છે, એમ જાણવું આવો અભિપ્રાય છે. ૧૫.

હવે, પુદ્ગલ દ્રવ્યના વિભાવવ્યંજનપર્યાયોનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

ગાથા ૧૬

ગાથાર્થ :—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂળ, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, ઉદ્યોત અને આતપ પુદ્ગલ દ્રવ્યના પર્યાયો છે.

શબ્દ બંધ સૂક્ષ્મ અરુ થૂલ, સંસ્થાન અરુ ભેદ સમૂલ;
તમ છાયા આતપ ઉજાસ, પુદ્ગલ કે પર્યાય સમાસ. ૧૬

વ્યાખ્યા—શબ્દબન્ધસૌક્ષ્યસ્થોલ્યસંસ્થાનભેદતમચ્છાયાતપોદોતસહિતાઃ પુદ્ગલદ્વયસ્ય
પર્યાયા ભવત્તિ। અથ વિસ્તરઃ—ભાષાત્મકોऽભાષાત્મકશ્વ દ્વિવિધઃ શબ્દઃ।
તત્ત્વાક્ષરાનક્ષરાત્મભેદેન ભાષાત્મકો દ્વિધા ભવતિ। તત્ત્વાચ્ચક્ષરાત્મકઃ સંસ્કૃત-
પ્રાકૃતાપભ્રન્શપૈશાચિકાદિભાષાભેદેનાર્થમ્લેચ્છમનુષ્યાદિવ્યવહારહેતુબહુધા। અનક્ષરાત્મકસ્તુ
દીન્દ્રિયાદિતર્યઞીવેષુ સર્વજ્ઞદિવ્યધ્વનૌ ચ। અભાષાત્મકોऽપિ પ્રાયોગિકવૈસ્તસિકભેદેન દ્વિવિધઃ।
“તત્ત્વ વીણાદિકં જ્ઞેયં વિતતં પટહાદિકમ્। ઘનં તુ કાંસ્યતાલાદિ સુષિરં વંશાદિકં વિદુઃ ॥૧॥”
ઇતિ શ્લોકકથિતક્રમેણ પ્રયોગે ભવઃ પ્રાયોગિકશ્વતુર્ધા ભવતિ। વિસ્તસા સ્વભાવેન ભવો
વૈસ્તસિકો મેઘાદિપ્રભવો બહુધા। કિજ્ય શબ્દાતીતનિજપરમાત્મભાવનાચ્યુતેન
શબ્દાદિમનોજ્ઞમનોજ્ઞપञ્ચદીન્દ્રિયવિષયાસક્તેન ચ જીવેન યદુપાર્જિતં સુસ્વરદુઃસ્વરનામકર્મ તદુદયેન
યદ્યપિ જીવે શબ્દો દૃશ્યતે તથાપિ સ જીવસંયોગેનોત્ત્રાદ્ વ્યવહારેણ જીવશબ્દો ભણ્યતે,

ટીકા :—શબ્દ, બંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂળતા, સંસ્થાન, ભેદ, તમ, છાયા, આત્મ અને
ઉદ્યોત પુદ્ગલ દ્વયના પર્યાયો છે.

હવે, વિસ્તાર બતાવે છે :—ભાષાત્મક અને અભાષાત્મક એમ શબ્દ બે પ્રકારે છે,
ત્યાં અક્ષરરૂપ અને અનક્ષરરૂપ ભેદથી ભાષાત્મક શબ્દના બે ભેદ છે. તેમાં પણ સંસ્કૃત,
પ્રાકૃત, અપભંશ, પિશાચી આદિ ભાષાના ભેદથી, આર્થ કે મ્લેચ્છ મનુષ્યોના વ્યવહારના
કારણે અક્ષરાત્મક ભાષા અનેક પ્રકારની છે. અનક્ષરાત્મક ભાષા બે ઈન્દ્રિયાદિ તર્યથ્ય
જીવમાં અને સર્વજ્ઞની દિવ્યધ્વનિમાં હોય છે. અભાષાત્મક શબ્દ પણ ‘પ્રાયોગિક’ અને
‘વૈસ્તસિક’ ના ભેદથી બે પ્રકારે છે. “તત્ત્વ વીણાદિકં જ્ઞેયં વિતતં પટહાદિકમ્। ઘનં તુ કાંસ્યતાલાદિ
સુષિરં વંશાદિકં વિદુઃ ॥ (વીણા આદિના શબ્દને ‘તત્ત્વ’, હોલ આદિના શબ્દને ‘વિતત’, મંજુરા
વગેરેના અવાજને ‘ઘન’ અને બંશી આદિના શબ્દને ‘સુષિર’ કહે છે.)” એ શ્લોકમાં કહેલા
કમ-પ્રમાણે પ્રયોગથી થયેલ એવા ‘પ્રાયોગિક’ શબ્દ ચાર પ્રકારના છે. વિસ્તસા એટલે
સ્વભાવથી થયેલ એવા ‘વૈસ્તસિક’ શબ્દ વાદળાં વગેરેથી થાય છે, તે અનેક પ્રકારના છે.

વિશેષ :—શબ્દાતીત નિજ પરમાત્માની ભાવનાથી ચ્યુત થયેલ, શબ્દાદિ મનોજ
અને અમનોજ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોમાં આસક્ત જીવે જે સુસ્વર અને દુઃસ્વર નામનું
નામકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હતું તેના ઉદ્યથી જોકે જીવમાં શબ્દ દેખાય છે, તોપણ તે જીવના
સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી વ્યવહારથી જીવનો શબ્દ કહેવાય છે, પરંતુ નિશ્ચયથી તો

નિશ્ચયેન પુનઃ પુદ્ગલસ્વરૂપ એવેતિ। બન્ધઃ કથ્યતે—મૃત્યિણાદિસૂપેણ યોડસૌ બહુધા બંધઃ સ કેવલઃ પુદ્ગલબંધઃ, યસ્તુ કર્મનોકર્મરૂપઃ સ જીવપુદ્ગલસંયોગબંધઃ। કિજ્ચ વિશેષ :— કર્મબંધપૃથગ્ભૂતસ્વશુદ્ધાત્મભાવનારહિતજીવસ્યાનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ દ્રવ્યબંધઃ, તથૈવા-શુદ્ધનિશ્ચયેન યોડસૌ રાગાદિરૂપો ભાવબંધઃ કથ્યતે સોડપિ શુદ્ધનિશ્ચયનયેન પુદ્ગલબંધ એવ। વિલ્વાદ્યપેક્ષયા બદરાદીનાં સૂક્ષ્મત્વં, પરમાણો: સાક્ષાદિતિ; બદરાદ્યપેક્ષયા વિલ્વાદીનાં સ્થૂલત્વં, જગ્દબ્યાપિનિ મહાસ્કન્ધે સર્વોત્કૃષ્ટમિતિ। સમચતુરસંચ્ચ્રોધસાતિકકુબ્જવામન-હુણભેદેનષ્ટપ્રકારસંસ્થાનં યદ્યપિ વ્યવહારનયેન જીવસ્યાસ્તિ તથાય્યસંસ્થાનાચ્ચિચ્યમત્કાર-પરિણતેર્ભિત્ત્વાચિશ્ચયેન પુદ્ગલસંસ્થાનમેવ; યદ્યપિ જીવાદચ્યત્ર વૃત્તત્રિકોણચતુર્ષ્કોણાદિ-વ્યક્તાવ્યક્તસ્રૂપં બહુધા સંસ્થાનં તદપિ પુદ્ગલ એવ। ગોધૂમાદિચૂર્ણરૂપેણ ઘૃતખણ્ડાદિરૂપેણ બહુધા ભેદો જ્ઞાતવ્યઃ। દૃષ્ટિપ્રતિબન્ધકોડન્ધકારસ્તમ ઇતિ ભણ્યતે। વૃક્ષાદ્યાશ્રયરૂપા

તે શબ્દ પુદ્ગલસ્વરૂપ જ છે.

હવે, બંધનું કથન કરવામાં આવે છે :—માટીના પિંડાદિરૂપે જે આ અનેક પ્રકારનો બંધ છે તે તો કેવળ પુદ્ગલબંધ જ છે અને જે કર્મ-નોકર્મરૂપ બંધ છે તે જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ બંધ છે. વળી વિશેષ :—કર્મબંધથી પૃથગ્ભૂત સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી રહિત જીવને અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી દ્રવ્યબંધ કહેવાય છે, તેમ જ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જે આ રાગાદિરૂપ ભાવબંધ કહેવાય છે, તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પુદ્ગલબંધ જ છે.

બિલ્વફળ વગેરેની અપેક્ષાએ બોર વગેરેનું સૂક્ષ્મપણું છે અને પરમાણુને સાક્ષાત્ સૂક્ષ્મપણું છે. બોર વગેરેની અપેક્ષાએ બિલ્વ વગેરેનું સ્થૂળપણું છે અને ત્રણ લોકમાં વ્યાપ્ત મહારસ્કંધને વિષે સૌથી અધિક સ્થૂળતા છે.

સમચતુરસ, ન્યાગ્રોધ, સાતિક, કુષ્જક, વામન અને હુંડકના ભેદથી છ પ્રકારનાં સંસ્થાન જોકે વ્યવહારનયથી જીવને છે, તોપણ સંસ્થાનરહિત ચૈતન્યચમત્કારની પરિણાતિથી ભિન્ન હોવાથી નિશ્ચયનયથી તે સંસ્થાન પુદ્ગલનાં જ છે. જીવથી ભિન્ન જે કોઈ ગોળ, ત્રિકોણ, ચતુર્ષ્કોણ આદિ વ્યક્ત-અવ્યક્તરૂપ અનેક પ્રકારનાં સંસ્થાન છે તે પણ પુદ્ગલ જ છે. ઘઉં વગેરેના ચૂર્ણરૂપ તથા ધી, ખાંડ આદિરૂપ અનેક પ્રકારના (સંસ્થાન) ભેદ જાણવા.

દૃષ્ટિને રોકનાર અંધકારને ‘તમ’ કહેવામાં આવે છે.

મનુષ્યાદિપ્રતિબિમ્બરૂપા ચ છાયા વિજ્ઞેયા । ઉદ્યોતશંદ્રવિમાને ખદ્યોતાદિતિર્યગ્જીવેષ ચ ભવતિ । આતપ આદિત્યવિમાને અન્યત્રાપિ સૂર્યકાંતમणિવિશેષાદૌ પૃથ્વીકાયે જ્ઞાતવ્યઃ । અયમત્રાર્થઃ —યથા જીવસ્ય શુદ્ધનિશ્ચયેન સ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણે સિદ્ધસ્વરૂપે સ્વભાવવ્યબ્જનપર્યાયે વિદ્યમાને એપ્યનાદિકર્મવંધવશાત્ સ્નિગ્ધરૂક્ષસ્થાનીયરાગદેષપરિણામે સતિ સ્વાભાવિકપરમાનંદૈક-લક્ષણસ્વાસ્થ્યભાવભ્રષ્ટ નરનારકાદિવિભાવવ્યબ્જનપર્યાયા ભવત્તિ તથા પુદ્ગલસ્યાપિ નિશ્ચયનયેન શુદ્ધપરમાણવસ્થાલક્ષણે સ્વભાવવ્યબ્જનપર્યાયે સત્યપિ સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વાદ્રૂબંધો ભવતીતિ વચનાદ્રાગદેષસ્થાનીયબંધયોગ્યસ્નિગ્ધરૂક્ષત્વપરિણામે સત્યુક્તલક્ષણાચ્છબ્દાદન્યે એપિ આગમોકત-લક્ષણાઓકુજ્ઞનપ્રસારણદધિદુર્ગધાદ્યો વિભાવવ્યબ્જનપર્યાયા જ્ઞાતવ્યા: । એવમજીવાધિકારમધ્યે પૂર્વસૂત્રોદિતરૂપાદિગુણચતુષ્યયુક્તસ્ય તથૈવાત્ર સૂત્રોદિતશબ્દાદિપર્યાયસહિતસ્ય સંક્ષેપેણાણુસ્કંધ-ભેદભિન્નસ્ય પુદ્ગલદ્રવ્યસ્ય વ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાદ્વયં ગતમ् ॥૧૬॥

વૃક્ષાદિના આશ્રયથી થનાર તથા મનુષ્યાદિના પડછાયારૂપ જે છે તેને છાયા જાણવી.

ચંદ્રના વિમાનમાં તથા આગિયા વગેરે તિર્યંચ જીવોમાં ઉદ્યોત હોય છે.

સૂર્યના વિમાનમાં અને બીજે પણ સૂર્યકાન્ત મણિ વગેરે વિશેષ પ્રકારના પૃથ્વીકાયમાં આતપ જાણવો.

સારાંશ એ છે કે—જેવી રીતે જીવને શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વાત્મોપલબ્ધિ જેનું લક્ષણ છે એવા સિદ્ધસ્વરૂપ સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય વિદ્યમાન હોવા છતાં, અનાદિ કર્મબંધના વિશે સ્નિગ્ધરૂક્ષસ્થાનીય (-જેમ પુદ્ગલ અને પુદ્ગલ વચ્ચેના બંધમાં સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વ નિમિત્તભૂત હોય છે તેમ જીવ-પુદ્ગલના બંધમાં જે નિમિત્તભૂત હોય છે એવા-) રાગ-દ્રેષપરિણામ થતાં સ્વાભાવિક પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સ્વાસ્થ્યભાવથી ભ્રષ્ટ નર-નારકાદિ વિભાવવ્યંજનપર્યાયો થાય છે; તેવી રીતે પુદ્ગલને પણ નિશ્ચયનયથી શુદ્ધપરમાણુરૂપ અવસ્થા જેનું લક્ષણ છે એવો સ્વભાવવ્યંજનપર્યાય હોવા છતાં, ‘સ્નિગ્ધરૂક્ષપણાથી બંધ થાય છે’ એ વચનથી રાગ-દ્રેષસ્થાનીય બંધયોગ્ય સ્નિગ્ધરૂક્ષત્વપરિણામ થતાં, ઉપર કહેલા શબ્દાદિકથી અન્ય પણ, આગમોકત લક્ષણવાળા સંકોચ-વિસ્તાર, દણીં-દૂધ વગેરે વિભાવવ્યંજનપર્યાયો જાણવા.

આ રીતે અજીવ અધિકારને વિષે પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા રૂપાદિ ચાર ગુણયુક્ત અને આ સૂત્રમાં કહેલ શબ્દાદિ પર્યાયસહિત, આણુ અને સ્કંધરૂપ ભેદવાળા પુદ્ગલદ્રવ્યના સંક્ષેપવ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પ્રથમ સ્થળમાં બે ગાથાઓ પૂરી થઈ. ૧૬.

अथ धर्मद्रव्यमाख्यातिः—

गइપरिणयाण धम्मो पुगलजीवाण गमणसहयारी ।

तोयं जह मच्छाणं अच्छंताणेव सो णेर्ड ॥१७॥

गतिपरिणतानां धम्मः पुद्गलजीवानां गमनसहकारी ।

तोयं यथा मत्यानां अगच्छतां नैव सः नयति ॥१७॥

व्याख्या—गतिपरिणतानां धर्मो जीवपुद्गलानां गमनसहकारिकारणं भवति ।
दृष्टान्तमाह—तोयं यथा मत्यानाम् । स्वयं तिष्ठतो नैव स नयति तानिति । तथाहि—
यथा सिद्धो भगवानमूर्तोऽपि निष्क्रियस्तथैवाप्रेरकोऽपि सिद्धवदनन्तज्ञानादिगुण-
स्वरूपोऽहमित्यादिव्यवहारेण सविकल्पसिद्धभक्तियुक्तानां निश्चयेन निर्विकल्पसमाधिरूप-
स्वकीयोपादानकारणपरिणतानां भव्यानां सिद्धगतेः सहकारिकारणं भवति । तथा

હવे, धर्मद्रव्यनुं व्याख्यान करे છે :—

गाथा १७

गाथार्थ :—गमन करवामां परिणात पुद्गल अने જીવोને ગમનમां સહકारी
धर्मद्रव्य છે; જેમ માછલીઓને ગમન કરવામાં જળ સહકારી છે તેમ. ગમન નહિ કરતાં
જીવ અને પુદ્ગલોને તે (-ধર্মদ્રવ્ય) ગમન કરાવતું નથી.

टीકા :—गतिरૂપે પરિણામેલાં જીવ અને પુદ્ગલોને ગતિ કરવામાં ^१સહકારી કારણ
धર्मદ્રવ્ય છે. તેનું દસ્તાંત કહે છે : જેમ માછલીઓને ગમન કરવામાં સહાયક જળ છે તેમ.
પોતાની જાતે સ્થિત હોય (-સ્વયં ગતિ ન કરતાં હોય) તેમને (-એવાં જીવ-પુદ્ગલોને)
તે ગમન કરાવતું નથી. તે આ પ્રમાણે :—જેવી રીતે સિદ્ધ ભગવાન અમૂર્ત હોવા છતાં,
નિષ્ક્રિય તેમજ અપ્રેરક હોવા છતાં ‘હું સિદ્ધસમાન અનંત જ્ઞાનાદિગુણસ્વરૂપ છુ’ ઈત્યાદિ
વ્યવહારથી સવિકલ્પ સિદ્ધભક્તિવાળા એવા, નિશ્ચયથી નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ નિજ
-ઉપાદાનકારણપરિણાત જીવોને સિદ્ધગતિના સહકારી કારણ છે, તેવી રીતે નિષ્ક્રિય, અમૂર્ત

१. સહકારી કારણ = નિમિત્તકાણ.

જીવ રું પુદ્ગલ ગમન કરાહિ, સહકારી તબ ગિનિયે તાહિ;

ધર્મદ્રવ્ય જિમ જલ માછલા, બેઠેકું ન ચલાવૈ બલા. १७.

નિષ્ઠિયોऽમૂર્તો નિષ્ઠેરકોऽપિ ધર્માસ્તિકાયઃ સ્વકીયોપાદાનકારણેન ગચ્છતાં જીવપુદ્ગલાનાં
ગતેઃ સહકારિકારણં ભવતિ। લોકપ્રસિદ્ધદૃષ્ટાત્તેન તુ મત્સ્યાદીનાં જલાદિવદિત્યભિપ્રાયઃ। એવં
ધર્મદ્વયવ્યાખ્યાનરૂપેણ ગાથા ગતા ॥૧૭॥

અથાધર્મદ્વયમુપદિશતિ :—

ઠણજુદાણ અધમ્મો પુગલજીવાણ ઠણસહયારી ।
છાયા જહ પહિયાણં ગચ્છંતા ણેવ સો ધર્રો ॥૧૮॥

સ્થાનયુતાનાં અધર્મઃ પુદ્ગલજીવાનાં સ્થાનસહકારી ।
છાયા યથા પથિકાનાં ગચ્છતાં નૈવ સઃ ધરતિ ॥૧૯॥

વ્યાખ્યા—સ્થાનયુક્તાનામધર્મઃ પુદ્ગલજીવાનાં સ્થિતેઃ સહકારિકારણં ભવતિ। તત્ત્વ
દૃષ્ટાત્તઃ—છાત્રા યથા પથિકાનામ્ભૂ । સ્વયં ગચ્છતો જીવપુદ્ગલાનું સ નૈવ ધરતીતિ।

અને અપ્રેરક હોવા છતાં પણ ધર્મદ્વય, પોતાના ઉપાદાનકારણથી ગતિ કરતાં જીવ અને
પુદ્ગલોને ગતિમાં સહકારી કારણ છે—જેમ માછલાં વગેરેને જળ વગેરે ગમનમાં સહાયક
હોવાનું લોકપ્રસિદ્ધ દેષાંત છે તેમ. આવો અભિપ્રાય છે.

આ રીતે ધર્મદ્વયના વ્યાખ્યાનરૂપે આ ગાથા પૂરી થઈ. ૧૭.

હવે, અધર્મદ્વય વિષે કહે છે :—

ગાથા ૧૮

ગાથાર્થ :—સ્થિતિયુક્ત પુદ્ગલ અને જીવોને સ્થિતિમાં સહકારી કારણ અધર્મદ્વય
છે; જેમ છાંયો મુસાફરોને સ્થિતિમાં સહકારી છે તેમ. ગમન કરતાં જીવ અને પુદ્ગલોને
અધર્મદ્વય સ્થિર કરતું નથી જ.

ટીકા :—સ્થિતિયુક્ત પુદ્ગલ અને જીવોને સ્થિતિમાં સહકારી કારણ અધર્મદ્વય
છે. ત્યાં દેષાંત :—જેમ છાંયો મુસાફરોને સ્થિતિમાં સહકારી કારણ છે તેમ. સ્વયં ગતિ
કરતાં જીવ અને પુદ્ગલોને તે સ્થિર કરતું નથી જ. તે આ રીતે—સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન

તિષે પુદ્ગલ જીવ સુ જબૈ, થિતિ-સહકારી હોય સુ તબૈ;
છાયા જિમ પંથીકૂ જાનિ, દ્વય અધર્મ, ગમન ન વિભાનિ. ૧૮.

તથા—સ્વસંવિતિસમુત્પત્રસુખામૃતરૂપં પરમસ્વાસ્થ્યં યદ્યપિ નિશ્ચયેન સ્વરૂપે સ્થિતિકારણં ભવતિ તથા “સિદ્ધોऽહં સુદ્ધોऽહં અણંતણાણાઙુણસમિદ્ધોऽહં। દેહપમાણો ણિચ્છો અસંખ્યદેશો અમૃતો ય।” ઇતિ ગાથાકથિતસિદ્ધભક્તિરૂપેણેહ પૂર્વ સવિકલ્પાવસ્થાયાં સિદ્ધોઽપિ યથા ભવ્યાનાં બહિરઙ્ગસહકારિકારણં ભવતિ તથૈવ સ્વકીયોપાદાનકારણેન સ્વયમેવ તિષ્ઠતાં જીવપુદ્ગલાનામર્થમદ્રવ્યં સ્થિતેઃ સહકારિકારણમ્। લોકવ્યવહારેણ તુ છાયાવદ્ધા પૃથ્વીવદ્વેતિ સૂત્રાર્થઃ। એવમર્થમદ્રવ્યકથનેન ગાથા ગતા॥૧૮॥

અથાકાશદ્રવ્યમાહ :—

અવગાસદાણજોગં જીવાદીણ વિયાણ આયાસં ।
જેણહં લોગાગાસં અલ્લોગાગાસમિદિ દુવિહં ॥૧૯॥

અવકાશદાનયોગં જીવાદીનાં વિજાનીહિ આકાશમ् ।
જૈન લોકાકાશં અલોકાકાશં ઇતિ દ્વિવિધમ् ॥૨૦॥

સુખામૃતરૂપ પરમ સ્વાસ્થ્ય જોકે નિશ્ચયનયથી સ્વરૂપમાં સ્થિતિનું કારણ છે તથા “સિદ્ધોઽહં સુદ્ધોઽહં અણંતણાણાઙુણસમિદ્ધોઽહં। દેહપમાણો ણિચ્છો અસંખ્યદેશો અમૃતો ચ”। (હું સિદ્ધ છું, હું શુદ્ધ છું, અનંતશાનાદિ ગુણોનો હું ધારક છું, હું દેહપ્રમાણ, નિત્ય, અસંખ્યપ્રદેશી અને અમૂર્ત છું.)” એ ગાથામાં કહેલ સિદ્ધભક્તિરૂપે પહેલાં સવિકલ્પ અવસ્થામાં સિદ્ધ પણ જેમ ભવ્યોને બહિરંગ સહકારી કારણ હોય છે, તેવી જ રીતે પોતાના ઉપાદાનકારણથી સ્વયમેવ સ્થિતિ ધરતાં જીવ અને પુદ્ગલોને અધર્મદ્રવ્ય સ્થિતિનું સહકારી કારણ છે; લોકવ્યવહારથી છાંયા અથવા પૃથ્વીની માફક. આમ સૂત્રાર્થ છે.

એ પ્રમાણો અધર્મદ્રવ્યના કથનની ગાથા પૂરી થઈ. ૧૮.

હવે, આકાશદ્રવ્યનું કથન કરે છે :—

ગાથા ૧૯

ગાથાર્થ :—જે જીવાદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાને યોગ્ય છે તેને જિનેન્દ્રદેવે કહેલું આકાશદ્રવ્ય જાણો. લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એ રીતે આકાશ બે પ્રકારનું છે.

જીવાદિક સબકૂ અવકાશ, દેય દ્રવ્ય સો ગિનું આકાશ;
લોક-અલોક દોય વિધિ અખ્યા, દેવ જિનેશ્વર જૈસેં લખ્યા. ૧૯.

વાખ્યા—જીવાદીનામવકાશદાનયોગ્યમાકાશં વિજાનીહિ હે શિષ્ય ! કિં વિશિષ્ટં ? “જેણ્ણં” જિનસ્યેદં જૈન, જિનેન પ્રોક્તં વા જૈનમું । તત્ત્વ લોકાકાશભેદેન દ્વિવિધમિતિ । ઇદાનીં વિસ્તરઃ—સહજશુદ્ધસુખામૃતરસાસ્વાદેન પરમસમરસીભાવેન ભરિતાવસ્થેષુ કેવલ-જ્ઞાનાદ્યનન્તરગુણાધારભૂતેષુ લોકાકાશપ્રમિતાસંબ્લેયસ્વકીયશુદ્ધપ્રદેશેષુ યદ્યાપિ નિશ્ચયનયેન સિદ્ધાસ્તિષ્ઠન્તિ, તથાષ્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ મોક્ષશિલાયાં તિષ્ઠન્તીતિ ભણ્યતે ઇત્યુક્તોऽસ્તિ । સ ચ ઈદૃશો મોક્ષો યત્ર પ્રદેશે પરમધ્યાનેનાત્મા સ્થિતઃ સનું કર્મરહિતો ભવતિ, તત્ત્વૈ ભવતિ નાન્યત્ર । ધ્યાનપ્રદેશે કર્મપુદ્ગલાનું ત્યક્ત્વા ઊર્ધ્વગમનસ્વભાવેન ગત્વા મુક્તાત્માનો યતો લોકાગ્રે તિષ્ઠન્તીતિ તત્ત ઉપચારેણ લોકાગ્રમણિ મોક્ષઃ પ્રોચ્યતે, યથા તીર્થભૂતપુરુષસેવિતસ્થાનમણિ ભૂમિજલાદિરુપમુપચારેણ તીર્થ ભવતિ । સુખવોધાર્થ કથિતમાસ્તે । યથા તથૈવ સર્વદ્રવ્યાણિ યદ્યાપિ નિશ્ચયનયેન સ્વકીયપ્રદેશેષુ તિષ્ઠન્તિ તથાષ્યુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ લોકાકાશે તિષ્ઠન્તીત્યભિપ્રાયો ભગવતાં શ્રી નેમિચંદ્ર-સિદ્ધાન્તદેવાનામિતિ ॥૧૬॥

ટીકા :—હે શિષ્ય ! જીવાદિને અવકાશ આપવાની યોગ્યતા જેનામાં છે તેને જીનેન્દ્રકથિત આકાશદ્રવ્ય જાણ. તે લોક અને અલોકરૂપ આકાશના ભેદથી બે પ્રકારનું છે.

હવે, એનો વિસ્તાર કહેવામાં આવે છે :—સહજ શુદ્ધ સુખામૃતરસના આસ્વાદવાળા પરમસમરસીભાવથી ભરિતાવસ્થ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના આધારરૂપ, લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્યાત નિજ શુદ્ધપ્રદેશોમાં જોકે નિશ્ચયનયથી સિદ્ધ ભગવંતો રહે છે, તોપણ ઉપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી ‘સિદ્ધ ભગવાન મોક્ષશિલા’ ઉપર રહે છે’ એમ કહેવાય છે; એ પ્રમાણે પહેલાં કહેવાયું છે. આવો મોક્ષ જે પ્રદેશમાં પરમધ્યાન વડે આત્મા સ્થિર થઈને કર્મરહિત થાય છે, ત્યાં જ થાય છે, બીજે નહિ; ધ્યાન કરવાના સ્થાનમાં કર્મપુદ્ગલોને છોડીને ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવથી ગતિ કરીને મુક્તાત્માઓ લોકાગ્રે સ્થિર થાય છે, તેથી ઉપચારથી લોકના અગ્રભાગને પણ મોક્ષ કહેવાય છે. તીર્થસ્વરૂપ પુરુષે સેવેલું ભૂમિ-જળાદિરૂપ સ્થાન પણ ઉપચારથી તીર્થ (કહેવાય) છે. આમ સહેલાઈથી બોધ થવા માટે કહેવાય છે. તેવી જ રીતે સર્વ દ્રવ્યો, જોકે નિશ્ચયનયથી પોતાના પ્રદેશોમાં રહે છે તોપણ, ઉપચારિત અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી લોકાકાશમાં રહે છે. આમ, ભગવાન શ્રી નેમિયન્દ્ર સિદ્ધાંતિદેવનો અભિપ્રાય જાણવો. ૧૮.

તમેવ લોકાકાશં વિશેષેણ દ્રઢ્યતિ :—

ધર્માઽધર્મા કાલો પુરુષાજીવા ય સંતિ જાવદિયે ।
આયાસે સો લોગો તત્તો પરદો અલોગુત્તિ ॥૨૦॥

ધર્માધર્મો કાલઃ પુરુષાજીવાઃ ચ સંતિ યાવતિકે ।
આકાશે સઃ લોકઃ તતઃ પરતઃ અલોકઃ ઉક્તઃ ॥૨૦॥

વ્યાખ્યા—ધર્માધર્મકાલપુરુષાજીવાશ્ચ સંતિ યાવત્યાકાશે સ લોકઃ । તથા ચોક્તં—
લોક્યન્તે દૃશ્યન્તે જીવાદિપદાર્થ યત્ત્ર સ લોક ઇતિ । તસ્માલ્લોકાકાશાત્પરતો બહિભર્ગે
પુનરનન્તાકાશમલોક ઇતિ । અત્રાહ સોમાભિધાનો રાજશ્રેષ્ઠી । હે ભગવન् !
કેવલજ્ઞાનસ્યાનન્તભાગપ્રમિતમાકાશદ્રવ્યં તસ્યાધ્યનન્તભાગે સર્વમધ્યમપ્રદેશે લોકસ્તિષ્ઠતિ । સ
ચાનાદિનિધનઃ કેનાપિ પુરુષવિશેષેણ ન કૃતો ન હતો ન ધૃતો ન ચ રક્ષિતઃ ।
તથૈવાસંખ્યાતપ્રદેશસ્તત્રયાસંખ્યાતપ્રદેશે લોકેઽનન્તજીવાસ્તેભ્યોઽધ્યનન્તગુણાઃ પુરુષાઃ,

તે જ લોકાકાશને વિશેષપણે દેછ કરે છે :—

ગાથા ૨૦

ગાથાર્થ :—ધર્મ, અધર્મ, કાળ, પુરુષ અને જીવ—એ પાંચે દ્રવ્ય જેટલા
આકાશમાં રહે છે તે લોકાકાશ છે; તે લોકાકાશની બહાર અલોકાકાશ છે.

ટીકા :—ધર્મ, અધર્મ, કાળ, પુરુષ અને જીવો જેટલા આકાશમાં છે તે લોકાકાશ
છે. કહ્યું પણ છે કે :—જ્યાં જીવાદિ પદાર્થો દેખવામાં આવે છે તે લોક છે. તે લોકાકાશથી
બહાર જે અનંત આકાશ છે તે ‘અલોકાકાશ’ છે.

અહીં, સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠી પ્રશ્ન કરે છે : હે ભગવન् ! કેવળજ્ઞાનના અનંતમા
ભાગપ્રમાણ આકાશદ્રવ્ય છે, તેના પણ અનંતમા ભાગમાં સૌની વચ્ચે લોકાકાશ છે અને
તે અનાદિનિધન છે, કોઈ પણ વિશિષ્ટ પુરુષ વડે કરાયો નથી, નષ્ટ થતો નથી, ધારણ
કરવામાં આવતો નથી કે રક્ષાતો નથી; વળી તે અસંખ્યાત પ્રદેશોવાળો છે. તે અસંખ્યાતપ્રદેશી

ધર્મ—અધર્મ જીવ પુરુષાઃ, કાલદ્રવ્ય એ સબ હી રલા;
જેતેમેં હે લોકાકાશ, તાતેં પરેં અલોક આકાશ. ૨૦

લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયકાલાણુદ્વયાણિ, પ્રત્યેકં લોકાકાશપ્રમાણં ધર્માર્થમદ્વયમિત્યુક્તલક્ષણાઃ પદાર્થાઃ કથમવકાશં લભ્નત ઇતિ ? ભગવાનાહ—એકપ્રદીપપ્રકાશે નાનાપ્રદીપ-પ્રકાશવદેકગૂઢરસનાગગદ્યાણકે બહુસુવર્ણવદ્ધસ્મઘટમધ્યે સૂચિકોષ્ટદુગ્ધવદિત્યાદિવૃષ્ટાન્તેન વિશિષ્ટાવગાહનશક્તિવશાદસંખ્યાતપ્રદેશેડપિ લોકેડવસ્થાનમવગાહો ન વિરુધ્યતે। યદિ પુનરિત્યંભૂતાવગાહનશક્તિર્ન ભવતિ તર્હસંખ્યાતપ્રદેશેષ્વસંખ્યાતપરમાણુનામેવ વ્યવસ્થાનં, તથા સતિ સર્વે જીવા યથા શુદ્ધનિશ્ચયેન શક્તિસૂપેણ નિરાવરણાઃ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવાસ્તથા વ્યક્તિસૂપેણ વ્યવહારનયેનાપિ, ન ચ તથા પ્રત્યક્ષવિરોધાદાગમવિરોધાચેતિ। એવમાકાશદ્વયપ્રતિપાદનસૂપેણ સૂત્રદ્વયં ગતમ् ॥૨૦॥

અથ નિશ્ચયવ્યવહારકાલસ્વરૂપં કથયતિ :—

દ્વ્યપરિવિદ્રુષ્વો જો સો કાલો હવેઝ વવહારો ।
પારિણામાદીલક્ખો વદૃણલક્ખો ય પરમદ્રો ॥૨૧॥

લોકમાં અનંત જીવો, તેનાં કરતાં પણ અનંતગુણા પુદ્ગલો, લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્યાત કાળદ્વયો, પ્રત્યેક લોકાકાશપ્રમાણ એવા ધર્મ અને અધર્મ બે દ્વયો—એ પદાર્થો કેવી રીતે અવકાશ મેળવે છે ?

ભગવાન ઉત્તર આપે છે :—એક દીપકના પ્રકાશમાં અનેક દીપકોનો પ્રકાશ, એક ગૂઢ રસના શીશામાં ઘણું સુવર્ણ, રાખ્યી ભરેલા ઘડામાં સોય તથા ઊંટડીનું દૂધ જેમ સમાઈ જાય છે—ઇત્યાદિ દ્યાંતે, વિશિષ્ટ અવગાહનશક્તિને લીધે અસંખ્યપ્રદેશવાળા લોકમાં પણ પૂર્વોક્ત પદાર્થોના અવગાહમાં વિરોધ આવતો નથી. વળી, જો આ પ્રકારની અવગાહન-શક્તિ ન હોય તો લોકના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં અસંખ્ય પરમાણુઓનો જ સમાવેશ થાત અને એમ થતાં જેમ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે બધા જીવો નિરાવરણ અને શુદ્ધ-બુદ્ધ-એક-સ્વભાવવાળા છે, તેમ વ્યક્તતરૂપે વ્યવહારનયથી પણ થઈ જાય ! પરંતુ એમ તો નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ અને આગમ—બન્ને પ્રકારે તેમાં વિરોધ છે.

આ પ્રમાણે આકાશદ્વયના પ્રતિપાદનરૂપે બે ગાથાઓ પૂરી થઈ. ૨૦.

હવે, નિશ્ચયકાળ અને વ્યવહારકાળનું સ્વરૂપ કહે છે :—

દ્વયનિકે પરિવર્તનરૂપ, કાલ લખો વ્યવહાર વિરૂપ;
લખ્યો પડૈ પરિણામનિ એહ, નિશ્ચય વર્તન લક્ષણ તેહ. ૨૧.

દ્રવ્યપરિવર્તનરૂપः યः સઃ કાલઃ ભવેતુ વ્યવહારः।
પરિણામાદિલક્ષ્યઃ વર્તનાલક્ષણઃ ચ પરમાર્થઃ ॥૨૧॥

બાખ્યા—“દ્વબપરિવદૃષ્ટા જો” દ્રવ્યપરિવર્તનરૂપો યઃ “સો કાલો હવેઝ વવહારો” સ કાલો ભવતિ વ્યવહારરૂપઃ। સ ચ કથંભૂતઃ? “પરિણામાદીલક્ષ્યો” પરિણામક્રિયાપરત્વાપરત્વેન લક્ષ્યત ઇતિ પરિણામાદિલક્ષ્યઃ। ઇદાનીં નિશ્ચયકાલઃ કથ્યતે “વદૃણલક્ષ્યો ય પરમદ્વો” વર્તનાલક્ષણશ્ર પરમાર્થકાલ ઇતિ। તદ્વથા—જીવપુદ્ગલયો: પરિવર્તો નવજીર્ણપર્યાયસ્તસ્ય યા સમયઘટિકાદિરૂપા સ્થિતિ: સ્વરૂપં યસ્ય સ ભવતિ દ્રવ્યપર્યાયરૂપો વ્યવહારકાલઃ। તથાચોક્તં સંસ્કૃતપ્રાભૃતેન—“સ્થિતિ: કાલસંજ્ઞકા” તસ્ય પર્યાયસ્ય સમ્બન્ધિની યાડસૌ સમયઘટિકાદિરૂપા સ્થિતિ: સા વ્યવહારકાલસંજ્ઞા ભવતિ, ન ચ પર્યાય ઇત્યભિપ્રાયઃ। યત એવ પર્યાયસમ્બન્ધિની સ્થિતિર્વચ્છારકાલસંજ્ઞાં ભજતે તત એવ જીવપુદ્ગલસમ્બન્ધિપરિણામેન પર્યાયેણ તથૈવ દેશાન્તરચલનરૂપ્યા ગોદોહનપાકાદિ-

ગાથા ૨૧

ગાથાર્થ :—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનરૂપ છે (અર્થાતુ દ્રવ્યપરિવર્તનની સ્થિતિરૂપ છે) અને પરિણામાદિથી લક્ષિત થાય છે તે વ્યવહારકાળ છે; વર્તના લક્ષણવાળો જે કાળ છે તે નિશ્ચયકાળ છે.

ટીકા :—“દ્વબપરિવદૃષ્ટા જો” જે દ્રવ્યના પરિવર્તનરૂપ છે (અર્થાતુ દ્રવ્યના પર્યાય સાથે સંબંધવાળી કાળાવધિરૂપ છે) “સો કાલો હવેઝ વવહારો” તે કાળ વ્યવહારરૂપ છે. અને તે કેવો છે? “પરિણામાદીલક્ષ્યો” પરિણામ, ક્ષિયા, પરત્વ અને અપરત્વથી લક્ષિત થાય છે—જ્ઞાય છે, તેથી તે પરિણામાદિથી લક્ષ્ય છે.

હવે, નિશ્ચયકાળ વિષે કહેવામાં આવે છે. વદૃણલક્ષ્યો ય પરમદ્વો” જે વર્તનલક્ષણવાળો છે તે પરમાર્થકાળ છે.

તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે :—જીવ અને પુદ્ગલના પરિવર્તનરૂપ જે નવી અને જૂની પર્યાય તેની સમય-ઘડી ઈત્યાદિરૂપ ‘સ્થિતિ’ જેનું સ્વરૂપ છે, તે દ્રવ્યપર્યાયરૂપ વ્યવહારકાળ છે. સંસ્કૃતભાષામાં પણ તે જ કહ્યું છે—“સ્થિતિ: કાલસંજ્ઞકા: (સ્થિતિને કાળ એવી સંજ્ઞા છે).” તે પર્યાય સાથે સંબંધવાળી જે સમય, ઘડી વગેરેરૂપ સ્થિતિ છે તે ‘સ્થિતિ’ વ્યવહારકાળ છે. (પુદ્ગલાદિના પરિવર્તનરૂપ) પર્યાય વ્યવહારકાળ નથી—એવો અભિપ્રાય છે. પર્યાયસંબંધી સ્થિતિને વ્યવહારકાળ એવું નામ મળે છે, તેથી જ જીવ અને પુદ્ગલના

પરિસ્પન્દલક્ષણરૂપયા વા ક્રિયયા તથૈવ દૂરાસન્નચલનકાલકૃતપરત્વાપરત્વેન ચ લક્ષ્યતે જ્ઞાયતે યઃ, સ પરિણમક્રિયાપરત્વાપરત્વલક્ષણ ઇત્યુચ્યતે। અથ દ્વયરૂપનિશ્ચયકાલમાહ। સ્વકીયોપાદાનરૂપેણ સ્વયમેવપરિણમમાનાનાં પદાર્થાનાં કુભકારચક્રસ્યાધસ્તનશિલાવત્ત, શીતકાલાધ્યયને અગ્નિવત્ત, પદાર્થપરિણતેર્યત્સહકારિત્વં સા વર્તના ભણ્યતે। સૈવ લક્ષણ યસ્ય સ વર્તનાલક્ષણઃ કાલાણુદ્રવ્યરૂપો નિશ્ચયકાલઃ, ઇતિ વ્યવહારકાલસ્વરૂપં નિશ્ચયકાલસ્વરૂપં ચ વિજ્ઞેયમ्।

કશ્ચિદાહ “સમયરૂપ એવ નિશ્ચયકાલસ્તસ્માદન્યઃ કાલાણુદ્રવ્યરૂપો નિશ્ચયકાલો નાસ્ત્યદર્શનાત् ?” તત્તોત્તરં દીયતે—સમયસ્તાવત્કાલસ્તસ્યૈવ પર્યાયઃ। સ કથં પર્યાય ઇતિ ચેત્ત ? પર્યાયસ્તોત્પત્રપ્રધંસિત્વાત्। તથાચોક્તં “સમઓ ઉપ્ણણ પદ્ધંસી”। સ ચ પર્યાયો દ્વયં વિના ન ભવતિ, પશ્ચાત્તસ્ય સમયરૂપપર્યાયકાલસ્યોપાદાનકારણભૂતં દ્વયં તેનાપિ

પરિણામથી—પર્યાયથી તથા એક પ્રદેશથી બીજે પ્રદેશે ચાલવારૂપ અથવા ગાય દોહવી, રસોઈ કરવી વગેરે પરિસ્પંદરૂપ ક્રિયાથી તેમજ દૂર કે નજીક ચાલવારૂપ કાળજીત પરત્વ અને અપરત્વથી તે લક્ષ્યિત થાય છે—જણાય છે; તેથી તે વ્યવહારકાળ પરિણામ, ક્રિયા, પરત્વ અને અપરત્વલક્ષણવાળો કહેવાય છે.

હવે, દ્વયરૂપ નિશ્ચયકાળ વિષે કહે છે :—પોતાના ઉપાદાનરૂપે સ્વયમેવ પરિણામતા પદાર્થાને—કુંભારના ચાકડાને ફરવામાં નીચેની શિલાના સહકારીપણાની પેઠે, હંડીમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને અધ્યયનમાં અભિનના સહકારીપણાની પેઠે—પદ્ધાર્થ પરિણતિમાં જે સહકારીપણું છે તેને ‘વર્તના’ કહે છે; એ ‘વર્તના’ જેનું લક્ષ્ણ છે તે, વર્તનાલક્ષણવાળો કાળાણુદ્રવ્યરૂપ ‘નિશ્ચયકાળ’ છે.

એ રીતે વ્યવહારકાળ અને નિશ્ચયકાળનું સ્વરૂપ જાણાનું.

કોઈ કહે છે કે, સમયરૂપ જ નિશ્ચયકાળ છે; તેનાથી ભિન્ન બીજો કાળાણુદ્રવ્યરૂપ નિશ્ચયકાળ નથી, કેમકે તે દેખવામાં આવતો નથી. તેનો ઉત્તર આપે છે :—પ્રથમ તો સમય કાળનો જ પર્યાય છે. સમય કાળનો પર્યાય કેવી રીતે છે? પર્યાય ઉત્પન્નધ્વંસી હોય છે તેથી. તથા કહ્યું છે કે “સમઓ” ઉપ્ણણ પદ્ધંસી। (સમય ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે.)” અને તે પર્યાય દ્વય વિના હોતો નથી. તે સમયરૂપ પર્યાયકાળના ઉપાદાનકારણરૂપ

કાલરૂપેણ ભાવ્યમ् । ઇન્ધનાનિસહકારિકારણોત્પત્રસ્યૌદનપર્યાયસ્ય તન્દુલોપાદાનકારણવત્તુ, અથ કુમ્ભકારચક્રવરાદિબહિરંગનિમિત્તોત્પત્રસ્ય મૃણમયઘટપર્યાયસ્ય મૃત્યિણ્ડોપાદાનકારણવત્તુ, અથવા નરનારકાદિપર્યાયસ્ય જીવોપાદાનકારણવદિતિ । તદપિ કસ્માદુપાદાનકારણસદૃશં કાર્ય ભવતીતિ વચનાત્તુ । અથ મતં “સમયાદિકાલપર્યાયાણાં કાલદ્રવ્યમુપાદાનકારણં ન ભવતિ; કિન્તુ સમયોત્પત્તૌ મન્દગતિપરિણતપુદ્ગલપરમાણુસ્તથા નિમેષકાલોત્પત્તૌ નયનપુટવિઘ્ટન, તથૈવ ઘટિકાકાલપર્યાયોત્પત્તૌ ઘટિકાસામગ્રીભૂતજલભાજનપુરુષહસ્તાદિવાપારો, દિવસપર્યાયે તુ દિનકરબિમ્બમુપાદાનકારણમિતિ ।” નૈવમ્ભ । યથા તન્દુલોપાદાનકારણોત્પત્રસ્ય સદોદન-પર્યાયસ્ય શુક્લકૃષ્ણાદિવર્ણા, સુરભ્યસુરભિગન્ધ—સ્નિગ્ધસ્લક્ષાદિસ્રશ—મધુરાદિરસવિશેષરૂપા ગુણા દૃશ્યન્તે । તથા પુદ્ગલપરમાણુનયનપુટવિઘ્ટનજલભાજનપુરુષવ્યાપારાદિનકરબિમ્બરૂપૈ: પુદ્ગલપર્યાયૈરૂપાદાનભૂતૈ: સમૃત્યનાનાં સમયનિમિષઘટિકાદિકાલપર્યાયાણામાપિ શુક્લકૃષ્ણાદિગુણાઃ પ્રાપુવન્તિ, ન ચ તથા । ઉપાદાનકારણસદૃશં કાર્યમિતિ વચનાત્તુ । કિં

દ્રવ્ય તે પણ કાળરૂપ હોવું જોઈએ. ઈધન, આદિ સહકારી કારણથી ઉત્પન્ન ભાતરૂપ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ ચોખાની જેમ, કુંભાર, ચાક, દોરી આદિ બહિરંગ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન માટીના ઘટપર્યાયના ઉપાદાનકારણ માટીના પિંડાની જેમ. અથવા નર-નારકાદિ પર્યાયના ઉપાદાનકારણ જીવની જેમ સમય, ઘડી આદિ કાળનું ઉપાદાનકારણ કાળદ્રવ્ય હોવું જોઈએ. તે પણ શા માટે? ‘ઉપાદાનકારણના જેવું જ કાર્ય થાય છે’ એવું વચન હોવાથી.

હવે, એમ માનવામાં આવે કે, “સમય આદિ કાળના પર્યાયોનું ઉપાદાનકારણ કાળદ્રવ્ય નથી, પરંતુ સમયરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં મંદગતિપરિણિત પુદ્ગલપરમાણુ, નિમેષરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં આંખોનું મીંચાવું અને ઊંઘડવું, ઘડીરૂપ કાળપર્યાયની ઉત્પત્તિમાં ઘડીની સામગ્રીરૂપ પાણીનો વાટકો, માણસના હાથ આદિનો વ્યાપાર અને દિવસરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિમાં સૂર્યનું બિંબ ઉપાદાનકારણ છે.” પણ એમ નથી. જો એમ હોય તો, જેમ ચાવલરૂપ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલ ભાતરૂપ પર્યાયમાં સફેદ, કૃષ્ણ વગેરે રંગ, સારી કે નરસી ગંધ, સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષાદિ સ્પર્શ, મધુર વગેરે રસ ઈત્યાદિ વિશેષ ગુણો દેખાય છે, તેમ પુદ્ગલપરમાણુ, આંખોનું મીંચાવું-ઊંઘડવું, પાણીનો કટોરો અને મનુષ્યનો વ્યાપાર આદિ, તથા સૂર્યબિંબરૂપ ઉપાદાનભૂત પુદ્ગલપર્યાયોથી ઉત્પન્ન સમય, નિમિષ, ઘડી, દિવસ આદિ કાળપર્યાયોમાં પણ સફેદ, કૃષ્ણ આદિ ગુણો પ્રાપ્ત થવા જોઈએ! પણ તેમ થતું નથી. કારણ કે, ઉપાદાનકારણ સમાન કાર્ય થાય છે; એવું વચન છે.

બહુના । યોઽસાવનાદ્યનિધનસ્તથૈવામૂર્તો નિત્ય: સમયાદ્યુપાદાનકારણભૂતો�પિ સમયાદિ-
વિકલ્પરહિત: કાલાણુદ્વયરૂપ: સ નિશ્ચયકાળો, યસુ સાદિસાન્તસમયઘટિકાપ્રહરાદિવિવક્ષિત-
બ્યવહારવિકલ્પરૂપસ્તસ્યૈવ દ્રવ્યકાલસ્ય પર્યાયભૂતો બ્યવહારકાલ ઇતિ । અયમત્ર ભાવઃ । યદિપિ
કાલલભિવશેનાનન્તસુખભાજનો ભવતિ જીવસ્તથાપિ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજ-
પરમાત્મતત્ત્વસ્ય સમ્યકુશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનસમસ્તબહિર્દ્વ્યેછાનિવૃત્તિલક્ષણતપશ્રરણરૂપા યા
નિશ્ચયચતુર્વિધારાધના સૈવ તત્ત્વોપાદાનકારણ જ્ઞાતબ્યમ્ ન ચ કાલસ્તેન સ હેય ઇતિ ॥૨૧॥

અથ નિશ્ચયકાલસ્યાવસ્થાનક્ષેત્રે દ્રવ્યગણનાં ચ પ્રતિપાદયતિ :—

લોયાયાસપદેસે ઇક્ષિકે જે ઠિયા હું ઇક્ષિકા ।

રયણાણં રાસી ઇવ તે કાલાણુ અસંખદ્વાણિ ॥૨૨॥

લોકાકાશપ્રદેશે એકૈકસ્મિનું યે સ્થિતાઃ હિ એકૈકાઃ ।

રત્નાનાં રાશિઃ ઇવ તે કાલાણવઃ અસંખ્યદ્વાણિ ॥૨૨॥

ધારું કહેવાથી શું? જે અનાદિનિધન છે, અમૂર્ત છે, નિત્ય છે, સમયાદિના
ઉપાદાનકારણભૂત હોવા છતાં સમયાદિના ભેદરહિત છે, તે કાલાણુદ્વયરૂપ નિશ્ચયકાળ છે.
અને જે સાદિ-સાન્ત છે, સમય, ઘડી, પ્રહર આદિ વિવક્ષિત બ્યવહારનયના ભેદરૂપ છે તે,
તે જ દ્રવ્યકાળના પર્યાયરૂપ બ્યવહારકાળ છે.

સારાંશ એ છે કે—જો કે કાળલભિના વશે જીવ અનંતસુખનું ભાજન થાય છે,
તોપણ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યકુશ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ તથા
સમસ્ત બહિર્દ્વયની ઈચ્છાની નિવૃત્તિ જેનું લક્ષણ છે, એવા તપશ્રરણરૂપ જે નિશ્ચય ચતુર્વિધ
આરાધના છે તે જ તેમાં ઉપાદાનકારણ જાણવું, કાળ નહિ; તેથી તે (કાળ) હેય છે. ૨૧.

હવે, નિશ્ચયકાળના રહેવાના ક્ષેત્રનું તથા દ્રવ્યની સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

ગાથા ૨૨

ગાથાર્થ :—જે લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ પર રત્નોના ઠગલાની જેમ
ભિન્નભિન્નપણે એક એક સ્થિત છે, તે કાલાણુ અસંખ્ય દ્રવ્ય છે.

લોકાકાશ-પ્રદેશનિ માંહિ, એક એક પરિ જુટે ગિણાંહિ;

જે અસંખ્ય તિષે થિરરૂપ, કાલાણુ જિમ રત્નનિ તૂપ. ૨૨.

વ્યાખ્યા—“લોયાયાસપદે ઇક્કિકે જે ઠિયા હુ ઇક્કિકા” લોકાકાશપ્રદેશેષેકેષું યે સ્થિતા એકૈકસંખ્યોપેતા “હુ” સુટં। ક ઇવ? “ર્યણાણં રાસી ઇવ” પરસ્પર-તાદાત્યપરિહારેણ રત્નાનાં રાશિરિવ। “તે કાલાણૂ” તે કાલાણવઃ। કતિ સંખ્યોપેતાઃ? “અસંખદ્વાળિ” લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેદ્વાળાણીતિ। તથાહિ—યથા અંગુલિદ્વયસ્ય યસ્મિન્નેવ ક્ષણે વક્રપર્યાયોત્પત્તિસ્તમિન્નેવ ક્ષણે પૂર્વપાઞ્જલપર્યાયવિનાશોડ્ઝાગુલિસુપેણ ધૌબ્યમિતિ દ્રવ્યસિદ્ધિઃ। યથૈવ ચ કેવલજ્ઞાનાદિવ્યવિત્તસુપેણ કાર્યસમયસારસ્યોત્પાદો નિર્વિકલ્પ-સમાધિસુપકારણસમયસારસ્ય વિનાશસ્તદુભ્યાધારપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌબ્યમિતિ વા દ્રવ્યસિદ્ધિઃ। તથા કાલાણોરપિ મન્દગતિપરિણતપુદ્ગલપરમાણુના વ્યક્તીકૃતસ્ય કાલાણૂપાદાનકારણોત્પત્તસ્ય ય એવ વર્તમાનસમયસ્યોત્પાદઃ સ એવાતીતસમયાપેક્ષયા વિનાશસ્તદુભ્યાધારકાલાણુદ્રવ્યત્વેન ધૌબ્યમિત્યુત્પાદદ્વયધૌબ્યાત્મકકાલદ્રવ્યસિદ્ધિઃ। લોકબહિર્ભર્ગેકાલાણુદ્રવ્યાભાવાત્કથમાકાશ-દ્રવ્યસ્ય પરિણતિરિતિ ચેત્ત? અખણ્ડદ્રવ્યત્વાદેકદેશદણ્ડાહતકુમ્ભકારચક્રભ્રમણવત્ત, તથૈવૈકદેશમનોહરસ્પર્શનેન્દ્રિયવિષયાનુભવસર્વાઙ્મસુખવત્ત, લોકમધ્યસ્થિતકાલાણુદ્રવ્ય-

ટીકા :—“લોયાયાસપદે ઇક્કિકે જે ઠિયા હુ ઇક્કિકા” લોકાકાશના એક એક પ્રદેશ ઉપર જે એક એક સંખ્યામાં સ્થિત છે, “હુ” સ્પષ્ટપણે, કોની પેઠે? “ર્યણાણં રાસી ઇવ” પરસ્પર તાદાત્યરહિત રત્નોની રાશિની જેમ. “તે કાલાણૂ” તે કાલાણુઓ છે. તે કેટલી સંખ્યાવાળા છે? “અસંખદ્વાળિ” લોકાકાશના પ્રદેશપ્રમાણ અસંખ્ય દ્રવ્યો છે. વિશેષ—જેવી રીતે આંગળીને વક્ર પર્યાયની ઉત્પત્તિ જે ક્ષણે થાય છે તે જ ક્ષણે પૂર્વના સીધા પર્યાયનો વ્યય થાય છે અને આંગળીપણે ધ્રુવપણું રહે છે—એ પ્રમાણે દ્રવ્યની સિદ્ધિ થાય છે; તથા જેવી રીતે કેવળજ્ઞાનાદિની વ્યક્તિસુપે કાર્ય-સમયસારનો ઉત્પાદ, નિર્વિકલ્પ સમાધિસુપે કારણ સમયસારનો વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત પરમાત્મદ્રવ્યપણે ધૌબ્ય છે—એ રીતે પણ દ્રવ્યની સિદ્ધિ છે; તેવી રીતે કાલાણુને પણ મંદગતિથી પરિણામેલા પુદ્ગલપરમાણુ વડે પ્રગટ કરાયેલ અને કાલાણુસુપે ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલ જે વર્તમાન સમયનો ઉત્પાદ છે, તે જ ભૂતકાળના સમયની અપેક્ષાએ વિનાશ અને તે બન્નેના આધારભૂત કાલાણુદ્રવ્યસુપે ધૌબ્ય છે—એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌબ્યાત્મક કાળદ્રવ્યની સિદ્ધિ છે.

શંકા :—લોકાકાશની બહારના ભાગમાં કાલાણુદ્રવ્યનો અભાવ હોવાથી આકાશદ્રવ્યનું પરિણામન (અલોકાકાશમાં) કેવી રીતે થાય? સમાધાન :—આકાશ અખંડ દ્રવ્ય હોવાથી, જેમ કુંભારના ચાકડાના એક ભાગમાં લાકડીથી પ્રેરવામાં આવતાં આખો ચાકડો ભર્મણ કરે છે, તથા સ્પર્શન્દ્રિયના વિષયનો એક ભાગમાં મનોહર અનુભવ કરવાથી સમસ્ત શરીરમાં સુખનો અનુભવ થાય છે, તેમ લોકાકાશમાં રહેલાં કાલાણુદ્રવ્ય આકાશના

ધારણૈકદેશેનાપિ સર્વત્ર પરિણમનં ભવતીતિ કાલદ્રવ્યં શેષદ્રવ્યાણાં પરિણતે: સહકારિકારણં ભવતિ। કાલદ્રવ્યસ્ય કિં સહકારિકારણમિતિ? યથાકાશદ્રવ્યમશેષદ્રવ્યાણામાધારઃ સ્વસ્યાપિ, તથા કાલદ્રવ્યમાપિ પરેષાં પરિણતિસહકારિકારણં સ્વસ્યાપિ। અથ મતં યથા કાલદ્રવ્યં સ્વસ્યોપાદાનકારણં પરિણતે: સહકારિકારણં ચ ભવતિ તથા સર્વદ્રવ્યાણિ, કાલદ્રવ્યેણ કિં પ્રયોજનમિતિ? નૈવમ्; યદિ પૃથગ્ભૂતસહકારિકારણેનપ્રયોજનં નાસ્તિ તર્હિ સર્વદ્રવ્યાણાં સાધારણગતિસ્થિત્વવગાહનવિષયે ધર્માધર્માકાશદ્રવ્યારૈપિ સહકારિકારણભૂતૈ: પ્રયોજનં નાસ્તિ। કિજ્ચ, કાલસ્ય ઘટિકાદિવસાદિકાર્ય પ્રત્યક્ષેપણ દૃશ્યતે; ધર્માદીનાં પુનરાગમકથનમેવ, પ્રત્યક્ષેપ કિમપિ કાર્ય ન દૃશ્યતે; તત્ત્વેષામપિ કાલદ્રવ્યસ્યૈવાભાવઃ ગ્રાપોત્તિ। તત્ત્વે જીવપુદ્ગાલદ્રવ્યદ્વયમેવ, ચ ચાગમવિરોધઃ। કિજ્ચ, સર્વદ્રવ્યાણાં પરિણતિસહકારિત્વં કાલસ્યૈવ ગુણઃ, ગ્રાણેન્દ્રિયસ્ય રસાસ્વાદનમિવાન્યદ્રવ્યસ્ય ગુણોઽન્યદ્રવ્યસ્ય કર્તું નાયાતિ દ્રવ્યસંકરદોષપ્રસંગાદિતિ।

એક ભાગમાં સ્થિત હોવા છતાં આખા આકાશમાં પરિણમન થાય છે.

શંકા :—કાળદ્રવ્ય બાકીનાં બીજાં દ્રવ્યોનાં પરિણમનને સહકારી કારણ થાય છે; કાળદ્રવ્યને પરિણમનમાં કોણ સહકારી કારણ થાય છે? સમાધાન :—જેમ આકાશદ્રવ્ય બીજાં બધાં દ્રવ્યોનો આધાર છે અને પોતાનો પણ આધાર છે, તેમ કાળદ્રવ્ય પણ બીજાં દ્રવ્યોનાં પરિણમનમાં સહકારી કારણ છે અને પોતાના પરિણમનમાં પણ સહકારી કારણ છે.

શંકા :—જેવી રીતે કાળદ્રવ્ય પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાનકારણ છે અને સહકારીકારણ પણ છે, તેમ બધાં દ્રવ્યો પણ પોતાના પરિણમનમાં ઉપાદાન અને સહકારી કારણ હો; તે દ્રવ્યોના પરિણમનમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? સમાધાન :—એમ નથી. જો પોતાનાથી બિન્ન સહકારી કારણનું પ્રયોજન ન હોય તો સર્વ દ્રવ્યોનાં સામાન્ય ગતિ, સ્થિતિ અને અવગાહનની બાબતમાં સહકારી કારણભૂત એવાં ધર્મ, અધર્મ અને આકાશદ્રવ્યનું પણ કોઈ પ્રયોજન ન રહે. વળી, કાળદ્રવ્યનું ધડી, દિવસ આદિ કાર્ય તો પ્રત્યક્ષપણે દેખાય છે; પણ ધર્મ વગેરે દ્રવ્યોનું તો આગમકથન જ છે, પ્રત્યક્ષપણે તેમનું કોઈ કાર્ય દેખાતું નથી, તેથી કાળદ્રવ્યની પેઠે તેમનો પણ અભાવ પ્રાપ્ત થાય; અને તો પછી જીવ અને પુદ્ગલ બે જ દ્રવ્ય રહે. પણ તે તો (તેમ માનવું તે તો) આગમથી વિરુદ્ધ છે. વળી, સર્વદ્રવ્યોને પરિણમનમાં સહકારી થવું એ કાળદ્રવ્યનો જ ગુણ છે; જેમ ગ્રાણેન્દ્રિયથી રસાસ્વાદ થઈ શકતો નથી, તેમ અન્ય દ્રવ્યનો ગુણ અન્ય દ્રવ્ય દ્વારા થઈ શકતો નથી કેમકે, એમ માનવાથી દ્રવ્યસંકરણ દોષનો પ્રસંગ આવે છે.

કશ્ચિદાહ—યાવત્કાલેનૈકાકાશપ્રદેશં પરમાણુરતિક્રમતિ તત્સ્તાવત् કાલેન સમયો ભવતીત્યુક્તમાગમે એકસમયેન ચતુર્દશરજુગમને યાવંત આકાશપ્રદેશાસ્તાવત્તઃ સમયઃ પ્રાપુવન્તિ। **પરિહારમાહ**—એકાકાશપ્રદેશાતિક્રમેણ યત્ સમયવ્યાખ્યાનં કૃતં તન્મન્દ-ગત્યપેક્ષયા, યત્પુનરેકસમયે ચતુર્દશરજુગમનવ્યાખ્યાનં તત્પુનઃ શીગ્રગત્યપેક્ષયા। તેન કારણેન ચતુર્દશરજુગમનેડ્યેકસમયઃ। તત્ દૃષ્ટાન્તઃ—કોડપિ દેવદત્તો યોજનશતં મન્દગત્યા દિનશતેન ગઢતિ। સ એવ વિદ્યાપ્રભાવેણ શીગ્રગત્યા દિનેનૈકેનાપિ ગઢતિ તત્ કિં દિનશતં ભવતિ। **કિન્ત્વેક** એવ દિવસઃ। તથા ચતુર્દશરજુગમનેડપિ શીગ્રગમનૈક એવ સમયઃ।

કિઞ્ચ—સ્વયં વિષયાનુભવરહિતોડ્યયં જીવઃ પરકીયવિષયાનુભવં દૃષ્ટમ् શ્રુતં ચ મનસિ સ્મૃત્વા યદ્વિષયાભિલાષં કરોતિ તદપથ્યાનં ભણ્યતે, તત્પ્રતિસમસ્તજાલરહિતં સ્વર્ણવિત્તિસમુત્પત્રસહજાનન્દેકલક્ષણસુખરસાસ્વાદસહિતં **યત્ક્રીતરાગચારિત્રં** ભવતિ।

કોઈ કહે છે—‘જેટલા કાળમાં આકાશના એક પ્રદેશથી બીજા પ્રદેશમાં પરમાણુ ગમન કરે છે તેટલા કાળને સમય કહે છે’ એમ આગમમાં કહું છે; તો એક સમયમાં પરમાણુ ચૌદ રાજુ ગમન કરતાં જેટલા આકાશપ્રદેશો ઓળંગે તેટલા સમય થવા જોઈએ! તેનું સમાધાન કરે છે :—પરમાણુ એક આકાશપ્રદેશથી બીજા પ્રદેશે જાય તેટલા કાળને સમય શાખ્યમાં કહેલ છે તે પરમાણુની મંદગતિની અપેક્ષાએ છે અને જે પરમાણુનું એક સમયમાં ચૌદ રાજુ ગતિ કરવાનું કથન છે તે તો શીધ ગતિ કરવાની અપેક્ષાએ છે; તેથી પરમાણુ ચૌદ રાજુ ગમન કરે, તોપણ એક સમય જ થાય છે. ત્યાં દેખ્યાંત એ છે કે, કોઈ દેવદત્ત નામનો પુરુષ મંદગતિથી ચાલીને સો દિવસોમાં સો યોજન ચાલે છે અને તે જ પુરુષ વિદ્યાના પ્રભાવથી શીધ ગતિ કરીને એક દિવસમાં પણ સો યોજન જાય છે, તો શું તેને સો યોજન ચાલવામાં સો દિવસ લાગે છે? ના, પણ એક જ દિવસ લાગે છે; તેવી જ રીતે ચૌદ રાજુ ગમન કરવામાં પણ શીધગમનને લીધે પરમાણુને એક જ સમય લાગે છે.

વળી વિશેષ—સ્વયં વિષયોના અનુભવરહિત હોવા છતાં પણ આ જીવ બીજાના જોયેલા, સાંભળેલા, અનુભવેલા વિષયનું મનમાં સ્મરણ કરીને જે વિષયોની અભિલાષા કરે છે તેને અપધ્યાન કહેવામાં આવે છે. તે વિષય-અભિલાષરૂપ અપધ્યાનાદિ સમસ્ત જ્ઞાનરહિત, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે; એવા સુખના રસાસ્વાદ સહિત જે છે તે વીતરાગચારિત્ર છે અને તેની સાથે જે અવિનાભાવી હોય છે તે

યતુનસ્તદવિનાભૂતં તન્ત્રિશ્વયસમ્યક્તવં વીતરાગસમ્યક્તવં ચેતિ ભણ્યતે। તદેવ કાલત્રયેઽપિ મુક્તિકારણમ्। કાલસ્તુ તદભાવે સહકારિકારણમણિ ન ભવતિ તતઃ સ હેય ઇતિ। તથાચોક્તમ्—“કિં પલવિએણ બહુણ જે સિદ્ધા ણરવા ગણ કાલે। સિદ્ધિહંહિ જેવિ ભવિયા તં જાણિ સમ્મમાહાપ્ણં ॥” ઇદમત્ર તાત્પર્યમ्—કાલદ્વયમન્યદ્વા પરમાગમાવિરોધેન વિચારણીં પરં કિન્તુ વીતરાગસર્વજ્ઞવચનં પ્રમાણમિતિ મનસિ નિશ્ચિત્ય વિવાદો ન કર્તવ્યઃ। કસ્માદિતિ ચેત્ ? વિવાદે રાગદેષૌ ભવતસ્તતશ્ચ સંસાર્ખૃદ્ધિરિતિ ॥૨॥

એવં કાલદ્વયવ્યાખ્યાનમુખ્યતયા પઢ્ચમસ્થલે સૂત્રદ્વયં ગતં। ઇતિગાથાષ્ટકસમુદાયેન પંચભિ: સ્થલૈ: પુદ્ગલાદિપંચવિધાજીવદ્વયકથનસ્લેણ દ્વિતીયો અન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ।

અતઃ પરં સૂત્રપઢ્ચકપર્યન્તં પઢ્ચાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનં કરોતિ। તત્ત્રાદૌ ગાથાપૂર્વાદ્રેણ ષડ્કદ્વયવ્યાખ્યાનોપસંહાર ઉત્તરાર્થેન તુ પંચાસ્તિકાયવ્યાખ્યાનપ્રારમ્ભઃ કથતે:—

નિશ્ચયસમ્યક્તવ અથવા વીતરાગસમ્યક્તવ કહેવાય છે. તે જ (નિશ્ચયસમ્યક્તવ જ) ત્રણે કાળે મુક્તિનું કારણ છે. કાળ તો તેના અભાવમાં સહકારી કારણ પણ થતો નથી; તેથી તે હેય છે. એવી રીતે કહું પણ છે કે—“કિં પલવિએણ બહુણ જે સિદ્ધા ણરવા ગણ કાલે। સિદ્ધિહંહિ જેવિ ભવિયા તં જાણહ સમ્મમાહાપ્ણં ॥” (ધણું કહેવાથી શું? જે શ્રેષ્ઠ પુરુષો ભૂતકાળમાં સિદ્ધ થયા છે, થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં થશે તે સમ્યક્તવનું માહાત્મ્ય^૧ જાણો.)”

અહીં, તાત્પર્ય આ છે કે—કાળદ્વય તથા અન્ય દ્રવ્ય વિષે પરમાગમના અવિરોધપણે વિચાર કરવો, પરંતુ ‘વીતરાગ સર્વજ્ઞનું વચ્ચેન સત્ય છે’ એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને વિવાદ ન કરવો. શા માટે? કારણ કે, વિવાદ કરવાથી રાગ-દ્વેષ થાય છે અને રાગ-દ્વેષથી સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૨.

આ રીતે કાળદ્વયના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી પાંચમા સ્થળમાં બે ગાથાઓ પૂરી થઈ. આ રીતે આઠ ગાથાઓના સમુદ્ધાયથી પાંચ સ્થળોમાં પુદ્ગલ આદિ પાંચ પ્રકારનાં અજીવ દ્રવ્યોના કથનસ્લેણે બીજો અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

હવે પછી, પાંચ ગાથાઓ સુધી પંચાસ્તિકાયનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પણ પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી છ દ્રવ્યોના વ્યાખ્યાનનો ઉપસંહાર અને ઉત્તરાર્ધથી પંચાસ્તિકાયના વ્યાખ્યાનનો પ્રારંભ કરે છે :—

एवं છબ્દેયમિદં જીવાજીવપ્પભેદદો દવં ।
ઉત્તં કાલવિજુત્તં ણાદવા પંચ અત્થિકાયા દુ ॥૨૩॥

એવં ષડ્ભેદં ઇદં જીવાજીવપ્રભેદતઃ દ્રવ્યમ् ।
ઉક્તં કાલવિયુક્તમ્ જ્ઞાતવ્યાઃ પજ્ય અસ્તિકાયાઃ તુ ॥૨૩॥

વ્યાખ્યા—“એવં છબ્દેયમિદં જીવાજીવપ્પભેદદો દવં ઉત્તં” એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ ષડ્ભેદમિદં જીવાજીવપ્રભેદતઃ સકાશાદ્દ્રવ્યમુક્તં કથિતં પ્રતિપાદિતમ् । “કાલવિજુત્તં ણાદવા પંચ અત્થિકાયા દુ” તદેવ ષડ્વિધં દ્રવ્યં કાલેન વિયુક્તં રહિતં જ્ઞાતવ્યાઃ પજ્યાસ્તિકાયાસ્તુ પુનરિતિ ॥૨૩॥

પજ્યેતિ સંખ્યા જ્ઞાતા તાવદિદાનીમસ્તિત્વં કાયત્વં ચ નિરૂપયતિ :—

સંતિ જદો તેણેદે અત્થિત્તિ ભણંતિ જિણવરા જહ્ના ।

કાયા ઇવ બહુદેસા તહ્ના કાયા ય અત્થિકાયા ય ॥૨૪॥

ગાથા ૨૩

ગાથાર્થ :—આ રીતે જીવ અને અજીવના પ્રભેદથી દ્રવ્ય છ પ્રકારનાં છે. કાળદ્રવ્ય સિવાય બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યોને અસ્તિકાય જાણવાં.

ટીકા :—“એવં છબ્દેયમિદં જીવાજીવપ્પભેદદો દવં ઉત્તં” આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે જીવ અને અજીવના પ્રભેદથી આ છ પ્રકારનાં દ્રવ્ય કૃત્યાં છે. “કાલવિજુત્તં ણાદવા પંચ અત્થિકાયા દુ” તે જ છ પ્રકારનાં દ્રવ્યને કાળ સિવાય પંચાસ્તિકાય તરીકે જાણવાં. ૨૩.

પાંચ એવી સંખ્યા તો જાણી; હવે તેના અસ્તિત્વ અને કાયત્વનું નિરૂપણ કરે છે :—

એસેં દ્રવ્ય કહે છહ ભેદ, જીવ-અજીવતણે, બિન-ખેદ;
કાલ બિના પણ અસ્તિ જુ કાય, જાનું જિન ભાષે સમુદ્ધાય. ૨૩.

એતે ‘હે’ એસેં જિનદેવ, ભાષે અસ્તિરૂપ સ્વયમેવ;
બહુ પ્રદેશ કાય જિમ લખે, અસ્તિકાય પાંચું ઈમ અખે. ૨૪.

સન્તિ યતઃ તેન એતે અસ્તિ ઇતિ ભણન્તિ જિનવરાઃ યસ્માત् ।
કાયા ઇવ બહુદેશાઃ તસ્માત् કાયાઃ ચ અસ્તિકાયાઃ ચ ॥૨૪॥

વ્યાખ્યા—“સંતિ જદો તેણેદે અત્થિત્તિ ભણંતિ જિણવરા” સન્તિ વિદ્યન્તે યત એતે જીવાદ્યાકાશપર્યન્તાઃ પચ તેન કારણેનૈતેઽસ્તીતિ ભણંતિ જિણવરાઃ સર્વજ્ઞાઃ । “જહ્ના કાયા ઇવ બહુદેસા તહ્ના કાયા ય” યસ્માત્કાયા ઇવ બહુપ્રદેશાસ્તસ્માત્કારણાત્કાયાશ્ ભણંતિ જિનવરાઃ । “અત્થિકાયા ય” એવં ન કેવળં પૂર્વોક્તપ્રકારેણાસ્તિત્વેન યુક્તા અસ્તિસંજ્ઞાસ્તથૈવ કાયત્વેન યુક્તાઃ કાયસંજ્ઞા ભવન્તિ કિન્તુભયમેલાપકેનાસ્તિકાયસંજ્ઞાશ્ ભવન્તિ । ઇદાનીં સંજ્ઞાલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેઽથસ્તિત્વેન સહાભેદં દર્શયતિ । તથાહિ શુદ્ધજીવાસ્તિકાયે સિદ્ધત્વલક્ષણઃ શુદ્ધદ્રવ્યવ્યાજનપર્યાયઃ, કેવળજ્ઞાનાદયો વિશેષગુણાઃ, અસ્તિત્વ-વસ્તુત્વાગુરુલઘુત્વાદયઃ સામાન્યગુણાશ્ । તથૈવાવ્યાબાધાનન્તસુખાદ્યનન્તગુણવ્યક્તિસ્થરૂપસ્ય કારણસમયસારસ્યોત્પાદો રાગાદિવિભાવરહિતપરમસ્વાસ્થસ્થરૂપસ્ય

ગાથા ૨૪

ગાથાર્થ :—કારણ કે તેઓ વિદ્યમાન છે, તેથી જિનવરોએ એમને ‘અસ્તિ’ કહ્યાં અને એ કાયની જેમ બહુપ્રદેશી છે, તેથી એમને ‘કાય’ કહ્યાં. બન્ને મળીને ‘અસ્તિકાય’ થાય છે.

ટીકા :—“સંતિ જદો તેણેદે અત્થિત્તિ ભણંતિ જિણવરા” જીવથી આકાશ સુધીનાં પાંચ દ્રવ્ય વિદ્યમાન છે તે કારણે એમને સર્વજ્ઞ જિનવરો ‘અસ્તિ’ કહે છે. “જહ્ના કાયા ઇવ બહુદેસા તહ્ના કાયા ય” અને તે કાયાની પેઠે બહુપ્રદેશી છે, તેથી જિનવરો તેમને ‘કાય’ કહે છે. “અત્થિકાયા ય” આવી રીતે પૂર્વે કહ્યું તેમ ‘અસ્તિત્વ’ વાળા હોવાથી કેવળ ‘અસ્તિ’ સંજ્ઞા નથી, તેમજ ‘કાયત્વ’વાળા હોવાથી કેવળ ‘કાય’ સંજ્ઞા પણ નથી; પરંતુ બન્નેના મેળાપથી ‘અસ્તિકાય’ સંજ્ઞા છે.

હવે સંજ્ઞા, લક્ષણ, પ્રયોજન આદિના ભેદ હોવા છતાં પણ અસ્તિત્વની સાથે (આ પાંચે) અભેદ છે, એમ બતાવે છે :—શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને વિષે (મુક્તદશામાં) સિદ્ધત્વલક્ષણરૂપ શુદ્ધદ્રવ્ય-વ્યંજન-પર્યાય, કેવળજ્ઞાન આદિ વિશેષ ગુણો અને અસ્તિત્વ, વસ્તુત્વ, અગુરુલઘુત્વ વગેરે સામાન્ય ગુણો છે, તથા (મુક્તદશામાં) અવ્યાબાધ અનંતસુખાદિ અનંત ગુણની વ્યક્તતારૂપ કાર્ય-સમયસારનો ઉત્પાદ, રાગાદિ વિભાવરહિત પરમસ્વાસ્થરૂપ કારણ-સમયસારનો વ્યય અને તે બન્નેના આધારભૂત પરમાત્મદ્રવ્યપણે ધૌય છે; શુદ્ધ જીવાસ્તિકાયને

વ્યયस્તદુભ્યાધારભૂતપરમાત્મદ્રવ્યત્વેન ધૌબ્યમિત્યક્તલક્ષણૈર્ગુણપર્યાયૈરૂત્પાદવ્યયધૌબ્યૈશ સહ
મુક્તાવસ્થાયાં સંજ્ઞાતલક્ષણપ્રયોજનાદિભેદેડપિ સત્તારૂપેણ પ્રદેશરૂપેણ ચ ભેદો નાસ્તિ।
કસ્માદિતિ ચેત્ત? મુક્તાત્મસત્તાયાં ગુણપર્યાયાણામુત્પાદવ્યયધૌબ્યાણાં ચાસ્તિત્વં સિદ્ધ્યયતિ,
ગુણપર્યાયોત્પાદવ્યયધૌબ્યસત્તાયાશ્ચ મુક્તાત્માસ્તિત્વં સિદ્ધ્યયતીતિ પરરૂપરસાધિતસિદ્ધત્વાદિતિ।
કાયત્વં કથ્યતે—બહુપ્રદેશપ્રચયં દૃષ્ટ્વા યથા શરીરં કાયો ભણ્યતે તથાનન્ત-
જ્ઞાનાદિગુણાધારભૂતાનાં લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયશુદ્ધપ્રદેશાનાં પ્રચયં સમૂહં સંઘાતં મેલાપકં
દૃષ્ટ્વા મુક્તાત્મનિ કાયત્વં ભણ્યતે। યથા શુદ્ધગુણપર્યાયોત્પાદવ્યયધૌબ્યૈ: સહ મુક્તાત્મનઃ
સત્તારૂપેણ નિશ્ચયેનાભેદો દર્શિતસત્તથા યથાસંભવં સંસારિજીવેષુ પુરુષાલધર્માધર્મકાશકાલેષુ ચ
દ્રષ્ટવ્યઃ। કાલદ્રવ્યં વિહાય કાયત્વં ચેતિ સૂત્રાર્થ: ॥૨૪॥

અથ કાયત્વવ્યાખ્યાને પૂર્વ યત્પ્રદેશાસ્તિત્વં સૂચિત્વં તસ્ય વિશેષવ્યાખ્યાનં કરોતીત્યેકા
પાતનિકા, દ્વિતીયા તુ કસ્ય દ્રવ્યસ્ય કિયન્તઃ પ્રદેશા ભવન્તીતિ પ્રતિપાદયતિ :—

એ રીતે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા ગુણ-પર્યાય અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યની સાથે મુક્ત અવસ્થામાં
સંશા, લક્ષણ, પ્રયોજન આદિનો ભેદ હોવા છતાં પણ સત્તારૂપે અને પ્રદેશરૂપે ભેદ નથી. શા
માટે ભેદ નથી? મુક્તાત્માની સત્તામાં ગુણપર્યાયોનું અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ
થાય છે, તથા ગુણ-પર્યાય તેમ જ ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્યની સત્તાથી મુક્તાત્માનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ
થાય છે; એ રીતે પરરૂપર સાધિત-સિદ્ધત્વ (-સાધ્યસાધનપણું) છે.

હવે, એમના કાયત્વનું કથન કરવામાં આવે છે :—જેવી રીતે ધણા પ્રદેશોનો સમૂહ
જોઈને શરીરને ‘કાય’ કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણોના આધારભૂત
લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્ય શુદ્ધ પ્રદેશોનો સમૂહ જોઈને મુક્તાત્મામાં ‘કાયત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

જેવી રીતે શુદ્ધ ગુણ-પર્યાય અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌબ્ય સાથે મુક્તાત્માને સત્તારૂપે
નિશ્ચયનયથી અભેદપણું બતાવ્યું, તેવી રીતે યથાસંભવ સંસારી જીવોમાં તથા પુરુષાલ, ધર્મ,
અધર્મ, આકાશ ને કાળમાં પણ જાણવું, અને કાળદ્રવ્ય સિવાય કાયત્વ પણ જાણવું.

—આ પ્રમાણે આ ગાથાનો અર્થ છે. ૨૪

હવે, કાયત્વના વ્યાખ્યાનમાં પૂર્વે જે પ્રદેશોનું અસ્તિત્વ સૂચયું હતું તેનું વિશેષ
વ્યાખ્યાન કરે છે. [એક પાતનિકા (ઉત્થાનિકા) તો એ પ્રમાણે છે, બીજી પાતનિકા એમ
છે કે,] કયા દ્રવ્યના કેટલા પ્રદેશો છે એનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

હોંતિ અસંખા જીવે ધર્માધમ્મે અણંત આયાસે ।
મુત્તે તિવિહ પદેસા કાલસ્સેગો ણ તેણ સો કાઓ ॥૨૫॥

ભવન્તિ અસંખ્યાઃ જીવે ધર્માધર્મયોઃ અનન્તાઃ આકાશે ।
મૂર્ત્તે ત્રિવિધાઃ પ્રદેશાઃ કાલસ્ય એકઃ ન તેન સઃ કાયઃ ॥૨૫॥

વ્યાખ્યા—“હોંતિ અસંખા જીવે ધર્માધમ્મે” ભવન્તિ લોકાકાશપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશાઃ પ્રદીપવદુપસંહારવિસ્તારયુક્તેઽથેકજીવે, નિત્ય સ્વભાવવિસ્તીર્ણયોર્ધર્માર્ધમયોરપિ । “અણંત આયાસે” અનન્તપ્રદેશ આકાશે ભવન્તિ । “મુત્તે તિવિહ પદેસા” મૂર્ત્તે પુદ્ગલદ્વયે સંખ્યાતાસંખ્યાતાનન્તાણૂનાં પિણ્ડાઃ સ્કન્ધાસ્ત એવ ત્રિવિધાઃ પ્રદેશા ભણ્યન્તે, ન ચ ક્ષેત્રપ્રદેશાઃ । કસ્માત્ ? પુદ્ગલસ્યાનન્તપ્રદેશક્ષેત્રે અવસ્થાનાભાવાદિતિ । “કાલસ્સેગો” કાલાણુદ્વયસ્યૈક એવ પ્રદેશાઃ । “ણ તેણ સો કાઓ” તેન કારણેન સ કાયો ન ભવતિ । કાલસ્યૈકપ્રદેશત્વવિષયે યુક્તિં પ્રદર્શયતિ । તદ્યથા—કિઞ્ચિદૂનચરમશરીરપ્રમાણસ્ય

ગાથા ૨૫

ગાથાર્થ :—જીવ, ધર્મ તથા અધર્મદ્વયના અસંખ્ય પ્રદેશ છે, આકાશના અનંત છે; મૂર્ત્તાના (પુદ્ગલના) ત્રણ પ્રકારના (સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત) પ્રદેશો છે. કાળને એક પ્રદેશ છે, તેથી તે ‘કાય’ નથી.

ટીકા :—“હોંતિ અસંખા જીવે ધર્માધમ્મે” દીપકની પેઠે સંકોચ-વિસ્તારયુક્ત એક જીવમાં અને સદા સ્વભાવથી વિસ્તૃત ધર્મદ્વય અને અધર્મદ્વયમાં પણ લોકાકાશપ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશો હોય છે. “અણંત આયાસે” આકાશમાં અનંત પ્રદેશો હોય છે. “મુત્તે તિવિહ પદેસા” મૂર્ત્ત-પુદ્ગલ દ્વયમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પરમાણુઓના પિંડ અર્થાત્ સ્કુંધ હોય છે; તેને જ ત્રણ પ્રકારના પ્રદેશો કહેવામાં આવે છે, ક્ષેત્રપ્રદેશોને નહિ. કેમકે પુદ્ગલ અનંતપ્રદેશવાળા ક્ષેત્રમાં રહેતાં નથી. “કાલસ્સેગો” કાલાણુને એક જ પ્રદેશ છે. “ણ તેણ સો કાઓ” તે કારણ તે ‘કાય’ નથી. કાળદ્વયને એકપ્રદેશ હોવાની બાબતમાં યુક્તિ બતાવે છે. તે આ રીતે—જેવી રીતે અંતિમ શરીરથી થોડા ઓછા પ્રમાણવાળા સિદ્ધત્વ

દેશ અસંખ્ય જીવ એકું, ધર્મ-અધર્મ તથા ગિનિ તકે;
નભ અનંત, પુદ્ગલ બહુ ભાય, એક કાલકે, ઈમ વિન-કાય. ૨૫.

સિદ્ધત્વપર્યાયસ્થોપાદાનકારણભૂતં શુદ્ધાત્મદ્રવ્યं તત્પર્યાયપ્રમાણમેવ । યથા વા મનુષ્યદેવાદિપર્યાયોપાદાનકારણભૂતં સંસારજીવદ્રવ્યં તત્પર્યાયપ્રમાણમેવ, તથા કાલદ્રવ્યમણિ સમયરૂપસ્ય કાલપર્યાયસ્ય વિભાગેનોપાદાનકારણભૂતમવિભાગ્યેકપ્રદેશ એવ ભવતિ । અથવા મન્દગત્યા ગચ્છતઃ પુદ્ગલપરમાણોરેકાકાશમપ્રદેશપર્યન્તમેવ કાલદ્રવ્યં ગતે: સહકારિકારણં ભવતિ તતો જ્ઞાયતે તદ્યેકપ્રદેશમેવ ।

કશ્ચિદાહ—પુદ્ગલપરમાણોર્ગતિસહકારિકારણં ધર્મદ્રવ્યં તિષ્ઠતિ, કાલસ્ય કિમાયાતમ् ? નૈવેં વક્તવ્યમ्—ધર્મદ્રવ્યે ગતિસહકારિકારણે વિદ્યમાનેઽપિ મત્સ્યાનાં જલવન્મનુષ્યાણાં શકટારોહણાદિવત્સહકારિકારણાનિ બહૂન્યાપિ ભવન્તિ ઇતિ । અથ મતં કાલદ્રવ્યં પુદ્ગલાનાં ગતિસહકારિકારણં કુત્ર ભણિતમાસ્તે ? તદુચ્યતે—“પુગલકરણ જીવા ખંધા ખલુ કાલકરણાદુ” ઇત્યુક્તં શ્રીકુંદ્રકુન્દાચાયદ્વૈ: પંચાસ્તિકાયપ્રાભૃતે । અસ્યાર્થ: કથ્યતે—ધર્મદ્રવ્યે વિદ્યમાનેઽપિ જીવાનામ् કર્મનોકર્મપુદ્ગલા ગતે: સહકારિકારણં ભવન્તિ, અણુસ્કન્ધભેદભિન્નપુદ્ગલાનાં તુ કાલદ્રવ્યમિત્યર્થ: ॥૨૫॥

પર્યાયનું ઉપાદાનકારણભૂત જે શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય છે તે સિદ્ધત્વપર્યાયપ્રમાણ (તેના સમાન) જ છે, અથવા જેવી રીતે મનુષ્ય, દેવ આદિ પર્યાયોના ઉપાદાનકારણભૂત જે સંસારી જીવદ્રવ્ય છે તે એ મનુષ્યાદિ પર્યાયપ્રમાણ (તેના બરાબર જ) જ છે, તેવી રીતે કાળદ્રવ્ય પણ સમયરૂપ કાળપર્યાયના અવિભાગપણાથી ઉપાદાનકારણભૂત અવિભાગી એકપ્રદેશ જ હોય છે. અથવા મંદગતિથી ગમન કરતા પુદ્ગલપરમાણુને એક આકાશપ્રદેશ સુધી જ કાળદ્રવ્ય ગતિનું સહકારી કારણ થાય છે, તેથી જગ્યાય છે કે તે કાળદ્રવ્ય પણ એકપ્રદેશી જ છે.

કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે, પુદ્ગલપરમાણુને ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય છે તેમાં કાળદ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? સમાધાન :—એમ કહેવું ન જોઈએ. ગતિમાં સહકારી કારણ ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ માછલાને ગતિ કરવામાં જળની જેમ અને મનુષ્યોને (શક્ટ-આરોહણની) જેમ બીજાં પણ ઘણાં સહકારી કારણો હોય છે. કોઈ કહે કે કાળદ્રવ્ય પુદ્ગલોની ગતિમાં સહકારી કારણ છે, એમ કયાં કહ્યું છે? તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે :—શ્રી કુંદુંદાચાર્યદેવે પંચાસ્તિકાય પ્રાભૃતમાં કહ્યું છે કે—“પુગલકરણ જીવા ખંધા ખલુ કાલકરણ દુ” એનો અર્થ કહેવામાં આવે છે :—ધર્મદ્રવ્ય વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ, જીવને ગતિમાં કર્મ-નોકર્મરૂપ પુદ્ગલો સહકારી કારણ થાય છે અને અણુ તથા સ્કંધ—એ બે ભેદવાળા પુદ્ગલોને ગમનમાં કાળદ્રવ્ય સહકારી કારણ થાય છે. ૨૫.

અથૈકપ્રદેશસ્યાપિ પુદ્ગલપરમાણોરૂપચારેણ કાયત્વમુપદિશતિ :—

એયપદેસો વિ અણૂ ણાળાખંધપ્પદેસદો હોદિ।

બહુદેસો ઉવયારા તેણ ય કાઓ ભણંતિ સવણ્ણુ ॥૨૬॥

એકપ્રદેશઃ અપિ અણુઃ નાનાસ્કન્ધપ્રદેશતઃ ભવતિ।

બહુદેશઃ ઉપચારાત् તેન ચ કાયઃ ભણંતિ સર્વજ્ઞઃ ॥૨૬॥

વ્યાખ્યા—“એયપદેસો વિ અણૂ ણાળાખંધપ્પદેસદો હોદિ બહુદેસો” એકપ્રદેશોऽપિ પુદ્ગલપરમાણુર્નાસ્કન્ધરૂપબહુપ્રદેશતઃ સકાશાદ્બહુપ્રદેશો ભવતિ। “ઉવયારા” ઉપચારાદ્વિષારનયાત્, “તેણ ય કાઓ ભણંતિ સવણ્ણુ” તેન કારણેન કાયમિતિ સર્વજ્ઞા ભણંતીતિ। તથાહિ—યથાયં પરમાત્મા શુદ્ધનિશ્ચયનયેન દ્વયરૂપેણ શુદ્ધસ્તથૈકોऽપ્યનાદિકર્મ-બન્ધવશાત્સ્નિગ્ધરૂક્ષસ્થાનીયરાગદ્વેષાભ્યાં પરિણમ્ય નરનારકાદિવિભાવપર્યાયરૂપેણ વ્યવહારેણ

હવે, પુદ્ગલ પરમાણુ એકપ્રદેશી છે તોપણ ઉપચારથી તેને કાયત્વ છે, એમ ઉપદેશે છે :—

ગાથા ૨૬

ગાથાર્થ :—એકપ્રદેશી પણ પરમાણુ અનેક સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે તે કારણે સર્વજ્ઞાદેવ ઉપચારથી પરમાણુને ‘કાય’ કહે છે.

ટીકા :—“એયપદેસો વિ અણૂ ણાળાખંદપ્પદેસદો હોદિ બહુદેસો” પુદ્ગલ-પરમાણુ એકપ્રદેશી છે, તોપણ જુદાજુદા સ્કંધરૂપ બહુપ્રદેશી થાય છે; “ઉવયારા” ઉપચાર એટલે વ્યવહારનયથી; “તેણ ય કાઓ ભણંતિ સવણ્ણુ” તે કારણે સર્વજ્ઞાદેવો પરમાણુને ‘કાય’ કહે છે.

વિશેષ :—જેવી રીતે આ પરમાત્મા શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી દ્વયરૂપે શુદ્ધ તથા એક છે, તોપણ અનાદિ કર્મબંધના વશે સ્નિગ્ધ-રૂક્ષગુણસ્થાનીય રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણમીને વ્યવહારથી નર-નારકાદિ વિભાવ પર્યાયરૂપે અનેક પ્રકારનો થાય છે, તેવી જ રીતે

પુદ્ગલ-અણુ એક પરદેશ, ખંધ રૂક્ષ-ચીકણતેં વેશ;

બહુદેશી ઉપચાર કહાવ, કાયરૂપ ઈમ કહ્યો સ્વભાવ. ૨૬.

બહુવિધો ભવતિ। તથા પુદ્ગલપરમાણુરાપિ સ્વભાવેનૈકોડપિ શુદ્ધોડપિ રાગદ્વેષ-સ્થાનીયબન્ધયોગ્યસ્નિગ્ધસ્થળક્ષગુણાભ્યાં પરિણમ્ય દ્વિઅણુકાદિસ્કન્ધરૂપવિભાવપર્યાયેબહુવિધો-બહુપ્રદેશો ભવતિ તેન કારણેન બહુપ્રદેશલક્ષણકાયત્વકારણત્વાદુપચારેણ કાયો ભણ્યતે। અથ મતં યથા પુદ્ગલપરમાણોર્દ્વ્યરૂપેણૈકસ્યાપિ દ્વયણુકાદિસ્કન્ધપર્યાયરૂપેણ બહુપ્રદેશરૂપં કાયત્વં જાતં તથા કાલાણોરાપિ દ્રવ્યેણૈકસ્યાપિ પર્યાયેણ કાયત્વં ભવત્વિતિ? તત્ત્વ પરિહારઃ—સ્નિગ્ધસ્થળહેતુકસ્ય બન્ધસ્યાભાવાન્ન ભવતિ। તદપિ કસ્માત્? સ્નિગ્ધસ્થળત્વં પુદ્ગલસ્યૈવ ધર્મો યતઃ કારણાદિતિ। અણુત્વં પુદ્ગલસંજ્ઞા, કાલસ્યાણુસંજ્ઞા કથમિતિ ચેત્ત? તત્ત્રોત્તરમ્—અણુશબ્દેન વ્યવહારેણ પુદ્ગલા ઉચ્ચન્તે નિશ્ચયેન તુ વર્ણાદિગુણાનાં પૂરણગલનયોગાસ્તુદ્ગલા ઇતિ વસ્તુવૃત્ત્યા પુનરણુશબ્દઃ સૂક્ષ્મવાચકઃ। તદ્યથા—પરમેણ પ્રકર્ષેણાણુઃ। અણુઃ કોર્થઃ? સૂક્ષ્મ, ઇતિ વ્યુત્પત્ત્યા પરમાણુઃ। સ ચ સૂક્ષ્મવાચકોર્ણુશબ્દો નિર્વિભાગપુદ્ગલવિવક્ષાયાં પુદ્ગલાણું વદતિ। અવિભાગિકાલદ્રવ્યવિવક્ષાયાં તુ કાલાણું કથયતીત્રથઃ॥૨૬॥

પુદ્ગલપરમાણુ પણ સ્વભાવથી એક અને શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રાગ-દ્વેષસ્થાનીય બંધયોગ્ય સ્નિગ્ધરૂક્ષગુણરૂપે પરિણામીને દ્વિ-અણુક આદિ સ્કંધરૂપ વિભાવપર્યાયરૂપે અનેક પ્રકારે બહુપ્રદેશી થાય છે, તે કારણે ‘બહુપ્રદેશત્વ’ જેનું લક્ષણ છે તેવા કાયત્વને કારણે ઉપયારથી ‘કાય’ કહેવાય છે.

કોઈ માને કે જેમ પુદ્ગલપરમાણુને, તે દ્રવ્યરૂપે એક હોવા છતાં, દ્વિ-અણુક આદિ સ્કંધપર્યાયરૂપે બહુપ્રદેશરૂપ કાયત્વ છે, તેમ કાલાણુને પણ, તે દ્રવ્યથી એક હોવા છતાં પણ, પર્યાયોથી કાયત્વ હો! તેનો પરિહાર કરવામાં આવે છે :—સ્નિગ્ધ-રૂક્ષત્વ જેનું કારણ છે એવા બંધનો (કાળમાં) અભાવ હોવાથી તેમ બનતું નથી. તેમ શા માટે છે? કારણ કે સ્નિગ્ધ-રૂક્ષપણું પુદ્ગલનો જ ધર્મ છે.

શંકા :—‘અણુ’ પુદ્ગલની સંજ્ઞા છે, કાળને ‘અણુ’ સંજ્ઞા કેવી રીતે છે?

ઉત્તર :—‘અણુ’ શબ્દ દ્વારા વ્યવહારનયથી પુદ્ગલોનું કથન કરવામાં આવે છે, નિશ્ચયથી તો વણાદિ ગુણોના પૂરણ અને ગલનના સંબંધથી તેઓને પુદ્ગલો કહેવામાં આવે છે. વાસ્તવિકપણે ‘અણુ’ શબ્દ સૂક્ષ્મતાનો વાચક છે. જેમ કે, પરમપણે અર્થાત્ પ્રકૃષ્ટપણે જે અણુ તે ‘પરમાણુ.’ ‘અણુ’ નો અર્થ શો? ‘સૂક્ષ્મ’ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે ‘પરમાણુ’ શબ્દ ‘અતિસૂક્ષ્મ’ને કહે છે. અને તે સૂક્ષ્મતાવાચક ‘અણુ’ શબ્દ નિર્વિભાગ પુદ્ગલની વિવક્ષામાં ‘પુદ્ગલાણુ’ ને કહે છે અને અવિભાગી કાળદ્રવ્યની વિવક્ષામાં ‘કાલાણુ’ને કહે છે. ૨૬.

અથ પ્રદેશલક્ષણમુપલક્ષયતિ :—

જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગળાણુજૃદ્ધં ।
તં ખુ પદેસં જાણે સવાણુદ્વાણદાણરિહં ॥૨૭॥

યાવતિકં આકાશં અવિભાગીપુદ્ગળાણવષ્ટબ્ધમ् ।
તં ખલુ પ્રદેશં જાનીહિ સર્વાણુસ્થાનદાનાર્હમ् ॥૨૭॥

વ્યાખ્યા—“જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગળાણુજૃદ્ધં તં ખુ પદેસં જાણે” યાવત્ત્રમાણમાકાશમવિભાગીપુદ્ગળપરમાણુના વિષ્ટબ્ધં વ્યાસં તદકાશં ખુ સ્કુટં પ્રદેશં જાનીહિ હે શિષ્ય ! કથંભૂતં “સવાણુદ્વાણદાણરિહં” સર્વાણુનાં સર્વપરમાણુનાં સૂક્ષ્મસ્કન્ધાનાં ચ સ્થાનદાનસ્યાવકાશદાનસ્યાર્હ યોગ્ય સમર્થમિતિ । યત એવેત્યંભૂતાવગાહનશક્તિરસ્ત્યાકાશસ્ય તત એવાસંખ્યાતપ્રદેશેઽપિ લોકે અનન્તાનન્તજીવાસ્તેભ્યો�યનન્તગુણપુદ્ગળા અવકાશં લભન્તે । તથા ચોક્તમ્, જીવપુદ્ગળવિષયેઽવકાશદાનસામર્થ્યમ् “એગણિગોદસરીરે જીવા દવ્યાપ્મમાણદો

હું, પ્રદેશનું લક્ષણ કહે છે :—

ગાથા ૨૭

ગાથાર્થ :—જેટલું આકાશ અવિભાગી પુદ્ગળાણુથી રોકાય છે તેને સર્વ અણુઓને સ્થાન દેવાને યોગ્ય પ્રદેશ જાણો.

ટીકા :—“જાવદિયં આયાસં અવિભાગી પુગળાણુજૃદ્ધં તં ખુ પદેસં જાણે” હે શિષ્ય ! જેટલું આકાશ અવિભાગી પુદ્ગળપરમાણુથી વ્યાપ્ત હોય તેટલા આકાશને સ્પષ્ટપણે પ્રદેશ જાણા. કેવો છે તે ? “સવાણુદ્વાણદાણરિહં” તે પ્રદેશ સર્વ અણુઓને—સર્વ પરમાણુઓને અને સૂક્ષ્મસ્કન્ધોને—સ્થાન એટલે અવકાશ દેવાને યોગ્ય—સમર્થ છે. આકાશદ્રવ્યમાં એવી અવગાહનશક્તિ છે, તેથી જ અસંખ્યાતપ્રદેશી લોકાકાશમાં પણ અનંતાનંત જીવો અને તેના કરતાં પણ અનંતગુણા પુદ્ગળો સમાવેશ પામે છે. એવી રીતે જીવ અને પુદ્ગળોના સંબંધમાં અવકાશ દેવાનું સામર્થ્ય (અન્યત્ર આ પ્રમાણે) કહું છે :—“એક નિગોદના શરીરમાં

પુદ્ગળ—અણુ જિતો આકાશ, રોકે સો પરદેશ વિકાસ;
સર્વ અણું હે અવગાહ, શક્તિ ઐસી ધારૈ જુ અથાહ. ૨૭.

દિદ્ધા । સિદ્ધેહિ અણંતગુણા સવેણ વિતીદકાલેણ ॥૧॥ ઓગાઢગાઢણિચિદો પોગતકાએહિં સવ્દો લોગો । સુહમેહિં બાહરેહિં ય ણંતાણંતોહિં વિવિધેહિં ॥૨॥” અથ મતં મૂર્તપુદ્ગલાનાં વિભાગો ખેદો ભવતુ નાસ્તિ વિરોધઃ, અમૂર્તાખણ્ડસ્યાકાશદ્રવ્યસ્ય કથં વિભાગકલ્પનેતિ ? તત્ત્વ । રાગાદ્યુપાધિરહિતસ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષભાવનોત્પન્નસુખામૃતરસાસ્વાદતૃપ્રસ્ય મુનિયુગલસ્યાવસ્થાન-ક્ષેત્રમેકમનેકં વા । યદેકં, તર્હિ દ્વ્યોરેકત્વં પ્રાપ્તોતિ, ન ચ તથા । ભિન્ન ચેત્તદા નિર્વિભાગદ્રવ્યસ્યાપિ વિભાગકલ્પનમાયાતં ઘટાકાશપટાકાશમિત્યાદિવદિતિ ॥૨૭॥ એવં સૂત્રપઞ્ચકેન પજ્ચાસ્તિકાયપ્રતિપાદકનામા તૃતીયોઽન્તરાધિકારઃ ॥

ઇતિ શ્રીનેમિચન્દ્રસૈદ્ધાન્તદેવવિરચિતે દ્રવ્યસંગ્રહન્થે નમસ્કારાદિસમ્પવિંશતિગાથા-
ભિરન્તરાધિકારત્રયસમુદાયેન ષડ્દ્રવ્યપજ્ચાસ્તિકાયપ્રતિપાદકનામા પ્રથમોધિકાર:
સમાપ્તઃ ।

ભૂતકાળમાં થયેલા સર્વ સિદ્ધોથી અનંતગુણા જીવો દ્રવ્યપ્રમાણથી દેખવામાં આવ્યા^૧ છે. આ લોક સર્વ તરફથી વિવિધ તથા અનંતાનંત સૂક્ષ્મ અને બાદર પુદ્ગલોથી ખીચોખીય ભર્યો^૨ છે. ૨.

શંકા :—મૂર્ત એવાં પુદ્ગલોમાં ભેદ હો, એમાં વિરોધ નથી; પરંતુ અમૂર્ત અને અખંડ આકાશદ્રવ્યમાં ભેદકલ્પના કેવી રીતે હોઈ શકે? સમાધાન :—તે શંકા યોગ્ય નથી. રાગાદિ ઉપાધિરહિત, સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખામૃતના રસાસ્વાદથી તૃપ્ત બે મુનિઓને રહેવાનું ક્ષેત્ર એક છે કે અનેક (બે) છે? જો બન્નેને રહેવાનું ક્ષેત્ર એક હોય તો બન્નેનું એકપણું થાય; પણ એમ તો છે નહિ. અને જો કહો કે બન્નેનું નિવાસક્ષેત્ર જુદ્ધ છે, તો નિર્વિભાગ એવા આકાશદ્રવ્યમાં પણ ઘટાકાશ, પટાકાશ ઈત્યાદિની જેમ વિભાગકલ્પના સિદ્ધ થઈ. ૨૭.

આ રીતે પાંચ સૂત્રોથી પંચાસ્તિકાયનું પ્રતિપાદન કરનારો ત્રીજો અંતરાધિકાર પૂરો થયો.

એ રીતે શ્રી નેમિચન્દ્રસૈદ્ધાન્તદેવ રચિત દ્રવ્યસંગ્રહ ગ્રંથમાં નમસ્કારાદિ સત્તાવીસ ગાથાઓ દ્વારા ત્રણ અંતરાધિકારો વડે છ દ્રવ્ય અને પંચાસ્તિકાયનું પ્રતિપાદન કરનાર પ્રથમ અધિકાર સમાપ્ત થયો.

૧. ગોમટસાર જીવકંડ ગાથા ૧૮૫.

૨. પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૪

ચૂલિકા

અતઃ પરं પૂર્વોક્તષદ્ગ્રવ્યાણાં ચૂલિકારૂપેણ વિસ્તરબ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । તથા—

પરિણામિ જીવ-મુત્તં, સપદેસં એય-ખેત્ત-કિરિયા ય ।

ણિદ્રં કારણ કર્તા, સવ્વગદમિદરંહિ યપવેસે ॥૧॥

તુણિ ય એયં એયં, પંચ ત્ત્ત્વ એય તુણિ ચર્જરો ય ।

પંચ ય એયં એયં, એદેસં એય ઉત્તરં જેયં ॥૨॥ (યુગ્મમ्)

બ્યાખ્યા—“પરિણામિ” ઇત્યાદિબ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । “પરિણામિ” પરિણામિનૌ જીવપુદ્ગલૌ સ્વભાવવિભાવપરિણામાભ્યાં કૃત્વા, શેષ ચત્વારિ દ્રવ્યાણિ વિભાવવ્યાખ્યાનપર્યાયાભાવાનુભૂત્વાન્યા પુનરપરિણામીનિતિ । “જીવ” શુદ્ધનિશ્ચયનયેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવં શુદ્ધચૈતન્યં પ્રાણશદ્દેનોચ્યતે તેન જીવતીતિ જીવઃ । વ્યવહારનયેન પુનઃ

હવે, પછી પૂર્વોક્ત છ દ્રવ્યોનું ચૂલિકારૂપે (ઉપસંહાર તરીકે) વિશેષ વ્યાખ્યાન કરે છે :—

ચૂલિકા

ગાથાર્થ :—છ દ્રવ્યોમાં જીવ અને પુદ્ગલ એ બે દ્રવ્ય પરિણામી છે, ચેતનદ્રવ્ય એક જીવ છે, મૂર્તિક એક પુદ્ગલ છે, પ્રદેશસહિત જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ તથા આકાશ—એ પાંચ દ્રવ્યો છે, એક એક સંખ્યાવાળા ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ—એ ત્રણ દ્રવ્યો છે, ક્ષેત્રવાન એક આકાશ દ્રવ્ય છે, ક્રિયાસહિત જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્ય છે, નિત્યદ્રવ્ય ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ ચાર છે, કારણદ્રવ્ય પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ—એ પાંચ છે, કર્તા એક જીવદ્રવ્ય છે, સર્વવ્યાપક દ્રવ્ય એક આકાશ છે, (એક ક્ષેત્રાવગાહ હોવા છતાં પણ) આ છયે દ્રવ્યોને પરસ્પર પ્રવેશ નથી. એ રીતે છયે મૂળ દ્રવ્યોના ઉત્તરગુણ જાણવા.

ટીકા :—“પરિણામિ” સ્વભાવ તથા વિભાવ પરિણામોથી જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્યો પરિણામી છે. બાકીનાં ચાર દ્રવ્યો વિભાવવ્યંજનપર્યાયના અભાવની મુખ્યતાથી અપરિણામી છે.

“જીવ” શુદ્ધનિશ્ચયનયથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી શુદ્ધચૈતન્યને ‘પ્રાણ’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે; તે શુદ્ધચૈતન્યરૂપ પ્રાણથી જે જીવ છે તે જીવ છે. વ્યવહારનયથી

કર્મोદયજનિતદ્રવ્યભાવરૂપૈશ્રતુર્ભિઃ પ્રાણૈર્જીવતિ, જીવિષ્ટતિ, જીવિતપૂર્વો વા જીવઃ । પુદ્ગલાદિપञ્ચદ્રવ્યાણિ પુનરજીવરૂપાણિ । “મુત્તં” અમૂર્ત શુદ્ધાત્મનો વિલક્ષણસ્પર્શરસગન્ધવર્ણવતી મૂર્તિરુચ્યતે, તત્સદ્ગાવાન્મૂર્તઃ પુદ્ગલઃ । જીવદ્રવ્યં પુનરનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ મૂર્તમાણિ, શુદ્ધનિશ્ચયનયેનામૂર્તમ્, ધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ ચામૂર્તાનિ । “સપદેસં” લોકમાત્રપ્રમિતાસંખ્યેયપ્રદેશલક્ષણં જીવદ્રવ્યમાદિં કૃત્વા પञ્ચદ્રવ્યાણિ પઞ્ચાસ્તિકાયસંજ્ઞાનિ સપ્રદેશાનિ । કાલદ્રવ્યં પુનર્વહુપ્રદેશત્વલક્ષણકાયત્વાભાવાદપ્રદેશમ् । “એય” દ્રવ્યાર્થિકનયેન ધર્માધર્માકાશદ્રવ્યાણ્યેકાનિ ભવન્તિ । જીવપુદ્ગલકાલદ્રવ્યાણિ પુનરનેકાનિ ભવન્તિ । “ખેત્ત” સર્વદ્રવ્યાણામવકાશદાનસામર્થ્યાત્ ક્ષેત્રમાકાશમેકમ् । શેષપઞ્ચદ્રવ્યાણ્યક્ષેત્રાણિ । “કિરિયાય” ક્ષેત્રાત્ક્ષેત્રાન્તરગમનરૂપા પરિસ્પન્દવતી ચલનવતી ક્રિયા સા વિદ્યતે યયોસ્તૌ ક્રિયાવન્તૌ જીવપુદ્ગલૌ । ધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ પુનર્નિષ્ક્રિયાણિ । “ણિચ્ચં” ધર્માધર્માકાશકાલદ્રવ્યાણિ યદ્યર્થર્પર્યાયતેનાનિત્યાનિ, તથાપિ મુખ્યવૃત્ત્યા

કર્મોદયજનિત દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારના (ઈન્દ્રિય, બળ, આયુ, શાસોચ્છ્વાસ) પ્રાણોથી જે જીવ છે, જીવશે અને પૂર્વે જીવતો હતો તે જીવ છે. પુદ્ગલ આદિ પાંચ દ્રવ્યો અજીવરૂપ છે.

“મુત્તં” અમૂર્ત શુદ્ધાત્માથી વિલક્ષણ સ્પર્શ, રસ, ગંધ અને વર્ણરૂપ મૂર્તિ કહેવાય છે, તેના સદ્ભાવથી પુદ્ગલ મૂર્ત છે. જીવદ્રવ્ય અનુપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી મૂર્ત છે; પણ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી અમૂર્ત છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્યો અમૂર્ત છે.

“સપદેસં” લોકમાત્રપ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશવાળા જીવદ્રવ્યથી માંડીને પાંચ દ્રવ્યો (જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ) ‘પંચાસ્તિકાય’ સંજ્ઞાવાળાં સપ્રદેશ છે. કાળદ્રવ્યને બહુપ્રદેશ જેનું લક્ષણ છે, એવા કાયત્વનો અભાવ હોવાથી તે અપ્રદેશ છે.

“એય” દ્રવ્યાર્થિકનયથી ધર્મ, અધર્મ અને આકાશદ્રવ્ય એક એક છે. જીવ, પુદ્ગલ, કાળદ્રવ્ય અનેક છે. “ખેત્ત” સર્વ દ્રવ્યોને અવકાશ આપવાનું સામર્થ્ય હોવાથી ક્ષેત્ર એક આકાશદ્રવ્ય છે, બાકીનાં પાંચ દ્રવ્ય અક્ષેત્ર છે.

“કિરિય ય” એકક્ષેત્રથી બીજા ક્ષેત્રે ગમન કરવારૂપ પરિસ્પંદરૂપ અથવા ચાલવારૂપ ક્રિયા જેમનામાં છે, તે ક્રિયાવાન જીવ અને પુદ્ગલ—એ બે દ્રવ્યો છે. ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ એ ચાર દ્રવ્યો નિષ્ક્રિય છે. “ણિચ્ચં” ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય જોકે અર્થર્પાયવાળાં હોવાની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે, તોપણ મુખ્યપણે

વિભાવવ્યજનપર્યાયભાવાન્તિત્યાનિ, દ્રવ્યાર્થિકનયેન ચ; જીવપુદ્ગલદ્રવ્યે પુનર્યદ્યપિ દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા નિત્યે તથાષ્ટગુરુલઘુપરિણતિસ્વરૂપસ્વભાવપર્યાયાપેક્ષયા વિભાવવ્યજન-પર્યાયાપેક્ષયા ચાનિત્યે। “કારણ” પુદ્ગલધર્માધર્મકાશકાલદ્રવ્યાણિ બ્યવહારનયેન જીવસ્યશરીરવાડુમનઃપ્રાણાપાનાદિગતિસ્થિત્યવગાહવર્તનાકાર્યાણિ કુર્વન્તીતિ કારણાનિ ભવંતિ। જીવદ્રવ્યં પુનર્યદ્યપિ ગુરુશિષ્યાદિરૂપેણ પરસ્પરોપગ્રહં કરોતિ તથાપિ પુદ્ગલાદિપંચદ્રવ્યાણાં કિમાપિ ન કરોતીત્યકારણમ્ભૂ। “કત્તા” શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવગ્રાહકેન શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયેન યદ્યપિ બંધમોક્ષદ્રવ્યભાવરૂપપુષ્યપાપઘટપટાદીનામકર્તા જીવસ્તથાષ્ટશુદ્ધનિશ્ચયેન શુભાશુભોપયોગભ્યાં પરિણતઃ સન્ત પુષ્યપાપબંધ્યો: કર્તા તત્કલભોક્તા ચ ભવતિ। વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યસ્ય સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપેણ શુદ્ધોપયોગેન તુ પરિણતઃ સન્ત મોક્ષસ્યાપિ કર્તા તત્કલભોક્તા ચેતિ। શુભાશુભશુદ્ધપારિણામાનાં પરિણમનમેવ કર્તૃત્વં સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમિતિ। પુદ્ગલાદિપંચદ્રવ્યાણાં ચ સ્વકીયસ્વકીયપારિણામેન પરિણમનમેવ

તેમનામાં વિભાવવ્યંજનપર્યાયનો અભાવ હોવાથી તે નિત્ય છે, દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાથી પણ નિત્ય છે. જીવ અને પુદ્ગલદ્રવ્ય જોકે દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે, તોપણ અગુરુલઘુગુણાના પરિણમનરૂપ સ્વભાવપર્યાયની અપેક્ષાએ તથા વિભાવવ્યંજનપર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે.

“કારણ” પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળદ્રવ્ય વ્યવહારનયથી જીવનાં શરીર-વાણી-મન-પ્રાણ-ઉચ્છ્વાસ, ગતિ, સ્થિતિ, અવગાહન અને વર્તનારૂપ કાર્યો કરે છે, તેથી કારણ છે. જીવદ્રવ્ય જોકે ગુરુ-શિષ્યાદિરૂપે પરસ્પર ઉપકાર કરે છે, તોપણ પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોનું કંઈ પણ કાર્ય કરતું નથી, તેથી જીવ ‘અકારણ’ છે.

“કત્તા” શુદ્ધ-પારિણામિક-પરમભાવગ્રાહક શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી જીવ જોકે બંધ-મોક્ષ, દ્રવ્ય-ભાવરૂપ, પુષ્ય-પાપ અને ઘટ-પટાદિનો અકર્તા છે; તોપણ અશુદ્ધનિશ્ચયથી શુભ અને અશુભોપયોગરૂપ પરિણામીને પુષ્ય-પાપબંધનો કર્તા અને તેના ફળનો ભોક્તા થાય છે; વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ-શુદ્ધાત્મદ્રવ્યનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાન અને અનુષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધોપયોગે પરિણામીને મોક્ષનો પણ કર્તા અને તેના ફળનો ભોક્તા થાય છે. સર્વત્ર જીવને શુભ, અશુભ તથા શુદ્ધ પરિણામોના પરિણમનરૂપ જ કર્તૃત્વ જાણવું. પુદ્ગલાદિ પાંચ દ્રવ્યોને તો પોતપોતાના પરિણામથી જે પરિણમન છે તે જ કર્તૃત્વ છે; વાસ્તવમાં પુષ્ય-પાપાદિરૂપે અકર્તાપણું જ છે.

કર્તૃત્વમ्, વस્તુવૃત્ત્યા પુનઃ પુણ્યપાપાદિરૂપેણાકર્તૃત્વમેવ। “સવગં” લોકાલોકવ્યાસ્યપેક્ષયા સર્વગતમાકાશં ભણ્યતે। લોકવ્યાસ્યપેક્ષયા ધર્માધર્મો ચ। જીવદ્રવ્યં પુનરેકજીવાપેક્ષયા લોકપૂર્ણાવર્થાં વિહાયાસર્વગતં, નાનાજીવાપેક્ષયા સર્વગતમેવ ભવતિ, પુદ્ગલદ્રવ્યં પુનરોકરૂપમહાસ્કન્ધાપેક્ષયા સર્વગતં, શેષપુદ્ગલાપેક્ષયા સર્વગતં ન ભવતિ, કાલદ્રવ્યં પુનરેકકાલાણુદ્રવ્યાપેક્ષયા સર્વગતં, ન ભવતિ, લોકપ્રદેશપ્રમાણનાકાલાણુવિવક્ષયા લોકે સર્વગતં ભવતિ। ‘‘ઝરંહિ ય પવેસે’ યદ્યપિ સર્વદ્રવ્યાણિ બ્રવહારેણૈકક્ષેત્રાવગાહેનાન્યોન્યપ્રવેશેન તિષ્ઠન્તિ તથાપિ નિશ્ચયનયેન ચેતનાદિસ્વકીયસ્વરૂપં ન ત્યજન્તીતિ। અત્ર ષડ્દ્રવ્યેષુ મધ્યે વીતરાગવિદાનન્દૈકાદિગુણસ્વભાવં શુભાશુભમનોવચનકાયવ્યાપારરહિતં નિજશુદ્ધાત્મ-દ્રવ્યમેવોપાદેયમિતિ ભાવાર્થઃ।

અત ઊર્ધ્વ પુનરાપિ ષડ્દ્રવ્યાણાં મધ્યે હેયોપાદેયસ્વરૂપં વિશેષેણ વિચારયતિ। તત્ત્ર શુદ્ધનિશ્ચયનયેન શક્તિરૂપેણ શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવત્વાત્ સર્વે જીવા ઉપાદેયા ભવન્તિ। વ્યક્તિરૂપેણ

“સવગં” લોક અને અલોકમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ આકાશને ‘સર્વગત’ કહેવામાં આવે છે. લોકાકાશમાં વ્યાપવાની અપેક્ષાએ ધર્મ અને અધર્મદ્રવ્ય સર્વગત છે. જીવદ્રવ્ય, એક જીવની અપેક્ષાએ લોકપૂરણ નામક સમુદ્ધાતની અવસ્થા સિવાય અસર્વગત છે, પણ જુદાજુદા જીવોની અપેક્ષાએ સર્વગત જ છે. પુદ્ગલદ્રવ્ય લોકવ્યાપક મહાસ્કંધની અપેક્ષાએ સર્વગત છે અને બાકીનાં પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી. કાળદ્રવ્ય, એક કાલાણુદ્રવ્યની અપેક્ષાએ સર્વગત નથી, લોકાકાશના પ્રદેશ બરાબર જુદાજુદા કાલાણુની વિવક્ષાથી કાળદ્રવ્ય લોકમાં સર્વગત છે.

‘‘ઝરંહિ ય પવેસે’’ જોકે સર્વ દ્રવ્યો વ્યવહારનયથી એક ક્ષેત્રે અવગાહ હોવાથી એકબીજામાં પ્રવેશ કરીને રહે છે, તોપણ નિશ્ચયનયથી ચેતના આદિ પોતપોતાના સ્વરૂપને છોડતાં નથી.

સારાંશ એ છે કે; આ છ દ્રવ્યોમાં વીતરાગ, ચિદાનંદ, એક આદિ ગુણસ્વભાવી અને શુભાશુભ મન, વચ્ચન અને કાયાના વ્યાપારરહિત નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય જ ઉપાદેય છે.

(હેય-ઉપાદેયસ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર)

હવે પછી, ફરીથી છ દ્રવ્યોમાં હેય-ઉપાદેય સ્વરૂપનો વિશેષ વિચાર કરે છે. ત્યાં શુદ્ધનિશ્ચયનયથી શક્તિરૂપે સર્વે જીવો શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી હોવાથી ઉપાદેય છે અને

પુનः પञ્ચપરમેષ્ઠિન એવ। તત્ત્રાપ્યહત્સિદ્ધદ્વયમેવ। તત્ત્રાપિ નિશ્ચયેન સિદ્ધ એવ। પરમનિશ્ચયેન તુ ભોગાકંક્ષાદિસૂપસમસ્તવિકલ્પજાતરહિતપરમસમાધિકાલે સિદ્ધસટૂશઃ સ્વશુદ્ધાત્મૈવોપાદેયઃ, શેષદ્વ્રબ્યાણિ હેયાનીતિ તાત્પર્યમ्। શુદ્ધબુદ્ધૈક્સ્વભાવ ઇતિ કોર્થઃ? મિથ્યાત્વરાગાદિ-સમસ્તવિભાવરહિતત્વેન શુદ્ધ ઇત્યુચ્યતે, કેવળજ્ઞાનાદ્યનન્તગુણસહિતત્વાદ્ બુદ્ધઃ। ઇતિ શુદ્ધબુદ્ધૈક્લક્ષણમ् સર્વત્ર જ્ઞાતવ્યમ्।

ચૂલિકાશબ્દાર્થઃ કથ્યતે—ચૂલિકા વિશેષવ્યાખ્યાનમ्, અથવા ઉક્તાનુક્તવ્યાખ્યાનમ्, ઉક્તાનુક્તસંકીર્ણવ્યાખ્યાનમ् ચેતિ।

॥ ઇતિ ષડ્ગ્રવ્યચૂલિકા સમાપ્તા ॥

વ્યક્તિત્રૂપે પંચ પરમેષ્ઠી જ ઉપાદેય છે. તેમાં પણ (પંચપરમેષ્ઠીમાં પણ) અહીંત અને સિદ્ધ -એ બે જ ઉપાદેય છે. એ બેમાં પણ નિશ્ચયથી સિદ્ધ જ ઉપાદેય છે અને પરમ નિશ્ચયનયથી તો ભોગાકંક્ષાદિરૂપ સમસ્ત વિકલ્પજાળરહિત પરમસમાધિકાળે સિદ્ધસમાન સ્વશુદ્ધાત્મા જ ઉપાદેય છે, અન્ય સર્વ દ્રવ્યો હેય છે—આમ તાત્પર્ય છે.

‘શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ’ એ પદનો શો અર્થ છે? મિથ્યાત્વ-રાગાદિ સમસ્ત વિભાવરહિત હોવાથી આત્મા ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે અને કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોથી સહિત હોવાથી આત્મા ‘બુદ્ધ’ કહેવાય છે. ‘શુદ્ધ-બુદ્ધ’નું લક્ષણ સર્વત્ર આ રીતે જાણવું.

હવે, ‘ચૂલિકા’ શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે—કોઈ પદાર્થના વિશેષ વ્યાખ્યાનને, કથન કરેલા વિષયમાં અકથિત વિષયના વ્યાખ્યાનને અને કહેલા તથા નહિ કહેલા વિષયના મિશ્ર વ્યાખ્યાનને ‘ચૂલિકા’ કહે છે.

એ રીતે છ દ્રવ્યોની ચૂલિકા સમાપ્ત થઈ.

-૨-

સપ્તાત્ત્વ-નવપદાર્થ અધિકાર

અથ દ્વિતીય: અધિકાર: ।

अतः परं जीवपुद्गलपर्यायस्तपाणामास्वादिसप्तपदार्थनमेकादशगाथापर्यन्तं व्याख्यानं करोति । तत्रादौ “आसवबन्धण” इत्याधिकारसूत्रगाथैका, तदनन्तरमास्वपदार्थ-व्याख्यानस्त्वये “आसवदि जेण” इत्यादि गाथात्रयम्, ततः परं बन्धव्याख्यानकथनेन “बज्जदि कम्मं” इति प्रभृतिगाथाद्वयं, ततोऽपि संवरकथनस्त्वये “चेदणपरिणामो” इत्यादि सूत्रद्वयं, ततश्च निर्जराप्रतिपादनस्त्वये “जहकालेण तवेण य” इति प्रभृतिसूत्रमेकं, तदनन्तरं मोक्षस्वरूपकथनेन ‘सबस्स कम्मणो’ इत्यादि सूत्रमेकं, ततश्च पुण्यपापद्वयकथनेन “सुहअसुह” इत्यादि सूत्रमेकं चेत्येकादशगाथाभिः स्थलसप्तकसमुदायेन द्वितीयाधिकारे समुदायपातनिका ।

હવે દ્વિતીય અધિકાર કહેવામાં આવે છે :—

હવે પછી, જીવ અને પુદ્ગલદ્વયના પર्यायરૂપ આસ્તવ આદિ સાત પદાર્થોનું અગિયાર ગાથાઓ સુધી વ्यાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ “આસવबन्धण” ઈત્યાદિ અધિકારની સૂચનારૂપ એક ગાથા, ત્યારપછી આસ્તવ પદાર્થના વ्यાખ્યાનરૂપે “આસવાદિ જેણ” ઈત્યાદિ ત્રણ ગાથાઓ છે. ત્યારપછી બંધનું વ्यાખ્યાન કરવા માટે “बજ्जदि કમ्मं” વગેરે બે ગાથા છે, ત્યારપછી સંવરનું કથન કરવા માટે “चेदणपरिणामो” ઈત્યાદિ બે ગાથાઓ, ત્યારપછી નિર્જરાના પ્રતિપાદનરૂપ “જહકालेण તવेण ય” વગેરે એક ગાથા, ત્યારપછી મોક્ષસ્વરૂપના કથન માટે “સબસ્સ કમ્મળો” આદિ એક ગાથા અને પછી પુણ્ય અને પાપ—એ બેના કથન માટે “સુહઅસુહ” ઈત્યાદિ એક ગાથા છે. એ રીતે અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા સાત સ્થળોથી બીજા અધિકારને વિષે સમુદાયપાતનિકા (—સમુદાયભૂમિકા) કહી.

अत्राह शिष्य :—यदेकान्तेन जीवाजीवौ परिणामिनौ भवतस्तदा संयोगपर्यायरूप एक एव पदार्थः, यदि पुनरेकान्तेनापरिणामिनौ भवतस्तदा जीवाजीवद्व्यरूपौ द्वावेव पदार्थौ, तत आस्त्रवादिसम्पदार्थः कथं घटन्त इति। तत्रोत्तरं—कथंचित्परिणामित्वाद् घटन्ते। कथंचित्परिणामित्वमिति कोऽर्थः ? यथा स्फटिकमणिविशेषो यद्यपि स्वभावेन निर्मलस्तथापि जपापुष्टाद्युपाधिजनितं पर्यायान्तरं परिणति 'गृह्णाति। यद्यप्युपाधिं गृह्णाति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वभावं न त्यजति तथा जीवोऽपि यद्यपि शुद्धद्रव्यार्थिकनयेन सहजशुद्ध-चिदानन्दैकस्वभावस्तथाप्यनादिकर्मबन्धपर्यायवशेन रागादिप्रद्रव्योपाधिपर्यायं गृह्णाति। यद्यपि परपर्यायेण परिणामति तथापि निश्चयेन शुद्धस्वरूपं न त्यजति। पुद्गलोऽपि तथेति। परस्परसापेक्षत्वं कथंचित्परिणामित्वशब्दस्यार्थः। एवं कथंचित्परिणामित्वे सति जीवपुद्गलसंयोगपरिणतिनिर्वृत्तत्वादास्त्रवादिसम्पदार्था घटन्ते। ते च पूर्वोक्तजीवाजीवपदार्थाभ्यां सह नव भवन्ति ततः एव नव पदार्थः। पुण्यपापपदार्थद्वयस्याभेदनयेन कृत्वा

અહीં, શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે—જો એકાંતે જીવ અને અજીવ એ બે દ્વયો પરિણામી હોય તો સંયોગપર्यायરूપ એક જ પદાર્થ સિદ્ધ થાય અને જો એકાંતે અપરિણામી હોય તો જીવ અને અજીવ દ્વયરूપ બે જ પદાર્થો સિદ્ધ થાય, તેથી આસ્ત્રવ આદિ સાત પદાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? તેનો ઉત્તર :—કथंચિત् પરિણામીપણાને લીધે સાત પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે. 'કથંચિત् પરિણામીપણ' નો શો અર્થ છે? જેમ સ્ફટિકમણિ જોકે સ્વભાવથી નિર્મળ છે, તોપણ જપાપુષ્ટાદિ ઉપાધિજનિત પર्यાયાંતરરૂપ પરિણાતિને ગ્રહણ કરે છે, જોકે (સ્ફટિકમણિ) ઉપાધિ ગ્રહણ કરે છે, તોપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વભાવને છોડતો નથી; તેમ જીવ પણ જોકે શુદ્ધદ્રવ્યાર્થિકનયથી સહજશુદ્ધ ચિદાનંદ એકસ્વભાવી છે, તોપણ અનાદિ-કર્મબંધપર्यાયના વશ રાગાદિ પરદ્રવ્ય-ઉપાધિપર्यાયને ગ્રહણ કરે છે, જોકે (જીવ) પરપર्यાયરૂપે પરિણામે છે, તોપણ નિશ્ચયથી શુદ્ધસ્વરूપને છોડતો નથી. પુદ્ગલનું પણ તે જ પ્રમાણે છે.—આવું પરસ્પર સાપેક્ષપણું 'કથંચિત् પરિણામીપણ' શબ્દનો અર્થ છે. આ પ્રમાણે કથંચિત् પરિણામીપણ હોવાથી જીવ અને પુદ્ગલના સંયોગરૂપ પરિણાતિથી બનતા હોવાને લીધે આસ્ત્રવાદિ સાત પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે અને તે સાત પદાર્થો પૂર્વોક્ત જીવ અને અજીવ દ્વય સાથે મળીને નવ થાય છે, તેથી નવ પદાર્થો કહેવામાં આવે છે. અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપ—એ બે પદાર્થનો આસ્ત્રવ પદાર્થમાં અથવા બંધ પદાર્થમાં સમાવેશ કરવાની અપેક્ષાએ સાત તત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

પુણ્યપાપયોરાસ્ત્વપદાર્થસ્ય, બન્ધપદાર્થસ્ય વા મધ્યે અન્તર્ભાવવિવક્ષયા સપ્તતત્ત્વાનિ ભણ્યન્તે। હે ભગવન્! યદ્યપિ કથંચિત્પરિણામિત્વબલેન ભેદપ્રધાનપર્યાયાર્થિકનયેન નવપદાર્થઃ સપ્તતત્ત્વાનિ વા સિદ્ધાનિ તથાપિ તૈઃ કિં પ્રયોજનમ्। યથૈવાભેદનયેન પુણ્યપાપપદાર્થદ્વયસ્યાન્તર્ભાવો જાતસ્તત્વૈવ વિશેષાભેદનયવિવક્ષયામાસ્ત્વાદિપદાર્થનામપિ જીવાજીવદ્વયમધેઽન્તર્ભાવિ કૃતે જીવાજીવૌ દ્વાવેવ પદાર્થાવિતિ। તત્ત્ર પરિહાર :—હેયોપાદેયતત્ત્વપરિજ્ઞાનપ્રયોજનાર્થ-માસ્ત્વાદિપદાર્થઃ વાખ્યેયા ભવન્તિ। તદેવ કથયતિ—ઉપાદેયતત્ત્વમક્ષયાનન્તસુખં, તસ્ય કારણ મોક્ષઃ, મોક્ષસ્ય કારણ સંવરનિર્જરાદ્વયં, તસ્ય કારણ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શન-સ્વભાવનિજાત્મતત્ત્વસમ્યક્ત્રદ્વાનજ્ઞાનાનુચરણલક્ષણં નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપં, તત્ત્સાધકં વ્યવહારરત્નત્રયરૂપં ચેતિ। ઇદાનીં હેયતત્ત્વં કથ્યતે—આકુલત્વોત્પાદકં નારકાદિદુઃખં નિશ્ચયેનેન્દ્રિયસુખં ચ હેયતત્ત્વમ्। તસ્ય કારણ સંસાર; સંસારકારણમાસ્ત્વબન્ધપદાર્થદ્વયં, તસ્ય

પ્રશ્ન :—હે ભગવાન! જોકે કથંચિત્પ પરિજ્ઞામીપણાના બળથી, ભેદપ્રધાન પર્યાયાર્થિકનયથી નવ પદાર્થો અને સાત તત્ત્વો સિદ્ધ થયાં, તોપણ તેમનાથી શું પ્રયોજન છે? જેવી રીતે અભેદનયથી પુણ્ય અને પાપપદાર્થનો અંતર્ભાવ સાત તત્ત્વોમાં થયો તેવી જ રીતે વિશેષ અભેદનયની વિવક્ષામાં આસ્ત્રવાદિ પદાર્થોનો પણ જીવ અને અજીવ એ બે દ્રવ્યોમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવતાં, જીવ અને અજીવ એ બે પદાર્થો જ સિદ્ધ થાય છે! એ શંકાનો પરિહાર કરે છે :—હેય અને ઉપાદેય તત્ત્વનું પરિજ્ઞાન કરવવારૂપ પ્રયોજન માટે આસ્ત્રવાદિ પદાર્થોનું વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તે જ કહે છે : અક્ષય—અનંત સુખ તે ઉપાદેયતત્ત્વ છે, તેનું કારણ મોક્ષ છે, મોક્ષનું કારણ સંવર અને નિર્જરા—એ બે છે, તેનું કારણ વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્ત શ્રદ્ધા—જ્ઞાન—અનુચરણરૂપ લક્ષણવાણું^૧ નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ અને તેનું^૨ સાધક વ્યવહારરત્નત્રયરૂપ છે. હવે, હેયતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે—આકુળતા ઉત્પન્ન કરનારું નરકગતિ આદિનું દુઃખ અને નિશ્ચયથી હન્દ્રિયજીનિત સુખ હેયતત્ત્વ છે. તેનું કારણ સંસાર છે, સંસારનું કારણ આસ્ત્ર અને બંધ—

૧. આત્માશ્રિત નિશ્ચયનય છે. [જુઓ, શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૭૨ની શ્રી આત્માખ્યાતિ ટીકા.]

૨. અહીં, ‘સાધક’ કહ્યું છે તે ‘ભિન્ન સાધક’ના અર્થમાં સમજવું. ભિન્ન સાધ્ય—સાધનપણું છે તે વાસ્તવિક સાધ્યસાધનપણું નથી, માત્ર ઉપયરિત છે. [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૨૩૩ (ભિન્ન સાધ્યસાધનભાવ); શ્રી સમયસાર ગાથા ૪૧૪ ની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકા [બહિરંગ સહકારી કારણ (અર્થાત્ નિમિત્ત); શ્રી મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક પૃષ્ઠ ૨૫૩ (જે મોક્ષમાર્ગ તો નથી, પરંતુ મોક્ષમાર્ગનું નિમિત્ત છે વા સહચારી છે; તેને ઉપયારથી મોક્ષમાર્ગ કહીએ તે વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે.)]]

कारणं पूर्वोक्तव्यवहारनिश्चयरत्नत्रयाद्विलक्षणं मिथ्यादर्शनज्ञानचारित्रयमिति । एवं हेयोपादेयतत्त्वव्याख्याने कृते सति सप्ततत्त्वनवपदार्थाः स्वयमेव सिद्धाः ।

इदानीं कस्य पदार्थस्य कः कर्त्तेति कथते—निजनिरञ्जनशुद्धात्मभावनोत्पन्न-परमानन्दैकलक्षणसुखामृतरसास्वादपराङ्गमुखो बहिरात्मा भण्यते । स चास्वबन्धपापपदार्थत्रयस्य कर्ता भवति । क्वापि काले पुनर्मन्दमिथ्यात्मन्दकषायोदये सति भोगाकांक्षादिनिदानबंधेन भाविकाले पापानुबंधिपुण्यपदार्थस्यापि कर्ता भवति । यस्तु पूर्वोक्तबहिरात्मनो विलक्षणः सम्यग्दृष्टिः स संवरनिर्जरामोक्षपदार्थत्रयस्य कर्ता भवति । रगादिविभावरहितपरमसामायिके यदा स्थातुं समर्थो न भवति तदा विषयकषायोत्पन्नदुर्ध्यानवज्वनार्थं संसारस्थितिच्छेदं कुर्वन् पुण्यानुबंधितीर्थकरनामप्रकृत्यादिविशिष्ट पुण्यपदार्थस्यापि कर्ता भवति । कर्तृत्वविषये नयविभागः कथते । मिथ्यादृष्टेर्जीवस्य पुद्गलद्रव्यपर्यायस्त्रपाणामास्वबंधपुण्यपापपदार्थानां

बे पदार्थ छે, તेनुં કારણ પूર्वોક્ત, ^१व्यવહાર અને નિશ્ચયરત्नત્રયથી વિલક્ષણ મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ છે. આ રીતે હેય અને ઉપાદેયતત્ત્વનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવતાં સાતતત્ત્વ અને નવપદાર્થો સ્વયમેવ સિદ્ધ થયાં.

હવે, કયા પદાર્થનો કર्ता કોણ છે તેનું કથન કરવામાં આવે છે :—નિજ નિરંજન શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે, તેવા સુખામૃતના રસાસ્વાદથી પરાઙ્ગમુખ જીવ બહિરાત્મા કહેવાય છે; તે બહિરાત્મા આસ્વ, બંધ અને પાપ—એ ત્રણ પદાર્થોનો કર्ता થાય છે; અને કોઈ વખતે મિથ્યાત્મ અને કષાયનો મંદ ઉદ્ય હોતાં ભોગોની આકંક્ષા આદિ નિદાનબંધથી ભાવિકણમાં પાપાનુબંધી પુણ્યપદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે. જે પूર्वોક્ત બહિરાત્માથી વિપરીત લક્ષણવાળો સમ્યગ्दृष्टિ છે તે સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ—એ ત્રણ પદાર્થોનો કર્તા થાય છે; જ્યારે તે રાગાદિ વિભાવરહિત પરમસામાયિકમાં સ્થિર થવાને શક્તિમાન ન હોય ત્યારે વિષય-કષાયોથી ઉત્પન્ન દુર્ધ્યાનથી બચવા માટે, સંસારની સ્થિતિનો છેદ કરતો પુણ્યાનુબંધી તીર્થકર નામકર્મની પ્રકૃતિ વગેરે વિશિષ્ટ પુણ્યપદાર્થનો પણ કર્તા થાય છે.

હવે, કર્તૃત્વના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરે છે : મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવને પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાયરૂપ આસ્વ, બંધ, પુણ્ય અને પાપપદાર્થોનું કર્તાપણું

1. જુઓ :—શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૭૨ ની આત્મઘ્યાતિ ટીકા. (પરાશ્રિત વ્યવહારનય છે.); શ્રી સમયસાર ગાથા ૨૭૨ ની તાત્પર્યવૃત્તિ ટીકામાં ઉત્થાનિકા (પરમ-અભેદ-રત્નત્રયાત્મક નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપ નિશ્ચયનય વડે વિકલ્પાત્મક વ્યવહારનય ખરેખર બાધિત કરવામાં આવે છે.)

કર્તૃત્વમનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ, જીવભાવપર્યાયરૂપાણાં પુનરશુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ । સમ્યગૃષ્ટેસ્તુ સંવરનિર્જરામોક્ષપદાર્થનાં દ્રવ્યરૂપાણાં યત્કર્તૃત્વં તદપ્યનુપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ, જીવભાવપર્યાયરૂપાણાં તુ વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ । પરમશુદ્ધનિશ્ચયેન તુ “ણ વિ ઉપ્પજીઝ, ણ વિ મરઝ, બન્ધુ ણ મોકબુ કરેઝ । જિઉ પરમત્યે જોડ્યા, જિણવરુ એઝું ભણેઝ ।” ઇતિ વચનાદ્રવન્ધમોક્ષૌ ન સ્તઃ । સ ચ પૂર્વોક્તવિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચય આગમભાષયા કિં ભણ્યતે—સ્વશુદ્ધાત્મસપ્યક્ષર્દ્વાનજ્ઞાનાનુચરણરૂપેણ ભવિષ્યતીતિ ભવ્યઃ, એવંભૂતસ્ય ભવ્યત્વસંજ્ઞસ્ય પારિણામિકભાવસ્ય સંબન્ધિની વ્યક્તિર્ભણ્યતે । અધ્યાત્મભાષયા પુનર્દ્રવ્ય-શક્તિરૂપશુદ્ધપારિણામિકભાવવિષયે ભાવના ભણ્યતે, પર્યાયનામાત્તરેણ નિર્વિકલ્પસમાધિર્વા શુદ્ધોપયોગાદિકં ચેતિ । યતઃ એવ ભાવના મુક્તિકારણં તતઃ એવ શુદ્ધપારિણામિકભાવો ધ્યેયરૂપો ભવતિ, ધ્યાનભાવનારૂપી ન ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેતું? ધ્યાનભાવનાપર્યાયો વિનશ્વર: સ ચ દ્રવ્યરૂપત્વાદવિનશ્વર ઇતિ । ઇદમત્ર તાત્પર્ય—મિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પજાલરહિતનિજ-

અનુપચરિતઅસદ્ભૂતવ્યવહારનયથી છે અને જીવભાવપર્યાયરૂપ આસ્તવ-બંધ-પુણ્ય-પાપ-પદાર્થનું કર્તાપણું અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી છે. સમ્યગદેશિ જીવને જે દ્રવ્યરૂપ સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષપદાર્થનું કર્તાપણું છે, તે પણ અનુપચરિતઅસદ્ભૂતવ્યવહારથી છે અને જીવભાવ-પર્યાયરૂપ સંવર-નિર્જરા-મોક્ષપદાર્થનું કર્તાપણું વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી છે. પરમશુદ્ધનિશ્ચયનયથી તો “હે યોગી, પરમાર્થે આ જીવ ઉત્પન્ન થતો નથી, ભરતો નથી, બંધ કે મોક્ષ કરતો નથી, એમ જિનેન્દ્રો કહે છે.” એ વચન પ્રમાણે જીવને બંધમોક્ષ^૧ થતો નથી.

પૂર્વોક્ત વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનિશ્ચયનયને આગમભાષામાં શું કહે છે?—સ્વ-શુદ્ધાત્માનાં સમ્યક્ષ શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન, આચરણરૂપ જે થશે તે ‘ભવ્ય;’ આ પ્રકારના ‘ભવ્યત્વ’ નામના પારિણામિકભાવ સાથે સંબંધ રાખનારી ‘વ્યક્તિ’ કહેવામાં આવે છે (અર્થાત્ ભવ્યત્વ પારિણામિકભાવની વ્યક્તતા અર્થાત્ પ્રગટતા કહેવામાં આવે છે). અને અધ્યાત્મભાષામાં તેને જ દ્રવ્યશક્તિરૂપ શુદ્ધપારિણામિકભાવની ભાવના કહે છે, અન્ય નામથી તેને ‘નિર્વિકલ્પ સમાધિ’ અથવા ‘શુદ્ધોપયોગ’ આદિ કહે છે.

જેથી ભાવના મુક્તિનું કારણ છે, તેથી જ શુદ્ધપારિણામિકભાવ ધ્યેયરૂપ છે. ધ્યાન કે ભાવનારૂપ નથી. એમ શા માટે? સમાધાન :—ધ્યાન કે ભાવનારૂપ પર્યાય વિનાશી છે અને તે (શુદ્ધપારિણામિકભાવ) તો દ્રવ્યરૂપ હોવાથી અવિનાશી છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે—મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાળરહિત નિજશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ

૧. પરમાત્મપ્રકાશ અધ્યાય ૧ ગાથા ૬૮.

शुद्धात्मभावनोत्पन्नसहजानन्दैकलक्षणसुखसंवित्तिरूपा च भावना मुक्तिकारणं भवति। तां च कोऽपि जनः केनापि पर्यायनामान्तरेण भणतीति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेणानेकांतव्याख्यानेनास्त्रव-बंधपुण्यपापपदार्थाः जीवपुद्गलसंयोगपरिणामस्तपविभावपर्यायेणोत्पद्यन्ते। संवरनिर्जरामोक्षपदार्थाः पुनर्जीवपुद्गलसंयोगपरिणामविनाशोत्पन्ने विवक्षितस्वभावपर्यायेणेति स्थितम्। तद्यथा—

आस्त्र बंधण संवर णिञ्जर मोक्षो सपुण्यपावा जे।

जीवाजीवविसेसा तेवि समासेण प्रभणामो ॥२८॥

आस्त्रबंधनसंवरनिर्जरमोक्षाः सपुण्यपापाः ये।

जीवाजीवविशेषाः तान् अपि समासेन प्रभणामः ॥२८॥

व्याख्या—“आस्त्र” निरास्त्रस्वसंवित्तिविलक्षणशुभाशुभपरिणामेन शुभाशुभ-

જेनुं एक लक्षण छे; ऐवा सुखना संवेदनरूप जे भावना छे ते मुक्तिनुं कारण छे. ते भावनाने कोई पुरुष कोई अन्य नामथी कहे छे.

आम, पूर्वोक्त प्रकारे अनेकांतना व्याख्यानथी नक्की थयुं के—आस्त्र, बंध, पुण्य अने पाप—ऐ चार पदार्थो ज्ञव अने पुद्गलना संयोग परिणामरूप जे विभावपर्याय छे तेनाथी उत्पन्न थाय छे, अने संवर, निर्जरा अने मोक्ष—ऐ त्रयों पदार्थो ज्ञव अने पुद्गलना संयोगरूप परिणामना विनाशथी उत्पन्न, विवक्षित स्वभावपर्याय वडे उत्पन्न थाय छे.

ते हवे कहेवामां आवे छे :—

गाथा २८

गाथार्थ :—आस्त्र, बंध, संवर, निर्जरा, मोक्ष, पुण्य अने पापरूप जे पदार्थो ज्ञव अने अज्ञव द्रव्यना विशेषो छे; ते पण अमे संक्षेपथी कहीऐ छीऐ.

टीका :—“आस्त्र” निरास्त्रस्वसंवेदनथी विलक्षण शुभाशुभ परिणाम वडे

यह तौ भयो प्रथम अधिकार, दूजो सुष्ठुं तत्त्व-विस्तार;

ज्ञव अज्ञव रु आस्त्र बंध, संवर निर्जरा मोक्ष अबंध. २८

કર્માગમનમાસ્તવઃ । “‘બંધણ’ બંધાતીતશુદ્ધાત્મતત્ત્વોપલભ્ભભાવનાચ્યુતજીવસ્ય કર્મપ્રદેશૈઃ સહ સંશ્લેષો બન્ધઃ । “સંવર” કર્મસ્તવનિરોધસમર્થસ્વસંવિતપરિણતજીવસ્ય શુભાશુભકર્માગમન-સંવરણ સંવરઃ । “ણિજ્ઞર” શુદ્ધોપ્યોગભાવનાસામથેન નીરસીભૂતકર્મપુદ્ગલાનામેકદેશગલનં નિર્જરા । “મોક્ખો” જીવપુદ્ગલસંશ્લેષરૂપવન્ધસ્ય વિઘટને સમર્થઃ સ્વશુદ્ધાત્મોપલભ્ભપરિણામો મોક્ષ ઇતિ । “સપુણ્ણપાવા જે” પુણ્યપાપસહિતા યે, “તે વિ સમાસેણ પભણામો” યથા જીવાજીવપદાર્થો વ્યાખ્યાતૌ પૂર્વ તથા તાનપ્યાસ્તવાદિપદાર્થાન્ સમાસેણ સંક્ષેપેણ પ્રભણામો વયં; તે ચ કથંભૂતાઃ ? “જીવાજીવવિસેસા” જીવાજીવવિશેષાઃ । ચैતન્યભાવરૂપા જીવસ્ય વિશેષાઃ । ચैતન્યભાવરૂપા અજીવસ્ય વિશેષાઃ । વિશેષા ઇત્યસ્ય કોડર્થઃ ? પર્યાયાઃ । ચैતન્યાઃ અશુદ્ધપરિણામા જીવસ્ય, અચેતનાઃ કર્મપુદ્ગલપર્યાયા અજીવસ્યેત્યર્થઃ । એવમધિકારસૂત્રગાથા ગતા ॥૨૮॥

શુભ અને અશુભ કર્માનું આવવું, તે ‘આસ્તવ’ છે. ‘બંધણ’ બંધરહિત શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલભ્ભરૂપ ભાવનાથી ભ્રષ્ટ^૧ થયેલ જીવને કર્મના પ્રદેશો સાથે સંશ્લેષ (સંબંધ) થાય છે, તે ‘બંધ’ છે. ‘સંવર’ કર્મના આગમનને રોકવામાં સમર્થ સ્વાનુભવરૂપે પરિણામેલા જીવને શુભાશુભ કર્માના આગમનનો નિરોધ તે ‘સંવર’ છે. ‘ણિજ્ઞર’ શુદ્ધોપ્યોગની ભાવનાના સામર્થ્યથી નીરસ થયેલાં કર્મપુદ્ગલોનું એકદેશ ખરી જવું, તે ‘નિર્જરા’ છે. ‘મોક્ખો’ જીવ અને પુદ્ગલના સંશ્લેષરૂપ બંધનો નાશ કરવાને સમર્થ નિજ શુદ્ધાત્માની ઉપલભ્ભરૂપ પરિણામ, તે ‘મોક્ષ’ છે. ‘સપુણ્ણપાવા જે’ જે (ઉપરોક્ત આસ્તવાદિ પદાર્થો) પુણ્ય-પાપસહિત છે. ‘તે વિ સમાસેણ પભણામો’ જેમ પહેલાં જીવ અને અજીવ પદાર્થાનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, તેમ તે આસ્તવાદિ પદાર્થોને પણ સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ. તે કેવા છે? ‘જીવાજીવવિસેસા’ જીવ અને અજીવના વિશેષો છે—ચૈતન્યભાવરૂપ છે, તે જીવના વિશેષો છે અને ચૈતન્યના અભાવરૂપ છે, તે અજીવના વિશેષો છે. ‘વિશેષ’નો શો અર્થ છે? ‘વિશેષ’ નો અર્થ પર્યાય છે. ચૈતન્યરૂપ અશુદ્ધ પરિણામો જીવના (પર્યાયો) છે, અચેતનરૂપ કર્મપુદ્ગલના પર્યાયો છે, તે અજીવના (પર્યાયો) છે. આ રીતે અધિકાર સૂત્રરૂપ ગાથા પૂરી થઈ. ૨૮.

૧. અહીં મુખ્યપણે ભિથ્યાદેષ્ટિ જીવોને લીધા છે કેમકે, તેઓ ‘શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ઉપલભ્ભરૂપ ભાવનાથી ભ્રષ્ટ છે.’ અશુદ્ધનિશ્ચયનયથી જે રાગાદિરૂપ ભાવબંધ છે, તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયનયથી પુદ્ગલનો જ બંધ છે. દ્રવ્યસંગ્રહ ગાથા ૧૬ ટીકા.

अथ गाथात्रयेणास्त्रवब्याख्यानं क्रियते। तत्रादौ भावास्त्रवद्रव्यास्त्रवस्त्रपं सूचयति :—

आस्त्रदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ।
भावास्त्रो जिणुत्तो कम्मास्त्रणं परो होदि॥२६॥

आस्त्रति येन कर्म परिणामेन आत्मनः सः विज्ञेयः।
भावास्त्रः जिनोक्तः कर्मास्त्रणं परः भवति॥२६॥

व्याख्या—“आस्त्रदि जेण कम्मं परिणामेणप्पणो स विण्णेओ भावास्त्रो” आस्त्रति कर्म येन परिणामेनात्मनः स विज्ञेयो भावास्त्रः। कर्मास्त्रवनिर्मूलनसमर्थशुद्धात्म-भावनाप्रतिपक्षभूतेन येन परिणामेनास्त्रति कर्म; कस्यात्मनः ? स्वस्य; स परिणामो भावास्त्रो विज्ञेयः। स च कथंभूतः ? “जिणुत्तो” जिनेन वीतरागसर्वज्ञेनोक्तः। “कम्मास्त्रणं परो होदि” कर्मास्त्रणं परो भवति, ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मणामास्त्रवणमागमनं परः। पर इति

હવે, ત્રણ ગાથાઓ વડે આસ્ત્રવ પદાર્થનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ભાવાસ્ત્રવ અને દ્રવ્યાસ્ત્રવના સ્વરૂપની સૂચના કરે છે :—

ગાથા २८

ગાથાર્થ :—આત્માના જે પરિણામથી કર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે, તેને જિનેન્દ્રે કહેલ ભાવાસ્ત્રવ જાણવો અને જે (જ્ઞાનાવરણાદિ) કર્માનો આસ્ત્રવ છે, તે દ્રવ્યાસ્ત્રવ છે.

ટીકા :—‘આસ્ત્રदि જेण કમ્મં પરિણામેણપ્પણો સ વિણ્ણેઓ ભાવાસ્ત્રો’ આત્માના જે પરિણામથી^१ કર્મ આવે છે, તેને ભાવાસ્ત્રવ જાણવો. કર્મના આસ્ત્રવનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવી શુદ્ધાત્માની ભાવનાથી પ્રતિપક્ષભૂત જે પરિણામથી^१ કર્મ આવે છે; કોના પરિણામથી ? આત્માના-પોતાના; તે પરિણામને ભાવાસ્ત્રવ જાણવો. તે ભાવાસ્ત્રવ કેવો છે ? ‘જિણુત્તો’ જિનેન્દ્ર—વીતરાગ સર્વજાળે કહેલ છે. ‘કર્માસ્ત્રણં પરો હોદિ’ કર્માનું જે આગમન છે તે ‘પર’ છે. (અર્થાત् જ્ઞાનાવરણાદિ દ્રવ્યકર્માનું આસ્ત્રવણ-આગમન તે પર એટલે કે બીજું

१. પરિણામના નિમિત્તે.

પુન્ય પાપ એ નવ, ઈન માંહિ, આવે કર્મસૂ આસ્ત્રવ ચાહિ;
ભાવાસ્ત્રવ આત્મ-પરિણામ, પુદ્ગલ આવે દ્રવ્ય સુનામ. २८.

કોર્થ: ? ભાવાસ્ત્રવાદન્યો ભિન્નો । ભાવાસ્ત્રવનિમિત્તેન તૈલમૃક્ષિતાનાં ધૂલિસમાગમ ઇવ દ્રવ્યસ્તવો ભવતીતિ । નનુ “આસ્ત્રવતિ યેન કર્મ” તેનૈવ પદેન દ્રવ્યસ્તવો લબ્ધઃ, પુનરપિ કર્માસ્ત્રવણં પરો ભવતીતિ દ્રવ્યસ્તવબ્યાખ્યાનં કિમર્થમિતિ યદુક્તં ત્વયા ? તત્ત્વ । યેન પરિણામેન કિં ભવતિ આસ્ત્રવતિ કર્મ, તત્ત્વરિણામસ્ય સામર્થ્ય દર્શિતં, ન ચ દ્રવ્યસ્તવબ્યાખ્યાનમિતિ ભાવાર્થ: ॥૨૬॥

અથ ભાવાસ્ત્રવસ્ત્રલું વિશેષેણ કથયતિ :—

મિચ્છત્તાવિરદપમાદજોગકોધાદઓર્થ વિષ્ણેયા ।

પણ પણ પણદસ તિય ચદુ કમસો ભેદા દુ પુલ્વસ્સ ॥૩૦॥

મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદયોગકોધાદયઃ અથ વિજ્ઞેયા: ।

પञ્ચ પञ્ચ પઞ્ચદશ ત્રયઃ ચત્વારઃ ક્રમશઃ ભેદાઃ તુ પૂર્વસ્ય ॥૩૦॥

છે.) ‘પર’ શબ્દનો શો અર્થ છે? ‘ભાવાસ્ત્રવથી અન્ય, ભિન્ન.’ ભાવાસ્ત્રવના નિમિત્તે, તેથે ચોપડેલ પદાર્થોને ધૂળ ચોંટે છે તેમ, જીવને દ્રવ્યસ્તવ થાય છે.

શંકા :—ખરેખર ‘આસ્ત્રવતિ યેન કર્મ’—‘જેનાથી કર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે’ એ પદથી જ દ્રવ્યસ્તવની વાત આવી ગઈ, તો પછી ‘કર્માસ્ત્રવણ પરો હોદિ’—કર્માસ્ત્રવ બીજો હોય છે’—એ પદથી દ્રવ્યસ્તવનું વ્યાખ્યાન શા માટે કર્યું? સમાધાન :—તમારી શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે ‘જે પરિણામથી; શું થાય છે? કર્મનો આસ્ત્રવ થાય છે;’ એવું જે કથન છે તેનાથી પરિણામનું સામર્થ્ય બતાવ્યું છે, દ્રવ્યસ્તવનું વ્યાખ્યાન કર્યું નથી. આમ, તાત્પર્ય છે. ૨૮.

હવે, ભાવાસ્ત્રવનું સ્વરૂપ વિશેષપણે કહે છે :—

ગાથા ૩૦

ગાથાર્થ :—પહેલાના (ભાવાસ્ત્રવના) મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને કોધાદિ કષાય એટલા ભેદ જાણવા. તેમાંથી મિથ્યાત્વ આદિના અનુક્રમે પાંચ, પાંચ, પંદર, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે.

મિથ્યા અવિરત ઔ પરમાદ, યોગ કષાય તણું ઉન્માદ;

પાંચ-પાંચ પણદસ તિય ચ્યારિ, ભાવાસ્ત્રવકે ભેદ કહારિ. ૩૦.

વ્યાખ્યા—“મિછત્તાવિરદિપમાદજોગકોધાદો” મિથ્યાત્ત્વાવિરતિપ્રમાદયોગકોધાદયઃ । અભ્યન્તરે વીતરાગનિજાત્મતત્ત્વાનુભૂતિરુચિવિષયે વિપરીતાભિનિવેશજનકં બહિર્વિષયે તુ પરકીયશુદ્ધાત્મતત્ત્વપ્રભૂતિસમસ્તદ્વયેષુ વિપરીતાભિનિવેશોત્પાદકં ચ મિથ્યાત્ત્વ ભણ્યતે । અભ્યન્તરે નિજપરમાત્મસ્વરૂપભાવનોત્પત્રપરમસુખામૃતરત્વિલક્ષણા બહિર્વિષયે પુનર્ગ્રતસ્રૂપા ચેત્યવિરતિઃ । અભ્યન્તરે નિષ્પ્રમાદશુદ્ધાત્માનુભૂતિચલનરૂપઃ, બહિર્વિષયે તુ મૂલોત્તરસુણમલ-જનકશેત્રિ પ્રમાદઃ । નિશ્ચયેન નિષ્ક્રિયસ્યાપિ પરમાત્મનો બ્રવહારેણ વીર્યાન્તરાયક્ષયોપશમોત્પત્રો મનોવચનકાયવર્ગણાવલમ્બનઃ કર્માદાનહેતુભૂત આત્મપ્રદેશપરિસ્પન્દો યોગ ઇત્યુચ્ચતે । અભ્યન્તરે પરમોપશમમૂર્તિકેવલજ્ઞાનાધનન્તરગુણસ્વભાવપરમાત્મસ્વરૂપક્ષોભકારકાઃ બહિર્વિષયે તુ પરેષાં સંબંધિત્વેન કૂરત્વાદ્યાવેશરૂપાઃ ક્રોધાદયશ્રેત્યુક્તલક્ષણાઃ પજ્ચાસ્ત્રવાઃ । “અથ” અથો

ટીકા :—“મિછત્તાવિરદિપમાદજોગકોધાદો” મિથ્યાત્ત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, યોગ અને કોધાદિ કષાય આસ્ત્રવના ભેટ છે. અંતરંગમાં જે વીતરાગ નિજાત્મતત્ત્વની અનુભૂતિ અને રૂચિ વિષે વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે અને બહારમાં અન્યના શુદ્ધાત્મતત્ત્વ વગેરે સમસ્ત દ્રવ્યોમાં વિપરીત અભિનિવેશ ઉત્પન્ન કરાવે છે; તેને મિથ્યાત્ત્વ કહે છે.

અંતરંગમાં નિજ પરમાત્મસ્વરૂપની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ સુખામૃતમાં જે રતિ (-લીનતા) તેનાથી વિલક્ષણ અને બાધ્ય-વિષયમાં અવ્રતરૂપ (અર્થાત् વ્રત ધારણા ન કરવાનો ભાવ) તે અવિરતિ છે.

અંતરંગમાં પ્રમાદરહિત શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિમાં ચલનરૂપ (યળપણરૂપ) અને બાધ્ય-વિષયમાં મૂળ અને ઉત્તરગુણોમાં મળ ઉત્પન્ન કરનાર તે પ્રમાદ છે.

નિશ્ચયથી પરમાત્મા નિષ્ક્રિય છે, તોપણ તેને વ્યવહારથી વીર્યાન્તરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન એવો, મન-વચન-કાયવર્ગણાને અવલંબનારો, કર્મવર્ગણાનું ગ્રહણ કરવામાં હેતુભૂત એવો આત્મપ્રદેશોનો જે પરિસ્પંદ હોય છે; તેને યોગ કહેવાય છે.

અંતરંગમાં પરમ-ઉપશમમૂર્તિ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસ્વત્ત્વાવી પરમાત્મ-સ્વરૂપમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર અને બાધ્ય-વિષયમાં અન્ય પદાર્થોના સંબંધથી કૂરતા આદિ આવેશરૂપ, તે કોધાદિ-કષાય છે.

એ રીતે, ઉપર કહેલા લક્ષણવાળા પાંચ આસ્ત્રો છે. ‘અથ’ હવે,

“વિણેયા” વિજ્ઞેયા જ્ઞાતવ્યાઃ। કતિભેદાસ્તે? “પણ પણ પણદસ તિય ચદુ કમસો ભેદા દુ” પञ્ચપञ્ચપञ્ચદશત્રિચતુર્ભેદાઃ ક્રમશો ભવત્તિ પુનઃ। તથાહિ “એયંતબુદ્ધદરસી વિવરીઓ બહ્ય તાવસો વિણાઓ। ઇન્દો વિય સંસઙ્ગદો મકંડિઓ ચેવ અણાણી॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતલક્ષણં પञ્ચવિધં મિથ્યાત્વમ्। હિંસાનૃતસ્તેયાબહ્યપરિગ્રહાકાઢ્ખારૂપેણાવિરતિરપિ પઞ્ચવિધા। અથવા મનઃસહિતપઞ્ચેન્દ્રિયપ્રવૃત્તિપૃથિવ્યાદિષ્ટકાયવિરાધનાભેદેન દ્વાદશવિધા। “વિકહા તહા કસાયા ઇન્દ્રિયણિદ્વા તહેવ પણયો ય। ચદુ ચદુ પણમેગેં હુંતિ પમાદાહુ પણણરસ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતકમેણ પઞ્ચદશ પ્રમાદાઃ। મનોવચનકાયવ્યાપારભેદેન ત્રિવિધો યોગઃ, વિસ્તરેણ પઞ્ચદશભેદો વા। ક્રોધમાનમાયાલોભેદેન કષાયાશ્રત્વારઃ, કષાયનોકષાયભેદેન પઞ્ચવિંશતિવિધા વા। એતે સર્વે ભેદાઃ કર્ય સમ્વન્ધિનઃ: “પુષ્ટસ્સ” પૂર્વસૂત્રોદિતભાવાસ્ત્વવસ્ત્રેત્યર્થઃ॥૩૦॥

અથ દ્રવ્યાસ્ત્વવસ્ત્રપુષ્ટયોત્તયતિ :—

‘વિણેયા’ એ જાણવા જોઈએ. તેના કેટલા ભેદ છે? “પણ પણ પણદસ તિય ચદુ કમસો ભેદા દુ” મિથ્યાત્વ આદિના અનુકૂમે પાંચ, પાંચ, પંદર, ત્રણ અને ચાર ભેદ છે.

તેનો વિસ્તાર :— (“એયંતબુદ્ધદરસી વિવરીઓ બહ્ય તાવસો વિણાઓ। ઇન્દો વિય સંસઙ્ગદો મકંડિઓ ચેવ અણાણી॥ બૌદ્ધમત એકાન્તમિથ્યાત્વી છે. યાશ્ચિક-બ્રહ્મ વિપરીતમિથ્યાત્વી છે, તાપસ વિનયમિથ્યાત્વી છે, ઈન્દ્રાચાર્ય સંશયમિથ્યાત્વી છે અને મશ્કરી અજ્ઞાનમિથ્યાત્વી છે.)”—એ ગાથામાં કહેલાં લક્ષણ પ્રમાણે પાંચ પ્રકારનું મિથ્યાત્વ છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહની આકંક્ષારૂપ અવિરતિ પણ પાંચ પ્રકારની છે, અથવા મનસહિત પાંચ ઈન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ અને પૃથ્વી આદિ છકાયની વિરાધનાના ભેદથી બાર પ્રકારની છે. “ચાર વિકથા, ચાર કષાય, પાંચ ઈન્દ્રિય, નિદ્રા એક અને સ્નેહ એક—એ રીતે પંદર પ્રમાદ કર્યા છે.”—એ ^૧ગાથામાં કર્યા પ્રમાણે પંદર પ્રમાદ છે. મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનો યોગ છે અથવા વિસ્તારથી પંદર પ્રકારનો યોગ છે. કોધ, માન, માયા અને લોભના ભેદથી કષાય ચાર છે; અથવા કષાય અને નોકષાયના ભેદથી પચીસ પ્રકારના છે. આ બધા ભેદ કોના છે? ‘પુષ્ટસ્સ’ પહેલી ગાથામાં કહેલાં ભાવાસ્ત્વના છે. ૩૦.

હવે, દ્રવ્યાસ્ત્વનું સ્વરૂપ કહે છે :—

૧. ગોમટસાર જીવકંડ ગાથા ૩૪.

ણાણાવરણાદીણં જોગં જં પુગલં સમાસવદિ।
દવ્યાસવો સ ણેઓ અણેયભેઓ જિણકુખાદો ॥૩૧॥

જ્ઞાનાવરણાદીનાં યોગં યત્ત પુદ્ગલં સમાસવતિ।
દ્રવ્યાસવઃ સઃ જ્ઞેયઃ અનેકભેદઃ જિનાખ્યાતઃ ॥૩૧॥

વ્યાખ્યા—“ણાણાવરણાદીણં” સહજશુદ્ધકેવળજ્ઞાનમભેદેન કેવળજ્ઞાનાદ્યનન્તરગુણાધાર-
ભૂતં જ્ઞાનશબ્દવાચ્યં પરમાત્માનં વા આવૃણોતીતિ જ્ઞાનાવરણં, તદાર્દ્યેષાં તાનિ જ્ઞાનાવરણાદીનિ
તેષાં જ્ઞાનાવરણાદીનાં “જોગં” યોગં “જં પુગલં સમાસવદિ” સ્નેહાભ્યક્તશરીરાણાં
ધૂલિરેણુસમાગમ ઇવ નિષ્કષાયશુદ્ધાત્મસંવિત્તિચુતજીવાનાં કર્મવર્ગણારૂપં યત્યુદ્ગલદ્રવ્યં
સમાસવતિ, “દવ્યાસઓ સ ણેઓ” દ્રવ્યાસવઃ સ વિજ્ઞેયઃ। “અણેયભેઓ” સ ચ
જ્ઞાનદર્શનાવરણીયવેદનીયમોહનીયાયુર્નાર્મગોત્રાન્તરાયસંજ્ઞાનામદ્ધૂલપ્રકૃતીનાં ભેદેન, તથૈવ “પણ

ગાથા ૩૧

ગાથાર્થ :—જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠ કર્મોને યોગં જે પુદ્ગલ આવે છે તેને
દ્રવ્યાસ્ત્રવ જાણવો; તે અનેક ભેદવાળો છે, એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે.

ટીકા :—‘ણાણાવરણાદીણ’ સહજ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાનને અથવા અભેદની અપેક્ષાએ
કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના આધારભૂત, જ્ઞાન શબ્દથી વાચ્ય પરમાત્માને જે આવૃત્ત કરે
અર્થાત् છાંકે તેને જ્ઞાનાવરણ કહે છે. તે જ્ઞાનાવરણ જેની આદિમાં છે તેવા જે
જ્ઞાનાવરણાદિ; તેમને ‘જોગ’ યોગં ‘જં પુગલં સમાસવદિ’ તેલ ચોપડેલ શરીરવાળાઓને
ધૂળના રજકણનો જેમ સમાગમ થાય છે, તેમ કષાયરહિત શુદ્ધાત્માના સંવેદનથી^૧ રહિત
જીવોને જે કર્મવર્ગણારૂપ પુદ્ગલનો આસ્ત્રવ થાય છે, ‘દવ્યાસઓ સ ણેઓ’ તેને દ્રવ્યાસ્ત્રવ
જાણવો. ‘અણેયભેઓ’ અને તે (દ્રવ્યાસ્ત્રવ) જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, મોહનીય,
આયુ, નામ, ગોત્ર તથા અંતરાય એ નામની આઠ મૂળપ્રકૃતિરૂપ ભેદથી, તથા “પણ ણવ

૧. શુદ્ધાત્માના સંવેદનરહિત મિથ્યાદિટિ જીવો છે; તેમની મુખ્યતાથી આ કથન છે.

જ્ઞાનાવરણ આદિકે યોગં, પુદ્ગલ આવૈ જિવકૈ ભોગં;
દ્રવ્યાસ્ત્રવ ભાષ્યો બહુ ભેદ, જિણવરદેવ, રહિત વચ્ચેદ. ૩૧.

ણવ દુ અદૃવીસા ચઉ તિયણવદી ય દોળણ પંચેવ। બાવળ્ણહીણ બિયસયપયડિવિણાસેણ હોંતિ તે સિદ્ધા ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણાષ્ટચત્વારિંશદધિકશતસંખ્યાપ્રમિતોત્તરપ્રકૃતિભેદેન તથા ચાસંખ્યેયલોકપ્રમિતપૃથિવીકાયનામકર્માદ્યુત્તરોત્તરપ્રકૃતિસ્રુપેણાનેકભેદ ઇતિ “જિણકખાદો” જિનખ્યાતો જિનપ્રણીત ઇત્યર્થ: ॥૩૧॥ એવમાસ્ત્રવ્યાખ્યાનગાથાત્રયેણ પ્રથમસ્થલં ગતમ् ।

અતઃ પરં સૂત્રદ્વયેન બન્ધવ્યાખ્યાનં ક્રિયતે । તત્ત્રાદૌ ગાથાપૂર્વાર્ધેન ભાવબન્ધમુત્તરાર્ધેન તુ દ્રવ્યબન્ધસ્વરૂપમાવેદયતિ :—

બજ્જાદિ કર્મ જેણ દુ ચેદણભાવેણ ભાવબંધો સો ।
કર્માદપદેસાણં અણણોણણપવેસણ ઇદરો ॥૩૨॥

બધ્યતે કર્મ યેન તુ ચેતનભાવેન ભાવબન્ધઃ સઃ ।
કર્માત્મપ્રદેશાનાં અન્યોન્યપ્રવેશનં ઇતર: ॥૩૨॥

દુ અદૃવીસા ચઉ તિયણવદી ય દોળણ પંચેવ। બાવળ્ણહીણ બિયસયપયડિવિણાસેણ હોંતિ તે સિદ્ધા ॥૧॥’ (પાંચ શાનાવરણીયની, નવ દર્શનાવરણીયની, બે વેદનીયની, અઠાવીસ મોહનીયની, ચાર આયુની, ત્રણણું નામની, બે ગોત્રની અને પાંચ અંતરાયની—એ રીતે એકસો અડતાળીસ પ્રકૃતિઓના નાશથી સિદ્ધ થાય છે.)”—એ ગાથામાં^૧ કહેલા કર્મથી એકસો અડતાળીસ ઉત્તર પ્રકૃતિરૂપ ભેદથી, અને અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ પૃથ્વીકાય-નામકર્મ આદિ ઉત્તરોત્તર પ્રકૃતિરૂપ ભેદથી અનેક ભેદવાળો છે, એમ ‘જિણકખાદો’ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે કહ્યું છે. ઉ૧.

આ રીતે, આસ્ત્રવના વ્યાખ્યાનની ત્રણ ગાથાઓથી પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, બે ગાથાઓથી બંધનું વ્યાખ્યાન કરે છે. તેમાં પ્રથમ ગાથાના પૂર્વાર્ધથી ભાવબંધ અને ઉત્તરાર્ધથી દ્રવ્યબંધનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ગાથા ઉ૨

ગાથાર્થ :—જે ચેતનભાવથી કર્મ બંધાય છે તે ભાવબંધ છે અને કર્મ તથા

૧. સિદ્ધભક્તિ ગાથા ૮.

જિસ ચેતન-પરિણામહ કર્મ, બંધિહૈ ભાવબંધ સો મર્મ;
આતમ-કર્મ-દેશ-પરવેશ, આપસ માહિ દ્રવ્ય યહ દેશ. ઉ૨.

व्याख्या—“बज्जदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबन्धो सो” बध्यते कर्म येन चेतनभावेन स भावबन्धो भवति। समस्तकर्मबन्धविध्वंसनसमर्थाखण्डैकप्रत्यक्षप्रतिभास-मयपरमचैतन्यविलासलक्षणज्ञानगुणस्य, अभेदनयेनानन्तज्ञानादिगुणाधारभूतपरमात्मनो वा संबन्धिनी या तु निर्मलानुभूतिस्तद्विपक्षभूतेन मिथ्यात्वरागादिपरिणितिरूपेण वाऽशुद्धचेतनभावेन परिणामेन बध्यते ज्ञानावरणादि कर्म येन भावेन स भावबन्धो भण्यते। “कम्मादपदेसाणं अण्णोण्णपवेसणं इदरो” कर्मात्मग्रदेशानामन्योन्य प्रवेशनमितरः। तेनैव भावबन्धनिमितेन कर्मग्रदेशानात्मग्रदेशानां च क्षीरनीरवदन्योन्यं प्रवेशनं संश्लेषो द्रव्यबन्ध इति॥३२॥

अथ तस्यैव बन्धस्य गाथापूर्वार्धेन प्रकृतिबन्धादिभेदचतुष्टयं कथयति, उत्तरार्धेन तु प्रकृतिबन्धादीनां कारणं चेति।

पयडिद्विदिअणुभागप्पदेसभेदादु चदुविधो बन्धो ।

जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो होंति ॥३३॥

आत्माना प्रदेशोनो परस्पर प्रवेश ते द्रव्यबंध छे.

टीका :—‘बज्जदि कम्मं जेण दु चेदणभावेण भावबन्धो सो’ जे चेतनभावथी कर्म बंधाय छे ते भावबंध छे. समस्त कर्मबंध नष्ट करवामां समर्थ, अभंड, एक प्रत्यक्ष प्रतिभासमय, परम चैतन्यविलास जेनुं लक्षण छे ऐवा ज्ञानगुणाना संबंधवाणी अथवा अभेदनयथी अनंतज्ञानादि गुणाना आधारभूत परमात्माना संबंधवाणी जे निर्मण अनुभूति, तेनाथी विरुद्ध मिथ्यात्व-रागादि परिणामित्रूप अथवा अशुद्ध चेतनभावस्वरूप जे परिणामथी ज्ञानावरणादि कर्म बंधाय छे, ते परिणाम भावबंध कहेवाय छे. ‘कम्मादपदेसाणं अण्णोण्णपवेसणं इदरो’ कर्म अने आत्माना प्रदेशोनो परस्पर प्रवेश थवो ते भीजो अर्थात् द्रव्यबंध छे. ते ज भावबंधना निमित्तथी कर्मना प्रदेशोनो अने आत्माना प्रदेशोनो, दूध अने पाणीनी जेम, एकभीजामां प्रवेश अर्थात् संश्लेष ते द्रव्यबंध छे. उ२.

हवे, गाथाना पूर्वार्धथी ते ज बंधना प्रकृतिबंध आदि चार भेदोनुं कथन करे छे अने उत्तरार्धथी तेमना कारणानुं कथन करे छे :—

प्रकृति प्रदेश रु थिति अनुभाग, थ्यारि भेद है बंध-विभाग;

योग करे परकति-परदेश, थिति-अनुभाग कृषाय-असेस. उउ.

પ્રકૃતિસ્થિતનુભાગપ્રદેશભેદાત् તુ ચતુર્વિધિઃ બન્ધઃ ।
યોગાત् પ્રકૃતિપ્રદેશૌ સ્થિતનુભાગૌ કષાયતઃ ભવતઃ ॥૩૩॥

વાખ્યા—“પયડિદ્વિદિઅણુભાગપ્રદેસભેદાદુ ચતુર્વિધો બન્ધો” પ્રકૃતિસ્થિતનુભાગ-પ્રદેશભેદાચતુર્વિધો બન્ધો ભવતિ । તથાહિ—જ્ઞાનાવરણીયસ્ય કર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? દેવતામુખવસ્ત્રમિવ જ્ઞાનપ્રચારનતા । દર્શનાવરણીયસ્ય કા પ્રકૃતિઃ ? રાજદર્શનપ્રતિષેધક-પ્રતીહારવરદર્શનપ્રચારનતા । સાતાસતવેદનીયસ્ય કા પ્રકૃતિઃ ? મધુલિમખઙ્ઘધારાસ્વાદ-નવદલ્પસુખબહુદુઃખોત્પાદકતા । મોહનીયસ્સ કા પ્રકૃતિઃ ? મદ્યપાનબદ્ધેયોપાદેય-વિચારવિકલતા । આયુઃકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? નિગડવદ્ગત્યન્તરગમનનિવારણતા । નામકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? ચિત્રકારપુરુષવન્નાનારૂપકરણતા । ગોત્રકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? ગુરુલઘુભાજન-કારકુભ્રકારવદુચ્ચનીચગોત્રકરણતા । અન્તરાયકર્મણઃ કા પ્રકૃતિઃ ? ભાણગારિક-વદાનાદિવિઘ્નકરણતેતિ । તથાચોકતં—“પદપદિહારસિમજ્ઞાહલિચિત્તકુલાલભંડયારીણં । જહ

ગાથા ઉત્ત

ગાથાર્થ :—પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશ—એ ભેદથી બંધ ચાર પ્રકારનો છે; યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશબંધ થાય છે અને કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

ટીકા :—‘પયડિદ્વિદિઅણુભાગપ્રદેસભેદાદુ ચતુર્વિધો બન્ધો’ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, અનુભાગ અને પ્રદેશના ભેદથી બંધ ચાર પ્રકારનો છે, તેનો વિસ્તાર :—જ્ઞાનાવરણકર્મનો સ્વભાવ શો છે? જેમ પડદો દેવના મુખને ઢાંકી દે છે, તેમ જ્ઞાનાવરણકર્મ જ્ઞાનને ઢાંકી દે છે. દર્શનાવરણ કર્મનો સ્વભાવ શો છે? રાજાના દર્શનમાં પ્રતિહારી જેમ રોકે છે, તેમ દર્શનાવરણકર્મ દર્શનમાં અટકાયત કરે છે. શાતા અને અશાતા વેદનીયનો સ્વભાવ શો છે? મધ્યથી લિપ્ન તલવારની ધાર ચાટવાથી જેમ થોડું સુખ અને ધાંશું દુઃખ થાય છે, તેમ વેદનીયકર્મ અદ્ય સુખ અને અધિક દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. મોહનીયનો સ્વભાવ શો છે? મદ્યપાનની જેમ હેય-ઉપાદેય પદાર્થના વિચારમાં વિકળતા. આયુષ્યકર્મનો સ્વભાવ શો છે? બેડીની પેઠે એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં જતાં રોકવું તે. નામકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ચિત્રકારની પેઠે અનેક પ્રકારનાં રૂપ કરવાં તે. ગોત્રકર્મનો સ્વભાવ શો છે? નાનાં-મોટાં વાસણ બનાવનાર કુંભારની જેમ ઉચ્ચ કે નીચ ગોત્ર કરવાં તે. અંતરાયકર્મનો સ્વભાવ શો છે? ભંડારીની પેઠે દાનાદિ કાર્યમાં વિધ કરવું તે. કહ્યું છે કે :—“પટ, પ્રતિહાર-દ્વારપાળ, તલવાર, મધ, બેડી, ચિત્રકાર, કુંભાર અને ભંડારી;—એ આઠેનો જેવો સ્વભાવ

एदेसिं भावा तहवि य कम्मा मुणेयवा ॥१॥” इति दृष्टान्ताष्टकेन प्रकृतिबन्धो ज्ञातव्यः । अजागोमहिष्यादिदुग्धानां प्रहरद्यादिस्वकीयमधुररसावस्थानपर्यन्तं यथा स्थितिर्भण्यते, तथा जीवप्रदेशेष्वपि यावत्कालं कर्मसम्बन्धेन स्थितिस्तावत्कालं स्थितिबन्धो ज्ञातव्यः । यथा च तेषामेव दुग्धानां तारतम्येन रसगतशक्तिविशेषोऽनुभागो भण्यते तथा जीवप्रदेश-स्थितकर्मस्कन्धानामपि सुखदुःखदानसमर्थशक्तिविशेषोऽनुभागबन्धो विज्ञेयः । सा च धातिकर्मसम्बन्धिनी शक्तिर्लतादार्वस्थिपाषाणभेदेन^१ चतुर्धा । तथैवाशुभधातिकर्मसम्बन्धिनी निम्बकाज्जीरविषहालाहलस्तपेण, शुभाधातिकर्मसम्बन्धिनी पुनर्गुडखण्डशर्करामृतस्तपेण चतुर्धा भवति । एकैकात्मप्रदेशे सिद्धानन्तैकभागसंख्या अभव्यानंतंगुणग्रमिता अनंतानंतपरमाणवः प्रतिक्षणबंधमायांतीति प्रदेशबंधः । इदानीं बंधकारणं कथ्यते । “जोगा पयडिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति ।” योगात्कृतिप्रदेशौ, स्थित्यनुभागौ कषायतो भवत इति ।

ઇ, તેવો જ કમથી જ્ઞાનાવરણ આદિ આઠે કર્મોનો સ્વભાવ જાણવો.” એ આઠ દેખાંતથી પ્રકૃતિબંધ જાણવો.

બકરી, ગાય, ભેંસ આદિના દૂધમાં જેવી રીતે બે પહોર વગેરે સુધી પોતાના મધુર રસમાં રહેવાની કાળની મર્યાદા છે તેને સ્થિતિ કહેવાય છે, તેમ જીવના પ્રદેશોમાં જેટલા કાળ સુધી કર्मસંબંધરૂપે સ્થિતિ છે, તેટલા કાળને સ્થિતિબંધ જાણવો.

જેવી રીતે તેમનાં જ દૂધમાં તારતમ્યપણે રસસંબંધી શક્તિવિશેષને (ચીકાશ, મીઠાશને) અનુભાગ કહેવામાં આવે છે, તેવી રીતે જીવના પ્રદેશો ઉપર રહેલા કર્મના સ્કંધોમાં પણ સુખ કે દુઃખ દેવાની શક્તિવિશેષને અનુભાગબંધ જાણવો. ધાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી તે શક્તિ વેલ, કાણ, હાડકાં અને પથ્થરના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. તેવી જ રીતે અશુભ અધાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ નીમ, કાળીજરી, વિષ તથા હાલાહલરૂપના ભેદથી ચાર પ્રકારની છે, અને શુભ અધાતીકર્મ સાથે સંબંધ રાખનારી શક્તિ ગોળ, ખાડ, સાકર અને અમૃતરૂપ ચાર પ્રકારની છે.

આત્માના એકેક પ્રદેશ ઉપર સિદ્ધોના અનંતમા ભાગપ્રમાણ અને અભવ્ય જીવોની સંખ્યાથી અનંતગુણા એવા અનંતાનંત પરમાણુઓ પ્રત્યેક ક્ષણે બંધ પામે છે, તે પ્રદેશબંધ છે.

હવે, બંધનું કારણ કહે છે. ‘જોગા પયડિપદેસા ઠિદિઅણુભાગા કસાયદો હુંતિ ।’ યોગથી પ્રકૃતિ અને પ્રદેશ તથા કષાયથી સ્થિતિ અને અનુભાગબંધ થાય છે.

તथાહિ—નિશ્ચયેન નિષ્ક્રિયાણમપિ શુદ્ધાત્મપ્રદેશાનાં વ્યવહારેણ પરિસ્પંદનહેતુરોગઃ, તસ્માત્પ્રકૃતિપ્રદેશબન્ધદ્વયં ભવતિ। નિર્દોષપરમાત્મભાવનાપ્રતિબન્ધકક્રોધાદિકષાયોદયાત્ સ્થિત્યનુભાગબન્ધદ્વયં ભવતીતિ। આસ્ત્રવે બન્ધે ચ મિથ્યાત્વાવિરત્યાદિકારણાનિ સમાનાનિ, કો વિશેષઃ? ઇતિ ચેત્, નૈવ; પ્રથમક્ષણે કર્મસ્કંધાનામાગમનમાસ્ત્રવઃ, આગમનાનન્તરં દ્વિતીયક્ષણાદૌ જીવપ્રદેશેષ્વસ્થાનં બંધ ઇતિ ભેદઃ। યત એવ યોગકષાયાદ્બંધચતુષ્ટયં ભવતિ તત એવ બંધવિનાશાર્થ યોગકષાયત્યાગેન નિજશુદ્ધાત્મનિ ભાવના કર્તવ્યેતિ તાત્પર્યમ् ॥૩૩॥ એવં બંધવ્યાખ્યાનેન સૂત્રદ્વયેન દ્વિતીયં સ્થલં ગતમ् ।

અત ઊર્ધ્વ ગાથાદ્વયેન સંવરપદાર્થઃ કથ્યતે। તત્ત્વ પ્રથમગાથાયાં ભાવસંવરદ્રવ્યસંવરસ્વરૂપં નિરૂપયતિ :—

**ચેદણપરિણામો જો કર્મસ્સાસવળિરોહણે હેદૂ ।
સો ભાવસંવરો ખલુ દવ્વાસવરોહણે અણ્ણો ॥૩૪॥**

વિસ્તાર :—નિશ્ચયથી નિષ્ક્રિય એવા શુદ્ધાત્માના પ્રદેશોના વ્યવહારથી પરિસ્પંદનું કારણ યોગ છે, તેનાથી પ્રકૃતિબંધ અને પ્રદેશબંધ—એ બે પ્રકારના બંધ થાય છે. નિર્દોષ પરમાત્મભાવનાના પ્રતિબંધક કોધાદિ કષાયના ઉદ્યથી સ્થિતિબંધ અને અનુભાગબંધ—એ બે બંધ થાય છે.

શંકા :—આસ્ત્રવ અને બંધ થવામાં મિથ્યાત્વ, અવિરતિ આદિ કારણો સમાન છે, તો આસ્ત્રવ અને બંધમાં તફાવત શું છે? ઉત્તર :—એ પ્રમાણે નથી. પ્રથમ ક્ષણમાં કર્મસ્કંધોનું જે આગમન છે તે આસ્ત્રવ છે અને આગમન પછી બીજી વગેરે ક્ષણોમાં જીવના પ્રદેશોમાં તે સ્કંધોનું રહેવું તે બંધ છે, એ પ્રમાણે (આસ્ત્રવ અને બંધમાં) તફાવત છે.

કારણ કે, યોગ અને કષાયથી ચાર પ્રકારના બંધ થાય છે, માટે બંધનો નાશ કરવા યોગ અને કષાયનો ત્યાગ કરીને નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના કરવી તે તાત્પર્ય છે. ઉત્ત.

આ પ્રમાણે બંધના વ્યાખ્યાનથી બે ગાથાઓ વડે, બીજું સ્થળ પૂરું થયું.

હવે, આગળ બે ગાથાઓ વડે સંવર પદાર્થનું કથન કરવામાં આવે છે. ત્યાં પ્રથમ

આસ્ત્રવકે રોક્ષણકું ભાવ આત્મકો, સો સંવર ભાવ;

પુદ્ગલકર્મ રૂકૈ સો જાનિ સંવર દ્રવ્ય, નામ સો માંનિ. ૩૪.

चेतनपरिणामः यः कर्मणः आस्त्रवनिरोधने हेतुः ।
सः भावसंवरः खलु द्रव्यास्त्रवरोधनः अन्यः ॥३४॥

ब्याख्या—“चेदणपरिणामो जो कम्मस्सास्त्रवणिरोहणे हेदू सो भावसंवरो खलु” चेतनपरिणामो यः, कथंभूतः? कर्मास्त्रवनिरोधने हेतुः स भावसंवरो भवति खलु निश्चयेन। “द्रव्यास्त्रवरोहणे अण्णो” द्रव्यकर्मास्त्रवनिरोधने सत्यन्यो द्रव्यसंवर इति। तथ्या—निश्चयेन स्वतः सिद्धत्वात्परकारणनिरपेक्षः, स चैवाविनश्वरत्वान्त्रित्यः परमोद्योतस्वभावत्वात्स्वपरग्रकाशनसमर्थः, अनाद्यनन्तत्वादादिमध्यान्तमुक्तः, दृष्ट-श्रुतानुभूतभोगाकांक्षास्त्रपनिदानवन्धादिसमस्तरागादिविभावमलरहितत्वादत्यन्तनिर्मलः, परम-चैतन्यविलासलक्षणत्वादुच्छलननिर्भरः, स्वाभाविकपरमानन्दैकलक्षणत्वात्परमसुखमूर्तिः, निरास्त्रवसहजस्वभावत्वात्सर्वकर्मसंवरहेतुरित्युक्तलक्षणः परमात्मा तत्त्वभावभावेनोत्पन्नो योऽसौ

गाथामां भावसंवर॑ अने द्रव्यसंवरनुं^१ स्वरूप कहे छे :—

गाथा ३४

गाथार्थ :—आत्मानो जे परिणाम कर्मना आस्त्रवने रोकवामां कारण छे, तेने भावसंवर कहे छे अने जे द्रव्यास्त्रवनुं रोकावुं ते द्रव्यसंवर छे.

टीका :—‘चेदणपरिणामो जो कम्मस्सास्त्रवणिरोहणे हेदू सो भावसंवरो खलु’ जे चेतन परिणाम, केवो? कर्मना आस्त्रवने रोकवामां कारण छे ते, खरेखर निश्चयथी भावसंवर छे. ‘द्रव्यास्त्रवरोहणे अण्णो’ द्रव्यकर्मना आस्त्रवनो निरोध थतां भीजो द्रव्यसंवर थाय छे. ते आ रीते छे :—निश्चयथी स्वतःसिद्ध होवाथी अन्य कारणानी अपेक्षारहित, अविनश्वर होवाथी नित्य, परम प्रकाशरूप स्वभाव होवाथी स्वपरने प्रकाशवामां समर्थ, अनादि-अनंत होवाथी आदि, मध्य अने अंतरहित, दृष्ट, श्रुत अने अनुभवेला भोगोनी आकंक्षारूप निदानबंधादि समस्त रागादि विभावमणथी रहित होवाने लीघे अत्यंत निर्मण, परमचैतन्यविलासरूप लक्षण होवाथी चिद्गुणित्वान्तर्थी (चैतन्यना उिधणवाथी) भरपूर, स्वाभाविक परमानन्द एक लक्षण होवाथी परमसुखनी मूर्ति, आस्त्रवरहित सहज स्वभाव होवाथी सर्व कर्मोनो संवर

^१ भावसंवर अने द्रव्यसंवरनी शरुआत चतुर्थ गुणस्थानथी थाय छे; अने यौद्धमे गुणस्थाने आस्त्रवनो सर्वथा अभाव थतां सर्वसंवर होय छे.

શુદ્ધચેતનપરિણામઃ સ ભાવસંવરો ભવતિ। યस્તુ ભાવસંવરાત્કારણભૂતાદુત્પન્નઃ કાર્યભૂતો નવતરદ્રવ્યકર્માગમનાભાવઃ સ દ્રવ્યસંવર ઇત્યર્�ઃ।

अथ संવરવिषयનયવિભાગः कથતे। तथाहि—मिथ्यादृष्ट्यादिक्षीणકषाय-પર्यन्तમुर्युपरि मन्दत्वात्तारतम्येन तावदशुद्धनिश्चयो वर्तते। तस्य मध्ये पुनर्गुणस्थानभेदेन शुभाशुभशुद्धानुष्ठानसूपउपयोगत्रयव्यापारस्तिष्ठति। तदुच्यते—मिथ्यादृष्टिसासादनमिश्र-गुणस्थानेषूपर्युपरि मन्दत्वेनाशुभोपयोगो वर्तते, ततोऽप्यसंयतसम्यगदृष्टिश्रावકप्रमत्तसंयतेषु पारम्पर्येण शुद्धोपयोगसाधक उपर्युपरि तारतम्येन शुभोपयोगो वर्तते, तदनन्तरमप्रमत्तादि-

કરવामां કારણ—આવां લક્ષણોવાળો પરમાત્મા^૧ છે. તેના સ્વભાવભાવથી^૧ ઉત્પન્ન જે શુદ્ધચેતનપરિણામ છે તે ભાવસંવર છે. અને જે, કારણરૂપ ભાવસંવરથી ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યરૂપ નવાં દ્રવ્યકર્માના આગમનનો અભાવ, તે દ્રવ્યસંવર છે.

હવે, સંવરના વિષયમાં નયવિભાગનું કથન કરે છે :—મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનથી માંડીને ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાન સુધી ઉપર ઉપર મંદપણું હોવાથી તારતમ્યતાથી અશુદ્ધ નિશ્ચય વર્તે છે. તેમાં ગુણસ્થાનના ભેદથી શુભ, અશુભ અને શુદ્ધ અનુષ્ઠાનરૂપ (આચરણરૂપ) ત્રણ પ્રકારના ઉપયોગનો વ્યાપાર હોય છે. તે કહેવામાં આવે છે—મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન અને મિશ્ર—એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં ઉપર ઉપર મંદપણે અશુભ ઉપયોગ હોય છે. તેનાથી આગળ અસંયત સમ્યગદૃષ્ટિ, શ્રાવક અને પ્રમત્તસંયત એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં^૨ પરંપરાએ શુદ્ધોપયોગનો સાધક ઉપર ઉપર તારતમ્યતાથી શુભોપયોગ હોય છે. ત્યારપણી અપ્રમત્તથી

૧. શુદ્ધચેતન્યસ્વરૂપ ત્રિકાળધૂવજ્ઞાયકસ્વભાવ આત્મા જે શ્રી સમયસાર ગાથા ૬ માં કહ્યો છે, તેની આ વિસ્તારમય વ્યાખ્યા છે. તે ત્રિકાળ શુદ્ધસ્વરૂપ સદા આશ્રય કરવા યોગ્ય હોવાથી સર્વ પ્રકારે ઉપાદેય છે.

૨. જ્યાં ચારિત્રગુણની આંશિક શુદ્ધ હોય ત્યાં તેની સાથે વર્તતા શુભોપયોગને પરંપરાએ શુદ્ધોપયોગનો સાધક કહેવામાં આવે છે. ચોથે, પાંચમે અને છદ્રે ગુણસ્થાને તેની ભૂમિકા અનુસાર શુદ્ધ હોય છે. જુઓ, છદ્રા ગુણસ્થાન ધારક મુનિસંબંધી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૫-૨૪૬ બન્ને આચાર્યોની ટીકા.

શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૨૪૭ની શ્રી જ્યસેનાચાર્યદીવ કૃત ટીકામાં મુનિની અપેક્ષાએ ‘શુદ્ધોપયોગસાધકે શુભોપયોગ’ શબ્દો કહ્યા છે. અહીં (શ્રી દ્રવ્યસંગ્રહની ટીકામાં) તો ચોથે, પાંચમે અને છદ્રે—એમ ત્રણ ગુણસ્થાને ‘શુદ્ધોપયોગસાધક શુભોપયોગ’ કહેલ છે; તેથી તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ ત્રણ ગુણસ્થાને આંશિક શુદ્ધ પરિણાત્મિ હોય જ છે; કારણ કે જ્યાં આંશિક શુદ્ધ ન હોય ત્યાં વર્તતા શુભોપયોગમાં શુદ્ધોપયોગના સાધકપણાનો આરોપ પણ ઘટતો નથી.

ક્ષીણકષાયપર્યન્તं જગ્ન્યમધ્યમોત્કૃષ્ટભેદેન વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનયસૂપશુદ્ધોપયોગો વર્તતે। તત્ત્વેવં, મિથ્યાદૃષ્ટિગુણસ્થાને તાવત् સંવરો નાસ્તિ, સાસાદનાદિગુણસ્થાનેષુ “સોલસપણવીસણભં દસચઉછકેક્બન્ધવોછિણા। દુગતીસચદુરપુષ્વેપણસોલસ જોગિણો એકો ૧૧” ઇતિ બન્ધવિચ્છેદત્રિભડીકથિતક્રમેણોપર્યુપરિ ગ્રકર્ષેણ સંવરો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ। અશુદ્ધનિશ્ચયમધ્યે મિથ્યાદૃષ્ટિદિગુણસ્થાનેષુપ્યોગત્રયં વ્યાખ્યાતં, તત્ત્રાશુદ્ધનિશ્ચયે શુદ્ધોપયોગઃ કર્થં ઘટતે? ઇતિ ચેત્તત્રોત્તરં—શુદ્ધોપયોગે શુદ્ધબુદ્ધૈક્સ્વભાવો નિજાત્મા ધ્યેયસ્તિષ્ઠતિ તેન કારણેન શુદ્ધધ્યેયત્વાચુદ્ધાવલમ્બનત્વાચુદ્ધાત્મસવરૂપસાધકત્વાચ શુદ્ધોપયોગો ઘટતે। સ ચ સંવરશબ્દવાચ્યઃ શુદ્ધોપયોગઃ સંસારકારણભૂતમિથ્યાત્વરાગાદયશુદ્ધપર્યાયવદશુદ્ધો ન ભવતિ તથૈવ ફલભૂતકેવલજ્ઞાનલક્ષણ શુદ્ધપર્યાયવત् શુદ્ધોઽપિ ન ભવતિ કિન્તુ તાભ્યામશુદ્ધશુદ્ધપર્યાયાભ્યાં વિલક્ષણં શુદ્ધાત્માનુભૂતિસૂપનિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકં મોક્ષકારણમેકદેશવ્યક્તિસૂપમેકદેશનિરાવરણં ચ તૃતીયમવસ્થાન્તરંભણ્યતે।

ક્ષીણકષાય સુધીના છ ગુણસ્થાનોમાં જગ્ન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ભેદથી વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધનયરૂપ શુદ્ધોપયોગ હોય છે. ત્યાં મિથ્યાદૃષ્ટિ (પ્રથમ) ગુણસ્થાનોમાં તો સંવર હોતો નથી, સાસાદન વગેરે ગુણસ્થાનોમાં ‘મિથ્યાદૃષ્ટિ પ્રથમ ગુણસ્થાનમાં સોળ પ્રકૃતિ, બીજામાં પચીસ, ત્રીજામાં શૂન્ય, ચોથામાં દસ, પાંચમામાં ચાર, છાણામાં છ, સાતમામાં એક, આઠમામાં બે, ત્રીસ અને ચાર, નવમામાં પાંચ, દસમામાં સોળ અને સયોગકેવળી (તેરમા)માં એક પ્રકૃતિની બંધ વ્યુચ્છિતિ થાય છે.’^૧ આ રીતે બંધવિચ્છેદ ત્રિભંગીમાં કહ્યા પ્રમાણે ક્રમથી ઉપર અધિકતાથી સંવર જાણવો.

શંકા :—અશુદ્ધનિશ્ચયમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ આદિ ગુણસ્થાનોમાં (અશુભ, શુભ અને શુદ્ધ) ત્રણ ઉપયોગનું વ્યાખ્યાન કર્યું; ત્યાં અશુદ્ધનિશ્ચયમાં શુદ્ધોપયોગ કેવી રીતે ઘટે છે? ઉત્તર :—શુદ્ધોપયોગમાં શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી નિજાત્મા ધ્યેય હોય છે; તે કારણે શુદ્ધ ધ્યેયવાળો હોવાથી, શુદ્ધ અવલંબનવાળો હોવાથી અને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપનો સાધક હોવાથી શુદ્ધોપયોગ સિદ્ધ થાય છે. અને તે ‘સંવર’ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગ સંસારના કારણભૂત મિથ્યાત્વ રાગાદિ અશુદ્ધપર્યાયની જેમ અશુદ્ધ નથી હોતો તથા તેના ફળરૂપ કેવળજ્ઞાનરૂપ શુદ્ધપર્યાયની જેમ શુદ્ધ પણ નથી હોતો, પરંતુ તે અશુદ્ધ અને શુદ્ધ (બન્ને) પર્યાયોથી વિલક્ષણ, શુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક, મોક્ષના કારણભૂત, એકદેશ પ્રગટ, એકદેશ આવરણરહિત—એવી ત્રીજી અવર્થારૂપ કહેવાય છે.

કશ્ચિતદાહ—કેવળજ્ઞાનં સકળનિરાવરણં શુદ્ધં તસ્ય કારણેનાપિ સકળનિરાવરણેન શુદ્ધેન ભાવ્યમ्, ઉપાદાનકારણસટૂશં કાર્ય ભવતીતિ વચનાત्। તતોત્તરં દીયતે—યુક્તમુક્તં ભવતા પરં કિન્તુપાદાનકારણમાપિ ષોડશવર્ણિકાસુવર્ણકાર્યસ્યાધસ્તનવર્ણિકોપાદાનકારણવત्, મૃન્મયકલશકાર્યસ્ય મૃત્યિણદસ્થાસકોશકુશ્લોપાદાનકારણવદિતિ ચ કાયદિકદેશેન ભિન્ન ભવતિ। યદિ પુનરેકાન્તેનોપાદાનકારણસ્ય કાર્યેણ સહાભેદો ભેદો વા ભવતિ, તર્હિ પૂર્વોક્તસુવર્ણમૃત્યિકાદૃષ્ટાન્તદ્વયવત્કાર્યકારણભાવો ન ઘટને। તતઃ કિં સિદ્ધં? એકદેશેન નિરાવરણત્વેન ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનલક્ષણમેકદેશવ્યક્તિરૂપં વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનયેન સંવરશલ્બવાચ્યં શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપં મુક્તિકારણં ભવતિ। યદ્ય લદ્ધ્યપર્યાપ્તસૂક્ષ્મનિગોદજીવે નિત્યોદ્ધ્યાટં નિરાવરણં જ્ઞાનં શ્રૂયતે તદપિ સૂક્ષ્મનિગોદસર્વજઘન્યક્ષયોપશમાપેક્ષયા નિરાવરણં, ન ચ સર્વથા। કસ્માદિતિ ચેત્? તદાવરણે જીવાભાવઃ પ્રાણોતિ। વસ્તુત ઉપરિતનક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનાપેક્ષયા કેવળજ્ઞાનાપેક્ષયા ચ તદપિ સાવરણં, સંસારિણાં ક્ષાયિકજ્ઞાનાભાવાચ્ય ક્ષાયોપશમિકમેવ। યદિ

કોઈ શંકા કરે છે :—કેવળજ્ઞાન સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ છે તો તેનું કારણ પણ સમસ્ત આવરણરહિત શુદ્ધ હોવું જોઈએ, કારણ કે ‘ઉપાદાનકારણ જેવું કાર્ય હોય છે,’ એવું શાસ્ત્રનું વચન છે. તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે :—આપે જે કહ્યું તે તો યોગ્ય છે, પરંતુ ઉપાદાનકારણ પણ કાર્યથી એકદેશ ભિન્ન હોય છે; જેમ સોળવલા સુવર્ણરૂપ કાર્યનું નીચેની અવસ્થાવાળા (પંદરવલાદિરૂપ) સુવર્ણરૂપ ઉપાદાનકારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે અને જેમ માટીના કળશરૂપ કાર્યનું માટીના પિંડ-સ્થાસ-કોશ-કુશુલરૂપ ઉપાદાનકારણ એકદેશ ભિન્ન હોય છે તેમ. જો એકાન્તે ઉપાદાનકારણનો કાર્યની સાથે અભેદ કે ભેદ હોય તો પૂર્વોક્ત સુવર્ણ અને માટીના બે દેખાંતની જેમ કાર્યકારણભાવ સિદ્ધ થાય નહિ. આથી, શું સિદ્ધ થયું? (એમ, સિદ્ધ થયું કે) એકદેશ-નિરાવરણ હોવાથી, ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળું, એકદેશ-પ્રગટરૂપ, વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનયે ‘સંવર’ શબ્દથી વાચ્ય શુદ્ધોપયોગસ્વરૂપ (શુદ્ધોપયોગનું સ્વરૂપ) મુક્તિનું કારણ થાય છે. અને જે લભ્ય-અપર્યાપ્તક સૂક્ષ્મનિગોદિયા જીવમાં નિત્ય ઉધાડરૂપે આવરણરહિત જ્ઞાન સાંભળવામાં આવે છે, તે પણ સૂક્ષ્મનિગોદના સર્વજઘન્ય ક્ષયોપશમની અપેક્ષાથી નિરાવરણ છે, સર્વથા આવરણરહિત નથી. શંકા :—તે આવરણરહિત કેમ રહે છે? ઉત્તર :—જો તે જગ્યન્ય જ્ઞાનનું પણ આવરણ થાય, તો જીવનો અભાવ પ્રાપ્ત થાય. વાસ્તવિક રીતે તો ઉપરના ક્ષયોપશમ-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અને કેવળજ્ઞાનની અપેક્ષાએ તે જ્ઞાન પણ આવરણસહિત છે અને સંસારી જીવને ક્ષાયિકજ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી (તે

પુનર્લોચનપટલસ્યૈકદેશનિરાવરણવત્કેવળજ્ઞાનાંશરૂપં ભવતિ તર્હિ તેનૈકદેશેનાપિ
લોકાલોકપ્રત્યક્ષતાં પ્રાપ્તોતિ, ન ચ તથા દૃશ્યતે। કિન્તુ પ્રચુરમેઘપ્રચ્છાદિતાદિત્યબિમ્બ-
વન્નિવિડલોચનપટલવદ્વા સ્તોકં પ્રકાશયતીત્વર્થ: ।

અય ક્ષયોપશમલક્ષણં કથ્યતે—સર્વપ્રકારેણાત્મગુણપ્રચ્છાદિકા: કર્મશક્તયઃ
સર્વધાતિસ્પર્દ્ધકાનિ ભણ્યન્તે, વિવક્ષિતૈકદેશેનાત્મગુણપ્રચ્છાદિકા: શક્તયો દેશધાતિસ્પર્દ્ધકાનિ
ભણ્યન્તે, સર્વધાતિસ્પર્દ્ધકાનામુદ્યભાવ એવ ક્ષયસ્તેષામેવાસ્તિત્વમુપશમ ઉચ્ચતે
સર્વધાત્યુદ્યાભાવલક્ષણક્ષયેણ સહિત ઉપશમ: તેષામેકદેશધાતિસ્પર્દ્ધકાનામુદ્યશેત્તિ સમુદાયેન
ક્ષયોપશમો ભણ્યતે। ક્ષયોપશમે ભવ: ક્ષયોપશમિકો ભાવ: । અથવા દેશધાતિસ્પર્દ્ધકોદ્યે સતિ
જીવ એકદેશેન જ્ઞાનાદિગુણ લભતે યત્તે સ ક્ષયોપશમિકો ભાવ: । તેન કિં સિદ્ધં ?
પૂર્વોક્તસૂક્ષ્મનિગોદજીવે જ્ઞાનાવરણીયદેશધાતિસ્પર્દ્ધકોદ્યે સત્યેકદેશેન જ્ઞાનગુણ લભ્યતે તેન
કારણેન તત્ત્વ ક્ષયોપશમિકં જ્ઞાનં, ન ચ ક્ષાયિકં, કસ્માદેકદેશોદ્યસદ્વાવાદિતિ ।

જ્ઞાન) ક્ષયોપશમિક જ છે. જો નેત્રપટલના એકદેશ નિરાવરણની જેમ (અર્થાત્ નેત્રપટલ
થોડું ખુલ્લું હોય તેની માફક) કેવળજ્ઞાનના અંશરૂપ તે જ્ઞાન હોય તો તે એકદેશથી
પણ લોકાલોકનું પ્રત્યક્ષપણું થાત; પણ એમ તો જોવામાં આવતું નથી. પરંતુ ખૂબ
વાદળાંઓથી આચ્છાદિત સૂર્યના બિંબની જેમ અથવા નિબિડ નેત્રપટલની જેમ તે
નિગોદિયાનું જ્ઞાન થોડું જાણો છે, એમ તાત્પર્ય છે.

હવે, ક્ષયોપશમનું લક્ષણ કહે છે—સર્વ પ્રકારે આત્માના ગુણોનું આચ્છાદન કરનાર
કર્મની શક્તિઓને ‘સર્વધાતી સ્પર્દ્ધકો’ કહે છે અને વિવક્ષિત એકદેશથી આત્માના ગુણોનું
આચ્છાદન કરનાર કર્મની શક્તિઓને ‘દેશધાતી સ્પર્દ્ધકો’ કહે છે. સર્વધાતી સ્પર્દ્ધકોના
ઉદ્યના અભાવને જ ક્ષય અને તેમની જ સત્રૂપ અવસ્થાને ઉપશમ કહે છે. સર્વધાતી
સ્પર્દ્ધકોનો ઉદ્યાભાવી ક્ષય સહિત ઉપશમ અને તેમના એકદેશધાતી સ્પર્દ્ધકોનો ઉદ્ય—
એ રીતે એ ત્રણેના સમુદાયથી ક્ષયોપશમ કહેવામાં આવે છે. ક્ષયોપશમમાં હોય તેને
ક્ષયોપશમિકભાવ કહે છે અથવા દેશધાતી સ્પર્દ્ધકોનો ઉદ્ય હોતાં જીવ એકદેશ જ્ઞાનાદિ
ગુણ પ્રાપ્ત કરે છે, તે ક્ષયોપશમિક ભાવ છે. તેનાથી શું સિદ્ધ થયું? પૂર્વોક્ત સૂક્ષ્મનિગોદના
જીવમાં જ્ઞાનાવરણકર્મના દેશધાતી સ્પર્દ્ધકોનો ઉદ્ય હોતાં એકદેશે જ્ઞાનગુણ પ્રાપ્ત હોય છે
તે કારણે તે ક્ષયોપશમિકજ્ઞાન છે, ક્ષાયિકજ્ઞાન નથી. શા માટે? કારણ કે, ત્યાં કર્મના
એકદેશ ઉદ્યનો સદ્ભાવ છે.

अयमत्रार्थः—यद्यपि पूर्वोक्तं शुद्धोपयोगलक्षणं क्षायोपशमिकं ज्ञानं मुक्तिकारणं भवति तथापि ध्यातृपुरुषेण यदेव नित्यसकलनिरावरणमखण्डैकसकलविमलकेवलज्ञानलक्षणं परमात्मस्वरूपं तदेवाहं, न च खण्डज्ञानरूप, इति भावनीयम्। इति संवरतत्त्वब्याख्यानविषये नयविभागो ज्ञातव्य इति ॥३४॥

अथ संवरकारणभेदान् कथयतीत्येका पातनिका, द्वितीया तु कैः कृत्वा संवरो भवतीति पृष्ठे प्रत्युत्तरं ददातीति पातनिकाद्यं मनसि धृत्वा सूत्रमिदं प्रतिपादयति भगवान्—

वदसमिदीगुत्तीओ धर्माणुपेहा परीषहजओ य ।
चारित्तं बहुभेया णायवा भावसंवरविसेसा ॥३५॥

त्रतसमितिगुप्तयः धर्मानुप्रेक्षाः परीषहजयः च ।
चारित्रं बहुभेदं ज्ञातव्याः भावसंवरविशेषाः ॥३५॥

અહીં, સારાંશ આ છે :—જોકે પૂર्वોક્ત શુદ્ધોપયોગલક્ષણવાળું ક્ષાયોપશમિકજ્ઞાન મુક્તિનું કારણ થાય છે, તોપણ ધ્યાન કરનાર પુરુષે ‘નિત્ય સકળ નિરાવરણ, અખંડ, એક, સમ્પૂર્ણ નિર્મણ કેવળજ્ઞાન જેનું લક્ષણ છે; એવું પરમાત્મસ્વરૂપ તે જ હું છું, ખંડજ્ઞાનરૂપ નહિ’—એવી ભાવના કરવી.

એ રીતે, સંવર પદાર્થના વ્યાખ્યાનમાં નયવિભાગ જાણવો. ૩૪.

હવે, સંવરનાં કારણોના ભેદ કહે છે—એમ એક ભૂમિકા છે, ‘શેનાથી (કોનાથી) સંવર થાય છે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવતાં પ્રત્યુત્તર આપે છે—એમ બીજી ભૂમિકા છે. એ બન્ને ભૂમિકાઓ મનમાં ધારણ કરીને ભગવાન શ્રી નેમિયન્દ્ર આચાર્ય આ ગાથા કહે છે :—

ગાથા ૩૫

ગાથાર્થ :—ત્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજય અને અનેક પ્રકારનું ચારિત્ર—એ બધાને ભાવસંવરના ભેદ જાણવા.

ત્રત અશુ સમિતિ ગુપ્તિ દશ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા ચારિત્ર જુ પર્મ;

સહન પરિષહ, એ બહુભેદ, સંવરભાવ ભનેં જિનદેવ. ૩૫.

વ્યાખ્યા—“વદસમિદીગુત્તીઓ” બ્રતસમિતિગુપ્ત્યઃ, “ધર્માણુપેહા” ધર્મસ્તથૈ-વાનુપ્રેક્ષાઃ, “પરીષહજઓ ય” પરીષહજયશ્ચ, “ચારિત્તં બહુભેયા” ચારિત્તં બહુભેદયુક્તં, “ણાયવા ભાવસંવરવિસેસા” એટે સર્વે મિલિતા ભાવસંવરવિશેષા ભેદા જ્ઞાતવ્યાઃ। અથ વિસ્તરઃ—નિશ્ચયેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજાત્મતત્ત્વભાવનોત્પત્રસુખસુધાસ્વાદબલેન સમસ્તશુભાશુભરાગાદિવિકલ્પનિવૃત્તિર્તત્ત્રમ्, વ્યવહારેણ તત્સાધકં હિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહાચ્ચ યાવજ્ઞીવનિવૃત્તિલક્ષણં પચ્ચવિધં બ્રતમ्। નિશ્ચયેનાનન્તજ્ઞાનાદિસ્વભાવે નિજાત્મનિ સમ્ર સમ્યક્ સમસ્તરાગાદિવિભાવપરિત્યાગેન તલ્લીનતચ્ચિન્તનતન્મયત્વેન અયનં ગમનં પરિણમનં સમિતિઃ, વ્યવહારેણ તદ્બહિરઙ્ગસહકારિકારણભૂતાચારાદિચરણગ્રન્થોક્તા ઈર્યાભાષેષણાદાનનિક્ષેપોત્સર્ગસંજ્ઞાઃ પચ્ચ સમિતયઃ। નિશ્ચયેન સહજશુદ્ધાત્મભાવનાલક્ષણે ગૂઢસ્થાને સંસારકારણરાગાદિ-ભયાત્સ્વસ્યાત્મનો ગોપન પ્રચ્છાદનં ઝાય્યન પ્રવેશનં રક્ષણ ગુપ્તિઃ, વ્યવહારેણ બહિરઙ્ગસાધનાર્થ મનોવચનકાયવ્યાપારનિરોધો ગુપ્તિઃ। નિશ્ચયેન સંસારે પતન્તમાત્માનં ધરતીતિ

ટીકા :—‘વદસમિદોગુત્તીઓ’ બ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ‘ધર્માણુપેહા’ ધર્મ, અનુપ્રેક્ષા ‘પરીષહજઓ ય’ પરિષહોનું જીતવું અને ‘ચારિત્તં બહુભેયા’ અનેક ભેદવાળું ચારિત્ત; ‘ણાયવા ભાવસંવરવિસેસા’ એ બધા ભાવસંવરના ભેદ જાણવા. હવે, અને વિસ્તારથી કહે છે :— નિશ્ચયથી વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન સુખરૂપી સુધાના આસ્વાદના બળથી સમસ્ત શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પોની નિવૃત્તિ તે બ્રત છે. વ્યવહારથી તે નિશ્ચયત્વને સાધનાર^૧, હિંસા, અસત્ય, ચોરી, અધ્રત અને પરિગ્રહના જિંદગીભર ત્યાગલક્ષણરૂપ પાંચ પ્રકારનાં બ્રત છે. નિશ્ચયથી અનંત જ્ઞાનાદિ સ્વભાવના ધારક નિજાત્મામાં ‘સમ’ એટલે કે સારી રીતે—સમસ્ત રાગાદિ વિભાવોના પરિત્યાગ વડે, નિજાત્મામાં લીનતા—ચિંતન—તન્મયતાથી ‘અયન’—ગમન—પરિણમન કરવું તે ‘સમિતિ’ છે, વ્યવહારથી તેના બહિરંગ સહકારી^૨ કારણભૂત, આચારાદિ ચરણાનુયોગના ગ્રન્થોમાં કહેલી ઈર્યા, ભાષા, અષણા, આદાનનિક્ષેપણ અને ઉત્સર્ગ નામની પાંચ સમિતિ છે. નિશ્ચયથી સહજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ લક્ષણવાળા ગુપ્તસ્થાનમાં સંસારના કારણરૂપ રાગાદિ ભયોથી પોતાના આત્માને ગોપવવો, ઢાંકવવો, જંપલાવવો, પ્રવેશ કરાવવો કે રક્ષવો તે ગુપ્તિ છે, વ્યવહારથી બહિરંગ સાધન માટે મન, વચ્ચન અને કાયાના વ્યાપારને રોકવો તે ગુપ્તિ છે.

૧. સાધનાર = નિમિત્ત

૨. બહિરંગ સહકારી કારણભૂત = બહિરંગ નિમિત્તભૂત. બહિરંગ સાધન તે યથાર્થ સાધન નથી, માત્ર ઉપયુક્ત સાધન છે.

વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનલક્ષણનિજશુદ્ધાત્મભાવનાત્મકો ધર્મઃ, વ્યવહારેણ તત્સાધનાર્થ દેવેન્દ્રનરેન્દ્રાદિ-વન્દ્યપદે ધરતીત્યુત્તમક્ષમામાર્દવાર્જવસત્યશૌચસંયમતપસ્ત્યાગાકિજ્ઞબ્રહ્મચર્યતલક્ષણો દશપ્રકારો ધર્મઃ ।

તથથ—પ્રવર્તમાનસ્ય પ્રમાદપરિહાર્થ ધર્મવચનં । ક્રોધોત્પત્તિનિમિત્તવિષદ્ધાકોશાદિ-સંભવેડકાલુષ્યોપરમઃ ક્ષમા । શરીરસ્થિતિહેતુમાર્ગણાર્થ પરકુલાન્યુપગછતો ભિક્ષોર્દુષ્ટ-જનાકોશોત્પ્રહસનાવજ્ઞાનતાડનશરીરવ્યાપાદનાદીનાં ક્રોધોત્પત્તિનિમિત્તાનાં સત્ત્રિધાને કાલુષ્યાભાવઃ ક્ષમા ઇતિ ઉચ્ચતે ॥૧॥ જાત્યાદિમદાવેશાદભિમાનાભાવો માર્દવં ॥૨॥ યોગસ્યાવક્રતા આર્જવં । યોગસ્યકાયવાડુંમનોલક્ષણસ્યાવક્રતા આર્જવં ઇતિ ઉચ્ચતે ॥૩॥ સત્સુ સાધુવચનં સત્યં । સત્સુ પ્રશસ્તેષુ જનેષુ સાધુવચનં સત્યમિતિ ઉચ્ચતે ॥૪॥ પ્રકર્ષપ્રાપ્તા લોભનિવૃત્તિઃ શૌચં । લોભસ્ય નિવૃત્તિઃ પ્રકર્ષપ્રાપ્તા, શુચેર્ભાવઃ કર્મ વા શૌચં ઇતિ નિશ્ચીયતે ॥૫॥ સમિતિષુ પ્રવર્તમાનસ્ય પ્રાણીન્દ્રિયપરિહારઃ સંયમઃ । ઈર્યાસમિત્યાદિષુ વર્તમાનસ્ય

નિશ્ચયથી સંસારમાં પડતા આત્માને ધારણ કરી રાખે, તે વિશુદ્ધ-જ્ઞાન-દર્શનલક્ષણમય નિજ શુદ્ધાત્માની ભાવનારૂપ ધર્મ છે. વ્યવહારથી તેના સાધન માટે ટેવેન્દ્ર, નરેન્દ્ર વગેરેથી વંદ્ય પદમાં જે ધારે છે—પહોંચાડે છે; તે ઉત્તમ ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, સત્ય, શૌચ, સંયમ, તપ, ત્યાગ, આક્રિયન્ય અને બ્રહ્મચર્યરૂપ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે.

તે આ રીતે છે. ધર્મમાં પ્રવર્તનારના પ્રમાદને દૂર કરવા માટે ધર્મનું કથન છે. કોધ ઉત્પન્ન થવામાં નિમિત્ત એવાં અસઘ દુર્વ્યન વગેરે હોવા છતાં પણ કલુષતા (મનની મલિનતા) ન થવી તે પરમ ક્ષમા છે. શરીરની સ્થિતિના હેતુ (આહાર)ની શોધ માટે બીજાને ધેર જતાં મુનિને દુષ્ટજનો દ્વારા ગાળ, મશકરી, તિરસ્કારનાં વચનો, માર, શરીરનો ઘાત ઈત્યાદિ કોધ ઉત્પન્ન થવાનાં નિમિત્તો ભળવા છતાં પણ પરિણામોમાં મલિનતાનો અભાવ હોવો, તેને ક્ષમા કહે છે. ૧. જાતિ આદિના મદના આવેશથી થતા અભિમાનના અભાવને માર્દવ કહે છે. ૨. યોગોની અવક્તાને આર્જવ કહે છે અર્થાત् મન-વચન-કાયરૂપ યોગોની સરળતાને આર્જવ કહે છે. ૩. સજજનો પ્રત્યે સારાં વચનો બોલવાં, તેને સત્ય કહે છે અર્થાત् પ્રશસ્ત જનો પ્રત્યે સમીક્ષાની વચન બોલવાં, તે સત્ય કહેવાય છે. ૪. લોભની પ્રકર્ષપણો (અચ્યંત) નિવૃત્તિને શૌચ કહે છે. લોભની નિવૃત્તિ પ્રકર્ષપણાને પામે તે શૌચ; શુચિ (પવિત્ર) ભાવ અથવા શુચિકર્મ તે શૌચ-અભ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે. ૫. સમિતિમાં પ્રવર્તમાન મુનિને પ્રાણધાત અને ઈન્દ્રિયવિષયોનો ત્યાગ તે સંયમ છે. ઈર્યાસમિતિ

મુનેસ્તત્ત્વતિપાલનાર્થ: પ્રાણીન્દ્રિયપરિહાર: સંયમ ઇત્યુચ્ચતે। એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણિપીડાપરિહાર: પ્રાણિસંયમ:। શબ્દાદિષ્ટિન્દ્રિયાર્થેષુ રાગાનભિષ્વઙ્ગ ઇન્દ્રિયસંયમ:।

તત્ત્વતિપાદનાર્થ: શુદ્ધ્યષ્ટકોપદેશ:, તદ્યથા—અષ્ટૈ શુદ્ધ્ય :—ભાવશુદ્ધિ:, કાયશુદ્ધિ:, વિનયશુદ્ધિ: ઈર્યાપથશુદ્ધિ:, ભિક્ષાશુદ્ધિ:, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ:, શયનાસનશુદ્ધિ:, વાક્યશુદ્ધિશેતિ। તત્ત્વ ભાવશુદ્ધિ:, કર્મક્ષયોપશમજનિતા, મોક્ષમાર્ગરુચ્ચાહિતપ્રસાદા, રાગાદ્યુપસ્તલવરહિતા। કાયશુદ્ધિ:, નિરાવરણાભરણા, નિરસ્તસંસ્કારા, યથાજાતમલધારિણી, નિરાકૃતાઙ્ગવિકારા। વિનયશુદ્ધિ:, અહ્રદાદિષુ પરમગુરુષુ યથાર્હ પૂજાપ્રવણા, જ્ઞાનાદિષુ ચ યથાવિધિભક્તિયુક્તા, ગુરો: સર્વત્રાનુકૂલવૃત્તિ:। ઈર્યાપથશુદ્ધિ:, નાનાવિધજીવ-સ્થાનયોન્યાશ્રયાવબોધજનિતપ્રયત્નપરિહતજન્તુપીડા, જ્ઞાનાદિત્યસ્વેન્દ્રિયપ્રકાશનીરીક્ષિતદેશ-ગામિની, દ્રુતવિલમ્બિતસમ્બ્રાંતવિસ્મિતલીલાવિકારદિગાન્તરાવલોકનાદોષવિરહિતગમના। ભિક્ષાશુદ્ધિ:, આચારસૂત્રોક્તકાલદેશપ્રકૃતિપ્રતિપત્તિકુશલા, લાભાલાભમાનાપમાનસમાન-આદિમાં વર્તતા મુનિને તેનું પરિપાલન કરવા માટે પ્રાણીઓના ધાતનો ત્યાગ અને ઈન્દ્રિય-વિષયોનો ત્યાગ—તેને સંયમ કહેવામાં આવે છે. એકેન્દ્રિયાદિ પ્રાણીઓને પીડા આપવાનો ત્યાગ, તે પ્રાણીસંયમ છે અને શબ્દાદિ ઈન્દ્રિયવિષયોમાં રાગનો આસક્તભાવ ન હોવો, તે ઈન્દ્રિયસંયમ છે.

તેનું પ્રતિપાદન કરવા માટે અષ્ટ શુદ્ધિઓનો ઉપદેશ છે. તે આ પ્રકારે છે :—
 આઠ શુદ્ધિ :—ભાવશુદ્ધિ, કાયશુદ્ધિ, વિનયશુદ્ધિ, ઈર્યાપથશુદ્ધિ, ભિક્ષાશુદ્ધિ, પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ, શયનાસનશુદ્ધિ અને વાક્યશુદ્ધિ, તેમાં ભાવશુદ્ધિ—કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે, મોક્ષમાર્ગમાં રૂચિ થવાથી પરિણામોને નિર્મળ કરનારી છે, રાગાદિ વિકારથી રહિત છે. ૧. કાયશુદ્ધિ—આવરણ અને આભૂષણોથી રહિત, શરીરના સંસ્કાર વિનાની, જન્મસમયસમાન મેલયુક્ત, શરીરના વિકારોથી રહિત હોય છે. ૨. વિનયશુદ્ધિ—પરમગુરુ અર્હત આદિ પ્રત્યે યથાયોગ્ય પૂજા પ્રત્યે તત્પરતાવાળી, જ્ઞાનાદિમાં વિધિપૂર્વકની ભક્તિયુક્ત અને ગુરુ પ્રત્યે સર્વત્ર અનુકૂળ વૃત્તિવાળી હોય છે. ૩. ઈર્યાપથશુદ્ધિ—જુદાજુદા પ્રકારના જીવોનાં ઉત્પત્તિસ્થાન તથા ધોનિરૂપ આશ્રયનો બોધ હોવાથી જંતુઓને પીડા ન થાય તેવા પ્રયત્નવાળી, જ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી અને ઈન્દ્રિય, પ્રકાશ વગેરેથી નિરીક્ષણ કરેલા પ્રદેશમાં ગમન કરનારી, જલદી ચાલવું, વિલંબથી ચાલવું, ચંચળ ઉપયોગ સહિત, વિસમયપૂર્વક, રમતપૂર્વક, વિકાર સહિત, આમતેમ દિશાઓમાં જોઈને ચાલવું વગેરે પ્રકારના દોષરહિતના ગમનરૂપ હોય છે. ૪. ભિક્ષાશુદ્ધિ—આચારસૂત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે કાળ, દેશ

મનોવૃત્તિઃ, લોકગર્હિતકુલપરિવર્જનપરા, ચન્દ્રગતિરિવહીનાધિકગૃહા, વિશિષ્ટોપસ્થાનાદીનાનાથ-
દાનશાલાવિવાહયજનગેહાદિ પરિવર્જનોપલક્ષિતા, દીનવૃત્તિવિગમા, પ્રાસુકાહારગવેષણપ્રણિધાના,
આગમવિહિત નિરવ્યાશનપરિયાપ્તપ્રાણયાત્રાકલા । પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિઃ, નખરોમસિઙ્ગાળકનિષ્ઠી-
વનશુક્રોગ્નારગ્રસ્વવણશોધને દેહપરિત્યાગે ચ જંતૂપરોધવિરહિતા । શયનાસનશુદ્ધિઃ,
સ્ત્રીક્ષુદ્રવૌરપાનાક્ષણૈણશાકુનિકાદિપાપજનવાસા વર્જાઃ, અકૃત્રિમગિરિગુહાતરુકોટરાદયઃ
કૃત્રિમાશ્ચ શૂન્યાગારાદયો મુક્તમોચિતાવાસા અનાત્મોદેશનિર્વર્તિતાઃ સેવ્યાઃ । વાક્યશુદ્ધિઃ,
પૃથ્વીકાયિકારભાદિપ્રેરણરહિતા, પરુષનિષ્ઠુરાદિપરપીડાકરપ્રયોગનિરુત્સુકા, બ્રતશીલદેશનાદિ-
પ્રધાનફળા, હિતમિતમધુરમનોહરા, સંયતસ્વયોગ્યા, ઇતિ સંયમાન્તર્ગતાષ્ટશુદ્ધયઃ ॥૬॥

કર્મક્ષયાર્થ તપ્યત ઇતિ તપઃ । તદ્વદ્વિવિધં, બાહ્યમભ્યન્તરં ચ, તત્ત્વત્યેકં ષડ્વિવિધમ् ॥૭॥
પરિગ્રહનિવૃત્તિસ્ત્યાગઃ । પરિગ્રહસ્ય ચેતનાચેતનલક્ષણસ્ય નિવૃત્તિસ્ત્યાગ ઇતિ નિશ્ચીયતે અથવા

અને પ્રકૃતિના શાનમાં કુશળ, લાભ-અલાભ, માન-અપમાનમાં સમાન મનોવૃત્તિવાળી,
લોકનિંઘ કુળમાં (ધરમાં) ન જનારી, ચન્દ્રમાણી ગતિની પેઠે ઓછાં કે અધિક ધરોમાં
જીવાની મર્યાદાવાળી, વિશિષ્ટ પ્રકારનાં સ્થાનો-જેવાં કે ગરીબ અને અનાથ માટેની
દાનશાળા, વિવાહના કે યજના પ્રસંગવાળાં ધર વગેરે સ્થાનોના ત્યાગરૂપ લક્ષણવાળી,
દીનવૃત્તિ વિનાની, પ્રાસુક (નિર્દોષ) આહાર શોધવાની ઈચ્છાવાળી, આગમમાં કહેલા
નિર્દોષ ભોજનથી પ્રાણયાત્રા ટકાવનારી હોય છે. ૫. પ્રતિષ્ઠાપનશુદ્ધિ—નખ, રોમ,
નાસિકા—મળ, કફ, વીર્ય, મળ અને મૂત્રના ત્યાગમાં તથા શરીરની ઊઠવા—બેસવાની ક્રિયા
કરવામાં જરૂરોને પીડા ન થાય, તેમ કરવાને કહે છે. ૬. શયનાસનશુદ્ધિ—સ્ત્રી, કૃત્રિમ પુરુષ,
ચોર, દારૂદિયા, જુગારી, કલાલ, પારધિ વગેરે પાપી જનોને રહેવા યોગ્ય સ્થાનો છોડવાં
અને અકૃત્રિમ પર્વતની ગુફા, વૃક્ષની બખોલ વગેરે તથા કૃત્રિમ સૂના આવાસો વગેરે છોડી
દીધેલાં કે છૂટી ગયેલાં રહેઠાણો, જે પોતાના માટે બનાવ્યાં ન હોય તેવા સ્થાનોને સેવવાં
તે. ૭. વાક્યશુદ્ધિ—પૃથ્વીકાયાદિના આરંભ આદિની પ્રેરણારહિત, કઠોર, નિર્દ્ય વગેરે
બીજાને પીડા દેવાવાળા પ્રયોગો વિનાની, બ્રત-શીલ વગેરેનો પ્રધાનપણે ઉપદેશ આપનારી,
હિતકારી, મર્યાદિત, મધુર, મનોહર અને સંયમીને યોગ્ય એવી હોય છે. ૮. એ રીતે
સંયમમાં સમાયેલી આઠ શુદ્ધિઓ છે. ૬.

કર્મનો ક્ષય કરવા માટે જે તપવામાં આવે છે તે તપ બે પ્રકારના છે,
બાહ્યતપ અને અભ્યંતર તપ. તેમાંથી દરેક છ પ્રકારનું છે. ૭. પરિગ્રહની નિવૃત્તિ તે ત્યાગ
છે. ચેતન અને અચેતનસ્વરૂપ પરિગ્રહની નિવૃત્તિ તે ત્યાગ અથવા સંયમીને યોગ્ય

संयतस्य योग्यं ज्ञानादिदानं त्याग इत्युच्यते ॥८॥ ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यं । उपात्तेष्वपि शरीरादिषु संस्कारापोहाय ममेदमित्यभिसंधिनिवृत्तिराकिंचन्यमित्याख्यायते । नास्य किंचनास्ति इत्यकिंचनः, तस्य भावः कर्म वा आकिंचन्यम् ॥९॥ अनुभूतांगनास्मरण-तत्कथाश्रवण स्त्रीसंसक्तशयनासनादिवर्जनाद्ब्रह्मचर्य । भया अनुभूतांगना कलागुणविशारदा इति स्मरणं तत्कथाश्रवणं रतिपरिमिलादिवासितं स्त्रीसंसक्तशयनासनमित्येवमादिवर्जनात् परिपूर्णं ब्रह्मचर्यमवतिष्ठते । स्वातंत्र्यार्थं गुरौ ब्रह्मणि चर्यमिति वा ॥१०॥ एवं दशधा धर्मः ।

द्वादशानुप्रेक्षाः कथ्यन्ते—अध्रुवाशरणसंसारैकत्वान्यत्वाशुचित्वास्वसंवरनिर्जरालोक-बोधिदुर्लभधर्मानुचिन्तनमनुप्रेक्षाः । अथाध्रुवानुप्रेक्षा कथ्यते । तद्यथा—द्रव्यार्थिकनयेन टङ्गोत्कीर्णज्ञायकैकस्वभावत्वेनाविनश्वरभावनिजपरमात्मद्रव्यादन्यद् भिन्नं यज्ञीवसंबन्धे अशुद्धनिश्चयनयेन रागादिविभावरूपं भावकर्म, अनुपचरितासद्भूतव्यवहारेण द्रव्यकर्मनोकर्मरूपं च तथैव (उपचरितासद्भूतव्यवहारेण) तत्स्वस्वामिभावसम्बन्धेन गृहीतं यच्चेतनं वनितादिकम्,

ज्ञानादिना दानने पश्च त्याग कुरुते वामां आवे છે. ८. ‘आ મારું છે’ એવા અભિપ્રાયની નિવૃત્તિ તે આકિંચન्य છે. શરીરાદિ પ્રાપ્ત પરિગ્રહોમાં પશ્ચ સંસ્કાર છોડીને ‘આ મારું છે’ એવા અભિપ્રાયની નિવૃત્તિને આકિંચન्य કરુને વામાં આવે છે. ‘જેનું કાંઈ પશ્ચ નથી’ એ આકિંચન છે, તેનો ભાવ અથવા કર્મ તે આકિંચન્ય છે. ९. જેનો અનુભવ કર્યો હોય તે સ્ત્રીનું સ્મરણ, તેની વાતો સાંભળવી, સ્ત્રી બેઠી હોય તેવી શાય્યા, આસન વગેરેના ત્યાગથી બ્રહ્મચર્ય હોય છે. મેં ભોગવેલી સ્ત્રી કણા અને ગુણોમાં વિશારદ હતી; એમ સ્મરણ કરવું, તેની વાતોનું શ્રવણ કરવું, રતિ સમયનાં સુગંધી દ્રવ્યોની સુવાસ, સ્ત્રીના સંબંધવાળી શાય્યા-આસન આદિના ત્યાગથી પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય હોય છે. અથવા સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં ચર્ચા કરવી, તે બ્રહ્મચર્ય છે. १०. આ રીતે દસ પ્રકારના ધર્મ છે.

બાર અનુપ્રેક્ષાઓનું કથન કરવામાં આવે છે—અધ્રુવ, અશરણ, સંસાર, એકત્વ, અન્યત્વ, અશુચિત્વ, આસ્વા, સંવર, નિર્જરા, લોક, બોધિદુર્લભ અને ધર્મનું ચિન્તન કરવું—તે અનુપ્રેક્ષા છે.

હવે, અધ્રુવ અનુપ્રેક્ષા કરુને વામાં આવે છે. તે આ રીતે—દ્રવ્યાર્થિકનયથી ટંકોત્કીર્ણ શાયક—એક સ્વભાવપણાથી, અવિનાશી સ્વભાવવાળા નિજ પરમાત્મદ્રવ્યથી ભિન્ન, જીવના સંબંધી જે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગાદિ વિભાવરૂપ ભાવકર્મ, અનુપચરિતઅસદ્ભૂત-વ્યવહારથી દ્રવ્યકર્મ અને નોકર્મ, તથા (ઉપચરિત અસદ્ભૂત વ્યવહારથી) તેના સ્વ-સ્વામી

अचेतनं सुवर्णादिकं, तदुभयमिश्रं चेत्युक्तलक्षणं तत्सर्वमधुवमिति भावयितव्यम् । तद्भावनासहितपुरुषस्य तेषां वियोगेऽपि सत्युच्छिष्टेष्विव ममत्वं न भवति तत्र ममत्वाभावादविनश्वरनिजपरमात्मानमेव भेदाभेदरत्नत्रयभावनया भावयति, यादृश-मविनश्वरमात्मानं भावयति तादृशमेवाक्षयानन्तसुखस्वभावं मुक्तात्मानं प्राप्नोति । इत्यध्रुवानुप्रेक्षा गता ॥ १ ॥

अथाशरणानुप्रेक्षा कथ्यते—निश्चयरत्नत्रयपरिणां स्वशुद्धात्मद्रव्यं तद् बहिरङ्ग-सहकारिकारणभूतं पञ्चपरमेष्ठ्यागाधनञ्च शरणम्, तस्माद्वहिर्भूता ये देवेन्द्रचक्रवर्त्ति-सुभट्कोटिभटपुत्रादिवेतना गिरिदुर्गभूविवरमणिमन्त्राज्ञाग्रासादौषधादयः पुनरचेतनास्त-दुभयात्मका मिश्राश्च मरणकालादौमहाटव्यां, व्याघ्रगृहीतमृगबालस्येव, महासमुद्रे पोतच्युतपक्षिण इव शरणं न भवन्तीति विज्ञेयम् । तद्विज्ञाय भोगकांक्षासूप-निदानबन्धादिनिरालम्बने स्वसंवित्तिसमुत्पन्नसुखमृतसालम्बने स्वशुद्धात्मन्येवावलम्बनं कृत्वा भावनां करोति । यादृशं शरणभूतमात्मानं भावयति तादृशमेव सर्वकालशरणभूतं

संबंधभावथी ग्रહेला જે સ્ત્રી આદિ ચેતન પદાર્�, સુવર્ણાદિ અચેતન પદાર્થ તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થ વગેરે લક્ષણવાળા આ બધા પદાર્થો અધ્યુવ છે, એમ ભાવના કરવી. તેવી ભાવનાવાળા પુરુષને તેમનો વિયોગ થવા છતાં પણ એંટા ભોજનની જેમ ભમત્વ થતું નથી. તેમાં ભમત્વનો અભાવ હોવાથી અવિનાશી એવા નિજ પરમાત્માને જ ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવના વડે ભાવે છે અને જેવા અવિનાશી આત્માની ભાવના કરે છે; તેવા જ અક્ષય, અનંત સુખસ્વભાવી મુક્તાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પ્રમાણે અધ્યુવ અનુપ્રેક્ષા પૂરી થઈ. ૧.

હવે, અશરણ અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે—नિશ्चયરતનત્રયપરિણાત જે સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્ય તે અને તેના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત પંચ પરમેષ્ઠાની આરાધના શરણ છે, તેમનાથી ભિન્ન જે દેવ, ઈન્દ્ર, ચક્રવર્તી, સુભટ, કોટિભટ, પુત્ર આદિ ચેતન પદાર્થો તથા પર્વત, કિલ્લો, ભૌયરું, ભણિ, મંત્ર, તંત્ર, આજ્ઞા, મહેલ, ઔષધ આદિ અચેતન પદાર્થો તથા ચેતન-અચેતન મિશ્ર પદાર્થો પણ મરણ આદિના સમયમાં, મહાન વનમાં વાધે પકડેલ હરણના બચ્યાની જેમ અથવા મહાસમુક્તમાં વહાણમાંથી પડી ગયેલ પક્ષીની જેમ, શરણરૂપ થતા નથી, એમ જાણવું. તે જાણોને ભોગોની વાંછારૂપે નિદાન બંધાદિનું અવલંબન ન લેતાં, સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખસ્મૃતના ધારક સ્વ-શુદ્ધાત્માનું જ અવલંબન લઈને (તે શુદ્ધાત્માની) ભાવના કરે છે. જેવા શરણભૂત આત્માને તે ચિંતવે છે તેવો જ સર્વકાળે શરણભૂત, શરણે

शरणागतवत्रपञ्जरसदृशं निजशुद्धात्मानं प्राप्नोति । इत्यशरणानुप्रेक्षा व्याख्याता ॥२॥

अथ संसारानुप्रेक्षा कथ्यते—शुद्धात्मद्रव्यादितराणि सपूर्वापूर्वमिश्रपुद्गलद्रव्याणि ज्ञानावरणादिद्रव्यकर्मस्तपेण, शरीरपोषणार्थाशनपानादिपञ्चेन्द्रियविषयस्तपेण चानन्तवारान् गृहीत्वा विमुक्तानीति द्रव्यसंसारः । स्वशुद्धात्मद्रव्यसंबन्धिसहजशुद्धलोकाकाशप्रमिता-संख्येयप्रदेशेभ्यो भिन्ना ये लोकक्षेत्रप्रदेशास्तत्रैकैकं प्रदेशं व्याप्तानन्तवारान् यत्र न जातो न मृतोऽयं जीवः स कोऽपि प्रदेशो नास्तीति क्षेत्रसंसारः । स्वशुद्धात्मानुभूतिरूपनिर्विकल्पसमाधिकालं विहाय प्रत्येकंदशकोटाकोटिसागरोपमप्रमितोत्सर्पिण्यवसर्पिण्येकैकसमये नानापरावर्तनकालेनानन्तवारान्यं जीवो यत्र न जातो न मृतः स समयो नास्तीति कालसंसारः । अभेदरत्नत्रयात्मकसमाधिकालेन सिद्धगतौ स्वात्मोपलब्धिलक्षण-सिद्धपर्यायस्तपेण योऽसावुत्पादो भवस्तं विहाय नारकतिर्यग्मनुष्यभवेषु तथैव देवभवेषु च निश्चयरत्नत्रयभावनारहितभोगाकांक्षानिदानपूर्वकद्रव्यतपश्चरणस्तपजिनदीक्षाबलेन नवग्रैवेयकर्पर्यन्तं, “सबको सहगमहिसी दक्षिणइंदा य लोयवाला य । लोयंतिया य देवा

आवेलाने वज्ञना पांजरा जेवो निज शुद्धात्मा ते प्राप्त करे छे. ए प्रभाषे अशरण अनुप्रेक्षानुं व्याख्यान कर्यु. २.

हे, संसार अनुप्रेक्षा कहेवामां आवे छे—शुद्धात्मद्रव्यथी भिन्न पूर्व भेणवेलां, पूर्व नहि भेणवेलां अने भिश्र ऐवां पुद्गल द्रव्यो, ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्मस्तपे तथा शरीरना पोषणाने माटे भोजन, पान वगेरे पांचे ईन्द्रियना विषयस्तपे आ छवे अनंतवार ग्रहण करीने छोड्यां छे—ऐ ‘द्रव्यसंसार’ छे. स्व-शुद्धात्मद्रव्य संबंधी सहज शुद्ध लोकाकाशप्रमाण असंख्य प्रदेशोथी भिन्न जे लोकाकाशना प्रदेशो छे, तेमां एकेक प्रदेशने विषे व्यापीने ज्यां अनंतवार आ छव जन्म्यो के भर्यो न होय, ऐवो कोई पश प्रदेश नथी—ते ‘क्षेत्रसंसार’ छे. स्वशुद्धात्माना अनुभवस्तप निर्विकल्प समाधिनो काण छोडीने दस कोडाकोडी सागरप्रमाण उत्सर्पिणी काण अने दस कोडाकोडी सागरप्रमाण अवसर्पिणी काणना एक एक समयमां अनेक परावर्तन करीने, जेमां अनंतवार आ छव जन्म्यो के भर्यो न होय, ऐवो कोई पश समय नथी—ऐ ‘कुण्डसंसार’ छे. अभेद रत्नत्रयात्मक समाधिना बणथी सिद्धगतिमां निजात्मानी उपलब्धि जेनुं लक्षण छे, ऐवा सिद्ध पर्यायस्तप जे उत्पाद—तेने छोडीने नरक, तिर्यच अने मनुष्यभवमां तथा देवना भवोमां निश्चयरत्नत्रयनी भावनारहित, भोगाकांक्षानिदानपूर्वक द्रव्य-तपश्चरणस्तप जिनदीक्षाना बणथी नव ग्रैवेयक सुधी, ‘सको सहगमहिसी दक्षिणइंदा य लोयवाला य । लोयंतिया य देवा

तच्छ चुदा णिवुदिं जंति । १।” इति गाथाकथितपदानि तथागमनिषिद्धान्यन्यपदानि च त्यक्त्वा भवविधंसकनिजशुद्धात्मभावनारहितो भवोत्पादकमिथ्यात्वरागादिभावनासहितश्च सन्नयं जीवोऽनन्तवारान् जीवितो मृतश्चेति भवसंसारे ज्ञातव्यः ।

अथ भावसंसारः कथ्यते । तद्यथा—सर्वजघन्यप्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यमनोवचनकायपरिस्पन्दरूपाणि श्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वजघन्ययोगस्थानानि भवन्ति तथैव सर्वोत्कृष्टप्रकृतिबन्धप्रदेशबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्ट-मनोवचनकायव्यापाररूपाणि तद्योग्यश्रेण्यसंख्येयभागप्रमितानि चतुःस्थानपतितानि सर्वोत्कृष्ट-योगस्थानानि च भवन्ति । तथैव सर्वजघन्यस्थितिबन्धनिमित्तानि सर्वजघन्यकषायाध्यवसाय-स्थानानि तद्योग्यासंख्येयलोकप्रमितानि षट्स्थानपतितानि च भवन्ति । तथैव च सर्वोत्कृष्टस्थितिबन्धनिमित्तानि सर्वोत्कृष्टकषायाध्यवसायस्थानानि तान्यप्यसंख्येयलोकप्रमितानि

तुच्छ चुदा णिवुदिं जंति ॥’ [शक (प्रथम स्वर्गना ईन्द्र), प्रथम स्वर्गनी ईन्द्राणी (शथी), दक्षिण दिशाना ईन्द्र, लोकपाल अने लौकांतिक देवो ए बधा स्वर्गीयी च्युत थઈने भोक्ष पामे छे.] ए गाथामां^१ कहेलां पदो तथा आगमनिषिद्ध अन्य पदो छोडीने, भवनाशक निजशुद्धात्मभावनाथी रहित वर्ततो थको अने भव-उत्पादक मिथ्यात्व-रागादिभावना सहित वर्ततो थको आ छुव अनंतवार जन्म्यो अने भर्यो छे.—ए रीते ‘भवसंसार’ जाणवो.

हवे, भावसंसारनुं कथन करवामां आवे छे. ते आ प्रमाणे :—सर्वजघन्य प्रकृतिबन्ध अने प्रदेशबन्धनां निमित्तभूत, सर्वजघन्य मन-वचन-कायाना परिस्पन्दरूप, श्रेष्ठीना असंभ्यातमा भागप्रमाण, चार स्थानमां पतित ऐवां सर्वजघन्य योगस्थानो होय छे. तेवी ज रीते सर्वोत्कृष्ट प्रकृतिबन्ध अने प्रदेशबन्धनां निमित्तभूत, सर्वोत्कृष्ट मन-वचन-कायाना व्यापाररूप, तेने योऽय श्रेष्ठीना असंभ्यातमा भागप्रमाण, चार स्थानोमां पतित ऐवां सर्वोत्कृष्ट योगस्थानो होय छे. तेवी ज रीते सर्वजघन्य स्थितिबन्धनां निमित्तभूत, सर्वजघन्य कषाय-अध्यवसायनां स्थान तेने योऽय असंभ्यात लोकप्रमाण अने षट्स्थानपतित होय छे. तेमज सर्वोत्कृष्ट स्थितिबन्धनां निमित्तभूत, सर्वोत्कृष्ट कषाय-अध्यवसायनां स्थानो पश्च असंभ्यात लोकप्रमाण अने षट्स्थानपतित होय छे. ते ज प्रमाणे सर्वजघन्य अनुभागबन्धनां निमित्तभूत, सर्वजघन्य अनुभाग-अध्यवसायनां स्थानो

ષટ્સ્થાનપતિતાનિ ચ ભવન્તિ। તથૈવ સર્વજગ્ધન્યાનુભાગવન્ધનિમિત્તાનિ સર્વજગ્ધન્યાનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનાનિ તાન્યષ્ટસંખ્યેયલોકપ્રમિતાનિ ષટ્સ્થાનપતિતાનિ ભવન્તિ। તથૈવ ચ સર્વોત્કૃષ્ટાનુભાગબંધનિમિત્તાનિ સર્વોત્કૃષ્ટાનુભાગાધ્યવસાયસ્થાનાનિ તાન્યષ્ટસંખ્યેયલોકપ્રમિતાનિ ષટ્સ્થાનપતિતાનિ ચ વિજ્ઞેયાનિ। તેનૈવ પ્રકારેણ સ્વકીયસ્વકીયજગ્ધન્યોત્કૃષ્ટચોર્મધ્યે તારતમ્યેન મધ્યમાનિ ચ ભવન્તિ। તથૈવ જગ્ધન્યાદુલ્કૃષ્ટપર્યન્તાનિ જ્ઞાનાવરણાદિમૂલોત્તરપ્રકૃતીનાં સ્થિતિબંધસ્થાનાનિ ચ। તાનિ સર્વાણિ પરમાગમકથિતાનુસારેણાનન્તવારાનુભ્રમિતાન્યનેન જીવેન, પરં કિન્તુ પૂર્વોક્તસમસ્તપ્રકૃતિબંધાદીનાં સદ્ગ્રાવવિનાશકારણાનિ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ-નિજપરમાત્મતત્ત્વસમ્યકુશ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુવરણરૂપાણિ યાનિ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ તાન્યેવ ન લબ્ધાનિ ઇતિ ભાવસંસારઃ।

એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભવભાવરૂપં પદ્બ્યપ્રકારં સંસારં ભાવયતોઽસ્ય જીવસ્ય સંસારાતીતસ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિવિનાશકેષુ સંસારવૃદ્ધિકારણેષુ મિથ્યાત્વાવિરતિપ્રમાદકષાયયોગેષુ પરિણામો ન જાયતે, કિન્તુ સંસારાતીતસુખાસ્વાદે રતો ભૂત્વા સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિબલેન સંસારવિનાશકનિજનિરંજનપરમાત્મન્યેવ ભાવનાં કરોતિ તત્શ્ર યાદૃશમેવ પરમાત્માનં ભાવયતિ

અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે. તેવી જ રીતે સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભાગબંધનાં નિમિત્તભૂત, સર્વોત્કૃષ્ટ અનુભાગ-અધ્યવસાયનાં સ્થાનો પણ અસંખ્યાત લોકપ્રમાણ અને ષટ્સ્થાનપતિત જાણવાં. તે જ પ્રકારે પોતપોતાના જગ્ધન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ ભેદોની વચ્ચે તારતમ્યતાપૂર્વક મધ્યમ ભેદો પણ છે. તેવી જ રીતે જગ્ધન્યથી માંડીને ઉત્કૃષ્ટ સુધીનાં જ્ઞાનાવરણાદિ મૂળ તથા ઉત્તર પ્રકૃતિઓનાં સ્થિતિબંધસ્થાન છે. તે બધામાં પરમાગમમાં કહ્યા પ્રમાણે આ જીવે અનંતવાર ભ્રમણ કર્યું છે, પરન્તુ પૂર્વોક્ત સમસ્ત પ્રકૃતિબંધ આદિની સત્તાના નાશના કારણરૂપ એવાં જે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવ નિજપરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુચરણરૂપ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર તે જ આ જીવે પ્રાપ્ત કર્યા નથી.— એ રીતે ‘ભાવસંસાર’ છે.

આમ, પૂર્વોક્ત પ્રકારે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કણ, ભવ અને ભાવરૂપ પાંચ પ્રકારનાં સંસારનું ચિંતવન કરતાં આ જીવને સંસારરહિત સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનના વિનાશક અને સંસારની વૃદ્ધિમાં કારણભૂત મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગના પરિણામ થતા નથી, પણ સંસારાતીત સુખના આસ્વાદમાં રત થઈને સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનના બણથી સંસારવિનાશક નિજ નિરંજન પરમાત્મામાં જ ભાવના કરે છે, અને પછી જેવા પરમાત્માની ભાવના કરે છે,

તાદૃશમેવ લભ્યા સંસારવિલક્ષણે મોક્ષેઽનન્તકાલં તિષ્ઠતીતિ। અયં તુ વિશેષः—નિત્યનિગોદજીવાનું વિહાય, પञ્ચપ્રકારસંસારવ્યાખ્યાનં જ્ઞાતવ્યમ्। કસમાદિતિ ચેત—નિત્યનિગોદજીવાનાં કાલત્રયે�પિ ત્રસત્વં નાસ્તીતિ। તથા ચોકતં—“અત્યિ અણંતા જીવા જેહિ ણ પત્તો તસાણ પરિણામો। ભાવકલંકસુપુરા ણિગોદવાસં ણ મુંચંતિ।” અનુપમમદ્વિતીયમનાદિમિથ્યાદૃશો�પિ ભરતપુત્રાસ્ત્રયોવિંશત્યધિકનવશતપરિણામાણાસ્તે ચ નિત્યનિગોદવાસિનઃ ક્ષપિતકર્માણ ઈન્દ્રગોપાઃ સંજાતાસ્તેષાં ચ પુષ્યીભૂતાનામુપરિ ભરતહસ્તિના પાદો દત્તસ્તતસ્તે મૃત્વાપિ વર્ધનકુમારાદયો ભરતપુત્રા જાતાસ્તે ચ કેનચિદપિ સહ ન વદન્તિ। તતો ભરતેન સમવસરણે ભગવાનું પૃષ્ટો, ભગવતા ચ પ્રાવત્તનં વૃત્તાન્તં કથિતમું। તચ્છુત્વા તે તપો ગૃહીત્વા ક્ષણસ્તોકકાલેન મોક્ષં ગતાઃ। આચારારાધનાટિપ્પણે કથિતમાસ્તે। ઇતિ સંસારાનુપ્રેક્ષા ગતા। ૩।

અથૈકત્વાનુપ્રેક્ષા કથ્યતે। તદ્યથા—નિશ્ચયરત્નત્રયૈકલક્ષણૈકત્વભાવનાપરિણતસ્યાસ્ય

તેવા જ પરમાત્માને પામીને સંસારથી વિલક્ષણ એવા મોક્ષમાં અનંતકાળ સ્થિત રહે છે. અહીં વિશેષ એ છે કે, નિત્ય નિગોદના જીવોને છોડીને પાંચ પ્રકારના સંસારનું વ્યાખ્યાન જાણવું. પ્રશ્ન :—એમ શા માટે? ઉત્તર :—કારણ કે નિત્ય નિગોદના જીવોને ત્રણે કાળે ત્રસપણું નથી. કહું પણ છે—‘એવા^૧ અનંત જીવો છે કે જેઓએ હજુ સુધી ત્રય-પર્યાય પ્રાપ્ત કરી નથી, તેઓ ભાવકલંક પ્રચુર હોવાથી નિગોદવાસ છોડતા નથી.’

અનુપમ અને અદ્વિતીય એવી વાત છે કે નિત્ય-નિગોદવાસી, અનાદિ ભિથ્યાદેષ્ટિ જીવો પણ ભરત ચક્રવર્તીના નવસો ત્રેવીસ પુત્રો કર્માની નિર્જરા^૨ કરવાથી ઈન્દ્રગોપ થયા અને તેમના સમૂહ ઉપર ભરતના હાથીએ પગ મૂક્યો નથી, તેથી, તે મરીને વર્ધનકુમાર વગેરે ભરતના પુત્રો થયા; તેઓ કોઈની સાથે બોલતા નહોતા, તેથી તે ભરતે સમવસરણમાં ભગવાનને પૂછ્યું, ત્યારે ભગવાને તેમનું પૂર્વવૃત્તાંત કહ્યું; તે સાંભળીને તેમણે તપનું ગ્રહણ કર્યું અને બહુ થોડા સમયમાં મોક્ષ પામ્યા. આ કથા આચાર-આરાધનાના ટિપ્પણિમાં છે.—એ રીતે ‘સંસાર-અનુપ્રેક્ષા’ પૂર્ણ થઈ. ઉ.

હવે, એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા કહે છે. તે આ પ્રમાણે :—નિશ્ચયરત્નત્રય જ જેનું એક

૧. ગોમટસાર જીવકંડ ગાથા. ૧૮૬.

૨. અકામ નિર્જરા

जीवस्य निश्चयनयेन सहजानन्दसुखाधानन्तगुणाधारभूतं केवलज्ञानमेवैकं सहजं शरीरम् । शरीरं कोऽर्थः ? स्वरूपं, न च सप्तधातुमयौदारिकशरीरम् । तथैवार्त्तरौद्रदुर्धार्यानविलक्षणपरमसामायिकलक्षणैकत्वभावनापरिणितं निजात्मतत्त्वमेवैकं सदा शाश्वतं परमहितकारी परमोबन्धु, न च विनश्चराहितकारी पुत्रकलत्रादि । तेनैव प्रकारेण परमोपेक्षासंयमलक्षणैकत्वभावनासहितः स्वशुद्धात्मपदार्थ एक एवाविनश्चराहितकारी परमोऽर्थः, न च सुवर्णार्थः । तथैव निर्विकल्पसमाधिसमुत्पन्ननिर्विकारपरमानन्दैकलक्षणानाकुलत्वस्वभावात्मसुखमेवैकं सुख न चाकुलत्वोत्पादकेन्द्रियसुखमिति । कस्मादिदं देहबन्धुजनसुवर्णार्थेन्द्रियसुखादिकं जीवस्य निश्चयेन निराकृतमिति चेत् ? यतो मरणकाले जीव एक एव गत्यन्तरं गच्छति, न च देहादीनि । तथैव रोगव्याप्तिकाले विषयकषायादिदुर्धार्यानरहितः स्वशुद्धात्मैकसहायो भवति । तदपि कथमिति चेत् ? यदि चरमदेहो भवति तर्हि केवलज्ञानादिव्यक्तिरूपं मोक्षं नयति, अचरमदेहस्य तु संसारस्थितिं स्तोकां कृत्वा देवेन्द्राद्यभ्युदयसुखं दत्वा च पश्चात् पारम्पर्येण

लक्षणं छे; ऐवी अेकत्वभावनारूपे परिणामेला आ ज्ञवने निश्चयनयथी—(१) सहजानन्दसुखादि अनन्तगुणाना आधारभूत त्रेवण्णानं ज एक सहज शरीर छे; शरीर अटले शुं? स्वरूप; सात धातुमय औदारिक शरीर नहि; (२) तेवी ज रीते आर्त अने रौद्ररूप दुर्धार्यानी विलक्षण परमसामायिक जेनुं लक्षणं (स्वरूप) छे; ऐवी अेकत्वभावनारूपे परिणामेला निजात्मतत्त्व ज एक सदा शाश्वत, परम हितकारी, परमबंधु छे, विनश्चर अने अहितकारी पुत्र, स्त्री आदि नहि; (३) ते ज रीते परम-उपेक्षासंयम जेनुं लक्षणं छे; ऐवी अेकत्वभावना सहित स्वशुद्धात्मपदार्थ एक ज अविनाशी अने हितकारी परम अर्थ छे, सुवर्ण आदि अर्थ नहि. (४) तेवी ज रीते निर्विकल्प समाधिथी उत्पन्न थतो निर्विकार परमानन्द जेनुं लक्षणं छे, ऐवा अनाकुणपणारूप स्वभाववाणुं आत्मसुख ज एक सुख छे, आकुणतानुं उत्पादक ईन्द्रियसुख नहि.

शंका :—आ (१) शरीर, (२) सगांओ, (३) सुवर्णादि अर्थ अने (४) ईन्द्रियसुख वगेरे ज्ञवनां निश्चयथी नथी, ऐम केम कहुं? समाधान :—कारण के मरण वधते ज्ञव एकलो ज बीज गतिमां जाय छे, शरीर वगेरे ज्ञवनी साथे जतां नथी. तथा ज्यारे ज्ञव रोगथी घेराई जाय छे, त्यारे विषय-क्षायादि दुर्धार्यानी रहित निज शुद्धात्मा ज सहायक थाय छे. शंका :—ते केवी रीते सहायक थाय छे? उत्तर :—जो ज्ञवनुं आ छेल्खुं शरीर होय, तो केवण्णानाहिनी प्रगटतारूप मोक्षमां लर्द जाय छे अने जो छेल्खुं शरीर न होय, तो ते संसारनी स्थिति घटाडीने देवेन्द्रादि संबंधी पुण्यनुं सुख आपीने

મોક્ષં પ્રાપ્યતીત્યર્થઃ । તથા ચોક્તમ્—“સગં તવેણ સવો, વિ પાવએ તહિ વિ જ્ઞાણજોયેણ । જો પાવઙ્ સો પાવઙ્, પરલોએ સાસયં સોક્તવં ॥૧॥” એવમેકત્વભાવનાફળં જ્ઞાત્વા નિરન્તરં નિજશુદ્ધાત્મૈકત્વભાવના કર્તવ્યા । ઇત્યેકત્વાનુપ્રેક્ષા ગતા ॥૪॥

અથાન્યત્વાનુપ્રેક્ષાં કથયતિ । તથા હિ—પૂર્વોક્તાનિ યાનિ દેહવન્ધુજન-સુવર્ણાદ્યર્થેન્દ્રિયસુખાદીનિ કર્મધીનત્વે વિનશ્વરાણિ તથૈવ હેયભૂતાનિ ચ, તાનિ સર્વાણિ ટઙ્કોત્કીર્ણજ્ઞાયકૈકસ્વભાવત્વેન નિત્યાત્સર્વપ્રકારોપાદેયભૂતાન્નિર્વિકારપરમચૈતન્યચિચ્છમત્કાર-સ્વભાવાન્નિજપરમાત્મપદાર્થાન્નિશ્ચયનયેનાન્યાનિ ભિન્નાનિ । તેભ્યઃ પુનરાત્માયન્યો ભિન્ન ઇતિ । અયમત્ર ભાવઃ—એકત્વાનુપ્રેક્ષાયામેકોऽહમિત્યાદિવિધિધરૂપેણ વ્યાખ્યાનં, અન્યત્વાનુપ્રેક્ષાયાં તુ દેહાદ્યો મત્સકાશાદન્યે, મદીયા ન ભવન્તીતિ નિષેધધરૂપેણ । ઇત્યેકત્વાન્યત્વાનુપ્રેક્ષાયાં વિધિનિષેધધરૂપ એવ વિશેષસ્તાત્પર્ય તદેવ । ઇત્યન્યત્વાનુપ્રેક્ષા સમાપ્તા ॥૫॥

પછી પરંપરાએ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કહું છે કે :—‘તપ કરવાથી સ્વર્ગ સૌ કોઈ મેળવે છે, પરંતુ ધ્યાનના યોગથી જે સ્વર્ગ પામે છે તે આગામી ભવમાં અક્ષય સુખ પામે^૧ છે.’ આ રીતે એકત્વભાવનાનું ફળ જાણીને નિરંતર નિજ શુદ્ધાત્માના એકત્વની ભાવના કરવી.—આમ, ‘એકત્વ-અનુપ્રેક્ષા’ પૂર્ણ થઈ. ૪.

હવે, અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત દેહ, સગાંઓ, સુવર્ણાદિ અર્થ અને ઈન્દ્રિયસુખાદિ કર્માને આધીન હોવાથી, વિનશ્વર તેમ જ હેય^૨ પણ છે. તે બધાં, જે ટઙ્કોત્કીર્ણ શાયક એક સ્વભાવપણાને લીધે નિત્ય અને સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત છે એવા, નિર્વિકાર પરમચૈતન્યરૂપ ચિચ્છમત્કારસ્વભાવવાળા નિજ પરમાત્મપદાર્થથી નિશ્ચયનયે અન્ય^૩-ભિન્ન છે, આત્મા પણ તેમનાથી અન્ય-ભિન્ન છે. અહીં, ભાવ (આશ્રય) એમ છે કે—એકત્વ-અનુપ્રેક્ષામાં “હું એક છું” ઈત્યાદિ પ્રકારે વિધિરૂપ વ્યાખ્યાન છે અને અન્યત્વ-અનુપ્રેક્ષામાં ‘દેહાદિ પદાર્થો મારાથી ભિન્ન છે, મારા નથી’—એમ નિષેધરૂપે વ્યાખ્યાન છે. એ રીતે એકત્વ અને અન્યત્વ એ બન્ને અનુપ્રેક્ષાઓમાં વિધિ અને નિષેધરૂપ જ અંતર છે; બન્નેનું તાત્પર્ય એક જ છે.—એ

૧. મોક્ષપાહૃડ ગાથા. ૨.૩.

૨. પરપદાર્થો આત્માથી અન્ય છે—ભિન્ન છે અને આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી. પરપદાર્થોમાં નિમિત પણ આવી જાય છે, તેમની સન્મુખતાથી રાગ-દ્રેષ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે તે હેય છે અર્થાત્ આત્મસન્મુખતા વડે તેમની સન્મુખતા (તેમનો આશ્રય) છોડવા યોગ્ય છે. સર્વ પ્રકારે ઉપાદેયભૂત એવા નિજ પરમાત્મ-પદાર્થનો આશ્રય થતાં પર પદાર્થનો આશ્રય છૂટી જાય છે એટલે કે, તેઓ હેયરૂપ થઈ જાય છે.

अतः परं अशुचित्वानुप्रेक्षा कथ्यते। तथा—सर्वाशुचिशुक्रशोणितकारणोत्पन्नत्वात्थैव “वसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः” इत्युक्ताशुचिसमधातुमयत्वेन तथा नासिकादिनवरन्ध्रद्वारैरपि स्वरूपेणाशुचित्वात्थैव मूत्रपुरीषाद्यशुचिमलानामुत्पत्तिस्थानत्वाच्चाशुचिरयं देहः। न केवलमशुचिकारणत्वेनाशुचिः स्वरूपेणाशुच्युत्पादकत्वेन चाशुचिः, शुचिसुगन्धमात्यवस्त्रादीनामशुचित्वोत्पादकत्वाच्चाशुचिः। इदानीं शुचित्वं कथ्यते—सहजशुद्धकेवलज्ञानादिगुणानामाधारभूतत्वात्स्वयं निश्चयेन शुचिरूपत्वाच्च परमात्मैव शुचिः। “जीवो ब्रह्मा जीवहि चेव चरिया हविङ्ग जो जदिणो। तं जाण ब्रह्मचरं विमुक्तपरदेहभत्तीए॥१॥” इति गाथाकथितनिर्मलब्रह्मचर्यं तत्रैव निजपरमात्मनि स्थितानामेव

रीते ‘अन्यत्व-अनुप्रेक्षा’^१ समाप्त थई. ५.

हवे पछी, अशुचि-अनुप्रेक्षा कुहेवामां आवे छे. ते आ रीते—सर्व प्रकारे अशुचि (अपवित्र) वीर्य अने २४थी उत्पन्न थवाने कारणे, तेमज “वसासृग्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः (वसा, रुधिर, मांस, भेद, हाडकं, मज्जा अने शुक—ऐ धातुओ छे)” ऐमां कुहेली अशुचि सात धातुमय होवाथी तथा नाक आदि नव छिद्रद्वार होवाथी स्वरूपथी पाणि अशुचि होवाने कारणे, तथा मूत्र, विष्टा आदि अशुचि भणोनी उत्पत्तिनुं स्थान होवाने कारणे आ देह अशुचि छे. मात्र ते अशुचिनुं कारण होवाथी ज अशुचि नथी, पाणि स्वरूपथी अशुचिने उत्पन्न करनार होवाथी ते अशुचि छे; शुचि (पवित्र) ऐवां सुगंधी माणा, वस्त्र वगेरेमां अशुचिपण्युं उत्पन्न करतो होवाथी पाणि देह अशुचि छे.

हवे, शुचित्वनुं (पवित्रतानुं) कथन करवामां आवे छे :—सहज शुद्ध केवणज्ञानादि गुणानो आधारभूत होवाथी अने पोते ज निश्चयथी शुचिरूप होवाथी परमात्मा ज शुचि छे. ‘जीवो ब्रह्मा जीवहि चेव चरिया हविङ्ग जो जदिणो। तं जाण ब्रह्मचरं विमुक्तपरदेह भत्तीए॥’ (ज्ञव ध्रुव छे, ज्ञवमां ज मुनिनी जे चर्या होय छे तेने पर ऐवा देहनी सेवा रहित ध्रुवयर्य जाणो.)—ऐ गाथामां कुहेल निर्मल ध्रुवयर्य, ते निज परमात्मामां स्थित

- आत्मा अने परपदार्थो परस्पर भिन्न अने अन्य होवाथी दरेकना छमे कारको परस्पर सर्वथा भिन्न छे, तेनो अर्थ ऐ थयो के—कोई परनुं कांઈ करी शक्तुं नथी. जुनो, गाथा ८ नी टीका पा. २७ माटे सर्व प्रकारे उपादेयभूत निज त्रिकाण परमात्मपदार्थ सन्मुख थई आत्मामां एकत्वरूपे परिषमवुं ते एकत्वभावना छे. ते शुद्ध परिषमनमां अन्य-भिन्न पदार्थो (जेमां निभित पाणि समाविष्ट छे)नो निधेध-हेयपण्युं आवी जाय छे, ते हेयपणाने अन्यत्व भावना कुहे छे.

લભ્યતે। તથૈવ “‘ब्रह्मचारी सदा शुचिः’” ઇતिवचनात्तथाविधब्रह्मचारिणामेव શુचित्वं ન ચ કામકોધાદિરતાનાં જલસ્નાનાદિશौચેઽપि। તથૈવ ચ—“‘जन्मના જાયતે શૂદ્રः ક્રિયયા દ્વિજ ઉચ્યતે। શ્રુતેન શ્રોત્રિયો જ્ઞેયો બ્રહ્મચર્યેણ બ્રાહ્મણઃ ॥૧॥’” ઇતિવચનાત્ત એવ નિશ્ચયશુદ્ધાઃ બ્રાહ્મણાઃ। તથા ચોક્તં નારાયણેન યુધિષ્ઠિરં પ્રતિ વિશુદ્ધાત્મનદીસ્નાનમેવ પરમશુચિત્વકારણં, ન ચ લૌકિકગઙ્ગાદિતીર્થેસ્નાનાદિકમ્ભ્ર। “આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા શીલતટા દયોર્મિઃ। તત્ત્રાભિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધ્યતિ ચાન્તરાત્મા ॥૧॥” ઇત્યશુચિત્વાનુપ્રેક્ષા ગતા ॥૬॥

અત ઊર્ધ્વમાસ્ત્વાનુપ્રેક્ષા કથ્યતે। સમુદ્રે સંછિદ્રપોતવદ્યં જીવ ઇન્દ્રિયાદ્યાસ્ત્વૈ: સંસારસાગરે પતતીતિ વાર્તિકમ્ભ્ર। અતીન્દ્રિયસ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિવિલક્ષણાનિ સ્પર્શનરસનગ્રાણચક્ષુ:

જીવને જ હોય છે. તેમ જ ‘ब्रહ्मચારી સદા શુચિः’ (બ્રહ્મચારી સદા શુચિ છે)’ એ વચનથી તે પ્રકારના બ્રહ્મચારીઓને જ શુચિપણું છે, કામ-કોધાદિમાં રત રહેનારાઓને જળસ્નાન આદિથી શુદ્ધિ કરવા છતાં પણ શુચિપણું નથી. એ જ રીતે કહું છે કે—“જન્મથી શૂદ્ર હોય છે, ક્રિયાથી દ્વિજ કહેવાય છે, શ્રુતવડે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મચર્ય વડે બ્રાહ્મણ જાણવો.”^૧. એ વચન પ્રમાણે તેઓ જ નિશ્ચયશુદ્ધ (વાસ્તવિક શુદ્ધ) બ્રાહ્મણ છે. એવી રીતે નારાયણે યુધિષ્ઠિરને કહું છે કે, વિશુદ્ધ આત્મારૂપી નદીમાં સ્નાન કરવું તે જ પરમ શુચિતાનું કારણ છે, લૌકિક ગંગા વગેરે તીર્થોમાં સ્નાનાદિ તે શુચિનું કારણ નથી : ‘આત્મા નદી સંયમતોયપૂર્ણા સત્યાવહા શીલતટા દયોર્મિઃ। તત્ત્રાભિષેકં કુરુ પાણ્ડુપુત્ર ન વારિણા શુદ્ધ્યતિ ચાન્તરાત્મા॥। (સંયમરૂપી જળથી ભરેલી, સત્યરૂપી પ્રવાહવાળી, શીલરૂપી કિનારાવાળી અને દયારૂપી તરંગોથી ભરેલી જે આત્મનદી છે, તેમાં હે પાણ્ડુપુત્ર! સ્નાન કરો; અંતરાત્મા જળથી શુદ્ધ થતો નથી.)’—એ પ્રમાણે ‘અશુચિત્વ-અનુપ્રેક્ષા’ પૂરી થઈ. ૬.

હવે, આગણ આસ્ત્રવ-^૧અનુપ્રેક્ષા કહેવામાં આવે છે :—‘સમુદ્રમાં છિદ્રવાળી નાવની જેમ આ જીવ ઈન્દ્રિયાદિ આસ્ત્વોથી સંસારરૂપી સાગરમાં પડે છે’ એ વાર્તિક છે. અતીન્દ્રિય સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનથી વિલક્ષણ સ્પર્શન, રસના, ગ્રાસ, ચક્ષુ અને કર્ષ—એ પાંચ ઈન્દ્રિયો છે.

૧. શ્રી કુંદુકુંદાચાર્યદીવ રચિત દ્વાદ્શઅનુપ્રેક્ષા ગાથા ૬૦ માં કહું છે કે :—આસ્ત્રવના જે ભેદો કહેવામાં આવ્યા છે, તે નિશ્ચયનયથી જીવના નથી, માટે આત્માને બન્ને પ્રકારના આસ્ત્વોથી રહિત જ નિરંતર ચિંતવવો જોઈએ.

श्रोत्राणीन्द्रियाणि भण्यन्ते । परमोपशममूर्तिपरमात्मस्वभावस्य क्षोभोत्पादकाः क्रोधमान-मायालोभकषाया अभिधीयन्ते । रागादिविकल्पनिवृत्तिरूपायाः शुद्धात्मानुभूतेः प्रतिकूलानि हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहप्रवृत्तिरूपाणि पञ्चाव्रतानि । निष्क्रियनिर्विकारात्मतत्त्वाद्विपरीता मनोवचनकायव्यापाररूपाः परमागमोक्ताः सम्यक्त्वक्रिया मिथ्यात्वक्रियेत्यादिपञ्चविंशतिक्रियाः उच्यन्ते । इन्द्रियकषायाव्रतक्रियारूपास्वावाणां स्वरूपमेतद्विज्ञेयम् । यथा समुद्रेऽनेक-रत्नभाण्डपूर्णस्य सच्छिद्रपोतस्य जलप्रवेशे पातो भवति, न च वेलापत्तनं प्राप्नोति । तथा सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रिलक्षणामूल्यरत्नभाण्डपूर्णजीवपोतस्य पूर्वोक्तास्ववद्वारैः कर्मजलप्रवेशे सति संसारसमुद्रे पातो भवति, न च केवलज्ञानाव्यावाधसुखाद्यनन्तगुणरत्नपूर्णमुक्तिवेलापत्तनं प्राप्नोतीति । एवमास्ववगतदोषानुचिन्तनमास्वानुप्रेक्षा ज्ञातव्येति ॥७॥

अथ संवरानुप्रेक्षा कथ्यते—यथा तदेव जलपात्रं छिद्रस्य झम्पने सति जलप्रवेशाभावे निर्विघ्नेन वेलापत्तनं प्राप्नोति; तथा जीवजलपात्रं निजशुद्धात्मसंवित्तिबलेन इन्द्रियाद्यास्वच्छिद्राणां झम्पने सति कर्मजलप्रवेशाभावे निर्विघ्नेन केवलज्ञानाद्यनन्त-

परम-उपशममूर्ति परमात्मस्वभावने क्षोभ उत्पन्न करनार क्रोध, मान, माया अने लोभ—ऐ चार कषाय कહेवाय छे. रागादि विकल्पोनी निवृत्तिरूप शुद्धात्मानुभूतिथी प्रतिकूल हिंसा, असत्य, योरी, अब्रह्मचर्य अने परिग्रहमां प्रवृत्तिरूप पांच अव्रत छे. निष्क्रिय निर्विकार आत्मतत्त्वथी विपरीत ऐवी, मन-वचन-कायाना व्यापाररूप, परमागममां कहेली सम्यक्त्वक्रिया, मिथ्यात्वक्रिया वगेरे पर्यास किया छे. आ रीते ईन्द्रिय, कषाय, अव्रत अने कियारूप आख्योनुं स्वरूप जाणेवुं. जेम समुद्रमां अनेक रत्नोरुपी मालथी भरेलुं, छिद्रवाणुं वहाण तेमां जण प्रवेशतां दूधी जाय छे, समुद्रने किनारे नगरमां पहोंची शक्तुं नथी; तेम सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्रस्वरूप अमूल्य रत्नोरुपी मालथी भरेलुं ज्ञवरूपी वहाण, पूर्वोक्त आख्यवरूपी द्वारोमां कर्मरुपी जण प्रवेशतां संसाररूपी समुद्रमां दूधी जाय छे, केवलज्ञान, अव्यावाध सुख आदि अनंतगुणरूप रत्नोथी पूर्ण ऐवा, मुक्तिरूपी समुद्रकिनाराना नगरमां पहोंची शक्तुं नथी. ऐम, आख्यवमां रहेला दोषोनुं चितन करवुं तेने आख्यव-अनुप्रेक्षा जाणवी. ७.

हवे, संवर-अनुप्रेक्षा कहेवामां आवे छे :—जेवी रीते ते ज वहाण छिद्र बंध थई जवाथी, तेमां पाणीनो प्रवेश न थवाने लीघे निर्विघ्नपछे समुद्रकिनाराना नगरमां पहोंची जाय छे, तेवी रीते ज्ञवरूपी वहाण निजशुद्धात्मानी संवित्तिना बणे ईन्द्रियादि आख्यवरूपी छिद्रो बंध थतां, कर्मरुपी जणनो प्रवेश तेमां न थवाथी निर्विघ्नपछे

ગુણરત્નપूર્ણમુક્તિવેલાપત્તનં પ્રાપ્તોતીતિ । એવં સંવરગતગુણાનુચિન્તનં સંવરાનુપ્રેક્ષા જ્ઞાતબ્યા ॥૮॥

અથ નિર્જરાનુપ્રેક્ષા પ્રતિપાદયતિ । યથા કોષ્ટજીર્ણદોષેણ મલસંચયે જાતે સત્યાહારં ત્યક્ત્વા કિમપિ હરીતક્યાદિકં મલપાચકમગ્નિદીપકં ચૌષધં ગૃહ્ણાતિ । તેન ચ મલપાકેન મલાનાં પાતને ગલને નિર્જરણે સત્તિ સુખી ભવતિ । તથાયં ભવ્ય જીવોઽય-જીર્ણજનકાહારસ્થાનીયમિથ્યાત્વરાગાદ્યજ્ઞાનભાવેન કર્મમલસંચયે સત્તિ મિથ્યાત્વરાગાદિકં ત્યક્ત્વા પરમૌષધસ્થાનીયં જીવિતમરણલાભાલાભસુખદુઃખાદિસમભાવનાપ્રતિપાદકં કર્મમલ-પાચકં શુદ્ધધ્યાનાગ્નિદીપકં ચ જિનવચનૌષધં સેવતે । તેન ચ કર્મમલાનાં ગલને નિર્જરણે સત્તિ સુખી ભવતિ । કિજ્ચ-યથા કો�પિ ધીમાનજીર્ણકાલે યદ્દુખં જાતં તદજીર્ણે ગતો�પિ ન વિસ્મરતિ તત્શ્વાજીર્ણજનકાહારં પરિહરતિ તેન ચ સર્વૈવ સુખી ભવતિ । તથા વિવેકિજનોઽપિ ‘આર્તા નરા ધર્મપરા ભવત્તિ’ ઇતિ વચનાદ્દુઃખોત્પત્તિકાલે યે ધર્મપરિણામા જાયન્ને તાન्

કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણરત્નોથી પૂર્ણ એવા, મુક્તિરૂપી સમુદ્રકિનારાના નગરમાં પહોંચી જાય છે. આ પ્રમાણે સંવરમાં રહેલા ગુણોના ચિંતવનરૂપ ^૧સંવર-અનુપ્રેક્ષા જાણવી. ૮.

હવે, નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષાનું પ્રતિપાદન કરે છે :—જેમ કોઈ મનુષ્યને અજીર્ણ દોષને લીધે મળસંચય થવાથી, તે માણસ આહારનો ત્યાગ કરીને મળને પકાવનાર અને જઠરાજિન વધારનાર એવી હરડે વગેરે દવા લે છે અને તેનાથી મળ પાકી જવાથી ગળી જતાં-ખરી જતાં તે સુખી થાય છે; તેમ આ ભવ્ય જીવ પણ અજીર્ણ ઉત્પન્ન કરનાર આહાર સમાન મિથ્યાત્વ-રાગાદિ અજ્ઞાનભાવથી કર્મરૂપી મળનો સંચય થતાં, મિથ્યાત્વ-રાગાદિ છોડીને પરમ ઔષધ સમાન એવું જે, જીવન-મરણ, લાભ-અલાભ, સુખ-દુઃખ આદિમાં સમભાવનું પ્રતિપાદન કરનારું, કર્મરૂપી મળને પચાવનારું, શુદ્ધ ધ્યાનરૂપી આદિને પ્રજીવલિત કરનારું, જિનવચનરૂપી ઔષધ, તેનું સેવન કરે છે અને તેનાથી કર્મરૂપી મળ ગળી જતાં-નિર્જરી જતાં તે સુખી થાય છે. વિશેષ—જેમ કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અજીર્ણના સમયે પોતાને જે દુઃખ થયું હતું તેને અજીર્ણ મટી જવા છતાં પણ ભૂલી જતો નથી અને અજીર્ણ ઉત્પન્ન કરનાર આહારનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી તે સદા સુખી રહે છે; તેમ વિવેકી જીવ પણ ‘આર્તા નરા ધર્મપરા ભવત્તિ। (દુઃખી મનુષ્ય ધર્મમાં તત્પર થાય છે)’ એ

૧. સંવર ચતુર્થ ગુણસ્થાનથી શરૂ થાય છે અને ચૌદમા ગુણસ્થાનને પહેલે સમયે સંવર પૂર્ણ થઈ જાય છે, માટે ચતુર્થ ગુણસ્થાનથી ભૂમિકા અનુસાર નિજ શુદ્ધાત્મસંવિત્તિનું બણ હર સમયે હોય છે, એમ સમજવું.

દુઃખે ગતેઽપિ ન વિસ્મરતિ। તત્શ નિજપરમાત્માનુભૂતિબલેન નિર્જરાર્થ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂત-
ભોગાકંક્ષાદિવિભાવપરિણામપરિત્યાગરૂપૈ: સંવેગવૈરાગ્યપરિણામૈર્વત્તત ઇતિ। સંવેગવૈરાગ્યલક્ષણં
કથ્યતે—“ધર્મે ય ધર્મફળહિ દંસણે ય હરિસો ય હુંતિ સંવેગો। સંસારદેહભોગેસુ
વિરત્તભાવો ય વૈરગં ॥૧॥” ઇતિ નિર્જરાનુપ્રેક્ષાગતા ॥૬॥

અથ લોકાનુપ્રેક્ષાં પ્રતિપાદયતિ। તદ્યથા—અનંતાનંતાકાશબહુમધ્યપ્રદેશો
ઘનોદધિઘનવાતતનુવાતાભિધાનવાયુત્રયવેષ્ટિતાનાદિનિધનાકૃત્રિમનિશ્વલાસંખ્યાતપ્રદેશો લોકો-
ઈસ્તિ । તસ્યાકારઃ કથ્યતે—અધોમુખાર્દ્ધમુરજસ્યોપરિ પૂર્ણે મુરજે સ્થાપિતે યાદૃશાકારો ભવતિ
તાદૃશાકારઃ, પરં કિન્તુ મુરજો વૃત્તો લોકસ્તુ ચતુષ્કોણ ઇતિ વિશેષઃ । અથવા પ્રસારિતપાદસ્ય
કટિતટન્યસ્તહસ્તસ્ય ચોર્ધ્વસ્થિતપુરુષસ્ય યાદૃશાકારો ભવતિ તાદૃશઃ । ઇદાનીં
તસ્યૈવોત્સેધાયામવિસ્તારાઃ કથ્યન્તે—ચતુર્દશરઙ્જુપ્રમાણોત્સેધસ્તથૈવ દક્ષિણોત્તરેણ સર્વત્ર
સપ્તરઙ્જુપ્રમાણાયામો ભવતિ । પૂર્વપશ્ચિમેન પુનરધોવિભાગે સપ્તરઙ્જુવિસ્તારઃ । તત્શાધોભાગત્

વચન પ્રમાણે દુઃખ ઉત્પન્ન થવાના સમયે જે ધર્મના પરિણામ ઉત્પન્ન થાય છે તેને, દુઃખ
ચાલ્યું જવા છતાં પણ, ભૂલી જતા નથી, અને તેથી નિજ પરમાત્માના અનુભવના બળથી
નિર્જરા માટે દૃષ્ટ-શ્રુત-અનુભૂત ભોગાકંક્ષાદિરૂપ વિભાવપરિણામના પરિત્યાગરૂપ સંવેગ-
વૈરાગ્ય પરિણામોમાં વર્તે છે.

સંવેગ અને વૈરાગ્યનું લક્ષણ કહે છે. ‘ધર્મે ય ધર્મફળહિ દંસણે ય હરિસો ય હુંતિ
સંવેગો। સંસારદેહભોગેસુ વિરત્તભાવો ય વૈરગં ॥’ (ધર્મમાં, ધર્મના ફળમાં અને દર્શનમાં જે હર્ષ
થાય છે તે સંવેગ છે; સંસાર, દેહ તથા ભોગોમાં જે વિરક્તભાવ છે તે વૈરાગ્ય છે.)’
—એ પ્રમાણે નિર્જરા-અનુપ્રેક્ષા પૂરી થઈ. ૮.

હવે, લોક-અનુપ્રેક્ષાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તે આ રીતે—અનંતાનંત આકાશના
બિલકુલ મધ્યપ્રદેશમાં ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત નામના ત્રણ વાયુઓથી વીંટળાયેલો,
અનાદિનિધન, અકૃત્રિમ, નિશ્ચળ, અસંખ્યાતપ્રદેશી લોક છે. તેનો આકાર કહે છે : નીચા
મુખે મૂકેલાં અર્ધા મૃદુંગ ઉપર આખું મૃદુંગ મૂકવામાં આવે છે અને જેવો આકાર થાય
તેવો આકાર લોકનો છે; પરંતુ મૃદુંગ ગોળાકાર હોય છે અને લોક ચોરસ છે, એટલો
તશ્વવત છે. અથવા પગ પહોળા કરીને, કેડ ઉપર હાથ મૂકીને ઊભેલા પુરુષનો જેવો આકાર
હોય છે તેવો લોકનો આકાર છે. હવે તેની જ ઊંચાઈ-લંબાઈ-વિસ્તારનું કથન કરે છે.
ચૌદ રાજુ ઊંચો, ઉત્તર-દક્ષિણ બધે સાત રાજુ પહોળો છે. પૂર્વ-પશ્ચિમમાં નીચેના ભાગમાં

ક્રમહાનિરૂપેણ હીયતે યાવન્મધ્યલોક એકરજુપ્રમાણવિસ્તારો ભવતિ। તતો મધ્યલોકાદૂર્ધ્વ ક્રમવૃદ્ધ્યા વર્દ્ધતે યાવદ્ બ્રહ્મલોકાન્તે રજુપ્રવ્યક્તિવિસ્તારો ભવતિ। તતશ્રોર્ધ્વ પુનરાપિ હીયતે યાવલ્લોકાંતે રજુપ્રમાણવિસ્તારો ભવતિ। તસ્યૈવ લોકસ્ય મધ્યે પુનરુદ્ધ્યલાલસ્ય મધ્યાધોભાગે છિદ્રે કૃતે સતિ નિક્ષિપ્તવંશનાલિકેવ ચતુષ્કોણા ત્રસનાડી ભવતિ। સા ચैકરજુવિષ્કમ્ભા ચતુર્દશરજૂત્સેધા વિજ્ઞેયા। તસ્યાસ્ત્વધોભાગે સપ્તરજ્ઝવોઽધોલોકસંવન્ધિન્યઃ। ઊર્ધ્વભાગે મધ્યલોકોત્સેધસંવન્ધિલક્ષયોજનપ્રમાણમેરૂત્સેધઃ સપ્તરજ્ઝવ ઊર્ધ્વલોકસસ્વન્ધિન્યઃ।

અતઃ પરમધોલોકઃ કથ્યતે। અધોભાગે મેરોરાધારભૂતા રત્નપ્રભાખ્યા પ્રથમ પૃથિવી। તસ્યા અધો�ધઃ પ્રત્યેકમેકૈકરજુપ્રમાણામાકાશં ગત્વા યથાક્રમેણ શર્કરાવાલુકાપદ્ધારુમત્તમોમહાતમઃ સંજ્ઞા ષડ ભૂમયો ભવન્તિ। તસ્માદ્ધોભાગે રજુપ્રમાણં ક્ષેત્રં ભૂમિરહિતં નિગોદાદિપ્રવ્યસ્થાવરભૂતં ચ તિષ્ઠતિ। રત્નપ્રભાદિપૃથિવીનાં પ્રત્યેકં ઘનોદધિઘનવાત-તનુવાતત્ત્રયમાધારભૂતં ભવતીતિ વિજ્ઞેયમ्। કસ્યાં પૃથિવ્યાં કતિ નરકબિલાનિ સન્તીતિ પ્રશ્ને યથાક્રમેણ કથયતિ—તાસુ ત્રિંશત્પ્રવિંશતિપ્રવચદશદશત્રિપ્રવ્યોનૈકનરકશતસહસ્રાણિ પ્રવ

સાત રાજુ પહોળો છે, તે અધોભાગથી પહોળાઈ કમે કમે ઘટતાં જ્યાં મધ્યલોક છે, ત્યાં એક રાજુ પહોળાઈ રહે છે. પછી મધ્યલોકથી ઉંચે કમે કમે વધે છે અને બ્રહ્મલોકના અંતે પાંચ રાજુની પહોળાઈ થાય છે, પછી તેનાથી આગળ ફરીથી ઘટે છે અને લોકના છેડે તે એક રાજુની પહોળાઈવાળો રહે છે. તે જ લોકના મધ્યભાગમાં, ખાંડણિયામાં વચ્ચ્યોવચ્ચ નીચે છિદ્રવાળી એક વાંસની નળી મૂકી હોય તેવી, એક યોરસ ત્રસ નાડી છે. તે એક રાજુ લાંબી-પહોળી અને ચૌંડ રાજુ ઉંચી છે. તેના નીચેના ભાગમાં જે સાત રાજુ છે તે અધોલોક સંબંધી છે. ઉર્ધ્વભાગમાં મધ્યલોકની ઉંચાઈ સંબંધી એક લાખ યોજનપ્રમાણ સુમેરુ પર્વતની ઉંચાઈ સહિત સાત રાજુ ઉર્ધ્વલોક સંબંધી છે.

હવે પછી, અધોલોકનું કથન કરે છે :—અધોભાગમાં સુમેરુ પર્વતને આધારભૂત રત્નપ્રભા નામની પહેલી પૃથ્વી છે. તે રત્નપ્રભા પૃથ્વીની નીચે નીચે એકેક રાજુપ્રમાણ આકાશમાં કુમપૂર્વક શર્કરાપ્રભા, વાલુકપ્રભા, પંકપ્રભા, ધૂમપ્રભા, તમપ્રભા અને મહાતમપ્રભા નામની છ ભૂમિ છે. તેની નીચે એક રાજુપ્રમાણ ભૂમિરહિત ક્ષેત્રમાં નિગોદાદિ પાંચ સ્થાવરો ભર્યા છે. રત્નપ્રભા આદિ પ્રત્યેક પૃથ્વીને ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત એ ત્રણ વાયુ આધારભૂત છે એમ જાણવું. કદ્દ પૃથ્વીમાં કેટલા નરકનાં બિલ (ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાન) છે તે કુમપૂર્વક કહે છે. પહેલી ભૂમિમાં ત્રીસ લાખ, બીજીમાં પચીસ લાખ, ત્રીજીમાં પંદર લાખ, ચોથીમાં દસ લાખ, પાંચમીમાં ત્રણ લાખ, છાણીમાં નવાણુ હજાર

चैવ યथાક્રમમ् ટ૪૦૦૦૦૦। અથ રત્નપ્રભાદિપૃથિવીનાં ક્રમેણ પિણ્ડસ્ય પ્રમાણં કથયતિ। પિણ્ડસ્ય કોઈર્થઃ? મન્ત્રત્વસ્ય બાહુલ્યસ્યેતિ। અશીતિસહસ્રાધિકૈકલક્ષં તથૈવ દ્વાત્રિંશદષ્ટાવિંશતિચતુર્વિંશતિવિંશતિષોડશાષ્ટસહસ્રપ્રમિતાનિ યોજનાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ। તિર્યગ્રવિસ્તારસ્તુ ચતુર્દિગ્વિભાગે યદ્યપિ ત્રસનાડ્યપેક્ષયૈકરજ્ઞપ્રમાણસ્તથાપિ ત્રસરહિતબહિર્ભાગે લોકાન્તપ્રમાણમિતિ। તથાચોક્તં “ભુવામન્તે સૃશન્તીનાં લોકાન્તં સર્વદિક્ષુ ચ”। અત્ર વિસ્તારેણ તિર્યગ્રવિસ્તારપર્યન્તમન્ત્રત્વેન મંદરાવગાહ્યોજનસહસ્રબાહુલ્યા મધ્યલોકે યા ચિત્રા પૃથિવી તિષ્ઠતિ તસ્યા અધોભાગે ષોડશસહસ્રબાહુલ્યઃ ખરભાગસ્તિષ્ઠતિ। તસ્મા- દધ્યધશ્ચતુરશીતિયોજનસહસ્રબાહુલ્યઃ પદ્ઙ્ભાગઃ તિષ્ઠતિ। તતોઽધ્યધોભાગે અશીતિસહસ્રબાહુલ્યો અબ્બહુલભાગસ્તિષ્ઠતીત્યેવં રત્નપ્રભા પૃથિવી ત્રિભેદા જ્ઞાતવ્યા। તત્ર ખરભાગેઽસુરકુલં વિહાય નવપ્રકારભવનવાસિદેવાનાં તથૈવ રાક્ષસકુલં વિહાય સપ્તપ્રકારબ્યન્તરદેવાનાં આવાસા જ્ઞાતવ્યા ઇતિ। પદ્ઙ્ભાગે પુનરસુરાણાં રાક્ષસાનાં ચેતિ। અબ્બહુલભાગે નારકસ્તિષ્ઠન્તિ।

નવસો પંચાણુ અને સાતમીમાં પાંચ;—એ રીતે બધા મળીને ચોર્યાસી લાખ બિલ છે.

હવે, રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીનું કુમપૂર્વક પિંડપ્રમાણ કેટલું છે તે કહે છે. પિંડ એટલે શું? ઊંડાઈ અથવા જાડાઈ. પ્રથમ પૃથ્વીના એક લાખ એંસી હજાર, બીજાના બત્રીસ હજાર, ત્રીજાના અઠાવીસ હજાર, ચોથીના ચોવીસ હજાર, પાંચમીના વીસ હજાર, છાણીના સોણ હજાર અને સાતમીના આઠ હજાર યોજન પિંડ જાણવા. તે પૃથ્વીઓનો તિર્યક્ર વિસ્તાર ચારે દિશાઓમાં જોકે ત્રસ નાડીની અપેક્ષાએ એક રાજુ પ્રમાણ છે, તોપણ ત્રસરહિત ત્રસનાડીના બહારના ભાગમાં લોકના અંત સુધી છે. તે જ કહું છે—“અંતને સ્પર્શતી પૃથ્વીઓનું પ્રમાણ બધી દિશાઓમાં લોકના અંત સુધીનું છે.” અહીં વિસ્તારમાં તિર્યક્ર લોક સુધીની, ઊંડાઈમાં મેરૂપર્વતની અવગાહના જેવડી એક હજાર યોજન પહોળી ચિત્રા નામની પૃથ્વી મધ્યલોકમાં છે, તે પૃથ્વીની નીચે સોળહજાર યોજન પહોળો ખરભાગ છે. તે ખરભાગની નીચે ચોર્યાસી હજાર યોજન પહોળો પંક્કભાગ છે, તેનાથી પણ નીચે એંસી હજાર યોજન પહોળો અખ્ખહુલ ભાગ છે. આ રીતે રત્નપ્રભા પૃથ્વી ત્રણ ભેદવાળી જાણવી. તે ખરભાગમાં અસુરકુળ સિવાય નવ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોના અને રાક્ષસકુળ સિવાયના સાત પ્રકારના વંતર દેવોના આવાસ જાણવા. પંક્કભાગમાં અસુરકુમારોના અને રાક્ષસોના નિવાસ છે. અખ્ખહુલ ભાગમાં નારકીઓ છે.

તત्र બહુભૂમિકાપ્રાસાદવદધોऽથ: સર્વપૃથિવીષુ સ્વકીયસ્વકીયબાહુલ્યાત् સકાશાદધ
ઉપરિ ચैકૈકયોજનસહસ્રં વિહાય મધ્યભાગે ભૂમિક્રમેણ પટલાનિ ભવન્તિ
ત્રયોદશૈકાદશનવસપ્તિજ્યત્રેકસંખ્યાનિ, તાન્યેવ સર્વસમુદાયેન પુનરેકોનપજ્યાશત્રમિતાનિ
પટલાનિ। પટલાનિ કોઽર્થ: ? પ્રસ્તારા ઇન્દ્રકા અંતર્ભૂમયઃ ઇતિ। તત્ત્ર રત્નપ્રભાયાં સીમંતસંજો
પ્રથમપટલવિસ્તારે નૃતોકવત् યત્સંખ્યેયોજનવિસ્તારવત् મધ્યવિલં તસ્યેન્દ્રકસંજ્ઞા। તસ્યૈવ
ચતુર્દિંગ્યભાગે પ્રતિદિશં પંક્તિસ્લેપેણસંખ્યેયોજનવિસ્તારાણ્યેકોનપજ્યાશદ્રબિલાનિ। તથૈવ
વિદિક્યતુદ્યે પ્રતિદિશં પંક્તિસ્લેપેણ યાન્યષ્ટચત્વારિંશ્રદ્ધબિલાનિ તાન્યષ્ટસંખ્યાત-
યોજનવિસ્તારાણિ। તેષામાપિ શ્રેણીબદ્ધસંજ્ઞા। દિગ્વિદિગદ્ધકાન્તરેષુ પંક્તિરહિતવેન
પુષ્પપ્રકરવત્કાનિચિત્સંખ્યેયોજનવિસ્તારાણિ કાનિચિદસંખ્યેયોજનવિસ્તારાણિ યાનિ તિષ્ઠન્તિ
તેષાં પ્રકીર્ણકસંજ્ઞા। ઇતીન્દ્રકશ્રેણીબદ્ધપ્રકીર્ણકરુપેણ ત્રિધા નરકા ભવન્તિ। ઇત્યનેન
ક્રમેણ પ્રથમપટલવ્યાખ્યાનાં વિજ્ઞેયમ्। તથૈવ પૂર્વોક્તાકોનપજ્યાશત્પટલેષ્યમેવ
વ્યાખ્યાનક્રમઃ કિન્ત્વષ્ટકશ્રેણિષ્વેકૈકપટલં પ્રત્યેકૈકં હીયતે યાવત् સપ્તમપૃથિવ્યાં

ત્યાં અનેક ભૂમિકાવાળા મહેલ જેવા નીચે નીચે સર્વ પૃથ્વીઓમાં પોતાપોતાની
પહોળાઈ પ્રમાણે નીચે અને ઉપર એક એક હજાર યોજન છોડીને મધ્યભાગમાં ભૂમિના
કુમ પ્રમાણે પટલ હોય છે. ભૂમિના કુમ પ્રમાણે તે પટલ પહેલી નરક પૃથ્વીમાં તેર,
બીજીમાં અગિયાર, ત્રીજીમાં નવ, ચોથીમાં સાત, પાંચમીમાં પાંચ, છાણીમાં ત્રણ અને
સાતમીમાં એક; એવી રીતે કુલ ઓગણપચાસ પટલ છે. ‘પટલ’ એટલે શું? ‘પટલ’ નો
અર્થ પ્રસ્તાર, ઈન્દ્રક અથવા અંતર્ભૂમિ છે. ત્યાં રત્નપ્રભા નામની પ્રથમ પૃથ્વીના સીમાન્ત
નામના પ્રથમ પટલમાં મનુષ્ય લોક જેવું સંખ્યાત ભોજન (પીસ્તાળીસ લાખ યોજન)
વિસ્તારવાળું મધ્ય બિલ છે, તેનું નામ ઈન્દ્રક છે. તેની (ઇન્દ્રકની) ચારે દિશાઓમાં પ્રત્યેક
દિશામાં અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં હારબંધ ઓગણપચાસ બિલ છે; તેવી જ રીતે ચારે
વિદિશાઓમાંની પ્રત્યેક દિશામાં હારબંધ જે અડતાળીસ અડતાળીસ બિલ છે તે પણ
અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં છે. તેમની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. ચાર દિશા અને ચાર
વિદિશાઓની વચ્ચે પંક્તિરહિત વિખરાયેલ ફૂલોની પેઠે કેટલાંક સંખ્યાત યોજન અને
કેટલાંક અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં જે બિલ છે તેમની ‘પ્રકીર્ણક’ સંજ્ઞા છે. એ પ્રમાણે
ઇન્દ્રક, શ્રેણીબદ્ધ અને પ્રકીર્ણકરુપ ત્રણ પ્રકારના નરક છે. આ રીતે પ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન
જાણવું. તેવી જ રીતે પૂર્વોક્ત ઓગણપચાસ પટલોમાં બિલોના વ્યાખ્યાનનો એવો જ કુમ
છે, પણ પ્રત્યેક પટલમાં આઠ દિશાઓનાં શ્રેણીબદ્ધ બિલોમાં એકેક બિલ ઘટતું જાય છે.

ચતુર્દિગ્ભાગેષેકં બિલં તિષ્ઠતિ ।

રત્નપ્રભાદિનારકદેહોત્સેધઃ કથ્યતે । પ્રથમપટલે હસ્તત્રયં તતઃ ક્રમવૃદ્ધિ-વશાતુત્ત્રયોદશપટલે સપ્તચાપાનિ હસ્તત્રયમઙુલષટ્કં । તતો દ્વિતીયપૃથિવ્યાદિષુ ચરમેન્દ્રકેષુ દ્વિગુણદ્વિગુણે ક્રિયમાળે સપ્તમપૃથિવ્યાં ચાપશતપદ્ધકં ભવતિ । ઉપરિતને નરકે ય ઉત્કૃષ્ટોત્સેધઃ સોઽધસ્તને નરકે વિશેષાધિકો જઘન્યો ભવતિ, તથૈવ પટલેષુ ચ જ્ઞાતવ્યઃ । આયુઃ પ્રમાણં કથ્યતે । પ્રથમપૃથિવ્યાં પ્રથમે પટલે જઘન્યેન દશવર્ષસહસ્રાણિ તત આગમોકત-ક્રમવૃદ્ધિવશાદન્તપટલે સર્વોત્કર્ષેણૈકસાગરોપમમ્ । તતઃ પરં દ્વિતીયપૃથિવ્યાદિષુ ક્રમેણ ત્રિસપ્તદશસપ્તદશદ્વાવિંશતિત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમમુત્કૃષ્ટજીવિતમ્ । યચ્ચ પ્રથમપૃથિવ્યામુત્કૃષ્ટં તદ્દ્વિતીયાં સમયાધિકં જઘન્યં, તથૈવ પટલેષુ ચ । એવં સપ્તમપૃથિવીપર્યન્તં જ્ઞાતવ્યમ્ । સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિલક્ષણનિશ્ચયરત્નત્રયવિલક્ષણૈસ્તીગ્રમિથ્યાત્વદર્શનજ્ઞાનચારિત્રૈ: પરિણતાનામ-સંજ્ઞિપદ્યેન્દ્રિયસરટપક્ષિસર્પસિંહસ્ત્રીણાં ક્રમેણ રત્નપ્રભાદિષુ ષટ્પૃથિવીષુ ગમનશક્તિરસ્તિ

તેથી, સાતમી પૃથ્વીમાં ચારે દિશાઓમાં એક એક બિલ રહે છે.

રત્નપ્રભા આદિ પૃથ્વીઓના નારકીના શરીરની ઊંચાઈનું કથન કરવામાં આવે છે. પ્રથમ પટલમાં ત્રણ હાથની ઊંચાઈ છે, પછી કુમે કુમે વધતા વધતા તેરમા પટલમાં સાત ધનુષ્ય, ત્રણ હાથ અને છ આંગળની ઊંચાઈ છે. પછી બીજી પૃથ્વી આદિના અંતિમ ઈન્દ્રક બિલોમાં બમણી બમણી કરવાથી સાતમી પૃથ્વીમાં પાંચસો ધનુષ્યની ઊંચાઈ થાય છે. ઉપરના નરકોમાં જે ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ છે તેનાથી કાંઈક અધિક નીચેના નરકોમાં જઘન્ય ઊંચાઈ છે, તેવી જ રીતે પટલોમાં પણ જાણવું. નારકી જીવોના આયુષ્યનું પ્રમાણ કહે છે. પ્રથમ પૃથ્વીના પ્રથમ પટલમાં જઘન્ય દસ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય છે, ત્યારપછી આગમમાં કહેલી ક્રમિક વૃદ્ધિ પ્રમાણે છેલ્લા પટલમાં એક સાગરપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. ત્યારપછી બીજી વગેરે પૃથ્વીઓમાં ક્રમપૂર્વક ત્રણ સાગર, સાત સાગર, દસ સાગર, સતતર સાગર, બાવીસ સાગર અને તેત્રીસ સાગરપ્રમાણ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યપ્રમાણ છે. પહેલી પૃથ્વીમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજીમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે. તેવી જ રીતે પહેલા પટલમાં જે ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે તેનાથી એક સમય અધિક બીજા પટલમાં જઘન્ય આયુષ્ય છે. આ પ્રમાણે સાતમી પૃથ્વી સુધી જાણવું. સ્વશુદ્ધાત્મના સંવેદનરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયથી વિલક્ષણ તીવ્ર મિથ્યાદર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપે પરિણમેલ અસંજી પંચેન્દ્રિય, ધો વગેરે, પક્ષી, સર્પ, સિંહ અને સ્ત્રીઓને ક્રમપૂર્વક રત્નપ્રભા આદિ છ પૃથ્વીઓ સુધી જવાની શક્તિ છે. સાતમી પૃથ્વીમાં કર્મભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય અને મત્સ્યોને

સપ્તમ્યાં તુ કર્મભૂમિજમનુષ્યાણાં મત્સ્યાનામેવ । કિજ્ચ—યદિ કોઈપિ નિરત્તરં નરકે ગચ્છતિ તદા પૃથ્વીક્રમેણાષ્ટસપ્તષ્ટપ્રજ્વચતુસ્ત્રિદિસંખ્યવારાનેવ । કિન્તુ સપ્તમનરકાદાગતાઃ પુનરાયેક-વારં તત્ત્વાન્યત્ર વા નરકે ગચ્છનીતિ નિયમઃ । નરકાદાગતા જીવા બલદેવવાસુદેવપ્રતિવાસુદેવ-ચક્રવર્તિસંજ્ઞાઃ શલાકાપુરુષાઃ ન ભવન્તિ । ચતુર્થપ્રજ્વમષ્ઠસપ્તમનરકેભ્યઃ સમાગતાઃ ક્રમેણ તીર્થકરચરમદેહભાવસંયતશ્રાવકા ન ભવન્તિ । તર્હિ કિં ભવન્તિ ? ‘‘ણિરયાદો ણિસ્સરિદો ણરતિરિએ કમ્પસણિપદ્જતે । ગઢ્ઘભવે ઉપ્જાદિ સત્તમણિરયાદુ તિરિએ ॥૧॥’’

ઇદાનીં નારકદુઃખાનિ કથ્યન્તે । તદ્યથા—વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજપરમાત્મતત્ત્વ-સમ્યક્ શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનાનુષ્ટાનભાવનોત્પન્નનિર્વિકારપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદરહિતૈઃ પ્રજ્વેન્દ્રિયવિષયસુખાસ્વાદલમ્પટૈર્મિથાદૃષ્ટિજીવૈર્યદુપાર્જિતં નરકાયુર્નરકગત્યાદિપાપકર્મ તદુદયેન નરકે સમુત્યદ્ય પૃથ્વીચતુષ્ટયે તીવ્રોળ્લદુઃખં, પ્રજ્વમ્યાં પુનરૂપરિતનત્રિભાગે તીવ્રોળ્લ-

જ જવાની શક્તિ છે. વિશેષ—જો કોઈ જીવ સતત નરકમાં જાય તો પ્રથમ પૃથ્વીમાં આઈ વાર, બીજીમાં સાત વાર, ત્રીજીમાં છ વાર, ચોથીમાં પાંચ વાર, પાંચમીમાં ચાર વાર, છ્ટીમાં ત્રણ વાર અને સાતમીમાં બે વાર જ જઈ શકે છે. પરંતુ સાતમી નરકમાંથી નીકળેલો જીવ ફરી એકવાર તે જ અથવા બીજી કોઈ નરકમાં જાય છે એવો નિયમ છે. નરકમાંથી નીકળેલા જીવો બળદેવ, વાસુદેવ, પ્રતિવાસુદેવ અને ચક્રવર્તી નામના શલાકા પુરુષો થતા નથી. ચોથી નરકમાંથી નીકળેલ જીવ તીર્થકર, પાંચમીમાંથી નીકળેલ જીવ ચરમશરીરી, છ્ટીમાંથી નીકળેલ જીવ ભાવલિંગી મુનિ અને સાતમીમાંથી નીકળેલ જીવ શ્રાવક થતો નથી. તો શું થાય છે? “નરકમાંથી આવેલા જીવો કર્મભૂમિમાં સંજી, પર્યાપ્ત તથા ગર્ભજ મનુષ્ય કે તિર્યચ થાય છે. સાતમી નરકમાંથી આવેલો જીવ તિર્યચ જ થાય છે.”^૨

હવે, નારકીઓનાં દુઃખનું કથન કરે છે :—તે આ પ્રમાણે—વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન જેનો સ્વભાવ છે, એવા નિજ પરમાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-અનુષ્ઠાનની ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે, એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદરહિત અને પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયસુખના આસ્વાદમાં લંપટ એવા મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોએ જે નરક-આયુ અને નરક-ગતિ આદિ પાપકર્મ ઉપાર્જિત કર્યું હોય છે, તેના ઉદ્યથી તે નરકમાં ઉત્પન્ન થઈને ચાર પૃથ્વીઓમાં તીવ્ર ઉષ્ણતાનું દુઃખ, પાંચમી નરકના ઉપરના ત્રણ ચતુર્થાંશ

દુ:ખમધોભાગે તીવ્રશીતદુ:ખં, ષષ્ઠીસપ્તમ્યોરતિશીતોત્પત્રદુ:ખમનુભવન્તિ। તથૈવ છેદનભેદન-ક્રક્કવિદારણયંત્રપીડનશૂલારોહણાદિતીવ્રદુ:ખં સહંતે તથા ચોક્તં—“અચ્છિળિમીલણમેત્તં ણત્યિ સુહું દુ:ખમેવ અણુબદ્ધં। ણિસ્યે ણેરયિયાણં અહોણિસં પજ્યમાણાણં ॥૧॥” પ્રથમપૃથિવી-ત્રયપર્યતમસુરોદીરિતં ચેતિ। એવં જ્ઞાત્વા, નારકદુ:ખવિનાશાર્થ ભેદાભેદરત્નત્રયભાવના કર્તવ્યા। સંક્ષેપેણાધોલોક-વ્યાખ્યાનં જ્ઞાતવ્યમ્.

અતઃ પરં તિર્યક્કલોકઃ કથ્યતે—જમ્બૂદ્વીપાદિશુભનામાનો દ્વીપઃ લવણો દાદિશુભનામાનઃ સમુદ્રાશ્ચ દ્વિગુણદ્વિગુણવિસ્તારેણ પૂર્વ પૂર્વ પરિવેષ્ટ્ય વૃત્તાકારાઃ સ્વયભૂરમણપર્યન્તાસ્તિર્યગ્વિસ્તારેણ વિસ્તીર્ણાસ્તિષ્ઠન્તિ યતસ્તેન કારણેન તિર્યગ્ લોકો ભણ્યતે, મધ્યલોકાશ્ચ। તથ્યથા—તેષુ સાર્બતૃતીયોદ્ધારસાગરોપમલોમછેદગ્રમિતેષ્વસંખ્યાતદ્વીપસમુદ્રેષુ મધ્યે જમ્બૂદ્વીપસ્તિષ્ઠતિ। સ ચ જમ્બૂવૃક્ષોપલક્ષિતો મધ્યભાગસ્થિતમેરૂપર્વતસહિતો વૃત્તાકારલક્ષયોજનપ્રમાણસ્તદ્વિગુણવિષ્કમ્ભેણ યોજનલક્ષદ્ધયપ્રમાણેન વૃત્તાકારેણ બહિભર્ગો લવણસમુદ્રેણ ભાગમાં તીવ્ર ઉષ્ણતાનું દુ:ખ અને નીચેના એક ચતુર્થાંશ ભાગમાં તીવ્ર ઠંડીનું દુ:ખ, તથા છઠ્ઠી અને સાતમી નરકમાં અત્યંત શીતથી ઉત્પન્ન થતું દુ:ખ અનુભવે છે. તેમજ છેદન, ભેદન, કરવતથી વિદારણ, ઘાણીમાં પીલાવાનું, શૂણી પર ચઢાવવા વગેરેનું તીવ્ર દુ:ખ સહન કરે છે. કહું છે કે :—“નરકમાં^૧ નારકીઓને રાત અને દિવસ દુ:ખરૂપી અજિનમાં શેકાતા આંખના પલકારા જેટલું પણ સુખ નથી, પરંતુ સદા દુ:ખ જ લાગ્યું રહે છે. ૧.” પહેલી ત્રણ પૃથ્વીઓ સુધી અસુરકુમાર દેવોની ઉદીરણા વડે થતું દુ:ખ પણ ભોગવે છે—એમ જાણીને નરકનાં દુ:ખનો વિનાશ કરવા માટે ભેદાભેદ રત્તત્રયની ભાવના કરવી. આ રીતે સંક્ષેપમાં અધોલોકનું વ્યાખ્યાન જાણવું.

ત્યારપછી મધ્યલોકનું વર્ણન કરે છે—ગોળાકારવાળા જંબૂદ્વીપાદિ શુભ નામવાળા દ્વીપો અને લવણાદિ શુભ નામવાળા સમુદ્રો બમણા બમણા વિસ્તારથી પહેલા પહેલાના દ્વીપને સમુદ્ર અને સમુદ્રને દ્વીપ—એ કુમથી વીંટળાઈને સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સુધી ત્રાંસા (તિર્યક્ક) વિસ્તારમાં ફેલાયેલા છે, તે કારણે તેને તિર્યક્ક લોક કહે છે અને મધ્યલોક પણ કહે છે. તે આ પ્રમાણે—તે સાડા ત્રણ ઉદ્ધાર સાગરોપમ લોમ (વાળ)ના ટુકડા જેટલા અસંખ્યાત દ્વીપ અને સમુદ્રોની મધ્યમાં જંબૂદ્વીપ છે. તે જંબૂના વૃક્ષથી ઓળખાતા અને મધ્યભાગમાં આવેલા મેરુ પર્વતસહિત ગોળાકાર એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળો છે અને તે બમણા વિસ્તારવાળા બે લાખ યોજનપ્રમાણ ગોળાકાર લવણ સમુદ્રવડે બહારના

૧. ત્રિલોકસાર ગાથા. ૨૦૭.

वेष्टितः। सोऽपि लवणसमुद्रस्तद्विगुणविस्तारेण योजनलक्षचतुष्यप्रमाणेन वृत्ताकरेण बहिभर्गे धातकीखण्डद्वीपेन वेष्टितः। सोऽपि धातकीखण्डद्वीपस्तद्विगुणविस्तारेण योजनाष्टलक्षप्रमाणेन वृत्ताकरेण बहिभर्गे कालोदकसमुद्रेण वेष्टितः। सोऽपि कालोदक-समुद्रस्तद्विगुणविस्तारेण षोडशयोजनलक्षप्रमाणेन वृत्ताकरेण बहिभर्गे पुष्करद्वीपेन वेष्टितः। इत्यादिविगुणविष्टम्भः स्वयम्भूरमणद्वीपस्वयम्भूरमणसमुद्रपर्यन्तो ज्ञातव्यः। यथा जम्बूद्वीपलवणसमुद्रविष्टम्भद्वयसमुदयाद्योजनलक्षत्रयग्रमितात्सकाशाद्वातकीखण्ड एकलक्षेणाधिकस्तथैवासंख्येयद्वीपसमुद्रविष्टम्भेभ्यः स्वयम्भूरमणसमुद्रविष्टम्भ एकलक्षेणाधिको ज्ञातव्यः। एवमुक्तलक्षणेष्वसंख्येयद्वीपसमुद्रेषु व्यन्तरदेवानां पर्वताद्युपरिगता आवासाः, अधोभूभागगतानि भवनानि तथैव द्वीपसमुद्रादिगतानि पुराणि च, परमागमोक्तभिन्नलक्षणानि। तथैव खरभागपङ्कभागस्थितप्रतरासंख्येयभागप्रमाणासंख्येयव्यन्तरदेवावासाः, तथैव द्वासप्ततिलक्षाधिककोटिसप्तग्रमितभवनवासिदेवसंबन्धिभवनानि अकृत्रिमजिनचैत्यालयसहितानि भवन्ति। एवमतिसंक्षेपेण तिर्यग्लोको व्याख्यातः।

भागमां वीटणायेलो छे. ते लवण समुद्र पश्च तेनाथी बमणा विस्तारवाणा चार लाख योजनप्रमाण गोणाकारे बहारना भागमां धातकीभंड नामना द्वीपथी वीटणायेलो छे. ते धातकीभंड द्वीप पश्च बाह्यभागमां पोतानाथी बमणा विस्तारवाणा आठ लाख योजनप्रमाण गोणाकार कालोदक समुद्रथी वीटणायेलो छे. ते कालोदक समुद्र पश्च बाह्यभागमां पोतानाथी बमणा विस्तारवाणा सोणलाख योजनप्रमाण गोणाकार पुष्करद्वीपथी वीटणायेलो छे. ऐ प्रमाणे बमणो बमणो बमणो विस्तार स्वयम्भूरमणद्वीप अने स्वयम्भूरमण समुद्र सुधी जाणवो. जेवी रीते जंबूद्वीप एक लाख योजन अने लवण समुद्र बे लाख योजन पहोचो छे. ऐ बन्नेनो सरवाणो त्रिश लाख योजन छे. तेनाथी एक लाख योजन अधिक अर्थात् चार लाख योजन धातकीभंड छे. तेवी ज रीते असंख्य द्वीप-समुद्रोना विस्तारथी एक लाख योजन अधिक विस्तार स्वयम्भूरमण समुद्रनो जाणवो. आवा पूर्वोक्त लक्षणोवाणा असंख्य द्वीप-समुद्रोमां पर्वत आठि उपर व्यंतरटेवोना आवास, नीयेनी पृथ्वीना भागमां भवन तेमज द्वीप अने समुद्र आठिमां पुर छे. परमागममां कह्या प्रमाणे तेमनां भिन्न-भिन्न लक्षणो छे. तेवी ज रीते भरभाग अने पंकभागमां रहेला प्रतरना असंख्यातमा भागप्रमाण असंख्य व्यंतरटेवोना आवास छे अने सात करोड बोतेर लाख भवनवासी देवोनां भवन अकृत्रिम जिन चैत्यालयसहित छे. आ रीते अत्यंत संक्षेपमां मध्यलोकनुं व्याख्यान कर्यु.

अथ तिर्यग्लोकमध्यस्थितो मनुष्यलोको व्याख्यायते—तन्मध्यस्थितजम्बूद्धीपे सप्तक्षेत्राणि भण्यन्ते। दक्षिणदिग्विभागादारभ्य भरतहैमवतहरिविदेहरम्यकहैरण्यवतैरावतसंज्ञानि सप्तक्षेत्राणि भवन्ति। क्षेत्राणि कोऽर्थः ? वर्षा वंशा देशा जनपदा इत्यर्थः। तेषां क्षेत्राणां विभागकारकाः षट् कुलपर्वताः कथ्यन्ते—दक्षिणदिग्भागमादीकृत्य हिमवन्महाहिमवन्निषध-नीलरुविमशिखरिसंज्ञा भरतादिसप्तक्षेत्राणामन्तरेषु पूर्वापारायताः षट् कुलपर्वताः भवन्ति। पर्वता इति कोऽर्थः ? वर्षधरपर्वताः सीमापर्वता इत्यर्थः। तेषां पर्वतानामुपरि क्रमेण हृदा कथ्यन्ते। पद्ममहापद्मतिगिञ्छकेसरिमहापुण्डरीकपुण्डरीकसंज्ञा अकृत्रिमा षट् हृदा भवन्ति। हृदा इति कोऽर्थः ? सरोवराणीत्यर्थः। तेभ्यः पद्मादिष्ठृद्धदेभ्यः सकाशादागमकथितक्रमेण निर्गता याश्चतुर्दशमहानयस्ताः कथ्यन्ते। तथाहि—हिमवत्पर्वतस्थपद्मनाम-महाहृदादर्थक्रोशावगाहक्रोशाधिकषट्योजन^१ प्रमाणविस्तारपूर्वतोरणद्वारेण निर्गत्य तत्पर्वत-स्यैवोपारि पूर्वदिग्विभागेन योजनशतपञ्चकम् गच्छति ततो गङ्गाकूटसमीपे दक्षिणेन व्यावृत्य भूमिस्थकुण्डे पतति तस्माद् दक्षिणद्वारेण निर्गत्य भरतक्षेत्रमध्यभागस्थितस्य दीर्घत्वेन

હવे, तिर्यक्लोकनी वच्ये रહेला मनुष्यलोकनुं व्याख्यान करे છે. તે મનુષ्यલોકની વચ्यે રહેલ જંબૂદ્ધીપમાં સાત ક્ષેત્રો કહેવામાં આવે છે. દક्षिण દિશાથી શરૂ કરીને ભરત, હैમવત, હરि, વિદેહ, રમ્યકુ, હૈરણ્યવત અને ઐરાવત નામનાં સાત ક્ષેત્રો છે. ક્ષેત્રનો શું અર्थ છે? ક્ષેત્ર શાષ્ટનો અર्थ વર्ष, વંશ, દેશ અથવા જનપદ છે. તે ક્ષેત્રોના વિભાગ કરનાર છ કુલાચલ છે. દક्षिण દિશા તરફથી શરૂ કરીને તેમનાં નામ હિમવતુ, મહા હિમવતુ, નિષધ, નીલ, રુક્મિ અને શિખરિ છે. પૂર्व-પશ्चિમ ફેલાયેલા આ છ પર્વતો ભરતાદિ સાત ક્ષેત્રોની વચ્યમાં છે. પર્વતનો શું અર્થ છે? પર્વતનો અર્થ વર્ષધર પર્વત અથવા સીમા પર્વત છે. તે પર્વતોની ઉપર હુદ્દોનું કુમથી કથન કરે છે. પદ્મ, મહાપદ્મ, તિર્ણિંછ, કેસરિ, મહાપુંડરીક અને પુંડરીક નામનાં અકૃત્રિમ છ હુદ્દ છે. હુદ્દ એટલે શું? હુદ્દનો અર્થ સરોવર છે. તે પદ્માદિ છ સરોવરોમાંથી આગમકથિત કમ પ્રમાણો જે ચૌદ મહા નદીઓ નીકળી છે, તેમનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણો—હિમવતુ પર્વત પર સ્થિત પદ્મ નામના મહાહુદના પૂર્વ તોરણ દ્વારથી અર્ધો કોશ ઊંડી, અને છ યોજન એક કોશ પહોળી ગંગા નદી નીકળીને તે જ પર્વતની ઉપર પૂર્વ દિશામાં પાંચસો યોજન સુધી જાય છે, પછી ત્યાંથી ગંગાકૂટની પાસે દક્ષિણ તરફ વળીને ભૂમિમાં સ્થિત કુંડમાં પડે છે. ત્યાંથી દક્ષિણ દ્વારમાંથી નીકળીને ભરતક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં સ્થિત લંબાઈમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ સમુદ્રને સ્પર્શનાર વિજ્યાર્થ પર્વતની

१ ‘ક્રોશાર્થાધિક ષટ् યોજન’ ઇતિ પાઠાન્તરં

पूर्वापरसमुद्रस्पर्शिनो विजयार्द्धस्य गुहाद्वारेण निर्गत्य, तत आर्यखण्डार्द्धभागे पूर्वेण व्यावृत्य प्रथमावगाहापेक्षया दशगुणेन गव्यूतिपञ्चकावगाहेन तथैव प्रथमविष्कम्भापेक्षया दशगुणेन योजनार्द्धसहितद्विषष्टियोजनप्रमाणविस्तारेण च पूर्वसमुद्रे प्रविष्टा गङ्गा। तथा गङ्गावत्सिन्धुरपि तस्मादेव हिमवत्पर्वतस्थपद्महृदात्पर्वतस्यैवोपरि पश्चिमद्वारेण निर्गत्य पश्चादक्षिणदिविभागेनागत्य विजयार्द्धगुहाद्वारेण निर्गत्यार्यखण्डार्द्धभागे पश्चिमेन व्यावृत्य पश्चिमसमुद्रे प्रविष्टेति। एवं दक्षिणदिविभागसमागतगङ्गासिन्धुभ्यां पूर्वापरायतेन विजयार्द्धपर्वतेन च षट्खण्डीकृतं भरतक्षेत्रम् ।

अथ महाहिमवत्पर्वतस्थमहापद्महृदादक्षिणदिविभागेन हैमवतक्षेत्रमध्ये समागत्य तत्रस्थनाभिगिरिपर्वतं योजनार्द्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धे प्रदक्षिणं कृत्वा रोहित्यूर्वसमुद्रम् गता। तथैव हिमवत्पर्वतस्थितपद्महृदादुत्तरेणागत्य तमेव नाभिगिरिं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्द्धप्रदक्षिणं कृत्वा रोहितास्या पश्चिमसमुद्रं गता। इति रोहिद्रोहितास्यासंज्ञं नदीद्वन्द्वं हैमवतसंज्ञजघन्यभोगभूमिक्षेत्रे ज्ञातव्यम् । अथ निषधपर्वतस्थितिगिज्ञनामहृदादक्षिणेनागत्य नाभिगिरिपर्वतं योजनार्धेनास्पृशन्ती तस्यैवार्धप्रदक्षिणं कृत्वा हरित्यूर्वसमुद्रम् गता। तथैव

गुज्जामां द्वारमांथी नीकणीने आर्यभंडना अर्धभागमां पूर्व तरफ वणीने प्रथम उंडाई करतां दशगणी अर्थात् पांच कोश उंडी तेमज प्रथमनी पहोणाई करतां दशगणी अर्थात् साडी बासठ योजन पहोणी गंगा नदी पूर्व समुद्रमां प्रवेश करे छे. आ गंगानी जेम सिंधु नदी पश्च ते ज छिमवत् पर स्थित पद्महृदमांथी पर्वतनी उपर ज पश्चिम द्वारमांथी नीकणीने पछी दक्षिण दिशा तरफ आवीने विजयार्ध पर्वतनी गुज्जना द्वारमांथी नीकणीने आर्यभंडना अर्धभागमां पश्चिम तरफ वणीने पश्चिम समुद्रमां प्रवेश करे छे. आ रीते दक्षिण दिशा तरफ आवेली गंगा अने सिंधु-बे नदीओथी अने पूर्व-पश्चिम विस्तरेला विजयार्ध पर्वतथी भरतक्षेत्रना छ खंड थया.

हवे, महा छिमवान पर्वत पर स्थित महापद्म झट्टनी दक्षिण दिशामांथी हैमवत् क्षेत्रनी मध्यमांथी आवीने त्यां रहेल नाभिगिरि पर्वतथी अर्धो योजन दूर रहेती, ते ज पर्वतनी अर्धी प्रदक्षिणा करीने रोहित नामनी नदी पूर्व समुद्रमां गई छे. ऐवी ज रीते छिमवत् पर्वत उपर रहेला पद्म झट्टमांथी उत्तर तरफ आवीने, ते ज नाभिगिरिथी अर्धो योजन दूर रहीने, तेनी ज अर्धी प्रदक्षिणा करीने रोहितास्या नामनी नदी पश्चिम समुद्रमां गई छे. आवी रीते रोहित अने रोहितास्या नामनी बे नदीओ हैमवत नामना जघन्य

મહાહિમવત્પર્વતસ્થમહાપદ્મનામહૃદાદુત્તરદિગ્વિભાગેનાગત્ય તમેવ નાભિગિરિં યોજનાર્થેનાસૃશન્તી તસ્યૈવાર્થેપ્રદક્ષિણં કૃત્વા હરિકાન્તાનામનદી પદ્ધિમસમુદ્રમ् ગતા। ઇતિ હરિદ્વારિકાંતાસંજ્ઞાનદીદ્વયં હરિસંજ્ઞમધ્યમભોગભૂમિક્ષેત્રે વિજ્ઞેયમ्। અથ નીલપર્વતસ્થિતકેસરિનામ-હૃદાદક્ષિણેનાગત્યોત્તરકુરુસંજ્ઞોત્કૃષ્ટભોગભૂમિક્ષેત્રે મધ્યેન ગત્વા મેરુસમીપે ગજદન્તપર્વતં ભિત્વા ચ પ્રદક્ષિણેન યોજનાર્થેન મેરું વિહાય પૂર્વભદ્રશાલવનસ્ય મધ્યેન પૂર્વવિદેહસ્ય ચ મધ્યેન શીતાનામનદી પૂર્વસમુદ્રં ગતા। તથૈવ નિષધપર્વતસ્થિતતિગ્નિછહૃદાદુત્તરદિગ્વિભાગેનાગત્ય દેવકુરુસંજ્ઞોત્તમભોગભૂમિક્ષેત્રમધ્યેન ગત્વા મેરુસમીપે ગજદન્તપર્વતં ભિત્વા ચ પ્રદક્ષિણેન યોજનાર્થેન મેરું વિહાય પદ્ધિમભદ્રશાલવનસ્ય મધ્યેન પદ્ધિમવિદેહસ્ય ચ મધ્યેન શીતોદા પદ્ધિમસમુદ્રં ગતા। એવં શીતાશીતોદાસંજ્ઞાનદીદ્વયસ્ય વિસ્તારાવગાહપ્રમાણં ભળિતં તદેવ ક્ષેત્રે ક્ષેત્રે નદીયુગાં પ્રતિ વિદેહપર્યન્તં દ્વિગુણં દ્વિગુણં જ્ઞાતવ્યમ्। અથ ગંગા ચતુર્દશસહસ્રપરિવારનદીસહિતા, સિન્ધુરૂપિ

ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં જાણવી. નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંછ નામના હૃદમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને નાભિગિરિ પર્વતથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને, તેની જ અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને હરિત નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. તેવી જ રીતે મહા હિમવાન પર્વત ઉપર રહેલા મહાપદ્મ નામના હૃદમાંથી ઉત્તર દિશા તરફ આવીને, તે જ નાભિગિરિથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને, તેની જ અર્ધી પ્રદક્ષિણા કરીને હરિકાન્તા નામની નદી પદ્ધિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આવી રીતે હરિત અને હરિકાન્તા નામની બે નદીઓ હરિ નામના મધ્યમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં જાણવી. નીલ પર્વતસ્થિત ડેસરિ નામના હૃદમાંથી દક્ષિણ તરફ આવીને ઉત્તરકુરુ નામના ઉત્કૃષ્ટ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રની વચ્ચે થઈને મેરુની પાસે ગજદંત પર્વતને ભેદીને, મેરુની પ્રદક્ષિણાથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને પૂર્વ ભદ્રશાલ વન અને પૂર્વ વિદેહની મધ્યમાં થઈને શીતા નામની નદી પૂર્વ સમુદ્રમાં ગઈ છે. તેવી જ રીતે નિષધ પર્વત ઉપરના તિગિંછ નામના હૃદમાંથી ઉત્તર તરફ આવીને, દેવકુરુ નામના ઉત્તમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રની વચ્ચે થઈને મેરુની પાસે ગજદંત પર્વતને ભેદીને અને મેરુની પ્રદક્ષિણાથી અર્ધો યોજન દૂર રહીને, પદ્ધિમ ભદ્રશાલ વન અને પદ્ધિમ વિદેહની મધ્યમાં થઈને શીતોદા નામની નદી પદ્ધિમ સમુદ્રમાં ગઈ છે. આ રીતે શીતા અને શીતોદા નામની બે નદીઓ વિદેહ નામના કર્મભૂમિના ક્ષેત્રમાં જાણવી. પહેલાં જે ગંગા અને સિંધુ-એ બે નદીઓના વિસ્તાર અને અવગાહનું પ્રમાણ કર્યું છે; તેનાથી બમણા બમણા વિસ્તાર વગેરે, પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં, બધ્યે નદીઓના, વિદેહ ક્ષેત્ર સુધી જાણવા. ગંગા નદી ચૌદ હજાર પરિવાર નદીઓ સહિત છે, સિંધુ પણ એવડી

તथा, તદ્દિગુણસંખ્યાનં રોહિદ્રોહિતાસ્યાદ્યમ્, તતોડપિ દ્વિગુણસંખ્યાનં હરિદ્વરિકાન્તાદ્યમ્, તદ્દિગુણં શીતાશીતોદાદ્યમિતિ । તથા ષડવિંશત્યધિકયોજનશતપદ્યકમેકોનવિંશતિ-ભાગીકૃતૈકયોજનસ્ય ભાગષટ્કં ચ યદ્વક્ષિળોત્તરેણ કર્મભૂમિસંજ્ઞભરતક્ષેત્રસ્ય વિષ્કમ્ભપ્રમાણં, તદ્દિગુણં હિમવત્પર્વતે, તસ્માદ્દિગુણં હૈમવતક્ષેત્રે, ઇત્યાદિ દ્વિગુણં દ્વિગુણં વિદેહપર્યન્તં જ્ઞાતવ્યમ્ । તથા પદ્મહૃદો યોજનસહસ્રાયામસ્તદર્ઢવિષ્કમ્ભો દશયોજનાવગાહો યોજનૈક-પ્રમાણપદ્મવિષ્કમ્ભસ્તસ્માન્મહાપદ્મે દ્વિગુણસ્તસ્માદપિ તિંગિંછે દ્વિગુણ ઇતિ ।

અથ યથા ભરતે હિમવત્પર્વતાન્નિર્ગતં ગઙ્ગાસિન્ધુદ્વયં, તથોત્તરે કર્મભૂમિસંજ્ઞારાવતક્ષેત્રે શિખરિપ્વતાન્નિર્ગતં રક્તારક્તોદાનદીદ્યમ્ । યથા ચ હૈમવતસંજ્ઞે જઘન્યભોગભૂમિક્ષેત્રે મહાહિમવદ્વિમવન્નામપર્વતદ્વયાલ્કમેણ નિર્ગતં રોહિતરોહિતાસ્યાનદીદ્યં, તથોત્તરે હૈરણ્યવત-સંજ્ઞાજગન્યભોગભૂમિક્ષેત્રે શિખરિસુક્મિસંજ્ઞપર્વતદ્વયાલ્કમેણ નિર્ગતં સુવર્ણકૂલારુપ્યકૂલાનદીદ્યમ્ । તથૈવ યથા હરિસંજ્ઞમધ્યમભોગભૂમિક્ષેત્રે નિષધમહાહિમવન્નામપર્વતદ્વયાલ્કમેણ નિર્ગતં હરિદ્વરિકાન્તાનદીદ્યં, તથોત્તરે રમ્યકસંજ્ઞમધ્યમભોગભૂમિક્ષેત્રે સુક્મિનીલનામપર્વતદ્વયાલ્કમેણ

જ છે, તેનાથી બમણી સંખ્યાના પરિવારવાળી રોહિત અને રોહિતાસ્યા એ બે નદીઓ છે, હરિતુ અને હરિકાન્તાનો અનાથી પણ બમણો વિસ્તાર છે, તેનાથી બમણો વિસ્તાર શીતા અને શીતોદાનો છે. દક્ષિણથી ઉત્તર પાંચસો છવીસ પૂર્ણાંક છ ઓગણીસાંશ યોજનપ્રમાણ કર્મભૂમિ ભરતક્ષેત્રનો વિસ્તાર છે, તેનાથી બમણો હિમવત્ પર્વતનો, હિમવત્ પર્વતથી બમણો હૈમવત્ ક્ષેત્રનો, એવી રીતે બમણો બમણો વિસ્તાર વિદેહ ક્ષેત્ર સુધી જાણવો. પદ્મ હૃદ એક હજાર યોજન લાંબું, તેનાથી અર્ધું પહોંણું અને દશ યોજન ઊર્ધું છે, તેમાં એક યોજનનું કમળ છે, તેનાથી બમણું મહાપદમાં અને તેનાથી બમણું તિંગિંછ હૃદમાં છે.

જેવી રીતે ભરત ક્ષેત્રમાં હિમવાન પર્વતમાંથી ગંગા અને સિંધુ—એ બે નદીઓ નીકળે છે. તેવી જ રીતે ઉત્તર દિશામાં ઐરાવત ક્ષેત્ર નામની કર્મભૂમિના શિખરિ પર્વતમાંથી નીકળતી રક્તા અને રક્તોદા નામની બે નદીઓ છે. જેવી રીતે હૈમવત્ નામની જગન્ય ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં મહા હિમવત્ અને હિમવત્ નામના બે પર્વતોમાંથી ક્રમશઃ નીકળતી રોહિત અને રોહિતાસ્યા—એ બે નદીઓ છે. તેવી જ રીતે ઉત્તરમાં હૈરણ્યવત નામના જગન્ય ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં શિખરિ અને સુક્મિના પર્વતોમાંથી ક્રમપૂર્વક નીકળતી સુવર્ણકૂલા અને રૂપકૂલા—એ બે નદીઓ છે. તેવી જ રીતે જેમ હરિ નામક મધ્યમ ભોગભૂમિ ક્ષેત્રમાં નિષધ અને મહાહિમવાન નામના બે પર્વતોમાંથી ક્રમશઃ નીકળતી હરિત અને હરિકાન્તા નામની બે નદીઓ છે, તેમ ઉત્તરમાં રમ્યક નામના મધ્યમ ભોગભૂમિના ક્ષેત્રમાં સુક્મિ અને

निर्गतं नारीनरकान्तानदीद्यमिति विज्ञेयम् । सुषमसुषमादिष्टकालसंबंधिपरमागमोक्ता-युरुत्सेधादिसहिता दशसागरोपमकोटिप्रमितावसर्पिणी तथोत्सर्पिणी च यथा भरते वर्तते तथैरावते च । अयन्तु विशेषः, भरतैरावतम्लेच्छखण्डेषु विजयार्धनगेषु च चतुर्थ-कालसमयाद्यन्ततुल्यकालोऽस्ति नापरः । किं बहुना, यथा खट्वाया एकभागे ज्ञाते द्वितीयभागस्तथैव ज्ञायते तथैव जम्बूद्वीपस्य क्षेत्रपर्वतनदीहृदादीनां यदेव दक्षिणविभागे व्याख्यानं तदुत्तरेऽपि विज्ञेयम् ।

अथ देहममत्वमूलभूतमिथ्यात्वरागादिविभावरहिते केवलज्ञानदर्शनसुखाद्यनन्तगुणसहिते च निजपरमात्मद्रव्ये यया सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रभावनया कृत्वा विगतदेहा देहरहिताः सन्तो मुनयः प्राचुर्येण यत्र मोक्षं गच्छन्ति स विदेहो भण्यते । तस्य जम्बूद्वीपस्य मध्यवर्त्तिनः किमपि विवरणं क्रियते । तद्यथा—नवनवतिसहस्रयोजनोत्सेध एकसहस्रावगाह आदौ भूमितले दशयोजनसहस्रवृत्तविस्तार उपर्युपरि पुनरेकादशांशहानिक्रमेण हीयमानत्वे सति मस्तके योजनसहस्रविस्तार आगमोक्ताकृत्रिमचैत्यालयदेववनदेवावासाद्यागमकथितानेकाश्र्वर्यसहितो

नील नामना बे पर्वतोमांथी कम्पूर्वक नीकण्ठी नारी अने नरकान्ता—बे नदीओ जाणवी. सुषम सुषमादि ७ काण संबंधी परमागममां कह्या प्रमाणे आयुष्य, शरीरनी ऊंचाई आदि सहित दस कोडाकोड सागरप्रमाण अवसर्पिणी-उत्सर्पिणी काण जेवो भरतमां वर्ते छे, तेवो ज ऐरावत क्षेत्रमां वर्ते छे. आटलुं विशेष छे के भरत अने ऐरावतना भलेच्छ खंडोमां अने विजयार्ध पर्वतमां योथा काणना आदि अने अंत जेवो काण वर्ते छे, बीजो काण होतो नथी. विशेष शुं कहेवुं? जेम खाटनो एक भाग जाणी लेवाथी तेनो बीजो भाग तेवो ज होय, अम जाणी लेवाय छे तेमज जंबूद्वीपनां क्षेत्र, पर्वत, नदी, हृष्ट आदिनुं जे दक्षिण दिशा संबंधी व्याख्यान छे, ते ज उत्तर दिशा संबंधी पाश जाणवुं.

हवे, शरीरना भमत्वना कारणउप भिथ्यात्व अने रागादि विभावोथी रहित अने केवणज्ञान, केवणदर्शन, सुखादि अनन्तगुण सहित निज परमात्मद्रव्यमां सम्यग्दर्शन-शान-चारित्रउप भावना करीने मुनिओ ज्यांथी विगतदेह अर्थात् देहरहित थैने प्रयुरपणे (अधिकपणे) मोक्ष प्राप्त करे छे, तेने विदेहक्षेत्र कहे छे. ते जंबूद्वीपनी मध्यमां आवेला विदेहक्षेत्रनुं कांट्हिक वर्णन करे छे. ते आ प्रमाणे—नवाणुं हजार योजन ऊंचो, एक हजार योजन ऊंडो अने शरूआतमां भूमितण उपर दस हजार योजन गोण विस्तारवाणो तथा उपर उपर अग्नियारमां भागनी हानिकमे घटतां घटतां शिखर उपर एक हजार योजनना विस्तारवाणो आगमकथित अकृत्रिम चैत्यालय, देववन तथा देवोना

વિદેહક્ષેત્રમથે મહામેરુનામ પર્વતોસ્તિ। સ ચ ગજો જાતસ્તસ્માન્મેરુગજાત્સકાશાદુત્તરમુખે દન્તદ્વયાકારેણ યત્ત્રિગતં પર્વતદ્વયં તસ્ય ગજદન્તદ્વયસંજ્ઞેતિ, તથોત્તરે ભાગે નીલપર્વતે લગ્નં તિષ્ઠતિ। તયોર્મથે યત્ત્રિકોણાકારક્ષેત્રમુત્તમભોગભૂમિસ્થં તસ્યોત્તરકુરુસંજ્ઞા। તસ્ય ચ મથે મેરોરીશાનદિવિભાગે શીતાનીલપર્વતયોર્મથે પરમાગમવર્ણિતાનાયકૃત્રિમપાર્થિવો જમ્બૂ-વૃક્ષસ્તિષ્ઠતિ। તસ્યા એવ શીતાયા ઉભયતટે યમકગિરિસંજ્ઞં પર્વતદ્વયં વિજ્ઞેયમું। તસ્માત્પર્વતદ્વયાદદિક્ષણભાગે કિયન્તમધ્વાનં ગત્વા શીતાનદીમથે અન્તરાન્તરેણ પદ્માદિહ્દ-પઞ્ચકમસ્તિ। તેષાં હ્રદાનામુભ્યપાર્થ્યોઃ પ્રત્યેકં સુવર્ણરત્નમયજિનગૃહમણ્ડિતા લોકાનુયોગ-વ્યાખ્યાનેન દશ દશ સુવર્ણપર્વતા ભવન્તિ। તથૈવ નિશ્ચયવ્યવહારરત્નત્રયારાધકોત્તમ-પાત્રપરમભવિત્તદત્તાહારદાનફલેનોત્પત્રનાં તિર્યગ્મનુષ્યાણાં સ્વશુદ્ધાત્મભાવનોત્પત્રનિર્વિકારસ-દાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદવિલક્ષણસ્ય ચક્રવર્તિભોગસુખાદધ્યધિકસ્ય વિવિધપઞ્ચેન્દ્રિય-ભોગસુખસ્ય પ્રદાયકા જ્યોતિર્ગૃહપ્રદીપતૂર્યભોજનવસ્ત્રમાત્યભાજનભૂષણરાગમદોત્પાદકરસાંગસંજ્ઞા

આવાસ આદિ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણેનાં અનેક આશ્ર્યોવાળો મહામેરુ નામના પર્વત વિદેહક્ષેત્રની મધ્યમાં છે. તે જ જાણે હાથી હોય તેમ તે મેરુપર્વતરૂપી હાથીમાંથી ઉત્તર દિશામાં બે દાંતના આકારવાળા બે પર્વતો નીકળ્યા છે, તેમનું નામ ‘બે-ગજદંત’ છે, તેઓ ઉત્તર ભાગમાં જે નીલપર્વત છે તેમાં જોડાયેલા છે. તે બે-ગજદંત પર્વતની વચ્ચે જે ત્રિકોણાકાર ઉત્તમ ભોગભૂમિરૂપ ક્ષેત્ર છે, તેનું નામ ‘ઉત્તરકુરુ’ છે. તેની વચ્ચમાં મેરુપર્વતની ઈશાન દિશામાં શીતા નદી અને નીલ પર્વતની વચ્ચે પરમાગમમાં વર્ણવેલ અનાદિ-અકૃત્રિમ, પૃથ્વીકાયિક જંખુવૃક્ષ છે. તે જ શીતા નદીના બન્ને કિનારા ઉપર યમકગિરિ નામના બે પર્વત જાણવા. તે બે પર્વતથી દક્ષિણ દિશામાં થોડે દૂર જતાં શીતા નદીની વચ્ચે થોડે થોડે અંતરે પદ્મ આદિ પાંચ હું છે. તે હુંદોનાં બન્ને પડખે લોકાનુયોગના વ્યાખ્યાન અનુસાર, સુવર્ણ અને રત્નમય જિન ઘૈત્યાલયોથી શોભતા દસ દસ સુવર્ણપર્વતો છે. એવી જ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રયના આરાધક ઉત્તમ પાત્રોને પરમ ભક્તિથી આપેલા આહારદાનના ફળથી ઉત્પન્ન તિર્યંચ અને મનુષ્યોને ચક્રવર્તીના ભોગસુખથી પણ અધિક એવું, વિવિધ પ્રકારનું પંચેન્દ્રિયસંબંધી ભોગોનું સુખ—કે જે (ભોગસુખ) સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા, નિર્વિકાર, સદા આનંદ જેનું એક લક્ષણ છે; એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદથી વિલક્ષણ છે એવું ભોગસુખ—આપનારાં જ્યોતિરંગ, ગૃહંગ, દીપાંગ, તૂર્યાંગ, ભોજનાંગ, વખાંગ, માત્યાંગ, ભાજનાંગ, ભૂષણાંગ અને રાગ તથા મદ ઉત્પન્ન કરનાર રસાંગ નામનાં દસ પ્રકારનાં કલ્પવૃક્ષ ભોગભૂમિના

दशप्रकारकल्पवृक्षाः भोगभूमिक्षेत्रं व्याप्य तिष्ठन्तीत्यादिपरमागमोक्तप्रकारेणानेकाश्चर्याणि ज्ञातव्यानि । तस्मादेव मेरुगजाद्वक्षिणदिविभागेन गजदन्तद्वयमध्ये देवकुरुसंज्ञमुत्तमभोग-भूमिक्षेत्रमुत्तरकुरुवद्विज्ञेयम् ।

तस्मादेव मेरुपर्वतात्पूर्वस्यां दिशि पूर्वापरेण द्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भं सर्वेदिकं भद्रशालवनमस्ति । तस्मात्पूर्वदिग्भागे कर्मभूमिसंज्ञः पूर्वविदेहोऽस्ति । तत्र नीलकुलपर्वताद्वक्षिणभागे शीतानद्या उत्तरभागे मेरोः प्रदक्षिणेन यानि क्षेत्राणि तिष्ठन्ति तेषां विभागः कथ्यते । तथाहि—मेरोः पूर्वदिशाभागे या पूर्वभद्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पूर्वदिग्भागे प्रथमं क्षेत्रं भवति, तदनन्तरं दक्षिणोत्तरायतो वक्षारनामा पर्वतो भवति, तदनन्तरं क्षेत्रं तिष्ठति, ततोऽप्यनन्तरं विभङ्गा नदी भवति, ततोऽपि क्षेत्रं, तस्मादपि वक्षारपर्वतस्तिष्ठति, ततश्च क्षेत्रं, ततोऽपि विभङ्गा नदी, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततः परं वक्षारपर्वतोऽस्ति, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततश्च क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, तदनन्तं पूर्वसमुद्रसमीपे यद्वेवारण्यं तस्य वेदिका चेति नवभित्तिभिरष्टक्षेत्राणि ज्ञातव्यानि । तेषां क्रमेण नामानि कथ्यन्ते—कच्छा १, सुकच्छा २, महाकच्छा ३, कच्छावती ४, क्षेत्रमां स्थित छे. ઈत्यादि परमागम कथित प्रकारे अनेक आश्चर्यो समज्वां. ते જ મेरुगजमांथी દक्षिण દिशामां જે ‘બે-ગજંદ’ છે, તેની વચમां દેવકુરુ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિનું ક्षेत્ર ઉત્તરકુરુની જેમ જાણવું.

તे જ મેરુપર्वતની પूર्व દિશામાં પूર्व-પश्चિમ બાવીસ હજાર યોજનના વિસ્તારવાળું વેદીસહિત ભદ્રશાલ વન છે. તેનાથી પूર्व દિશામાં કર्म-ભૂમિ નામનું પૂર્વ વિદેહ છે. ત્યાં નીલ નામના કુલાચલની દક्षिण દિશામાં અને શીતા નદીની ઉત્તરે મેરુ ફરતાં જે ક્ષેત્રો છે, તેમના વિભાગોનું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ રીતે છે—મેરુની પूર्व દિશામાં જે પूર्व ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે, તેની પूર्व દિશામાં પ્રથમ ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી દક્ષિણ-ઉત્તર લંબાયેલો વક્ષાર નામનો પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વિભંગા નદી છે, તેની આગળ ક્ષેત્ર છે, તેની આગળ વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી પણ વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી પूર्व સમુદ્રની પાસે જે દેવારણ્ય નામનું વન છે, તેની વેદિકા છે. એવી રીતે નવ ભીતો વડે આઈ ક્ષેત્રો જાણવાં. તેમનાં કર્મપૂર્વક નામ કહેવામાં આવે છે—કર્યા, સુકર્યા, મહાકર્યા,

આવર્ત્તા ૫, લાઙુલાવર્ત્તા ૬, પુષ્કળા ૭, પુષ્કળાવતી ૮ ચેતિ। ઇદાનીં ક્ષેત્રમધ્ય-સ્થિતનગરીણાં નામાનિ કથ્યન્તે—ક્ષેમા ૧, ક્ષેમપુરી ૨, રિષ્ટા ૩, રિષ્ટપુરી ૪, ખડ્ઢા ૫, મજૂષા ૬, ઔષધી ૭, પુણરીકિણી ૮ ચેતિ।

અત ઊર્ધ્વ શીતાયા દક્ષિણવિભાગે નિષધપર્વતાદુત્તરવિભાગે યાન્યષ્ટક્ષેત્રાણિ તાનિ કથ્યન્તે। તદ્યથા—પૂર્વોક્તા યા દેવારણ્યવેદિકા તસ્યાઃ પશ્ચિમભાગે ક્ષેત્રમસ્તિ, તદનન્તરં વક્ષારપર્વતસ્તતઃ પરં ક્ષેત્રં, તતો વિભડ્ઢા નદી, તતશ્ચ ક્ષેત્રં, તસ્માદ્વક્ષારપર્વતસ્તતશ્ચ ક્ષેત્રં, તતો વિભડ્ઢા નદી, તતઃ ક્ષેત્રં, તતો વક્ષારપર્વતઃ, તતઃ ક્ષેત્રં, તતો વિભડ્ઢા નદી, તદનન્તરં ક્ષેત્રં, તતો વક્ષારપર્વતસ્તતઃ ક્ષેત્રં, તતો મેરુદિભાગે પૂર્વભદ્રશાલવનવેદિકા ભવતીતિ નવભિત્તિ-મધ્યેઽષ્ટૌ ક્ષેત્રાણિ જ્ઞાતબ્યાનિ। ઇદાનીં તેષાં ક્રમેણ નામાનિ કથ્યન્તે—વચ્છા ૧, સુવચ્છા ૨, મહાવચ્છા ૩, વચ્છાવતી ૪, રમ્યા ૫, રમ્યકા ૬, રમણીયા ૭, મડુલાવતી ૮ ચેતિ। ઇદાનીં તન્મધ્યસ્થિતનગરીણાં નામાનિ કથ્યન્તે—સુસીમા ૧, કુણ્ડલા ૨, અપરાજિતા ૩, પ્રભાકરી ૪, અડ્ઢા ૫, પદ્મા ૬, શુભા ૭, રત્નસંચયા ૮ ચેતિ, ઇતિ પૂર્વવિદેહક્ષેત્રવિભાગ-

કથ્યાવતી, આવર્ત્તા, લાંગુલાવર્ત્તા, પુષ્કળા, પુષ્કળાવતી.

હવે, ક્ષેત્રોની મધ્યમાં જે નગરીઓ છે તેમનાં નામ કહે છે : ક્ષેમા, ક્ષેમપુરી, રિષ્ટા, રિષ્ટપુરી, ખડ્ઢગા, મંજૂષા, ઔષધિ અને પુણરીકિણી.

હવે પછી, શીતા નદીની દક્ષિણ દિશામાં નિષધ પર્વતની ઉત્તરે જે આઠ ક્ષેત્રો છે, તેનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—પૂર્વોક્ત જે દેવારણ્યની વેદિકા છે તેની પશ્ચિમે ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી મેરુની પૂર્વ દિશાના પૂર્વભદ્રશાલ વનની વેદી છે. એવી રીતે નવ ભીતં વચ્ચે આઠ ક્ષેત્રો જાણવાં.

હવે, તેમનાં નામ કુમપૂર્વક કહે છે—વચ્છા, સુવચ્છા, મહાવચ્છા, વચ્છાવતી, રમ્યા, રમ્યકા, રમણીયા અને મંગુલાવતી.

હવે, તેમની મધ્યમાં આવેલી નગરીઓનાં નામ કહે છે : સુસીમા, કુણ્ડલા, અપરાજિતા, પ્રભાકરી, અંકા, પદ્મા, શુભા અને રત્નસંચયા.—એ પ્રમાણે પૂર્વવિદેહક્ષેત્રના

व्याख्यानं समाप्तम् ।

अथ मेरोः पश्चिमदिग्भागे पूर्वापरद्वाविंशतिसहस्रयोजनविष्कम्भो पश्चिमभ्रशाल-वनानन्तरं पश्चिमविदेहस्तिष्ठति । तत्र निषधपर्वतादुत्तरविभागे शीतोदानद्यादक्षिणभागे यानि क्षेत्राणि तेषां विभाग उच्यते । तथाहि—मेरुदिग्भागे या पश्चिमभ्रशालवनवेदिका तिष्ठति तस्याः पश्चिमभागे क्षेत्रं भवति, ततो दक्षिणोत्तरायतो वक्षारपर्वतस्तिष्ठति, तदनन्तरं क्षेत्रं, ततो विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततः विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततो वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, ततः विभङ्गा नदी, ततः क्षेत्रं, ततः वक्षारपर्वतस्ततः क्षेत्रं, तदनन्तरं पश्चिमसमुद्रे समीपे यद्भूतारण्यवनं तिष्ठति तस्य वेदिका चेति नवभित्तिषु मध्येऽष्टौ क्षेत्राणि भवन्ति । तेषां नामानि कथ्यन्ते—पद्मा १, सुपद्मा २, महापद्मा ३, पद्मकावती ४, शंखा ५, नलिना ६, कुमुदा ७, सलिला ८ चेति । तन्मध्यास्थितनगरीणां नामानि कथयन्ति—अश्वपुरी १, सिंहपुरी २, महापुरी ३, विजयापुरी ४, अरजापुरी ५, विरजापुरी ६, अशोकापुरी ७, विशोकापुरी ८ चेति ।

अत ऊर्ध्वं शीतोदाया उत्तरभागे नीलकुलपर्वतादक्षिणे भागे यानि क्षेत्राणि तिष्ठन्ति विभागोनुं व्याख्यान समाप्त थयुं.

હવे, भेरु पर्वतनी पश्चिम दिशामां पूर्व-पश्चिम बावीस ॲजार घोजन लांबा पश्चिम भ्रशाल वन पट्ठी पश्चिम विटेहक्षेत्र छे, त्यां निषध पर्वतनी उत्तरे अने शीतोदा नदीनी दक्षिणे जे क्षेत्रो छे, तेना विभाग कहे छे—भेरुपर्वतनी पश्चिम दिशामां जे पश्चिम भ्रशाल वननी वेदिका छे तेनी पश्चिमे क्षेत्र छे, त्यार पट्ठी दक्षिणाथी उत्तरे लंबायेलो वक्षार पर्वत छे, त्यार पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी विभंगा नदी छे, त्यार पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी वक्षार पर्वत छे, पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी विभंगा नदी छे, पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी वक्षार पर्वत छे, पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी विभंगा नदी छे, पट्ठी क्षेत्र छे, पट्ठी वक्षार पर्वत छे, पट्ठी क्षेत्र छे, त्यार पट्ठी पश्चिम समुद्रनी पासे जे भूतारण्य नामनुं वन छे तेनी वेदिका छे. आवी रीते नव भींतोनी वर्ये आठ क्षेत्र छे. तेमनां नाम कहे छे—पद्मा, सुपद्मा, महापद्मा, पद्मकावती, शंखा, नलिना, कुमुदा, सलिला. तेनी वर्ये आवेली नगरीओनां नाम कहे छे—अश्वपुरी, सिंहपुरी, महापुरी, विजयापुरी, अरजापुरी, विरजापुरी, अशोकापुरी अने विशोकापुरी.

હवे शीतोदानी उत्तरे अने नीलकुलाचलनी दक्षिणे जे क्षेत्रो छे, तेमना विभागभेदनुं

તેષાં વિભાગભેદં કથયતિ । પૂર્વભણિતા યા ભૂતારણ્યવનવેદિકા તસ્યાઃ પૂર્વભાગે ક્ષેત્રં ભવતિ । તદનંતરં વક્ષારપર્વતસ્તદનંતરં ક્ષેત્રં, તતો વિભંગા નદી, તતઃ ક્ષેત્રં, તતો વક્ષારપર્વતઃ, તતશ્ચ ક્ષેત્રં, તતશ્ચ વિભંગા નદી, તતોऽપિ ક્ષેત્રં, તતો વક્ષારપર્વતસ્તતઃ ક્ષેત્રં, તતો વિભંગા નદી, તતઃ ક્ષેત્રં, તતશ્ચ વક્ષારપર્વતસ્તતઃ ક્ષેત્રં, તતો મેરુદિશાભાગે પશ્ચિમભદ્રશાલવનવેદિકા ચેતિ નવભિત્તિષુ મધ્યેઽષ્ટૌ ક્ષેત્રાણિ ભવત્તિ । તેષાં ક્રમેણ નામાનિ કથન્તે—વપ્રા ૧, સુવપ્રા ૨, મહાવપ્રા ૩, વપ્રકાવતી ૪, ગંધા ૫, સુગંધા ૬, ગંધિલા ૭, ગંધમાલિની ૮ ચેતિ । તન્મધ્યસ્થિતનગરીણાં નામાનિ કથન્તે—વિજયા ૧, વૈજયંતી ૨, જયંતી ૩, અપરાજિતા ૪, ચક્રપુરી ૫, ખડ્ગપુરી ૬, અયોધ્યા ૭, અવધ્યા ૮ ચેતિ ।

અથ યથા—ભરતક્ષેત્રેગઢાસિંધુનદીદ્વયેન વિજયાર્ધપર્વતેન ચ મ્લેચ્છખણ્ડપજ્ઞકમાર્યખણ્ડ ચેતિ ષટ્ ખણ્ડાનિ જાતાનિ । તથૈવ તેષુ દ્વાત્રિંશક્ષેત્રેષુ ગઢાસિંધુસમાનનદીદ્વયેન વિજયાર્ધપર્વતેન ચ પ્રત્યેકં ષટ્ ખણ્ડાનિ જ્ઞાતબ્યાનિ । અયં તુ વિશેષઃ । એટેષુ ક્ષેત્રેષુ સવદૈવ ચતુર્થકાલાદિસમાનકાલઃ । ઉત્કર્ષેણ પૂર્વકોટિજીવિતં, પજ્ઞશત્તચાપોત્સેધશ્વેતિ વિજ્ઞેયમ् । પૂર્વપ્રમાણં કથયતે । “પુબ્બસ્ત હુ પરિમાણં સદરિ ખલુ સદસહસ્રકોડીઓ । છષ્ણણં ચ સહસ્રા

કથન કરે છે. પૂર્વે કહેલી છે ભૂતારણ્યવન—વેદિકા છે તેની પૂર્વે ક્ષેત્ર છે, ત્યાર પછી વક્ષાર પર્વત છે, ત્યાર પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વિભંગા નદી છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી વક્ષાર પર્વત છે, પછી ક્ષેત્ર છે, પછી મેરુપર્વતની પશ્ચિમ દિશામાં પશ્ચિમ ભદ્રશાલ વનની વેદિકા છે. આવી રીતે નવ ભીંતોની વર્ણે આઠ ક્ષેત્રો છે. તેમનાં કુમથી નામ કહે છે—વપ્રા, સુવપ્રા, મહાવપ્રા, વપ્રકાવતી, ગંધા, સુગંધા, ગંધિલા, ગંધમાલિની. તેની મધ્યમાં સ્થિત નગરીઓનાં નામ કહેવાય છે—વિજયા, વૈજયંતી, જયંતી, અપરાજિતા, ચક્રપુરી, ખડ્ગપુરી, અયોધ્યા અને અવધ્યા.

હવે, જેમ ભરતક્ષેત્રમાં ગંગા અને સિંધુ એ બે નદીઓથી તથા વિજયાર્ધ પર્વતથી પાંચ મ્લેચ્છ ખણ્ડ અને એક આર્યખણ્ડ એમ છ ખણ્ડ થયા, તેમ પૂર્વોક્ત બત્રીસ વિદેહક્ષેત્રોમાં ગંગા અને સિંધુ જેવી બે નદીઓ અને વિજયાર્ધ પર્વતથી પ્રત્યેક ક્ષેત્રના છ ખણ્ડ જાણવા. વિશેષ એ છે કે; આ બધાં ક્ષેત્રોમાં સદાય ચોથા કાળની આદિ જેવો કાળ રહે છે. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય કરોડ પૂર્વનું છે અને શરીરની ઊંચાઈ પાંચસો ધનુષ્યની છે. પૂર્વનું માપ કહે છે. “પૂર્વનું પ્રમાણ સિતેર લાખ, છઘન હજાર કરોડ વર્ષ જાણનું.”

बोधव्या वासगणनाओ ॥१॥” इति संक्षेपेण जम्बूद्वीपव्याख्यानं समाप्तम् ।

तदनन्तरं यथा सर्वद्वीपेषु सर्वसमुद्रेषु च द्वीपसमुद्रमर्यादाकारिका योजनाष्टकोत्सेधा वज्रवेदिकास्ति तथा जम्बूद्वीपेष्यस्तीति विज्ञेयम् । यद्बहिर्भागे योजनलक्षद्वयवलयविष्कम्भ आगमकथितषोडशसहस्रयोजनजलोत्सेधाद्यनेकाश्र्वं सहितो लवणसमुद्रोऽस्ति । तस्मादपि बहिर्भागे योजनलक्षचतुष्टयवलयविष्कम्भो धातकीखण्डद्वीपोऽस्ति । तत्र च दक्षिणभागे लवणोदधिकालोदधिसमुद्रद्वयवेदिकास्पर्शी दक्षिणोत्तरायामः सहस्रयोजनविष्कम्भः शतचतुष्टयोत्सेध इक्ष्वाकारनामपर्वतः अस्ति । तथोत्तरविभागेऽपि । तेन पर्वतद्वयेन खण्डीकृतं पूर्वापरधातकीखण्डद्वयं ज्ञातव्यम् । तत्र पूर्वधातकीखण्डद्वीपमध्ये चतुरशीतिसहस्रयोजनोत्सेधः सहस्रयोजनावगाहः क्षुल्लकमेरुरस्ति । तथा पश्चिमधातकीखण्डेऽपि । यथा जम्बूद्वीपमहामेरोः भरतादिक्षेत्रहिमवदादिपर्वतगङ्गादिनदीपद्मादिहृदानां दक्षिणोत्तरेण व्याख्यानं कृतं तथात्र पूर्वधातकीखण्डमेरौ पश्चिमधातकीखण्डमेरौ च ज्ञातव्यम् । अत एव जम्बूद्वीपापेक्षया संख्यां प्रति द्विगुणानि भवन्ति भरतक्षेत्राणि, न च विस्तारायामापेक्षया । कुलपर्वताः पुनर्विस्तारापेक्षयैव

आ शीते संक्षेपथी जंबूद्वीपनुं व्याख्यान समाप्त थयुं ।

જेवी शीते भधा द्वीप अने समुद्रोमां, द्वीप अने समुद्रनी हृष्ट आंकनारी आठ योजन ऊंची वજनी छिवाल होय છે, તेवी शीते जंबूद्वीपमां पણ છે; એમ જાણવું. તે વેદિકાની બહાર બે લાખ યોજન પહોળો, ગોળાકાર, આગમમાં કદ્યા પ્રમાણે સોળ હજાર યોજન જળની ઊંડાઈ આદિ અનેક આશ્ર્યો સહિત લવણ સમુદ્ર છે, તેની બહાર ચાર લાખ યોજન ગોળ વિસ્તારવાળો ધાતકીખંડ દ्वીપ છે, ત્યાં દક्षिण ભાગમાં લવણોદધિ અને કાલોદધિ એ બે સમુદ્રોની વેદિકાને સ્પર્શનાર દક્ષિણ-ઉત્તર પથરાયેલો, એક હજાર યોજનના વિસ્તારવાળો, ચારસો યોજન ઊંચો ઈક્ષવાકાર નામનો પર્વત છે. તેવી જ શીતે ઉત્તર ભાગમાં પણ એક ઈક્ષવાકાર પર્વત છે. તે બે પર્વતોથી વિભાજિત, પૂર્વ ધાતકીખંડ અને પશ્ચિમ ધાતકીખંડ એવા બે ભાગ જાણવા. પૂર્વ ધાતકીખંડ દ્વીપની વચ્ચમાં ચોરાસી હજાર યોજન ઊંચો અને એક હજાર યોજન ઊંડો નાનો મેરુ છે. તથા પશ્ચિમ ધાતકીખંડમાં પણ એક નાનો મેરુ છે. જેવી શીતે જંबूद્વીપના મહામેરુના ભરતાદિક્ષેત્ર, હિમવત् આદિ પર્વત, ગંગા આદિ નદી અને પદ્મ આદિ હૃદ્દોનું દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશા સંબંધી વર્ણન કર્યું છે, તેમ આ પૂર્વ ધાતકીખંડના અને પશ્ચિમ ધાતકીખંડના મેરુ સંબંધી પણ જાણવું. તેથી ધાતકીખંડમાં જંબૂદ્વીપની અપેક્ષાએ સંખ્યામાં ભરતક્ષેત્રાદિ બમણા થાય છે, પરંતુ લંબાઈ-પહોળાઈની

દ્વિગુણ, નત્વાયામં પ્રતિ। તત્ત્વ ધાતકીખણ્ડદીપે યથા ચક્રસ્યારાસ્તથાકારાઃ કુલપર્વતા ભવન્તિ। યથા ચારણાં વિવરાણિ છિદ્રાણિ મધ્યાન્યભ્યન્તરે સંઝીર્ણાનિ બહિભાગે વિસ્તીર્ણાનિ તથા ક્ષેત્રાણિ જ્ઞાતવ્યાનિ।

ઇત્યંભૂતં ધાતકીખણ્ડદીપમષ્ટલક્ષયોજનવલયવિષ્કામ્ભઃ કાલોદકસમુદ્રઃ પરિવેષ્ટ્ય તિષ્ઠતિ। તસ્માદ્બહિભાગે યોજનલક્ષાષ્ટકં ગત્વા પુષ્કરવરદીપસ્ય અર્દે વલયાકારેણ ચતુર્દિશાભાગે માનુષોત્તરનામા પર્વતસ્તિષ્ઠતિ। તત્ત્વ પુષ્કરાર્ધેઽપિ ધાતકીખણ્ડદીપ-વદ્ધક્ષિણોત્તરેણેક્ષાકારનામપર્વતદ્વયં પૂર્વાપરેણ ક્ષુલ્લકમેરુદ્વયં ચ। તથૈવ ભરતાદિક્ષેત્રવિભાગશ્વ બોધવ્યઃ। પરં કિન્તુ જમ્બૂદ્વીપભરતાદિસંબ્યાપેક્ષયા ભરતક્ષેત્રાદિદ્વિગુણત્વં, ન ચ ધાતકીખણ્ડાપેક્ષયા। કુલપર્વતાનાં તુ ધાતકીખણ્ડકુલપર્વતાપેક્ષયા દ્વિગુણો વિષ્કામ્ભ આયામશ્વ। ઉત્સેધપ્રમાણં પુનઃ દ્વક્ષિણભાગે વિજયાર્ધપર્વતે યોજનાનિ પઢ્યવિંશતિઃ હિમવતિ પર્વતે શતં, મહાહિમવતિ દ્વિશતં, નિષધે ચતુઃશતં, તથોત્તરભાગે ચ। મેરુસમીપગજદન્તેષુ

અપેક્ષાએ બમણા નથી. કુલપર્વતો વિસ્તારની અપેક્ષાએ બમણા છે, પણ લંબાઈની અપેક્ષાએ બમણા નથી. તે ધાતકીખણ્ડ દીપમાં જેવા ચક્ના આરા હોય છે, તેવા આકારના કુલાચલ છે. જેમ ચક્ના આરામાં છિદ્રો અંદરની તરફ સાંકડા હોય છે અને બહારની તરફ પહોળા હોય છે, તેમ ક્ષેત્રોનો આકાર જાણવો.

આ પ્રકારના ધાતકીખણ્ડ દીપને આઠ લાખ યોજનનો ગોળ વિસ્તારવાળો કાલોદક સમુદ્ર વીંટળાપેલો છે. તે કાલોદક સમુદ્રની બહાર આઠ લાખ યોજન ચાલતાં પુષ્કરવરદીપના અર્ધા ભાગમાં, ગોળાકારે, ચારે દિશાઓમાં માનુષોત્તર નામનો પર્વત છે. તે પુષ્કરાર્ધદીપમાં પણ ધાતકીખણ્ડ દીપની પેઠે દક્ષિણ અને ઉત્તર દિશામાં ઈક્ષ્વાકાર નામના બે પર્વત છે અને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિશામાં બે નાના મેરુ છે. એવી જ રીતે ભરતાદિ ક્ષેત્રોના વિભાગ જાણવા. પરંતુ જંબૂદીપના ભરતાદિની સંખ્યાની અપેક્ષાએ અહીં ભરતાદિ ક્ષેત્ર બમણાં છે, ધાતકીખણ્ડ દીપના ભરતાદિની સંખ્યાની અપેક્ષાએ નહિ. કુલાચલોની ઊંચાઈ તથા પહોળાઈ ધાતકીખણ્ડના કુલાચલોની અપેક્ષાએ બમણી છે. દક્ષિણમાં વિજયાર્ધ પર્વતની ઊંચાઈનું પ્રમાણ પચીસ યોજન, હિમવત્ત પર્વતની ઊંચાઈ સો યોજન, મહા હિમવત્ત પર્વતની ઊંચાઈ બસો યોજન અને નિષધ પર્વતની ઊંચાઈ ચારસો યોજન છે. ઉત્તર ભાગમાં પણ પર્વતોની ઊંચાઈનું પ્રમાણ તેવી જ રીતે છે. મેરુની સમીપમાં ગજદંતોની ઊંચાઈ પાંચસો યોજન છે અને નીલ તથા નિષધ પર્વતોની પાસે ગજદંતોની ઊંચાઈ ચારસો

शतपञ्चकं, नील निषध पार्श्वे गजदन्तानि योजन चतुः शतानि। नदीसमीपे वक्षारेषु चान्त्यनिषधनीलसमीपे चतुःशतं च। शेषपर्वतानां च मेरुं त्यक्त्वा यदेव जम्बूद्वीपे भणितं तदेवार्धतृतीयद्वीपेषु च विज्ञेयम्। तथा नामानि च क्षेत्रपर्वतनदीदेशनगरादीनां तान्येव। तथैव क्रोशद्वयोत्सेधा पञ्चशतधनुर्विस्तारा पद्मरागरत्नमयी वनादीनां वेदिका सर्वत्र समानेति। अत्रापि चक्राराकारवत्पर्वता आरधिवरसंस्थानानि क्षेत्राणि ज्ञातव्यानि। मानुषोत्तरपर्वतादभ्यन्तरभाग एव मनुष्यास्तिष्ठन्ति, न च बहिर्भागे। तेषां च जघन्यजीवितमन्तर्मुहूर्तप्रमाणम्, उत्कर्षेण पल्यत्रयं, मध्ये मध्यमविकल्पा बहवस्तथा तिरश्चां च। एवमसंख्येयद्वीपसमुद्रविस्तीर्णतिर्यग्लोकमध्ये ऽर्धतृतीयद्वीपप्रमाणः संक्षेपेण मनुष्यलोको व्याख्यातः।

अथ मानुषोत्तरपर्वतसकाशाद्वबहिर्भागे स्वयम्भूरमणद्वीपार्धं परिक्षिय योऽसौ नागेन्द्रनामा पर्वतस्तस्मात्पूर्वभागे ये संख्यातीता द्वीपसमुद्रास्तिष्ठन्ति तेषु यद्यपि ‘वन्तरा निरन्तरा’ इति वचनाद् व्यन्तरदेवावासास्तिष्ठन्ति तथापि पल्यप्रमाणायुषां तिरश्चां सम्बन्धिनी जघन्यभोगभूमिरिति ज्ञेयम्। नागेन्द्रपर्वताद्वबहिर्भागे स्वयम्भूरमणद्वीपार्धे समुद्रे च

योजन छे. नदीनी पासे वक्षार पर्वतोनी उंचाई अने अंतमां नील निषधनी पासे चारसो योजन छे. भेरु पर्वत सिवाय बाडीना पर्वतोनी उंचाई जेवी जंभूद्वीपमां कही हती, तेवी ज पुष्करार्ध सुधीना द्वीपोमां जाषवी. तथा क्षेत्र, पर्वत नदी, देश, नगरादिनां नाम पछ ते ज छे. तेवी ज रीते बे क्रोश उंची, पांचसो धनुष्य पहोणी, पद्मराग रत्नमय वनादिनी वेदिका पछा बधे समान छे. आ पुष्करार्धद्वीपमां पछा यक्का आराना आकारना पर्वतो अने आरानां छिद्रो जेवां क्षेत्रो जाषवां. मानुषोत्तर पर्वतना अंदरना भागमां ज मनुष्यो रहे छे, बहारना भागमां नहीं. ते मनुष्योनुं जघन्य आयुष्य अंतर्मुहूर्तनुं, उत्कृष्ट आयुष्य त्रष्णा पल्यनुं अने मध्यमां मध्यम भेदो अनेक छे. तिर्यचोनुं आयुष्य पछा मनुष्योनी समान छे. आ रीते असंभ्य द्वीप-समुद्रोमां विस्तृत तिर्यक्-लोकनी मध्यमां अढीद्वीपप्रमाण मनुष्यलोकनुं संक्षेपमां व्याख्यान कर्यु.

हवे, मानुषोत्तर पर्वतथी बहारना भागमां स्वयंभूरमणा द्वीपना अर्धभागने वींटणाईने जे नागेन्द्र नामनो पर्वत छे, तेना पूर्व भागमां जे असंभ्य द्वीप-समुद्रो छे, तेमां जो के ‘व्यंतरदेव निरंतर रहे छे’ ऐ वयन प्रमाणे व्यंतर देवोना आवास छे तथा एक पल्यप्रमाण आयुष्यवाणा तिर्यचोनी जघन्य भोगभूमि पछा छे, ऐम जाषवुं. नागेन्द्र पर्वतनी बहार स्वयंभूरमणा अर्धद्वीपमां अने स्वयंभूरमणा समुद्रमां विदेहक्षेत्र समान सहैव

પુનવિદિહવત્તસવદૈવ કર્મભૂમિશ્રતુર્થકાલશ્ર | પરં કિન્તુ મનુષ્યા ન સન્તિ |
એવમુક્તલક્ષણતિર્યગ્લોકસ્ય તદભ્યન્તરં મધ્યભાગવર્ત્તિનો મનુષ્યલોકસ્ય ચ પ્રતિપાદનેન સંક્ષેપેણ
મધ્યમલોકવ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ् | અથ મનુષ્યલોકે દ્વિહીનશતચતુર્ષ્ટયં તિર્યગ્લોકે તુ
નન્દીશ્રરકુણડલરુચકાભિધાનદ્વીપત્રયેષુ ક્રમેણ દ્વિપજ્વાશચ્છતુર્ષ્ટયચતુર્ષ્ટયસંખ્યાશ્કૃત્રિમાઃ
સ્વતંત્રજિનગૃહા જ્ઞાતવ્યાઃ |

અત ઊર્ધ્વ જ્યોતિર્લોકઃ કથ્યતે | તદ્યથા—ચન્દ્રાદિત્યગ્રહનક્ષત્રાણિ પ્રકીર્ણતારકાશ્ચેતિ
જ્યોતિષ્કદેવાઃ પજ્વવિધા ભવન્તિ | તેષાં મધ્યેઽસ્માદ્ભૂમિતલાદુપરિનવત્યધિકસપ્તશત-
યોજનાન્યાકાશે ગત્વા તારકવિમાનાઃ સન્તિ, તતોऽપિ યોજનદશકં ગત્વા સૂર્યવિમાનાઃ, તતઃ
પરમશીતિયોજનાનિ ગત્વા ચન્દ્રવિમાનાઃ, તતોऽપિ ત્રૈલોક્યસારકથિતક્રમેણ યોજનચતુર્ષ્ટયં ગતે
આશ્વિન્યાદિનક્ષત્રવિમાનાઃ, તતઃ પરં યોજનચતુર્ષ્ટયં ગત્વા બુધવિમાનાઃ, તતઃ પરં યોજનત્રયં
ગત્વા શુક્રવિમાનાઃ, તતઃ પરં યોજનત્રયે ગતે બૃહસ્પતિવિમાનાઃ, તતો યોજનત્રયાનન્તરં
મંગલવિમાનાઃ, તતોऽપિ યોજનત્રયાન્તરં શનેશ્વરવિમાના ઇતિ | તથા ચોક્તાં “ણઉદુત્તરસત્તસયા

કર્મભૂમિ અને યોથો કાળ રહે છે, પરંતુ ત્યાં મનુષ્યો નથી. આ રીતે તિર્યક્લોકના તથા
તેના મધ્યભાગમાં આવેલા મનુષ્ય લોકના પ્રતિપાદન વડે સંક્ષેપમાં મધ્યમલોકનું વ્યાખ્યાન
સમાપ્ત થયું. મનુષ્યલોકમાં ત્રણસો અઠાણું અને તિર્યક્લોકમાં નન્દીશ્રરદ્વીપ, કુંડલદ્વીપ અને
રૂચકદ્વીપમાં કુમશઃ બાવન, ચાર અને ચાર અકૃત્રિમ, સ્વતંત્ર જિનગૃહો જાણવાં.

હવે પછી જ્યોતિષ્ક લોકનું વર્ણન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—ચંદ્ર, સૂર્ય, ગ્રહ, નક્ષત્રો
અને પ્રકીર્ણક તારા; એ રીતે જ્યોતિષી દેવ પાંચ પ્રકારના છે. તેમાંથી આ મધ્યલોકના
પૃથ્વીતળથી સાતસો નેવું યોજન ઉપર આકાશમાં તારાનાં વિમાનો છે, તેનાથી દશ યોજન
ઉપર સૂર્યનાં વિમાનો છે, તેનાથી એંસી યોજન ઉપર ચંદ્રનાં વિમાનો છે, ત્યાર પછી
ત્રૈલોક્યસારમાં કહેલ કુમ પ્રમાણે ચાર યોજન ઉપર અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોનાં વિમાન છે,
તેના પછી ચાર યોજન ઉપર બુધનાં વિમાન છે, તેના પછી ત્રણ યોજન ઉપર શુક્રનાં વિમાન
છે, પછી ત્રણ યોજન ઉપર બૃહસ્પતિનાં વિમાન છે, ત્યાર પછી ત્રણ યોજન ઉપર મંગળનાં
વિમાન છે, ત્યાંથી પણ ત્રણ યોજન ઉપર શનિશ્વરનાં વિમાન છે. તે જ કહ્યું છે—
“સાતસો¹ નેવું, દસ, એંસી, ચાર, ચાર, ત્રણ, ત્રણ અને ત્રણ યોજન ઉપર કુમપૂર્વક

દસ સીદી ચઉદુંગ તુ તિચउક્કં। તારાવિસસિરિક્ખા બુહભગવઅંગિરારસણી ॥૧॥” તે ચ જ્યોતિષ્ઠકદેવા અર્ધતૃતીયદ્વીપેષુ નિરંતર મેરો: પ્રદક્ષિણેન પરિભ્રમણગતિં કુર્વાન્તિ। તત્ત્વાદિકાપ્રહરદિવસાદિરૂપ: સ્થૂલવ્યવહારકાલ: સમયનિમિષાદિસૂક્ષ્મવ્યવહારકાલવત્તુ યદ્યાયનાદિ-નિધનેન સમયઘટિકાદિવિવક્ષિતવિકલ્પરહિતેનકાલાણુદ્રવ્યરૂપેણ નિશ્ચયકાલેનોપાદાનભૂતેન જન્યતે તથાપિ ચન્દ્રાદિત્યાદિજ્યોતિષ્ઠકદેવવિમાનગમનાગમનેન કુર્મભકારેણ નિમિત્તભૂતેન મૃત્યિણ્ડોપાદાનજનિતઘટ ઇવ વ્યજ્યતે પ્રકટીક્રિયતે જ્ઞાયતે તેન કારણેનોપચારેણ જ્યોતિષ્ઠકદેવકૃત ઇત્યભિધીયતે। નિશ્ચયકાલસ્તુ તદ્વિમાનગતિપરિણતેર્વહિરઙ્ગસહકારિકારણં ભવતિ કુર્મભકારચક્રભ્રમણસ્યાધસ્તનશિલાવદિતિ।

ઇદાનીમર્ધતૃતીયદ્વીપેષુ ચન્દ્રાદિત્યસંબ્યા કથ્યતે। તથાહિ—જમ્બૂદ્વીપે ચન્દ્રદ્વયં સૂર્યદ્વયં ચ, લવણોદે ચતુષ્ટયં, ધાતકીખણ્ડદ્વીપે દ્વાદશ ચન્દ્રાદિત્યાશ્ચ, કાલોદકસમુદ્રે દ્વિચત્વારિંશચન્દ્રાદિત્યાશ્ચ, પુષ્કરાર્ધે દ્વીપે દ્વાસપ્તિચન્દ્રાદિત્યાઃ ચેતિ। તતઃ પરં ભરતૈરાવતસ્થિતજમ્બૂદ્વીપચન્દ્રસૂર્યયોઃ કિમપિ વિવરણ ક્રિયતે। તદ્યથા—જમ્બૂદ્વીપાભ્યન્તરે

તારા, સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, બુધ, શુક્ર, બૃહસ્પતિ, મંગળ અને શનિશ્વરનાં વિમાન છે. ૧.” તે જ્યોતિષી દેવો અઢીદ્વીપમાં મેરુની પ્રદક્ષિણા કરીને નિરંતર પરિભ્રમણ કરે છે. ત્યાં ધરી, પ્રહર, દિવસાદિરૂપ સ્થૂળ વ્યવહારકાળ; સમય, નિમિષાદિ સૂક્ષ્મ વ્યવહાર કાળની જેમ જોકે સમય, ધરી આદિ વિવક્ષિત ભેદોથી રહિત, અનાદિ અનંત કાળાણું દ્રવ્યમય નિશ્ચયકાળરૂપ ઉપાદાનથી ઉત્પન્ન થાય છે, તોપણ નિમિત્તભૂત કુંભાર વડે ઉપાદાનરૂપી માટીના પિંડમાંથી બનેલ ધડાની જેમ ચન્દ્ર, સૂર્ય આદિ જ્યોતિષી દેવોનાં વિમાનોના ગમન—આગમનથી એ વ્યવહારકાળ પ્રગટ થાય છે તથા જણાય છે, તે કારણે ઉપચારથી તે જ્યોતિષી દેવોથી કરાયેલો છે, એમ કહેવાય છે. નિશ્ચયકાળ તો, કુંભારના ચાકડાના ભ્રમણમાં નીચેની ખીલી બહિરંગ સહકારી થાય છે તેમ, તે વિમાનોના ગમનરૂપ પરિણામનું બહિરંગ સહકારી કારણ થાય છે.

હવે, અઢીદ્વીપમાં ચંદ્ર અને સૂર્યની સંખ્યા કહે છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપમાં બે ચંદ્ર અને બે સૂર્ય છે, લવણોદક સમુદ્રમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્ય છે. ધાતકીખણ્ડ દ્વીપમાં બાર ચંદ્ર અને બાર સૂર્ય છે, કાલોદક સમુદ્રમાં બેંતાળીસ ચંદ્ર અને બેંતાળીસ સૂર્ય છે, પુષ્કરાર્ધીપમાં બોંતેર ચંદ્ર અને બોંતેર સૂર્ય છે.

ત્યારપછી ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં સ્થિત જંબૂદ્વીપના ચંદ્ર અને સૂર્યનું થોડું વર્ણન

યોજનાનામશીતિશતં બહિભગે લવણસમુદ્રસમ્બન્ધે ત્રિશદધિકશતત્ત્રયમિતિ સમુદાયેન દશોત્તરયોજનશતપદ્બ્રકં ચારક્ષેત્રં ભણ્યતે, તત્તુ ચન્દ્રાદિત્યયોરેકમેવ। તત્ત્ર ભરતેન (સહ) બહિભગે તસ્મિંશારક્ષેત્રે સૂર્યસ્ય ચતુરશીતિશતસંખ્યા માર્ગા ભવન્તિ, ચન્દ્રસ્ય પદ્બદ્શૈવ। તત્ત્ર જમ્બૂદ્વીપાભ્યન્તરે કર્કટસંક્રાન્તિદિને દક્ષિણાયનપ્રારમ્ભે નિષધપર્વતસ્યોપરિ પ્રથમમાર્ગે સૂર્યઃ પ્રથમોદયં કરોતિ। યત્ત્ર સૂર્યવિમાનસ્થં નિર્દોષપરમાત્મનો જિનેશ્વરસ્યાકૃત્રિમં જિનવિમ્બમ્ પ્રત્યક્ષેળ દૃષ્ટ્વા અયોધ્યાનગરીસ્થિતો નિર્મલસમ્યક્ત્વાનુરાગેણ ભરતચક્રી પુષ્પાજ્જલિમુત્ક્ષાપ્યાર્થ્ય દદાતીતિ। તન્માર્ગસ્થિતભરતક્ષેત્રાદિત્યસ્યૈરાવતાદિત્યેન સહ તથાપિ ચન્દ્રસ્યાન્યચન્દ્રેણ સહ યદન્તરં ભવતિ તદ્વિશેષેણાગમતો જ્ઞાતવ્યમ्।

અથ “સદભિસ ભરણી અદ્વા સાદી અસલેસ્સ જેદુમવર વરા। રોહિણિ વિસાહ પુણવ્યસુ તિઉત્તર મજ્જિમા સેસા। ૧।” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ યાનિ જઘન્યોત્કૃષ્ટમધ્યમનક્ષત્રાણિ તેષુ મધ્યે કસ્મિન્નક્ષેત્રે કિયન્તિ દિનાન્યાદિત્યસ્થિતિષ્ઠતીતિ। “ઇંદુ ર્વીદો રિક્ખા સત્તાંત્રિ પંચ ગગણખંડહિયા। અહિયહિદરિક્ખખંડા રિક્ખે ઇંદુર્વીઅત્થણમુહૃત્તા। ૧।” ઇત્યનેન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જંબૂદ્વીપની અંદર એક્સો અંસી યોજન અને બહારમાં અર્થાત્ લવણ સમુદ્રમાં ત્રણસો ત્રીસ યોજન, એમ કુલ પાંચસો દસ યોજન પ્રમાણ ગમન-ક્ષેત્ર કહેવાય છે, તે ચંદ્ર અને સૂર્ય બંનેનું એક જ ગમનક્ષેત્ર છે. તેમાં ભરતક્ષેત્ર અને બહારના ભાગના ગમન-ક્ષેત્રમાં સૂર્યના માર્ગ એક્સો યોરાસી છે અને ચંદ્રના માર્ગ પંદર જ છે. તેમાં જંબૂદ્વીપમાં કર્કટ સંક્રાન્તિના દિવસે, દક્ષિણાયનના પ્રારંભમાં, નિષધ પર્વત ઉપર પ્રથમ માર્ગમાં સૂર્યનો પ્રથમ ઉદ્ય થાય છે. ત્યાં સૂર્ય વિમાનમાં સ્થિત નિર્દોષ પરમાત્મ-જિનેશ્વરના અકૃત્રિમ બિંબને પ્રત્યક્ષ જોઈને, અયોધ્યા નગરીમાં સ્થિત ભરત ચક્રવર્તી નિર્મણ સમ્યક્ત્વના અનુરાગથી પુષ્પાંજલિ આપીને અર્થ આપે છે. તે માર્ગમાં સ્થિત ભરતક્ષેત્રના સૂર્યનું ઐરાવતક્ષેત્રના સૂર્ય સાથે અને ભરતક્ષેત્રના ચંદ્રનું ઐરાવતક્ષેત્રના ચંદ્ર સાથે જે અંતર રહે છે, તે વિશેષપણે આગમમાંથી જાણી લેવું.

હવે “શતભિષા^૧, ભરણી, આર્દ્રા, સ્વાતિ, અશ્વેષા અને જ્યેષ્ઠા—એ છ નક્ષત્ર જઘન્ય છે; રોહિણી, વિશાખા, પુનર્વસુ, ઉત્તરાશાલ્યુની, ઉત્તરાધારા અને ઉત્તરાભાડપદ—એ છ નક્ષત્ર ઉત્તમ છે અને બાકીનાં નક્ષત્રો મધ્યમ છે.” એ પ્રમાણે ગાથામાં કહેલા કુમ અનુસાર જે જઘન્ય, ઉત્કૃષ્ટ અને મધ્યમ નક્ષત્ર છે, તેમાંથી ક્યા નક્ષત્રમાં કેટલા દિવસ સૂર્ય રહે છે તે કહે છે. “એક^૨ મુહૂર્તમાં ચંદ્ર ૧૭૬૮, સૂર્ય ૧૮૩૦ અને નક્ષત્ર ૧૮૩૫

૧. ત્રિલોકસાર ગાથા ૩૮૮.

गाथासुत्रेणागमकथितक्रमेण पृथक् पृथगानीय मेलापके कृते सति षडधिक-
षष्ठियुतनिशतसंख्यदिनानि भवन्ति। तस्य दिनसमूहार्धस्य यदा द्वीपाभ्यन्तराहक्षिणेन
बहिर्भागेषु दिनकरो गच्छति तदा दक्षिणायनसंज्ञा; यदा पुनः समुद्रात्सका-
शादुत्तरेणाभ्यन्तरमार्गेषु समायाति तदोत्तरायणसंज्ञेति। तत्र यदा द्वीपाभ्यन्तरे प्रथममार्गपरिधौ
कर्कटसंक्रान्तिदिने दक्षिणायनप्रारम्भे तिष्ठत्यादित्यस्तदा चतुर्णवतिसहस्रपञ्चविंशत्यधिक-
पञ्चयोजनशतप्रमाण उत्कर्षेणादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो ज्ञेयः। तत्र
पुनरष्टादशमुहूर्तदिवसो भवति द्वादशमुहूर्ते रात्रिरिति। ततः क्रमेणातपहानौ सत्यां
मुहूर्तद्वयस्यैकषष्ठिभागीकृतस्यैको भागो दिवसमध्ये दिनं प्रति हीयते यावल्लवण-
समुद्रेऽवसानमार्ग माघमासे मकरसंक्रान्तावुत्तरायणदिवसे त्रिषष्ठिसहस्राधिकघोडशयोजनप्रमाणो
जघन्येनादित्यविमानस्य पूर्वापरेणातपविस्तारो भवति। तथैव द्वादशमुहूर्तदिवसो
भवत्यष्टादशमुहूर्ते रात्रिश्चेति। शेषं विशेषव्याख्यानं लोकविभागादौ विज्ञेयम् ।

गगनभंडोमां गमन करे છે, તેથી ૬૭ અને ૫ (૧૮૭૫-૧૭૬૮=૬૭; ૧૮૭૫
-૧૮૭૦=૫) અધિક ભાગોથી નક્ષત્રભંડને ભાગવાથી જે મુહૂર્ત આવે તે મુહૂર્ત ચંદ્ર અને
સૂર્યનાં આસન્ મુહૂર્ત જાણવાં. અર્થાત् એક નક્ષત્ર ઉપર એટલા મુહૂર્ત સુધી ચંદ્ર અને
સૂર્યની સ્થિતિ જાણવી. આ રીતે આ ગાથા દ્વારા આગમમાં કહેલ ક્રમથી ભિન્-ભિન્
દિવસોનો સરવાળો કરવાથી ત્રણસો છાસઠ દિવસો થાય છે. જ્યારે દીપની અંદરથી દક્ષિણ
દિશાની બહાર સૂર્ય ગમન કરે છે, ત્યારે એકસો ત્યાસી દિવસોને દક્ષિણાયન નામ મળે
છે અને જ્યારે સૂર્ય સમુદ્ર તરફથી ઉત્તર દિશાની અંદરના માર્ગોમાં આવે છે, ત્યારે બાકીના
એકસો ત્યાસી દિવસોને ઉત્તરાયણ નામ મળે છે. તેમાં જ્યારે દીપની અંદર કર્કટ સંકાન્તિના
દિવસે દક્ષિણાયનની શરૂઆતમાં પ્રથમ માર્ગની પરિધિમાં સૂર્ય હોય છે, ત્યારે સૂર્ય
વિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર ચોરાણું હજાર પાંચસો પચીસ યોજન પ્રમાણ હોય
છે એમ જાણવું. તે વખતે અઢાર મુહૂર્તનો દિવસ અને બાર મુહૂર્તની રાત્રિ થાય છે. પછી
ત્યાંથી કર્મે કર્મે આતપની હાનિ થતાં બે મુહૂર્તના એકસઠમા ભાગમાંથી એક ભાગ જેટલો
દરરોજ દિવસ ઘટે છે. અને તે લવણ સમુદ્રના અંતિમ માર્ગમાં માહ મહિનામાં
મકરસંકાન્તિના ઉત્તરાયણના દિવસે સૂર્યવિમાનના આતપનો પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તાર જગન્યપણે
ત્રેસઠ હજાર સોણ યોજન પ્રમાણ રહે ત્યાં સુધી ઘટે છે. તેવી જ રીતે બાર મુહૂર્તોનો
દિવસ થાય છે અને અઢાર મુહૂર્તોની રાત્રિ થાય છે. અન્ય વિશેષ વ્યાખ્યાન લોકવિભાગ
વગેરેમાંથી જાણવું.

ये तु मनुष्यक्षेत्राद्वबहिर्भागे ज्योतिष्कविमानास्तेषां चलनं नास्ति। ते च मानुषोत्तरपर्वताद्वबहिर्भागे पञ्चाशत्सहस्राणि योजनानां गत्वा वलयाकारं पंक्तिक्रमेण पूर्वक्षेत्रं परिवेष्ट्य तिष्ठन्ति। तत्र प्रथमवलये चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्रमाणाश्चन्द्रास्तथादित्याश्चान्तरान्तरेण तिष्ठन्ति। ततः परं योजनलक्षे लक्षे गते तेनैव क्रमेण वलयं भवति। अयन्तु विशेषः—वलये वलये चन्द्रचतुष्टयं सूर्यचतुष्टयं च वर्धते यावत्पुष्करार्धबहिर्भागे वलयाष्टकमिति। ततः पुष्करसमुद्रप्रवेशे वेदिकायाः सकाशात्पञ्चाशत्सहस्रप्रमितयोजनानि जलमध्ये प्रविश्य यत्पूर्वं चतुश्चत्वारिंशदधिकशतप्रमाणं प्रथमवलयं व्याख्यातं तस्माद् द्विगुणसंख्यानं प्रथमवलयं भवति। तदनन्तरं पूर्ववद्योजनलक्षे गते वलयं भवति चन्द्रचतुष्टयस्य सूर्यचतुष्टयस्य च वृद्धिरित्यनैव क्रमेण स्वयम्भूरमणसमुद्रबहिर्भागवेदिकापर्यन्तं ज्योतिष्कदेवानामवस्थानं बोधव्यम्। एते च प्रतरासंख्येयभागप्रमिता असंख्येया ज्योतिष्कविमाना अकृत्रिमसुवर्णमय-रत्नमयजिनचैत्यालयमण्डिता ज्ञातव्याः। इति संक्षेपेण ज्योतिष्कलोकव्याख्यानं समाप्तम्।

अथानन्तरमूर्धलोकः कथ्यते। तथाहि—सौधर्मेशानसानत्कुमारमाहेन्द्रब्रह्मब्रह्मोत्तर-

मनुष्यक्षेत्रनी बहार જે જ્યોતिषीનાં વિમાનો છે તેમનું ગમન થતું નથી. તે માનુષોત્તર પર્વતની બહાર પચાસ હજાર યોજન જઈને, ગોળાકારે પંક્તિના કુમે પહેલા ક્ષેત્રને વીંટળાઈને રહે છે. ત્યાં પ્રથમ વલયમાં એકસો ચુંમાળીસ ચંદ્ર અને સૂર્ય પરસ્પરના અંતરે રહે છે. તેનાથી આગળ એક એક લાખ યોજન જતાં તે જ કુમે એકેક વલય થાય છે. વિશેષ આ છે કે પ્રત્યેક વલયમાં ચાર ચાર ચંદ્ર અને ચાર ચાર સૂર્યાની વૃદ્ધિ પુષ્કરાર્ધના બાબુ ભાગમાં આઠમા વલય સુધી થાય છે. પછી પુષ્કર સમુદ્રના પ્રવેશમાં સ્થિત વેદિકાથી પચાસ હજાર યોજન પ્રમાણ જળભાગમાં જઈને પ્રથમ વલયમાં એકસો ચુંમાળીસ ચંદ્ર અને સૂર્યનું જે પહેલાં વ્યાખ્યાન કર્યું છે તેનાથી બમણા ચંદ્ર અને સૂર્યવાળું પ્રથમ વલય છે. ત્યારપછી પૂર્વોક્ત પ્રકારે એકેક લાખ યોજન જતાં એકેક વલય છે. પ્રત્યેક વલયમાં ચાર ચંદ્ર અને ચાર સૂર્યાની વૃદ્ધિ થાય છે. આ જ કુમે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રના બહારના ભાગની વેદિકા સુધી જ્યોતિષી દેવોનું અવસ્થાન જાણવું. જગત્ પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ આ અસંખ્ય જ્યોતિષી વિમાનો અકૃત્રિમ સુવર્ણમય અને રત્નમય જિન-ચૈત્યાલયોથી શોભિત જાણવાં. એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં જ્યોતિષ લોકનું કથન પૂરું થયું.

હવે પછી, ઉર્ધ્વલોકનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—સૌધર્મ, ઈશાન, સાનત્કુમાર,

लान्तवकापिष्टशुक्रमहाशुक्रशतारसहस्रारानतप्राणतारणाच्युतसंज्ञाः षोडश स्वर्गाः ततोऽपि नवग्रैवेयकसंज्ञास्ततश्च नवानुदिशसंज्ञं नवविमानसंख्यमेकपटलं ततोऽपि पंचानुत्तरसंज्ञं पंचविमानसंख्यमेकपटलं चेत्युक्तक्रमेणोपर्युपरि वैमानिकदेवास्तिष्ठन्तीति वार्तिकं सङ्ग्रहवाक्यं समुदायकथनमिति यावत् । आदिमध्यान्तेषु द्वादशाष्ट्यतुर्योजनवृत्तविष्कम्भा चत्वारिंशत्प्रमितयोजनोत्सेधा या मेरुचूलिका तिष्ठति तस्या उपरि कुरुभूमिजमर्त्यवालाग्रान्तरितं पुनर्कृञ्जुविमानमस्ति । तदादिं कृत्वा चूलिकासहितलक्ष्योजनप्रमाणं मेरुत्सेधमान-मर्द्धाधिकैकरञ्जुप्रमाणं यदाकाशक्षेत्रं तत्पर्यन्तं सौधर्मैज्ञानसंज्ञं स्वर्गयुगलं तिष्ठति । ततः परमर्द्धाधिकैकरञ्जुपर्यन्तं सानन्दकुमारमाहेन्द्रसंज्ञं स्वर्गयुगलं भवति, तस्मादर्द्धरञ्जुप्रमाणाकाश-पर्यन्तं ब्रह्मब्रह्मोत्तराभिधानं स्वर्गयुगलमस्ति, ततोऽप्यर्द्धरञ्जुपर्यन्तं लान्तवकापिष्टनामस्वर्ग-युगलमस्ति, ततश्चार्द्धरञ्जुपर्यन्तं शुक्रमहाशुक्राभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यम्, तदनंतरमर्द्धरञ्जुपर्यन्तं शतारसहस्रासंज्ञं स्वर्गयुगलं भवति, ततोऽप्यर्द्धरञ्जुपर्यन्तमानतप्राणतनाम स्वर्गयुगलं, ततः परमर्द्धरञ्जुपर्यन्तमाकाशं यावदारणाच्युताभिधानं स्वर्गद्वयं ज्ञातव्यमिति । तत्र प्रथमयुगलद्वये

माहेन्द्र, ब्रह्म, ब्रह्मोत्तर, लान्तव, कापिष्ट, शुक्र, महाशुक्र, शतार, सहस्रार, आनत, प्राणत, आरण अने अच्युत नामनां सोण स्वर्ग છે. त्यांथी आगण नव ग्रैवेयक विमान છે, त्यांथी ઉપर नव अनुदिश नामनां नव विमानोनुं एક पटल છે, तेनाथी पણ ઉપर પांच अनुत्तर नामनां पांच विमानोनुं एક पटल છે. એ રીતે ઉક्त કમે ઉપર ઉપર વैमानिक દેવો રહે છે. આ વार्तिक अर्थात् संग्रहवाक्य अथवा समुदाय-कथन છે. આદિમાં બાર, મધ્યમાં આઠ અને અંતે ચાર યોજન પ્રમાણ ગોળ વ્યાસવાળી, ચાળીસ યોજન ઊંચી જે મેરુ પર્વતની ચૂલિકા છે તેની ઉપર દેવકુરુ અથવા ઉત્તરકુરુ નામની ઉત્તમ ભોગભૂમિના મનુષ્યના વાળના અગ્રભાગ જેટલે અંતરે ઋજુ વિમાન છે. ચૂલિકા સહિત મેરુ પર્વતની ઊંચાઈનું પ્રમાણ એક લાખ યોજન છે. તે (ઊંચાઈ)નાથી શરૂ કરીને દોઢ રાજુ પ્રમાણ જે આકાશક્ષેત્ર છે ત્યાં સુધી સૌधર्म અને ઈશાન નામનાં બે સ્વર્ગ છે. તેના ઉપર દોડ રાજુ સુધી સાનન્દકુમાર અને માહેન્દ્ર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી અર્ધા રાજુ સુધી બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યાંથી પણ અર્ધા રાજુ સુધી લાન્તવ અને કાપિષ્ટ નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાંથી ઉપર અર્ધા રાજુ સુધી શુક્ર અને મહાશુક્ર નામનાં બે સ્વર્ગ જાણવાં. ત્યારપણી અર્ધા રાજુ સુધી શતાર અને સહસ્રાર નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યારપણી આગળ અર્ધા રાજુ સુધી આનત અને પ્રાણત નામનાં બે સ્વર્ગ છે, ત્યારપણી અર્ધા રાજુ સુધી આકાશમાં આરણ અને અચ્યુત નામનાં બે સ્વર્ગ છે. ત્યાં પ્રથમનાં બે યુગલોમાં પોતપોતાનાં સ્વર્ગનાં નામવાળા

સ્વકીયસ્વકીયસ્વર્ગનામાનશ્રત્વાર ઇન્દ્રા વિજ્ઞેયાઃ, મધ્યયુગલચતુષ્ટયે પુનઃ સ્વકીય-સ્વકીયપ્રથમસ્વર્ગાભિધાન એકેક એવેન્દ્રો ભવતિ, ઉપરિતનયુગલદ્વયેઽપિ સ્વકીયસ્વકીય-સ્વર્ગનામાનશ્રત્વાર ઇન્દ્રા ભવન્તિ: ઇતિ સમુદાયેન ષોડશસ્વર્ગેષુ દ્વાદશેન્દ્રા જ્ઞાતવ્યાઃ। ષોડશસ્વર્ગાદૂર્ધ્વમેકજ્ઞમધ્યે નવગ્રૈવેયકનવાનુદિશપઞ્ચાનુત્તરવિમાનવાસિદેવાસ્તિષ્ઠન્તિ। તતઃ પરં તત્ત્રૈવ દ્વાદશયોજનેષુ ગતેષ્વદ્યોજનવાહુલ્યા મનુષ્યલોકવત્પઞ્ચાધિકવત્વારિંશલક્ષયોજનવિસ્તારા મોક્ષશિલા ભવતિ। તસ્યા ઉપરિ ઘનોદધિઘનવાતતનુવાતત્ત્રયમાસ્તિ। તત્ત્ર તનુવાતમધ્યે લોકાન્તે કેવલજ્ઞાનાદ્યનન્તરગુણસહિતાઃ સિદ્ધાઃ તિષ્ઠન્તિ।

ઇદાનીં સ્વર્ગપટલસંખ્યા કથ્યતે—સૌધર્મેશાનયોરેકત્રિશત्, સનત્કુમારમાહેન્દ્રયોઃ સસ્ત્ર, બ્રહ્મબ્રહ્મોત્તરયોશ્રત્વારિ, લાન્ત્રવકાપિષ્ટયોર્ધ્વયમ્, શુક્રમહાશુક્રયોઃ પટલમેકમ્, શતાર-સહસ્રારયોરેકમ્, આનતપ્રાણતયોસ્ત્રયમ્, આરણાચ્યુતયોસ્ત્રયમિતિ। નવસુ ગ્રૈવેયકેષુ નવકં, નવાનુદિશેષુ પુનરેકં, પઞ્ચાનુત્તરેષુ ચૈકમિતિ સમુદાયેનોપર્યુપરિ ત્રિષષ્ટિપટલાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ। તથા ચોક્તમ્—“ઇગતીસસત્તવત્તારિદોળિએકેક્ષક્ષક્ષદુક્પ્યે। તિત્તિયએકેકિંદિયણામા ઉડુ

ચાર ઈન્દ્રો જાણવા. વચ્ચેનાં ચાર યુગલોમાં પોતપોતાના પ્રથમ સ્વર્ગનાં નામવાળા ચાર ઈન્દ્રો છે. આ રીતે સમૂહદ્રૂપે સોળ સ્વર્ગોમાં બાર ઈન્દ્રો જાણવા. સોળ સ્વર્ગોથી ઉપર એક રાજુમાં નવ ગ્રૈવેયક, નવ અનુદિશ અને પાંચ અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો છે. ત્યારપણી બાર યોજન આગળ જતાં આઠ યોજન જાડી અને મનુષ્યલોક (અઢી દ્વીપ) જેવડી પિસ્તાળીસલાખ યોજનના વિસ્તારવાળી મોક્ષશિલા છે. તેની ઉપર ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનુવાત નામના ત્રણ વાયુ છે. ત્યાં તનુવાત વલયની મધ્યમાં અને લોકના અંતે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણસહિત સિદ્ધો છે.

હવે, સ્વર્ગનાં પટલોની સંખ્યા કહે છે—સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગમાં એકત્રીસ, સાનત્કુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગમાં સાત, બ્રહ્મ અને બ્રહ્મોત્તર સ્વર્ગમાં ચાર, લાંતવ અને કાપિષ્ટ સ્વર્ગમાં બે, શુક અને મહાશુક સ્વર્ગમાં એક, શતાર અને સહસ્રાર સ્વર્ગમાં એક, આનત અને પ્રાણત સ્વર્ગમાં ત્રણ, અને આરણ તથા અચ્યુત સ્વર્ગમાં ત્રણ પટલ છે. નવ ગ્રૈવેયકોમાં નવ, નવ અનુદિશોમાં એક અને પાંચ અનુત્તરોમાં એક પટલ છે. એ રીતે સમૂહમાં ઉપર ઉપર ત્રેસઠ પટલ જાણવાં. તે જ કહું છે^૧ કે—“સૌધર્મ યુગલમાં એકત્રીસ, સાનત્કુમાર યુગલમાં સાત, બ્રહ્મયુગલમાં ચાર, લાંતવ યુગલમાં બે, શુક યુગલમાં એક, શતાર યુગલમાં એક, આનત આદિ ચાર સ્વર્ગોમાં છ, પ્રત્યેક ત્રણ ગ્રૈવેયકોમાં ત્રણ ત્રણ,

આદિ તેસદ્ગી ! ”

અતઃ પરં ગ્રથમપટલવ્યાખ્યાનં ક્રિયતો । ઋજુ વિમાનં યદુકર્તં પૂર્વ મેરુચૂલિકાયા ઉપરિ તસ્ય મનુષ્યક્ષેત્રગ્રમાણવિસ્તારસ્યેન્કકસંજ્ઞા । તસ્ય ચતુર્દિંગ્ભાગેષ્વસંખ્યેયોજનવિસ્તારાળિ પંક્તિરૂપેણ સર્વદ્વીપસમુદ્રેષૂપરિ પ્રતિદિશાં યાનિ ત્રિષદ્ધિવિમાનાનિ તિષ્ઠન્તિ તેષાં શ્રેણીબદ્ધસંજ્ઞા । યાનિ ચ પંક્તિરહિતપુષ્પપ્રકરવદ્વિદિકુચુષ્ટયે તિષ્ઠન્તિ તેષાં સંખ્યેયાસંખ્યેયોજનવિસ્તારાળાં પ્રકીર્ણકસંજ્ઞા । ઇતિ સમુદાયેન ગ્રથમપટલલક્ષણં જ્ઞાતવ્યમ् । તત્ત્ર પૂર્વાપરદક્ષિણ-શ્રેણિત્રયવિમાનાનિ, તન્મધે વિદિગ્દ્યવિમાનાનિ ચ સૌધર્મસમ્વન્ધીનિ ભવન્તિ, શેષવિદિગ્દ્ય-વિમાનાનિ તથોત્તરશ્રેણિવિમાનાનિ ચ પુનરીશાનસમ્વન્ધીનિ । અસ્માત્પટલાદુપરિ જિનદૃષ્ટમાનેન સંખ્યેયાન્યસંખ્યેયાનિ યોજનાનિ ગત્વા તેનૈવ ક્રમેણ દ્વિતીયાદિપટલાનિ ભવન્તિ । અયં ચ વિશેષઃ—શ્રેણીચતુષ્ટયે પટલે પટલે પ્રતિદિશમેકૈકવિમાનં હીયતે યાવત् પજ્ચાનુત્તરપટલે ચતુર્દિક્ષૈકૈકવિમાનં તિષ્ઠતિ । એટે સૌધર્માદિવિમાનાશ્રતુરશીતિલક્ષસપ્તનવતિસહસ્ત્રયોવિંશતિપ્રમિતા અકૃત્રિમસુવર્ણમયજિનગૃહમણ્ડિતા જ્ઞાતવ્યા ઇતિ ।

નવ અનુદિશોમાં એક, પાંચ અનુતરોમાં એક—એમ સમૂહરૂપે ત્રેસઠ ઈન્દ્રક હોય છે.”

હવે, આગળ ગ્રથમ પટલનું વ્યાખ્યાન કરે છે. મેરુપર્વતની ચૂલિકાની ઉપર મનુષ્યક્ષેત્ર જેટલા વિસ્તારવાળા પૂર્વોક્ત ઋજુ વિમાનની ઈન્દ્રક સંજ્ઞા છે. તેની ચારે દિશાઓમાં પંક્તિરૂપે સર્વ દ્વીપ અને સમુદ્રોની ઉપર પ્રત્યેક દિશામાં જે અસંખ્ય યોજન વિસ્તારવાળા ત્રેસઠ વિમાનો છે, તેની ‘શ્રેણીબદ્ધ’ સંજ્ઞા છે. પંક્તિરહિત પુષ્પોની પેઠે ચારે વિદિશાઓમાં જે સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન વિસ્તારવાળાં વિમાનો છે, તેમની “પ્રકીર્ણક” સંજ્ઞા છે. એ રીતે સમૂહમાં ગ્રથમ પટલનું લક્ષણ જાણવું. તેમાં પૂર્વ, પશ્ચિમ અને દક્ષિણ—એ ત્રણ શ્રેણિઓનાં વિમાનો, તે ત્રણ દિશાઓની વર્ણયેની બે વિદિશાઓનાં વિમાનો સૌધર્મ (નામના ગ્રથમ સ્વર્ગ) સંબંધી છે. બાકીની બે વિદિશાનાં વિમાનો અને ઉત્તર શ્રેણીનાં વિમાન ઈશાન સ્વર્ગ સંબંધી છે. જિન ભગવાને જોયા પ્રમાણે આ પટલથી ઉપર સંખ્યાત અને અસંખ્યાત યોજન જતાં તે જ કુમ પ્રમાણે દ્વિતીય આદિ પટલ છે.

વિશેષ એ છે—ચારે શ્રેણીઓમાં પ્રત્યેક પટલમાં દરેક દિશામાં એકેક વિમાન ઓછું થાય છે અને પાંચ અનુતર પટલમાં ચારે દિશાઓમાં એકેક વિમાન રહે છે. આ સૌધર્મ આદિ વિમાનો ચોર્યાસી લાખ, સત્તાણું હજાર, ત્રેવીસ અકૃત્રિમ, સુવર્ણમય જિનગૃહોથી શોભિત છે, એમ જાણવું.

अथ देवानामायुःप्रमाणं कथ्यते । भवनवासिषु जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पुनरसुरकुमारेषु सागरोपमं, नागकुमारेषु पल्यत्रयं, सुपर्णे सार्थद्वयं, द्वीपकुमारे द्वयं, शेषकुलषट्के सार्थपल्यमिति । व्यन्तरे जघन्येन दशवर्षसहस्राणि, उत्कर्षेण पल्यमधिकमिति । ज्योतिष्कदेवे जघन्येन पल्याष्टमविभागः, उत्कर्षेण चन्द्रे लक्षवर्षाधिकं पल्यम्, सूर्ये सहस्राधिकं पल्यं, शेषज्योतिष्कदेवानामागमानुसारेणेति । अथ सौधर्मेज्ञानयोर्जघन्येन साधिकपल्यं, उत्कर्षेण साधिकसागरोपमद्वयं, सानकुमार माहेन्द्रयोः साधिकसागरोपमसपकं, ब्रह्मब्रह्मोत्तरयोः साधिकसागरोपमदशकं, लान्तवकापिष्ठयोः साधिकानि चतुर्दशसागरोपमानि, शुक्रमहाशुक्रयोः षोडश साधिकानि, शतारसहस्रायोरष्टादशसाधिकानि, आनतप्राणतयोर्विशतिरेव, आरणाच्युतयोर्द्वार्विंशतिरिति । अतः परमच्युतादूर्ध्वं कल्पातीतनवैवेयकेषु द्वाविंशतिसागरोपम-प्रमाणादूर्ध्वमेककसागरोपमे वर्धमाने सत्येकत्रिंशत्सागरोपमान्यवसानवैवेयके भवन्ति । नवानुदिशपटले द्वात्रिंशत्, पञ्चानुत्तरपटले त्रयस्त्रिंशत्, उत्कृष्टायुः प्रमाणं ज्ञातव्यम् । तदायुः

હવे, દેવोના આયુષ्यનું પ્રમાણ કહે છે. ભવનવાસી દેવોમાં જघન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે. અસુરકુમાર નામના દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક સાગર, નાગકુમારોનું ત્રણ પલ્ય, સુપર્ણકુમારોનું અઢી પલ્ય, દ્વીપકુમારોનું બે પલ્ય અને બાકીના છ પ્રકારના ભવનવાસી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય દોડ પલ્યનું છે. વ્યંતરદેવોમાં જघન્ય આયુષ્ય દશ હજાર વર્ષનું છે અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક છે. જ્યોતિષી દેવોમાં જघન્ય આયુષ્ય એક પલ્યના આઠમા ભાગ જેટલું છે. ચંદ્રનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક લાખ વર્ષ છે તથા સૂર્યનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય એક પલ્ય અને એક હજાર વર્ષ છે, બાકીના જ્યોતિષી દેવોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય આગમ અનુસાર જાણવું. સૌધર્મ અને ઈશાન સ્વર્ગના દેવોનું જघન્ય આયુષ્ય એક પલ્યથી કાંઈક અધિક અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બે સાગરથી કાંઈક અધિક છે. સાનકુમાર અને માહેન્દ્ર સ્વર્ગના દેવોનું આયુષ્ય સાત સાગરથી કાંઈક અધિક, પ્રહ-પ્રહોત્તરમાં દશ સાગરથી કાંઈક અધિક, લાંતવ-કાપિષ્ઠમાં ચૌદ સાગરથી કાંઈક અધિક, શુક-મહાશુકમાં સોળ સાગરથી કાંઈક અધિક, શતાર-સહસ્રારમાં અઢાર સાગરથી કાંઈક અધિક, આનત-પ્રાણતમાં વીસ સાગર અને આરણ-અચ્યુતમાં બાવીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે.

ત્યારપણી અચ્યુત સ્વર્ગથી ઉપર કલ્પાતીત નવ ગ્રૈવેયકોમાં દરેકમાં કમશઃ બાવીસ સાગર પ્રમાણથી એકેક સાગર વધારે વધારે છે અને એમ કરતાં છેલ્લી નવમી ગ્રૈવેયકમાં એકત્રીસ સાગરનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય છે. નવ અનુદિશ પટલમાં બત્રીસ સાગરનું અને પાંચ

सौधर्मादिषु स्वर्गेषु यदुत्कृष्टं तत्परस्मिन् परस्मिन् स्वर्गे सर्वार्थसिद्धिं विहाय जघन्यं चेति।
शेषं विशेषब्याख्यानं त्रिलोकसारादौ बोद्धव्यम् ।

किञ्च—आदिमध्यान्तमुक्ते शुद्धबुद्धैकस्वभावे परमात्मनि सकलविमलकेवल-ज्ञानलोचनेनादर्शे विम्बानीव शुद्धात्मादिपदार्था लोक्यन्ते दृश्यन्ते ज्ञायन्ते परिच्छिद्यन्ते। यतस्तेन कारणेन स एव निश्चयलोकस्तस्मिन्निश्चयलोकाख्ये स्वकीयशुद्धपरमात्मनि अवलोकनं वा स निश्चयलोकः । “सण्णाओ य तिलेस्सा इंदियवसदाय अत्तरुद्दाणि । णाणं च दुष्पउत्तं मोहो पावप्पदा होंति ॥१॥” इति गाथोदितविभावपरिणाममादिं कृत्वा समस्त-शुभाशुभसंकल्पविकल्पत्यागेन निजशुद्धात्मभावनोत्पन्नपरमाहादैकसुखामृतरसास्वादानुभवनेन च या भावना सैव निश्चयलोकानुप्रेक्षा । शेषा पुनर्वर्वहारेणेत्येवं संक्षेपेण लोकानुप्रेक्षाब्याख्यानं समाप्तम् ॥१०॥

अनुत्तर पटलमां तेत्रीस सागरना उत्कृष्ट आयुष्यनुं प्रभाष जाषवुं.

सौधर्म आदि स्वर्गमां जे उत्कृष्ट आयुष्य છે તે આયુષ्य સર्वार्थसिद्धि સિવાય ઉપર ઉપરના સ्वર्गમાં જીવન્ય આયુષ્ય છે. બાકીનું વિશેષ વ્યાખ્યાન ત્રિલોકસાર આદિમાંથી જાણવું.

वિશેષ—આદિ-મધ્ય-અંતરહિત, શુદ્ધ-બુદ્ધ એક-સ્વભાવ પરમાત્મામાં સકલ નિર્મલ કેવળજ્ઞાનરૂપ નેત્ર વડે અરીસામાં પ્રતિબિંબોની પેઠે, શુદ્ધાત્મા આદિ પદાર્�ો આલોકિત થાય છે—દેખાય છે—જગાય છે—પરિચિન્ન થાય છે; તેથી તે કારણો તે જ (શુદ્ધાત્મા જ) નિશ્ચયલોક છે અથવા તે નિશ્ચયલોક નામના પોતાના શુદ્ધ પરમાત્મામાં અવલોકન તે નિશ્ચયલોક છે. “सण्णाओ य तिलेस्सा इंदियवसदाय अत्तरुद्दाणि । णाणं च दुष्पउત्तं मोहो पावप्पदा होंति ॥ (શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા १४०.)

[અર्थ :—સંશા, ત્રણ લેશ્યા, ઈન્દ્રિયોને વશ થવું, આર્ત અને રૌત્ર ધ્યાન, દુષ્પ્રયુક્ત (ખોટા કામમાં જોડાયેલું) જ્ઞાન અને મોહ—એ બધાં પાપ આપનાર છે.]”—આ ગાથામાં કહેલા વિભાવપરિણામથી શરૂ કરીને સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પ ત્યાગીને, નિજ શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમ-આહ્લાદરૂપ એક સુખામૃતના રસાસ્વાદના અનુભવથી જે ભાવના હોય, તે જ નિશ્ચયલોકાનુપ્રેક્ષા છે. બાકીની વ્યવહારથી છે.

એ રીતે, સંક્ષેપથી લોક-અનુપ્રેક્ષાનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું. १०.

अथ बोधिदुर्लभानुप्रेक्षां कथयति । तथाहि एकेन्द्रियविकलेन्द्रियपंचेन्द्रियसंज्ञिपर्याप्त-
मनुष्यदेशकुलरूपेन्द्रियपटुत्वनिर्वाध्यायुष्कवरबुद्धिसद्वर्मश्रवणग्रहणधारणश्रद्धानसंयमविषयसुख-
व्यावर्तनक्रोधादिकषायनिवर्तनेषु परं परं दुर्लभेषु कथंचित् काकतालीयन्यायेन लब्धेष्वपि
तल्लिधिरूपबोधेः फलभूतस्वशुद्धात्मसंवित्यात्मकनिर्मलधर्मध्यानशुक्लध्यानस्तः परमसमाधि-
दुर्लभः । कस्मादिति चेत्तत्रतिबन्धकमिथ्यात्वविषयकषायनिदानबन्धादिविभावपरिणामानां
प्रवलत्वादिति । तस्मात् स एव निरन्तरं भावनीयः । तद्भावनारहितानां पुनरपि संसारे
पतनमिति । तथा चोक्तम्—“इत्यतिदुर्लभरूपां बोधिं लब्ध्वा यदि प्रमादी स्यात् ।
संसृतिभीमारण्ये भ्रमति वराको नरः सुचिरम् । १ ॥” पुनश्चोक्तं मनुष्यभवदुर्लभत्वम्—

હવे, બોधિદુર્લભ^૧ અનુપ્રેક્ષા કહે છે : એકेन्द्रिय, વિકલેન्द્રિય, પંચેન્દ્રિય, સંજી,
પર્યાપ્ત, મનુષ્ય, ઉત્તમદેશ, ઉત્તમકુળ, સુંદરરूપ, ઈન્ડ્રિયોની પૂર્ણતા, નીરોગપણું, લાંબું
આયુષ્ય, ઉત્તમ બુદ્ધિ, સત્ત્વધર્મનું શ્રવણ, ગ્રહણ, ધારણ તथા શ્રદ્ધાન, સંયમ, વિષયસુખથી
છૂટવું અને કોધાદિ કષાયોની નિવૃત્તિ—એ બધાં ઉત્તોતર દુર્લભ છે. કદાચ કાંકતાલીય
ન્યાયથી એ બધાં પ્રાપ્ત થવા છતાં તેમની પ્રાપ્તિરૂપ ‘બોધિ’ના ફળભૂત એવી સ્વશુદ્ધાત્માના
સંવેદનાત્મક^૨ નિર્મળ ધર્મધ્યાન-શ્કુલધ્યાનરૂપ પરમ સમાધિ દુર્લભ છે. જો પ્રશ્ન કરવામાં
આવે કે પરમસમાધિ દુર્લભ કેમ છે? સમાધાન—તેને (પરમસમાધિને) રોકનાર મિથ્યાત્વ,
વિષય, કષાય, નિદાનબંધ આદિ વિભાવપરિણામોનું (જીવમાં) પ્રબલપણું છે તેથી
(પરમસમાધિ દુર્લભ છે). માટે જે (પરમસમાધિ) જ નિરંતર ભાવવા યોગ્ય છે. તેની
ભાવના રહિત જીવોનું ફરી ફરી સંસારમાં પતન થાય છે. કહ્યું છે કે :—“જો મનુષ્ય

૧. બોધિદુર્લભ અનુપ્રેક્ષા સંબંધમાં શ્રી જ્યયંત્રજી પંડિત કૃત ‘બાર ભાવના’ ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે :—

बोधि आपका भाव है निश्चय दुर्लभ नाहि।

भवमें प्रासि कठिन है यह व्यवहार कहाहि॥ (बोधि दुर्लभ)

અર્થ :—બોધિ (જ્ઞાન) આત્માનો સ્વભાવ છે, તેથી તે નિશ્ચયથી દુર્લભ નથી. સંસારમાં આત્મજ્ઞાન
(બોધિ) ને દુર્લભ તો વ્યવહારનયથી કહેલ છે.

૨. શ્રી કુંદુંદાચાર્યદેવ દ્વારાનુપ્રેક્ષા શાસ્ત્રની ગાથા ૮૪ માં કહે છે કે :—“કર્મोદયથી થતી પર્યાયના કારણે
ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હેય છે તથા નિજ આત્મદ્રવ્ય ઉપાદેય છે, એવો નિશ્ચય થવો તે સમ્યજ્ઞાન છે.”

તથા ગાથા ૮૬ માં કહે છે કે :—“એ પ્રકારે સ્વદ્રવ્ય તથા પરદ્રવ્યનું ચિંતવન કરવાથી હેય-ઉપાદેયનું
જ્ઞાન થાય છે, પણ નિશ્ચયનયમાં હેય-ઉપાદેયનો વિકલ્પ નથી. મુનિઓએ સંસારનો વિરામ કરવા માટે
બોધિનું ચિંતવન કરવું જોઈએ.” (બોધિદુર્લભ ભાવના.)

“अशुभपरिणामबहुलता लोकस्य विपुलता, महामहती। योनिविपुलता च कुरुते सुदुर्लभां मानुषीं योनिम् ॥१॥” बोधिसमाधिलक्षणं कथ्यते—सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रिणामप्राप्नापणं बोधिस्तेषामेव निर्विघ्नेन भवान्तरप्रापणं समाधिरिति एवं संक्षेपेण दुर्लभानुप्रेक्षा समाप्ता ॥११॥

अथ धर्मानुप्रेक्षां कथयति । तद्यथा—संसारे पतन्तं जीवमुद्धृत्य नागेन्द्रनरेन्द्रदेवेन्द्रादिवन्ये अव्याबाधानंतसुखाध्यनंतगुणलक्षणे मोक्षपदे धरतीति धर्मः । तस्य च भेदाः कथ्यन्ते—आहिंसालक्षणः सागारानगारलक्षणो वा उत्तमक्षमादिलक्षणो वा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयात्मको वा शुद्धात्मसंवित्यात्मकमोहक्षोभरहितात्मपरिणामो वा धर्मः । अस्य धर्मस्यालाभेऽतीतानन्तकाले “णिच्छिदरधाउसत्त य तरुदस विलोदियेसु छच्चेव ।

अत्यंत दुर्लभ ऐवी ‘बोधि’ ने पामीने पाणि प्रमाणी थाय छे, तो ते भियारो संसाररूपी भयंकर वनमां लांबा समय सुधी भ्रमण करे छे.”^१

वणी, मनुष्यभवनी दुर्लभता विषे कहुँ छे—^२“अशुभ परिणामोनी बहुलता, संसारनी विशाणता, योनियोनी अति भोटी विपुलता—आ बधुं मनुष्ययोनिने बहु दुर्लभ बनावे छे. १.”

हवे, बोधि अने समाधिनुं लक्षणे कहे छे. नहि प्राप्त करेल सम्यग्दर्शन, शान, चारित्रनी प्राप्ति करवी ते बोधि छे अने तेमने (सम्यग्दर्शनादिने) ज निर्विघ्नपाणे भीजा भवमां साथे लई जवां ते समाधि छे. आ रीते संक्षेपमां (बोधि) दुर्लभ अनुप्रेक्षा समाप्त थई. ११.

हवे, धर्म अनुप्रेक्षा कहे छे. ते आ प्रमाणे—संसारमां पडता ज्वने उद्धारीने नागेन्द्र, चक्रवर्ती, देवेन्द्र वगेरेथी पूज्य, अव्याबाध अनंत सुखादि अनंत गुणोरूप लक्षणवाणा मोक्षपदमां जे भूके छे ते धर्म छे. ते धर्मना भेद कहेवामां आवे छे. अहिंसालक्षणवाणो, गृहस्थ^३ अने भुनिरूप लक्षणवाणो, उत्तम क्षमादि लक्षणवाणो, निश्चय-व्यवहार रत्नत्रयात्मक अथवा शुद्धात्माना संवेदनरूप भोड-क्षोभरहित आत्माना परिणामवाणो धर्म छे. आ धर्मनी प्राप्ति नहीं थवाथी अनंत भूतकाणमां “णिच्छिदरधाउसत्त य तरुदस

१. परमात्मप्रकाश गाथा ८ टीका

२. अज्ञात शास्त्रनी गाथाथी.

३. श्री कुंदकुंदाचार्यटेव धर्मअनुप्रेक्षा गाथा ८२ मां कहे छे के—“निश्चयनयथी ज्व गृहस्थधर्म अने भुनिधर्मथी भिन्न छे, माटे बन्ने धर्मोमां भध्यस्थ भावना राखी निरंतर शुद्ध आत्मानुं चिंतवन करवुं.”

સુરણિરયતિરિયચઉરો ચઉદસ મણુયેસુ સદસહસ્રા ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતચતુરશીતિયોનિલક્ષેપુ મધ્યે પરમસ્વાસથ્યભાવનોત્પન્નનિર્વાકુલપારમાર્થિકસુખવિલક્ષણાનિ પજ્જેન્દ્રિયસુખાભિલાષજનિત-બ્યાકુલત્વોત્પાદકાનિ દુઃખાનિ સહમાનઃ સન્ ભ્રમિતોऽયં જીવઃ । યદા પુનરેવંગુણવિશિષ્ટસ્ય ધર્મસ્ય લાભો ભવતિ તદા રાજાધિરાજાર્ઘમાણડલિકમહામાણડલિકબલદેવવાસુદેવકામદેવ-સકલચક્રવર્ત્તિદેવન્દ્રગણધરદેવતીર્થકરપરમદેવ પ્રથમકલ્યાણત્રયપર્યન્તં વિવિધાભ્યુદયસુખં ગ્રાય પશ્ચાદભેદરત્નત્રયભાવનાબતેનાક્ષયાનંતસુખાદિગુણાસ્પદમહત્વદં સિદ્ધપદં ચ લભતે । તેન કારણેન ધર્મ એવ પરમરસરસાયનં નિધિનિધાનં કલ્પવૃક્ષઃ કામધેનુશ્રિન્તામણિરિતિ । કિં બહુના, યે જિનેશ્વરપ્રાણીતં ધર્મ ગ્રાય દૃઢમતયો જાતાસ્ત એવ ધન્યાઃ । તથા ચોક્તમ્ “ધન્યા યે પ્રતિબુદ્ધા ધર્મે ખલુ જિનવરૈઃ સમુપદિષ્ટે । યે પ્રતિપત્તા ધર્મ સ્વભાવનોપસ્થિતમનીષાઃ ॥૧॥” ઇતિ

વિયલેંદ્રિયેસુ છેવે । સુરણિરયતિરિયચઉરો ચઉદસ મણુયેસુ સદસહસ્રા ॥ ॥૧॥” [અર્થ :—વનસ્પતિમાં સાત લાખ, ઈતર નિગોદ વનસ્પતિમાં સાત લાખ, પૃથ્વીકાયમાં સાત લાખ, જળકાયમાં સાત લાખ, તેજકાયમાં સાત લાખ, વાયુકાયમાં સાત લાખ, પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં દસ લાખ, બે ઈન્દ્રિય, ત્રણ ઈન્દ્રિય અને ચૌરિન્દ્રિયમાં બબ્બે લાખ, દેવ-નારકી અને તિર્યથમાં ચાર ચાર લાખ તથા મનુષ્યોમાં ચૌદ લાખ]” એ પ્રમાણે આ^૧ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે ચોર્યાસી લાખ યોનિઓમાં, પરમ સ્વાસ્થ્ય ભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વાકુળ પારમાર્થિકસુખથી વિપરીત પંચેન્દ્રિય સુખની અભિલાષાથી ઉત્પન્ન વ્યાકુળતાને ઉત્પન્ન કરનારાં દુઃખોને સહન કરતો આ જીવ ભભ્યો છે. જ્યારે જીવને આવા પ્રકારના વિશિષ્ટ ગુણવાળા ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારે રાજાધિરાજ, અર્ધમાંડલિક, મહામાંડલિક, બળદેવ, વાસુદેવ, કામદેવ, ચક્રવર્તી, દેવેન્દ્ર, ગણધરદેવ અને તીર્થકર પરમદેવના પદ તથા તીર્થકરના પ્રથમ ત્રણ કલ્યાણકો (ગર્ભ, જન્મ અને તપ) સુધીના વિવિધ પ્રકારના વૈભવનાં સુખો પામીને પછી અભેદ રત્નત્રયની ભાવનાના બળથી અક્ષય અનંત સુખાદિ ગુણોનાં સ્થાનભૂત અર્હતપદ અને સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત કરે છે. તે કારણે ધર્મ જ પરમરસનું રસાયણ, નિધિઓનું નિધાન, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ અને ચિન્તામણિ છે. વિશેષ શું કહેવું? જેઓ જિનેન્દ્રિયે કહેલા ધર્મને પામીને દેઠ શ્રદ્ધાવાળા (સમ્યકુદેષ્ટિ) થયા છે, તે જ ધન્ય છે. કહું પણ છે કે “ધન્યા યે પ્રતિબુદ્ધા ધર્મે ખલુ જિનવરૈઃ સમુપદિષ્ટે । યે પ્રતિપત્તા ધર્મ સ્વભાવનોપસ્થિતમનીષાઃ ॥ ॥૨॥” [અર્થ :—જિનવરોએ સમ્યકુ પ્રકારે ઉપદેશેલા ધર્મથી જેઓ પ્રતિબોધ પામ્યા છે, તે ખરેખર ધન્ય છે અને જેઓએ સ્વ-ભાવનામાં પોતાની બુદ્ધિ જોડીને ધર્મ પ્રાપ્ત કર્યો છે, તેઓને ધન્ય છે.]”

संक्षेपेण धर्मानुप्रेक्षा समाप्ता ॥१२॥

इत्युक्तलक्षणा अनित्याशरणसंसारैकत्वाच्यत्वाशुचित्वास्त्ववसंवरनिर्जरालोकबोधिदुर्लभ-धर्मतत्त्वानुचित्तनसंज्ञा निरास्त्वशुद्धात्मतत्त्वपरिणतिरूपस्य संवरस्य कारणभूता द्वादशानुप्रेक्षाः समाप्ताः ।

अथ परीषहजयः कथ्यते—क्षुत्पिपासाशीतोष्णदंशमशकनाग्न्यारतिस्त्रीचर्यानिषद्या-शव्याऽऽक्रोशवधयाचनालाभरोगतृणस्पर्शमलसत्कारपुरस्कारप्रज्ञाऽज्ञानादर्शनानीति द्वाविंशति-परीषहा विज्ञेयाः । तेषां क्षुधादिवेदनानां तीव्रोदयेऽपि सुखदुःखजीवितमरणलाभालाभनिंदा-प्रशंसादिसमतारूपपरमसामायिकेन नवतरशुभाशुभकर्मसंवरणचिरंतनशुभाशुभकर्मनिर्जरण-समर्थेनायं निजपरमात्मभावनासंजातनिर्विकारनित्यानंदलक्षणसुखामृतसंवित्तेरचलनं स परीषहजय इति ।

अथ चारित्रं कथयति । शुद्धोपयोगलक्षणनिश्चयरत्नत्रयपरिणते स्वशुद्धात्मस्वरूपे चरणमवस्थानं चारित्रम् । तच्च तारतम्यभेदेन पञ्चविधम् । तथाहि—सर्वे जीवाः केवलज्ञानमया

ऐ रीते, संक्षेपमां धर्म-अनुप्रेक्षा समाप्त थई. १२.

ऐ रीते, पूर्वोक्त लक्षणवाणी अनित्य, अशरण, संसार, ऐकत्व, अन्यत्व, अशुचित्व, आख्य, संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुर्लभ अने धर्मतत्त्वना चिंतनरूप संज्ञावाणी, आख्यवरहित शुद्धात्मतत्त्वमां परिणामित्रूप संवरना कारणभूत बार अनुप्रेक्षा समाप्त थई.

હવे, परिषहजयनुं कथन करे છે—ભूખ, તરસ, શીત, ગરમી, ડાંસ-મચ્છર, નજનપણું, અરતિ, સ્ત્રી, ગમન, આસન, શય્યા, આકોશ, વધ, યાચના, અલાભ, રોગ, તૃષ્ણસ્પર્શ, મળ, સત્કાર-પુરસ્કાર, પ્રજ્ઞા, અજ્ઞાન અને અદર્શન—એ બાવીસ પરિષહો જાણવા. તે ક્ષુધાદિ વેદનાઓનો તીવ્ર ઉદ્ય થવા છતાં પણ, સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, લાભ-અલાભ, નિંદા-પ્રશંસા આદિમાં સમતારૂપ પરમ સામાયિક વડે—કે જે (પરમ-સામાયિક) નવાં શુભાશુભ કર્માનો સંવર કરવામાં અને જૂનાં શુભાશુભ કર્માની નિર્જરા કરવામાં સમર્થ છે તેના વડે—નિજ પરમાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન નિર્વિકાર, નિત્યાનંદલક્ષણ સુખામृતના અનુભવમાંથી ચલિત ન થવું તે પરિષહજય છે.

હવે, ચારિત્રનું કથન કરે છે—શુદ્ધોપયોગલક્ષણ નિશ્ચયરત્નત્રયમયી પરિણામિત્રૂપ નિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં જે ચરવું-સ્થિતિ કરવી તે ચારિત્ર છે. તે તારતમ્યભેદથી પાંચ પ્રકારનું

ઇતિ ભાવનારૂપેણ સમતાલક્ષણં સામાયિકમું, અથવા પરમસ્વાસથ્યબલેન યુગપત્સમસ્ત-શુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પત્યાગરૂપસમાધિલક્ષણં વા, નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિબલેન રાગદ્રેષપરિહારરૂપં વા, સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતિબલેનાર્ત્તરોદ્રપરિત્યાગરૂપં વા, સમસ્તસુખદુઃખાદિમધ્યસ્થરૂપં ચેતિ। અથ છેદોપસ્થાપનં કથયતિ—યદા યુગપત્સમસ્તવિકલ્પત્યાગરૂપે પરમસામાયિકે સ્થાતુમશક્તોઽયં જીવસ્તદા સમસ્તહિંસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહેભ્યો વિરતિર્વતમિત્યનેન પજ્વપ્રકારવિકલ્પભેદેન બ્રતચ્છેદેન રાગદ્વિવિકલ્પરૂપસાવદ્યેભ્યો નિવર્ત્ય નિજશુદ્ધાત્મન્યાત્માનમુપસ્થાપયતીતિ છેદોપસ્થાપનમ્। અથવા છેદે બ્રતખણે સતિ નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિરૂપનિશ્ચયપ્રાયશ્વિત્તેન તત્સાધકબહિરંગવ્યવહારપ્રાયશ્વિત્તેન વા સ્વાત્મન્યુપસ્થાપનં છેદોપસ્થાપનમિતિ। અથ પરિહારવિશુદ્ધિં કથયતિ—“તીસં વાસો જમ્મે વાસપુહત્ત ખુ તિથ્યરમૂલે। પચ્ચક્ખાણં પઢિદો સંજ્ઞૂણ દુગાઉ ય વિહારો॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ મિથ્યાત્વરાગદ્વિવિકલ્પમલાનાં

છે. તે આ પ્રમાણે—સર્વે જીવો કેવળજ્ઞાનમય છે એવી ભાવનાથી જે સમતારૂપ પરિણામ તે સામાયિક છે અથવા પરમ સ્વાસ્થ્યના બળથી યુગપત્ર સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ સમાધિ જેનું લક્ષણ છે તે સામાયિક છે અથવા નિર્વિકાર સ્વસંવેદનના બળથી રાગ-દ્રેષના પરિહારરૂપ સામાયિક છે અથવા નિજ શુદ્ધાત્માના અનુભવના બળથી આર્ત અને શૈદ્રધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ સામાયિક છે અથવા સમસ્ત સુખ-દુઃખાદિમાં મધ્યસ્થભાવરૂપ સામાયિક છે.

હવે, છેદોપસ્થાપનનું કથન કરે છે : જ્યારે એક સાથે સમસ્ત વિકલ્પોના ત્યાગરૂપ પરમ સામાયિકમાં સ્થિત થવાને આ જીવ અશક્ત હોય છે, ત્યારે ‘સમસ્ત હિંસા, અસર્ય, ચોરી, અખ્રબ્ધ અને પરિશ્રાણી વિરતિ તે બ્રત છે’—એ પ્રમાણે આ પાંચ પ્રકારના વિકલ્પ-ભેદ વડે-બ્રતરૂપ છેદ વડે રાગાદિ વિકલ્પરૂપ સાવદ્યોથી પોતાને પાછો વાળીને નિજશુદ્ધાત્મામાં પોતાને સ્થાપે છે, તે છેદોપસ્થાપન છે અથવા છેદ અર્થાત્ બ્રતનો ભંગ થતાં નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ નિશ્ચય-પ્રાયશ્વિત્તથી અથવા તેના સાધક બહિરંગ વ્યવહારપ્રાયશ્વિત્તથી પોતાના આત્મામાં સ્થિત થવું, તે છેદોપસ્થાપન છે. હવે, પરિહારવિશુદ્ધિનું કથન કરે છે : “તીસં વાસો જમ્મે વાસપુહત્ત ખુ તિથ્યરમૂલે। પચ્ચક્ખાણં પઢિદો સંજ્ઞૂણ દુગાઉ ય વિહારો॥૧॥ (અર્થ :—જે જન્મથી ત્રીસ વર્ષ સુધી સુખમાં વ્યતીત કરીને, વર્ષ પૃથકૃત્વ (આઠ વર્ષ) સુધી તીર્થકરનાં ચરણોમાં પ્રત્યાખ્યાન નામનું નવમું પૂર્વ ભણીને, ત્રણો સંધ્યાકાળ સિવાયના સમયે દરરોજ બે કોશ ગમન કરે છે)” —આ ગાથામાં કહેલા

प्रत्याख्यानेन परिहारेण विशेषेण स्वात्मनः शुद्धिर्नैर्मल्यं परिहारविशुद्धिश्चारित्रमिति । अथ सूक्ष्मसाम्परायचारित्रं कथयति । सूक्ष्मातीन्द्रियनिजशुद्धात्मसंवित्तिबलेन सूक्ष्मलोभाभिधान-साम्परायस्य कषायस्य यत्र निख्वशेषोपशमनं क्षपणं वा तत्सूक्ष्मसाम्परायचारित्रमिति । अथ यथाख्यातचारित्रं कथयति—यथा सहजशुद्धस्वभावत्वेन निष्कर्मत्वेन निष्कषायमात्मस्वरूपं तथैवाख्यातं कथितं यथाख्यातचारित्रमिति ।

इदानीं सामायिकादिचारित्रपञ्चकस्य गुणस्थानस्वामित्वं कथयति । प्रमत्ता-प्रमत्तापूर्वानिवृत्तिसंज्ञगुणस्थानचतुष्टये सामायिकचारित्रं भवति छेदोपस्थापनं च, परिहार-विशुद्धिस्तुप्रमत्ताप्रमत्तगुणस्थानद्वये, सूक्ष्मसांपरायचारित्रं पुनरेकस्मिन्नेव सूक्ष्मसाम्परायगुणस्थाने, यथाख्यातचारित्रमुपशान्तकषायक्षीणकषायसयोगिजिनायोगिजिनाभिधानगुणस्थानचतुष्टये भवतीति । अथ संयमप्रतिपक्षं कथयति—संयमासंयमसंज्ञं दार्शनिकाद्यैकादशभेदभिन्नं देशचारित्रमेकस्मिन्नेव पञ्चमगुणस्थाने ज्ञातव्यम् । असंयमस्तु मिथ्यादृष्टिसासादन-
कम प्रभाषे मिथ्यात्व, राग आदि विकल्पभणोना प्रत्याख्यानथी—‘परिहारथी’ विशेषपणे पोताना आत्मानी જે ‘शुद्धि’ અર्थात् નિર्भળતા છે, તે પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે.

હવે, सूक्ष्मसांपराय ચારિત્રનું કથન કરે છે :—सूक्ष्म અતીन्द્રિય નિજશુદ્ધાત્મસંવેદનના બળથી સૂક्ष્મલોભ નામના સાંપરાયનો—કષાયનો જ્યાં પૂર્ણપણે ઉપશમ કે ક્ષય થાય છે, તે સूક्ष्मસાંપરાય ચારિત્ર છે.

હવે, યथाख्यात ચારિત્રનું કથન કરે છે—‘યથા’ અર्थात् જેવું સહજ શુદ્ધસ્વભાવપણાને લીધે, નિર્ઝંપપણાને લીધે, નિર્ઝાય (કષાય વિનાનું) આત્માનું સ્વરૂપ છે તેવું જ જે ‘આખ्यાત’ અર्थात् કહેવામાં આવ્યું છે, તે યથાખ्यાત ચારિત્ર છે.

હવે, સામાયિકાદિ પાંચ પ્રકારનાં ચારિત્રનું ગુણस्थानस्वामित्व કહે છે—પ્રમત્ત, અપ્રમત્ત, અપૂર્વકરણ અને અનિવृત્તિકરણ નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં સામાયિકચારિત્ર અને છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર હોય છે. પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત—એ બે ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. સूક्ष्मસાંપરાય ચારિત્ર એક સूક્ષ્મસાંપરાય (દશમા) ગુણસ્થાનમાં જ હોય છે. યથાખ્યાત ચારિત્ર ઉપશાંતકષાય, ક્ષીણકષાય, સયોગીજિન અને અયોગીજિન નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં હોય છે.

હવે, સંયમના પ્રતિપક્ષનું કથન કરે છે. દાર્શનિક આદિ અગિયાર પ્રતિમાના ભેદવાળું, સંયમાસંયમ નામનું દેશચારિત્ર એક પાંચમા ગુણસ્થાનમાં જ જાણવું. અસંયમ

મિશ્રાવિરતસમ્યગૃષ્ટિસંજ્ઞગુણસ્થાનચતુષ્યે ભવતિ । ઇતિ ચારિત્રબ્યાખ્યાનં સમાપ્તમ્ ।

એવं વ્રતસમિતિગુપ્તિધર્મદ્વારદશાનુપ્રેક્ષાપરીષહજયચારિત્રાણાં ભાવસંવરકારણભૂતાનાં યદ્ર્વ્યાખ્યાનં કૃતં, તત્ત્ર નિશ્ચયરત્નત્રયસાધકવ્યવહારરત્નત્રયરૂપસ્ય શુભોપયોગસ્ય પ્રતિપાદકાનિ યાનિ વાક્યાનિ તાનિ પાપાસ્વસંવરણાનિ જ્ઞાતવ્યાનિ । યાનિ તુ વ્યવહારરત્નત્રયસાધ્યસ્ય શુદ્ધોપયોગલક્ષણનિશ્ચયરત્નત્રયસ્ય પ્રતિપાદકાનિ તાનિ પુણ્યપાપદ્વયસંવરકારણાનિ ભવન્તીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ । અત્રાહ સોમનામરાજશ્રેષ્ઠી—ભગવન્તેષુ વ્રતાદિસંવરકારણેષુ મધ્યે સંવરાનુપ્રેક્ષૈવ સારભૂતા, સા ચૈવ સંવરં કરિષ્યતિ કિં વિશેષપ્રફળેનેતિ । ભગવાનાહ—ત્રિગુપ્તિલક્ષણનિર્વિકલ્પસમાધિસ્થાનાં યતીનાં તયૈવ પૂર્યતે તત્ત્રાસમર્થાનાં પુનર્બૃહુપ્રકારેણ સંવરપ્રતિપક્ષભૂતો મોહો વિજૃભતે, તેન કારણેન વ્રતાદિવિસ્તરં કથયન્ત્યાચાર્યાઃ “અસિદિસદં કિરિયાણં અક્ષિરિયાણં તુ હોડ ચુલસીદી । સત્તદ્વી અણાણીણં વેણઝ્યાણં હુંતિ બતીસં ॥૧॥

મિથ્યાદૃષ્ટિ, સાસાદન, મિશ્ર અને અવિરત સમ્યગૃષ્ટિ નામનાં ચાર ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. આ રીતે ચારિત્રનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત થયું.

આ રીતે વ્રત, સમિતિ, ગુપ્તિ, ધર્મ, બાર અનુપ્રેક્ષા, પરિષહજ્ય અને ચારિત્રરૂપ ભાવસંવરનાં કારણોનું જે વ્યાખ્યાન કર્યું; તેમાં નિશ્ચયરત્નત્રયના સાધક વ્યવહાર-રત્નત્રયરૂપ શુભોપયોગનું પ્રતિપાદન કરનારાં જે વાક્યો છે તેને પાપાસ્વના સંવરનાં કારણ^૧ જાણવાં. અને જે વ્યવહારરત્નત્રયથી સાધ્ય શુદ્ધોપયોગલક્ષણવાળા નિશ્ચયરત્નત્રયનું પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો છે, તેને પુણ્ય-પાપ એ બન્નેના સંવરનાં કારણ જાણવાં.^૨.

અહીં, સોમ નામના રાજશ્રેષ્ઠી કહે છે કે હે ભગવાન्! આ વ્રતાદિ સંવરનાં કારણોમાં સંવર-અનુપ્રેક્ષા જ સારભૂત છે, તે જ સંવર કરશે, તો પછી વિશેષ વિસ્તારથી શો લાભ? ભગવાન નેમિયન્દ્ર આચાર્ય કહે છે—ત્રિગુપ્તિલક્ષણવાળી નિર્વિકલ્પસમાધિમાં સ્થિત મુનિઓને તેનાથી જ (સંવર-અનુપ્રેક્ષાથી જ) સંવર થઈ જાય છે પણ તેમાં અસમર્થ જીવોને અનેક પ્રકારે સંવરનો પ્રતિપક્ષી એવો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણે આચાર્યો વ્રતાદિનું વિસ્તાર-કથન કરે છે. “અસિદિસદં કિરિયાણં અક્ષિરિયાણં તુ હોડ ચુલસીદી । સત્તદ્વી અણાણીણં વેણઝ્યાણં હુંતિ બતીસં ॥૩॥ [અર્થ :—ક્રિયાવાદીઓના એકસો અંસી,

૧. વ્યવહારકારણ છે. નિશ્ચયનથે ત્રિકાળ શુદ્ધઆત્માને આશ્રયે થતી શુદ્ધતા તે પાપના સંવરરૂપ છે. (જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા. ૧૪૧ ટીકા.)

૨. જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૪૨ ટીકા. ૩. શ્રી ગોમ્ભટસાર કર્મકંડ ગાથા ૮૭૬

जोगा पर्याप्तिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति। अपरिणदुच्छिणेसु य बंधो ठिदिकारणं ज्ञात्यि॥२।” ॥३५॥ एवं संवरतत्त्वव्याख्याने सूत्रद्वयेन तृतीयं स्थलं गतम्।

अथ सम्यग्दृष्टिजीवस्य संवरपूर्वकं निर्जरातत्त्वं कथयति :—

जह कालेण तवेण य भुत्तरसं कर्मपुद्गलं जेण।

भावेण सडदि णेया तस्सडणं चेदि णिज्जरा दुविहा ॥३६॥

यथाकालेन तपसा च भुक्तरसं कर्मपुद्गलं येन।

भावेन सडति ज्ञेया तत्सडनं चेति निर्जरा द्विविधा ॥३६॥

व्याख्या :—“‘णेया’ इत्यादिव्याख्यानं क्रियते—“‘णेया’ ज्ञातव्या। का ?

अक्षियावादीओना योर्यासी, अशानीओना सउसठ अने वैनयिकोना बत्रीस; ऐवी रीते कुल पाखंडीओना त्रशसो त्रेसठ भ्वेद छे.]” “जोगा पर्याप्तिपदेसा ठिदिअणुभागा कसायदो हुंति। अपरिणदुच्छिणेसु य बंधो ठिदिकारणं ज्ञात्यि॥१” [अर्थ :—योगथी प्रकृति अने प्रदेश तथा कषायथी स्थिति अने अनुभागबंध थाय छे, जेमने कषायनो उदय नथी तथा कषायोनो क्षय थाय छे तेमने (उपशान्त कषाय, क्षीणकषाय अने सयोगी केवणीने) तत्कालबंध (ऐक समयनो बंध) स्थितिनुं कारण नथी.]” उप.

आ रीते, संवरतत्त्वना व्याख्यानमां बे सूत्रो वडे त्रीजुं स्थण पूरुं थयुं.

हुवे, सम्यग्दृष्टि ज्ञवने संवर पूर्वक निर्जरातत्त्व कुहे छे :—

गाथा ३६

गाथार्थ :—(आत्माना) जे भावथी यथासमय अथवा तप वडे झण दृष्टने कर्मपुद्गलो नष्ट थाय छे ते निर्जरा (भावनिर्जरा) जाणवी तथा कर्मपुद्गलोनुं नष्ट थवुं ते निर्जरा (द्रव्यनिर्जरा) जाणवी. ऐ प्रमाणे निर्जरा बे प्रकारनी छे.

टीका :—‘णेया’ वगेरे सूत्रनुं व्याख्यान करे छे : ‘णेया’—जाणवी. शुं?

उ. श्री गोमटसार कर्मकांड गाथा २५७.

जथा काल अर तप-परभाव, कर्म निर्जरै २८ दे जाय;

जिनि भावनितें होय सुभाव, कर्म झडै, ईम दोय गिनाव. ३६.

“ણિજરા” ભાવ નિર્જરા। સા કા ? નિર્વિકારપરમચૈતન્યચિદ્મત્કારાનુભૂતિસજ્જાતસહજાનન્દસ્વભાવસુખામૃતરસાસ્વાદરૂપો ભાવ ઇત્યધ્યાહારઃ । “જેણ ભાવેણ” યેન ભાવેન જીવપરિણામેન । કિં ભવતિ “સડદિ” વિશીર્યતે પતતિ ગલતિ વિનશ્યતિ । કિં કર્તૃ ? “કર્મપુગળં” કર્માર્ગવિધંસકસ્વકીયશુદ્ધાત્મનો વિલક્ષણ કર્મપુદ્રગલદ્રવ્યં । કથંભૂતં ? “ભૂતરસં” સ્વોદ્યકાલં પ્રાય્ સાંસારિકસુખદુઃખરૂપેણ ભુક્તરસં દત્તફલં । કેન કારણભૂતેન ગલતિ ? “જહકાલેણ” સ્વકાલપચ્ચમાનાપ્રફલવત્તસવિપાકનિર્જરાપેક્ષયા, અભ્યન્તરે નિજશુદ્ધાત્મસંવિત્તિપરિણામસ્ય બહિરંગસહકારિકારણભૂતેન કાલલભ્યસંજ્ઞેન યથાકાલેન, ન કેવલ યથાકાલેન “તવેણ ય” અકાલપચ્ચમાનાનામાદ્રાદિફલવદવિપાકનિર્જરાપેક્ષયા, અભ્યન્તરેણ સમસ્તપરદ્રવ્યેચ્છાનિરોધલક્ષણેન બહિરંગેણાન્તસ્તત્વસંવિત્તિસાધકસંભૂતેનાનશનાદિદ્વારદશવિધેન તપસા ચેતિ । “તસ્સડણં” કર્મણો ગલનં યચ્ચ સા દ્રવ્યનિર્જરા । નનુ પૂર્વ યદુકતં “સડદિ”

‘ણિજરા’—ભાવનિર્જરા. તે કોણ ? નિર્વિકાર પરમચૈતન્યરૂપ ચિત્યમત્કારના અનુભવથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનો સ્વભાવ છે એવો સુખામૃતરસના આસ્વાદરૂપ ભાવ—તે ભાવનિર્જરા¹ છે. ‘જેણ ભાવેણ’—જે ભાવથી—જીવના પરિણામથી. શું થાય છે ? ‘સડદિ’ જીર્ણ થાય છે—પડી જાય છે—ગળી જાય છે—નાશ પામે છે. કોણ (નાશ પામે છે) ? ‘કર્મપુગળં’ કર્મરૂપી શત્રુઓનો નાશ કરનાર પોતાના શુદ્ધાત્માથી વિપરીત કર્મરૂપી પુદ્રગલદ્રવ્ય. કેવું થઈને ? ‘ભૂતરસં’ પોતાના ઉદ્યનો કાળ પ્રાપ્ત થતાં જીવને સાંસારિક સુખ કે દુઃખરૂપે ફળ આપીને. ક્યા કારણે ગળે છે ? ‘જહકાલેણ’ પોતાના સમયે પાકતી કેરીની જેમ સવિપાક નિર્જરાની અપેક્ષાએ અંતરંગમાં નિજ શુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ પરિણામના બહિરંગ સહકારી કારણભૂત કાળલભ્યરૂપ યથાકાળે (નિર્જરે છે). માત્ર યથાકાળે જ નથી નિર્જરતા, પરંતુ ‘તવેણ ય’ અકાળે પક્વેલી કેરીઓની જેમ અવિપાક નિર્જરાની અપેક્ષાએ તપથી પણ નિર્જરે છે—કે જે તપ સમસ્ત પરદ્રવ્યોની ઈચ્છાના નિરોધરૂપ અત્યંતર હોય છે અને અંતઃતાવના, સંવેદનના સાધનભૂત અનશન વગેરે બાર પ્રકારનું બહિરંગ હોય છે. ‘તસ્સડણં’ કર્મનું જે ગળવું, તે દ્રવ્ય-નિર્જરા છે.

શંકા :—પહેલાં જે ‘સડદિ’ કહ્યું હતું તેનાથી જ દ્રવ્ય-નિર્જરા આવી ગઈ, તો પછી

- યોથા ગુણસ્થાનથી ભાવનિર્જરા શરૂ થાય છે, તેથી તે ગુણસ્થાનથી નિર્વિકાર ચૈતન્યરૂપ ચિત્યમત્કારના અનુભવથી ઉત્પન્ન સહજાનંદમય સુખામૃત હોય છે, એમ સમજવું. શ્રી જ્યસેનાચાર્ય શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૭ ની ટીકામાં કહે છે કે ‘તે અનંત સુખને ભવ્ય જાણે છે, ઉપાદેયપણે શ્રદ્ધે છે અને પોતપોતાના ગુણસ્થાન અનુસાર અનુભવે છે.’ (જુઓ, ગુજરાતી પંચાસ્તિકાય પા.-૨૪૧.)

तेनैव द्रव्यनिर्जरा लब्धा, पुनरपि, “सडणं” किमर्थं भणितम् ? तत्रोत्तरम्—तेन सङ्गदिशव्वेन निर्मलात्मानुभूतिग्रहणभावनिर्जराभिधानपरिणामस्य सामर्थ्यमुक्तं, न च द्रव्यनिर्जरति। “इदि दुविहा” इति द्रव्यभावरूपेण निर्जरा द्विविधा भवति।

अत्राह शिष्य :—सविपाकनिर्जरा नरकादिगतिष्वज्ञानिनामपि दृश्यते संज्ञानिनामेवेति नियमो नास्ति। तत्रोत्तरम्—अत्रैवमोक्षकारणं या संवरपूर्विका निर्जरा सैव ग्राह्या। या पुनरज्ञानिनां निर्जरा सा गजस्नानविनिष्फला। यतः स्तोकं कर्म निर्जरयति बहुतरं बध्नाति, तेन कारणेन सा न ग्राह्या। या तु सरागसदृष्टीनां निर्जरा सा यद्यप्यशुभकर्मविनाशं करोति तथापि संसारस्थितिं स्तोकं कुरुते। तद्वे तीर्थकरप्रकृत्यादिविशिष्टपुण्यबन्धकारणं भवति पारम्पर्येण मुक्तिकारणं चेति। वीतरागसदृष्टीनां पुनः पुण्यपद्यविनाशे तद्वेऽपि मुक्तिकारणमिति। उक्तं च श्री कुन्दकुन्दाचार्यदेवैः “जं अण्णाणी कम्मं खवेदि भवसदसहस्रकोडीहिं। तं णाणी तिहिंगुत्तो खवेदि उस्सासमेतेण ।१।” कञ्चिदाह—

श्रीवार ‘सडणं’ शब्द शा भाटे कह्यो? समाधान—पહेलां જે ‘सડदि’ શબ્દ કહ्यો હતો તેના દ્વારા નિર્મળ આત્માના અનુભવનું ગ્રહણ કરનાર ભાવ-નિર્જરા નામના પરિણામના સામર્થ્યનું કથન કર્યું હતું, દ્રવ्य-નિર્જરાનું નહિ. ‘ઇદિ દુવિહા’ એ રીતે દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ નિર્જરા બે પ્રકારની છે.

અહીં, શિષ્ય પૂછે છે—सवિપાક નિર્જરા નરકાદિ ગતિઓમાં અજ્ઞાનીઓને પણ (થતી) જોવામાં આવે છે. તે સમ્યગ્જ્ઞાનીઓને જ હોય એવો નિયમ નથી. તેનો ઉત્તર—
અહીં જે સંવર-પૂર્વકની મોક્ષના કારણરૂપ નિર્જરા છે, તે જ ગ્રહણ કરવી. જે અજ્ઞાનીઓની નિર્જરા છે તે તો ગજસ્નાનવત્ત નિષ્ઠળ છે, કારણ કે થોડાં કર્મ ખરે છે અને તે ધણાં વધારે બાંધે છે, તે કારણે તે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. સરાગ સમ્યગ્દટિઓની^१ જે નિર્જરા છે તે જો કે અશુભ કર્મોનો વિનાશ કરે છે, તોપણ સંસારની સ્થિતિ ઘટાડે છે, તે ભવમાં તીર્થકર પ્રકૃતિ આદિ વિશિષ્ટ પ્રકારના પુણ્યબંધનું કારણ થાય છે અને પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ થાય છે. વીતરાગ સમ્યગ્દટિઓને પુણ્ય અને પાપ બન્નેનો નાશ થતાં તે ભવમાં પણ મુક્તિનું કારણ થાય છે. શ્રીકુંદકુંદાચાર્યદેવે તે જ કહ્યું છે : “અજ્ઞાની જે કર્મો લાખ કરોડ ભવોમાં ખપાવે છે તે કર્મો જ્ઞાની ત્રિગુણિમાં ગુપ્ત થઈને ઉચ્છ્વાસમાત્રમાં ખપાવે છે.”^२

સદ્ગુણીનાં વીતરાગવિશેષેણ કિર્મર્થ, “રાગાદયો હેયો, મરીયા ન ભવન્તિ” ઇતિ ભેદવિજ્ઞાને જાતે સતિ રાગાનુભવેઽપિ જ્ઞાનમાત્રેણ મોક્ષો ભવતીતિ। તત્ત્વ પરિહારઃ। અન્ધકારે પુરુષદ્વયમું એકઃ પ્રદીપહસ્તસ્તિષ્ઠતિ, અન્યઃ પુનરેકઃ પ્રદીપરહિતસ્તિષ્ઠતિ। સ ચ કૂપે પતનં સર્પાદિકં વા ન જાનાતિ, તસ્ય વિનાશે દોષો નાસ્તિ। યસ્તુ પ્રદીપહસ્તસ્તસ્ય કૂપપતનાદિવિનાશે પ્રદીપફળં નાસ્તિ। યસ્તુ કૂપપતનાદિકં ત્યજતિ તસ્ય પ્રદીપફળમાસ્તિ। તથા કોઽપિ રાગાદયો હેયા મરીયા ન ભવન્તીતિ ભેદવિજ્ઞાનં ન જાનાતિ સ કર્મણા બધ્યતે તાવત્, અન્યઃ કોઽપિ રાગાદિભેદવિજ્ઞાને જાતેઽપિ યાવતાંશેન રાગાદિકમનુભવતિ તાવતાંશેન સોઽપિ બધ્યત એવ, તસ્યાપિ રાગાદિભેદવિજ્ઞાનફળં નાસ્તિ। યસ્તુ રાગાદિભેદવિજ્ઞાને જાતે સતિ રાગાદિકં ત્યજતિ તસ્ય ભેદવિજ્ઞાનફળમસ્તીતિ જ્ઞાતવ્યમું। તથા ચોક્તાં—‘ચક્રખુસ્સ દંસણસ્સ ય સારો સપ્પાદિદોસપરિહાર। ચક્રખુ હોઇ ણિરત્ય દટ્ટૂણ વિલે પડંતસ્સ’॥૩૬॥ એવ

કોઈ કહે છે કે, સમ્યંદ્રષ્ટિઓને^૧ ‘વીતરાગ’ વિશેષણનું શું પ્રયોજન છે? ‘રાગાદિ હેય છે, એ ભાવ મારા નથી’ એ પ્રમાણે ભેદવિજ્ઞાન થતાં, તેને રાગનો અનુભવ થવા છતાં પણ, જ્ઞાનમાત્રથી મોક્ષ થઈ જાય છે. (તો પછી ‘વીતરાગ’ વિશેષણનું શું પ્રયોજન છે?) સમાધાન :—અંધારામાં બે મનુષ્યો છે, એકના હાથમાં દીવો છે અને બીજો દીવા વિનાનો છે, તે (દીવા વિનાના) મનુષ્યને કૂવામાં પડવાનું કે સર્પાદિનું જ્ઞાન નથી, તેથી તેનો વિનાશ થાય તો તેમાં તેનો દોષ નથી. પરંતુ જેના હાથમાં દીવો છે તે કૂવામાં પડવા વગેરેથી વિનાશ પામે તો તેને દીવાનું ફળ ન મળ્યું. જે કૂવામાં પડવા વગેરેમાંથી બચ્યે છે તેને દીવો રાખવાનું ફળ છે. તેવી રીતે કોઈ પણ જીવ ‘રાગાદિ હેય છે, મારા ભાવ નથી’ એ પ્રમાણે ભેદવિજ્ઞાન જાણતો નથી, ત્યાંસુધી તો તે કર્મથી બંધાય છે અને બીજો કોઈ જીવ રાગાદિથી ભેદવિજ્ઞાન થવા છતાં પણ જેટલા અંશે રાગાદિનો અનુભવ કરે છે તેટલા અંશે તે પણ બંધાય જ છે, તેને પણ રાગાદિના ભેદવિજ્ઞાનનું ફળ નથી. જે રાગાદિથી ભેદવિજ્ઞાન થતાં રાગાદિનો ત્યાગ કરે છે તેને ભેદવિજ્ઞાનનું ફળ છે, એમ જાણવું. તે જ કહ્યું છે—‘ચક્ષુથી દેખવાનું ફળ સર્પાદિ દોષનો ત્યાગ કરવો તે છે; જોવા છતાં પણ સર્પના દરમાં પડનારને નેત્ર નિરથ્યક છે.’^૨

૧. અહીં જે સરાગ સમ્યંદ્રષ્ટિઓ કહ્યા તે જીવોને સમ્યંદર્શન તો યથાર્થ જ પ્રગટ્યું છે, પણ ચારિત્ર અપેક્ષાએ તેમને મુખ્યપણે રાગ હયાત હોવાથી તેમને ‘સરાગ સમ્યંદ્રષ્ટિઓ’ કહ્યા છે. વળી તેમને જે શુભ અનુષ્ઠાન છે તે માત્ર ઉપચારથી જ ‘નિશ્ચય સાધક (નિશ્ચયના સાધનભૂત)’ કહેવામાં આવ્યું છે, એમ સમજવું. (જુઓ, શ્રી પંચાસ્તકાય સંગ્રહ, પા. ૨૫૮ ફૂટનોટ.)

૨. શ્રી ભગવતી આરાધના ગાથા ૧૨.

निर्जराव्याख्याने सूत्रेणैकेन चतुर्थस्थलं गतम् ।

अथ मोक्षतत्त्वमावेदयति :—

सब्वस्स कर्मणो जो खयहेदू अप्पणो हु परिणामो ।

ऐयो स भावमुक्खो दब्वविमुक्खो य कर्मपुहभावो ॥३७॥

सर्वस्य कर्मणः यः क्षयहेतुः आत्मनः हि परिणामः ।

ज्ञेयः सः भावमोक्षः द्रव्यविमोक्षः च कर्मपृथगभावः ॥३७॥

व्याख्या—यद्यपि सामान्येन निरवशेषनिराकृतकर्ममलकलंकस्याशरीरस्यात्मन आत्यन्तिकस्वाभाविकाचिन्त्याद्बुतानुपमसकलविमलकेवलज्ञानाधनन्तगुणास्पदमवस्थान्तरं मोक्षो भण्यते तथापि विशेषेण भावद्रव्यरूपेण द्विधा भवतीति वार्तिकम् । तद्यथा—“ऐयो स भावमुक्खो” ऐयो ज्ञातव्यः स भावमोक्षः । स कः ? “अप्पणो हु परिणामो” निश्चयरत्नत्रयात्मककारणसमयसारस्लोपे “हु” स्फुटमात्मनः परिणामः । कर्थंभूतः ?

आ प्रभाषे निर्जरातत्त्वना व्याख्यानमां एक सूत्रथी योथुं स्थण पूरुं थयुं उद्द.
हवे, मोक्षतत्त्वनुं कथन करे छे :—

गाथा ३७

गाथार्थ :—जे सर्व कर्माना नाशनुं कारण छे एवा आत्माना परिणाम तेने भावमोक्ष जाणवो; कर्मानुं आत्माथी सर्वथा पृथक् थवुं ते द्रव्यमोक्ष छे.

टीका :—जोके सामान्यपदे संपूर्ण कर्मभण-कलंकरहित, शरीररहित आत्मानुं आत्यंतिक, स्वाभाविक, अचिंत्य, अद्भुत, अनुपम, संपूर्ण-निर्मण केवणज्ञानादि अनंत गुणोनां स्थानरूप जे अवस्थान्तर (-आवी जे विशिष्ट अवस्था) ते ज मोक्ष कहेवाय छे, तोपश विशेषपदे भाव अने द्रव्यना भेदथी ते (मोक्ष) बे प्रकारनो छे—एम वार्तिक छे. ते आ रीते छे—‘ऐयो स भावमुक्खो’ तेने भावमोक्ष जाणवो. ते कोष? “अप्पणो हु परिणामो” निश्चयरत्नत्रयात्मक कारण समयसाररूप ‘हु’ प्रगट आत्माना परिणाम. केवा

सर्व कर्मका क्षयकर भाव, येतनकै है मोक्षसुभाव;
कर्म-ज्ञव न्यारे जो होय, द्रव्य-विमोक्ष कहावै सोय. ३७.

“સવસ્સ કમ્મણો જો ખયહેદૂ” સર્વસ્ય દ્રવ્યભાવસુપમોહનીયાદિઘાતિચતુષ્ટયકર્મણો યઃ ક્ષયહેતુરિતિ। દ્રવ્યમોક્ષં કથયતિ। “દ્વાવિમુક્ષો” અયોગિચરમસમયે દ્રવ્યવિમોક્ષો ભવતિ। કોડસૌ ? “કમ્મપુહભાવો” ટઙ્કોત્કીર્ણશુદ્ધબુદ્ધૈક્સ્વભાવપરમાત્મન આયુરાદિશેષાઘાતિ-કર્મણામાપિ ય આત્મન્તિકપૃથ્બભાવો વિશ્લેષો વિઘટનમિતિ।

તસ્ય મુક્તાત્મનઃ સુખં કથ્યતે। “આત્મોપાદાનસિદ્ધં સ્વયમતિશયવદીતબાધં વિશાળં વૃદ્ધિહાસવ્યપેતં વિષયવિરહિતં નિઃપ્રતિદન્દ્બભાવમ्। અન્યદ્રવ્યાનપેક્ષં નિરૂપમમામિતં શાશ્વતં સર્વકાલમુત્કૃષ્ટાનંતસારં પરમસુખમતસ્તસ્ય સિદ્ધસ્ય જાતં।” કશ્ચિદાહ—ઇન્દ્રિયસુખમેવ સુખં, મુક્તાત્મનામિન્દ્રિયશરીરભાવે પૂર્વોક્તમતીન્દ્રિયસુખં કથં ઘટત ઇતિ ? તત્ત્વોત્તરં દીયતે—સાંસારિકસુખં તાવત્ સ્ત્રીસેવનાદિપञ્ચેન્દ્રિયવિષયપ્રભવમેવ, યત્પુનઃ પञ્ચેન્દ્રિયવિષય-વ્યાપારરહિતાનાં નિર્વાકુલચિત્તાનાં પુરુષાણાં સુખં તદતીન્દ્રિયસુખમત્રૈવ દૃશ્યતે। પઞ્ચેન્દ્રિયમનોજનિતવિકલ્પજાલરહિતાનાં નિર્વિકલ્પસમાધિસ્થાનાં પરમયોગિનાં રાગાદિરહિતત્વેન

પરિણામ ? “સવસ્સ કમ્મણો જો ખયહેદૂ” સર્વ દ્રવ્ય-ભાવરૂપ મોહનીય આદિ ચાર ધાતીકર્માના નાશનું જે કારણ છે તે.

દ્રવ્યમોક્ષનું કથન કરે છે : “દ્વાવિમુક્ષો” અયોગી ગુણસ્થાનના છેલ્લા સમયે દ્રવ્યમોક્ષ થાય છે. તે (દ્રવ્યમોક્ષ) કેવો છે ? “કમ્મપુહભાવો” ટઙ્કોત્કીર્ણ શુદ્ધ-બુદ્ધ જેનો એક સ્વભાવ છે એવા પરમાત્માથી, આયુષ્ય આદિ શેષ ચાર અધાતીકર્માનું પણ અત્યંતપણે પૃથ્ફ થવું-ભિન્ન થવું-ધૂટી જવું, તે દ્રવ્યમોક્ષ છે.

તે મુક્તાત્માના સુખનું વર્ણન કરવામાં આવે છે—“આત્માના ઉપાદાનથી સિદ્ધ, સ્વયં અતિશયતાવાળું, બાધારહિત, વિશાળ, વૃદ્ધ અને ક્ષાસથી રહિત, વિષયોથી રહિત, પ્રતિપક્ષભાવ રહિત, અન્ય દ્રવ્યોની અપેક્ષા વિનાનું, નિરૂપમ, અપાર, શાશ્વત, સર્વદા ઉત્કૃષ્ટ તથા અનંતસારભૂત પરમસુખ તે સિદ્ધોને હોય છે.”

શંકા :—ઈન્દ્રિયસુખ એ જ સુખ છે, સિદ્ધ જીવોને ઈન્દ્રિય અને શરીરનો અભાવ હોવાથી પૂર્વોક્ત અતીન્દ્રિય સુખ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે :—સાંસારિક સુખ તો સ્ત્રી-સેવનાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયોના વ્યાપારરહિત, અવ્યાકુળ ચિત્તવાળા મનુષ્યોને જે સુખ છે તે અતીન્દ્રિય સુખ છે, તે અહીં પણ દેખવામાં આવે છે. પાંચ ઈન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થતા વિકલ્પોની જાળરહિત, નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત પરમ યોગીઓને રાગાદિનો અભાવ

સ્વસંવેદમાત્મસુખં તદિશેષેણાતીન્દ્રિયમ् । યજ્ઞ ભાવકર્મદ્રવ્યકર્મનોકર્મરહિતાનાં સર્વપ્રદેશાહ્લાદૈક-પારમાર્થિકપરમાનન્દપરિણિતાનાં મુક્તાત્મનામતીન્દ્રિયસુખં તદત્ત્વન્તવિશેષેણ જ્ઞાતવ્યમ् । અત્રાહ શિષ્યઃ—સંસારિણાં નિરન્તરં કર્મબન્ધોસ્તિ, તથૈવોદ્યોપ્યસ્તિ, શુદ્ધાત્મભાવનાપ્રસ્તાવો નાસ્તિ, કર્થ મોક્ષો ભવતીતિ ? તત્ત્વ પ્રત્યુત્તરં—યથા શત્રો: ક્ષીણાવસ્થાં દૃષ્ટ્વા કોઈપિ ધીમાન્ પર્યાલોચયત્વયં મમ હનને પ્રસ્તાવસ્તતઃ પૌરુષં કૃત્વા શત્રું હત્તિ । તથા કર્મણામયેકરૂપાવસ્થા નાસ્તિ, હીયમાનસ્થિત્યનુભાગત્વેન કૃત્વા યદા લઘુત્વં ક્ષીણત્વં ભવતિ તદા ધીમાન્ ભવ્ય આગમભાષયા ‘ખ્યાતવસમિય વિસોહી દેસણ પાઉગ કરણલદ્ધી ય । ચત્તારિ વિ સામળણા કરણ પુણ હોડ સમ્પત્તે ॥૧॥’ ઇતિ ગાથાકથિતલબ્ધિપજ્વકસંજ્ઞેનાથ્યાત્મભાષયા નિજશુદ્ધાત્માભિમુખપરિણામસંજ્ઞેન ચ નિર્મલભાવનાવિશેષખડુગેન પૌરુષં કૃત્વા કર્મશત્રું હત્તીતિ । યત્યુનરત્તઃ કોટાકોટીપ્રમિતકર્મસ્થિતિરૂપેણ તથૈવ લતાદારસ્થાનીયાનુભાગરૂપેણ ચ

હોવાથી જે સ્વસંવેદ આત્મસુખ છે તે વિશેષરૂપે અતીન્દ્રિય સુખ છે; અને જે ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મ રહિત, આત્માના સર્વપ્રદેશો આષ્ટલાદરૂપ એવા એક પારમાર્થિક પરમાનંદપરિણત મુક્ત જીવોને જે અતીન્દ્રિય સુખ છે, તે અત્યંત વિશેષરૂપે અતીન્દ્રિય સુખ જાણવું.

અહીં, શિષ્ય કહે છે—સંસારી જીવોને નિરંતર કર્મોનો બંધ થાય છે તેવી જ રીતે કર્મોનો ઉદ્ય પણ હોય છે, શુદ્ધાત્મભાવનાનો પ્રસંગ નથી; તો મોક્ષ કેવી રીતે થાય ? તેનો ઉત્તર :—જેવી રીતે કોઈ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય, શત્રુની નિર્ભળ અવસ્થા જોઈને વિચાર કરે છે કે ‘આ મારે મારવાનો પ્રસંગ છે,’ પછી પુરુષાર્થ કરીને શત્રુને હણે છે, તેમ કર્મોની પણ એકરૂપ અવસ્થા રહેતી નથી, જ્યારે કર્મની સ્થિતિ અને અનુભાગ હીન થતાં તે લઘુ અને ક્ષીણ થાય છે, ત્યારે બુદ્ધિમાન ભવ્ય જીવ આગમભાષાથી^૧ ‘ખ્યાતવસમિયવિસોહી દેસણ પાઉગ કરણલદ્ધી ય । ચત્તારિ વિ સામળણા કરણ પુણ હોદિ સમ્પત્તે ॥ (અર્થ :—ક્ષયોપશમ, વિશુદ્ધિ, દેશના, પ્રાયોપ્ય અને કરણલબ્ધિ; એમાંથી ચાર તો સામાન્ય છે અને કરણલબ્ધિ સમ્પ્રક્રત્વ થવાના સમયે થાય છે.)’—આ ગાથામાં કહેલી પાંચ લબ્ધિ નામક (નિર્મળભાવનાવિશેષરૂપ ખડુગથી) અને અધ્યાત્મભાષાથી નિજશુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ નામક વિશેષ પ્રકારની નિર્મળભાવનારૂપ ખડુગથી પુરુષાર્થ કરીને કર્મશત્રુને હણે છે. અંતઃકોટાકોટીપ્રમાણ કર્મની સ્થિતિરૂપ તથા લતા અને કાષ્ટસ્થાનીય અનુભાગરૂપ^૧ કર્મનું

૧. શ્રી ગોમ્મટસાર જીવકંડ ગાથા ૬૫૦. સમ્યગ્દર્શન સંબંધી આ શાખની ગાથા ૪૧ ની કૂટનોટમાં કરણલબ્ધિની વિગત લખી છે તે વાંચવી.

कर्मलघुत्वे जाते अपि सत्यं जीव आगमभाषया अधःप्रवृत्तिकरणापूर्व-करणानिवृत्तिकरणसंज्ञामध्यात्मभाषया स्वशुद्धात्माभिमुखपरिणतिस्तपां कर्महननबुद्धिं क्वापि काले न करिष्यतीति तदभव्यत्वगुणस्यैव लक्षणं ज्ञातव्यमिति। अन्यदपि दृष्टान्तनवकं मोक्षविषये ज्ञातव्यम्—“रथण दीव दिण्यर दहिउ दुद्धउ धीव पहाणु। सुण्णुरुप्पफलिहउ अगणि, णव दिङ्गंता जाणि॥” नन्वनादिकाले मोक्षं गच्छतां जीवानां जगच्छून्यं भविष्यतीति ? तत्र परिहारः—यथा भाविकालसमयानां क्रमेण गच्छतां यद्यपि भाविकालसमयराशेः स्तोकत्वं भवति तथाप्यवसानं नास्ति। तथा मुक्तिं गच्छतां जीवानां यद्यपि जीवराशेः स्तोकत्वं भवति तथाप्यवसानं नास्ति। इति वेत्तर्हि पूर्वकाले बहवोऽपि जीवा मोक्षं गता इदानीं जगतः शून्यत्वं किं न दृश्यते ? किञ्चाभव्यानामभव्यसमानभव्यानां च मोक्षो नास्ति कथं शून्यत्वं भविष्यतीति॥३७॥ एवं संक्षेपेण मोक्षतत्त्वव्याख्यानेनैकसूत्रेण पञ्चमं स्थलं गतम्।

लघुत्वं थवा छतां पण आ ज्ञव आगमभाषाथी अधःकरण, अपूर्वकरण अने अनिवृत्तिकरण नामक अने अध्यात्मभाषाथी स्वशुद्धात्माभिमुख परिणतिरूप ऐवी कर्महननबुद्धि क्रोई पण काणे नहि करे, तो ते अभव्यत्वगुणानुं लक्षणं जाणावुं.

बीजां पण नव देष्टांतो मोक्षना विषयमां जाणावां। “रथण दीव दिण्यर दहिउ, दुद्धउ धीव पहाणु। सुण्णुरुप्पफलिहउ अगणि, णव दिङ्गंता जाणि॥” (अर्थ :—२त्त, दीप्त, सूर्य, दूध, दहीं, धी, पत्थर, सोनुं, चांदी, स्फटिकमणि अने अग्नि—ऐ रीते नव देष्टांत जाणावां.)”

शंका :—अनादिकाण्ठी ज्ञव मोक्ष पामे छे, तेथी आ जगत कटीक खाली थई जशे ? तेनुं समाधान :—जेम भविष्यकाणना समयो कमे—कमे पसार थवाथी जोडे भविष्यकाणनी समयराशिमां घटाडो थाय छे, तोपण तेनो कटी अंत थतो नथी. तेम ज्ञवो मोक्षे जतां जोडे ज्ञवोनी राशिमां घटाडो थाय छे, तोपण तेनो अंत थतो नथी. जो ज्ञव मोक्षमां जतां संसारमां ज्ञवनी शून्यता थती होय तो भूतकाणमां घणा ज्ञवो मोक्षे गया छे, तोपण अत्यारे जगतमां ज्ञवोनी शून्यता केम देखाती नथी ? वणी अभव्य ज्ञवो अने अभव्य समान भव्यज्ञवोनो मोक्ष नथी, तो पछी जगतमां ज्ञवोनी शून्यता केवी रीते थाय ? उ७.

आवी रीते, संक्षेपमां मोक्षतत्त्वना व्याख्यानरूप एक सूत्रथी पांचमुं स्थण समाप्त थयुं.

अतः ऊर्ध्वं षष्ठ्यस्थले गाथापूर्वार्धेन पुण्यपापपदार्थद्वयस्वरूपमुत्तरार्धेन च पुण्यपापप्रकृतिसंख्यां कथयामीत्यभिप्रायं मनसि धृत्वा भगवान् सूत्रमिदम् प्रतिपादयति :—

सुहअसुहभावजुत्ता पुण्णं पावं हवंति खलु जीवा ।
सादं सुहाउ णामं गोदं पुण्णं पराणि पावं च ॥३८॥

शुभाशुभभावयुक्ताः पुण्णं पापं भवन्ति खलु जीवाः ।
सातं शुभायुः नाम गोत्रं पुण्णं पराणि पापं च ॥३८॥

व्याख्या—“पुण्णं पावं हवंति खलु जीवा” चिदानन्दैकसहजशुद्धस्वभावत्वेन पुण्यपापबन्धमोक्षादिपर्यायरूपविकल्परहिता अपि सन्तानागतानादिकर्मबन्धपर्यायेण पुण्णं पापं च भवन्ति खलु स्फुटं जीवाः । कथंभूताः सन्तः ? “सुहअसुहभावजुत्ता” “उद्धमिथ्यात्वविषं भावय दृष्टिं च कुरु परां भक्तिम् । भावनमस्काररतो ज्ञाने युक्तो भव सदापि । १।

હવे, આગળ છઢા સ્થળમાં “ગાથાના પૂર्वાર्धથી પુણ્ય-પાપરૂપ બે પદાર્�ોનું સ્વરૂપ અને ઉત્તરાર્ધથી પુણ્ય અને પાપ પ્રકૃતિઓની સંખ્યા હું કહું છું” એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને ભગવાન આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે.

ગાથા ३८

ગાથાર્થ :—શુભ અને અશુભ પરિણામોથી યુક્ત જીવો ખરેખર પુણ્ય-પાપરૂપ હોય છે; શાતાવેણીય, શુભ આયુ, શુભ નામ તથા ઉચ્ચ ગોત્ર એ પુણ્યપ્રકૃતિ છે, બાકીની બધી પાપપ્રકૃતિઓ છે.

टીકા :—“पुण्णं पावं हवंति खलु जीवा” चिदानन्द એક સહજ શુद्धस्वभावथી જીવો પુણ્ય, પાપ, બંધ, મોક્ષ આદિ પર્યાયરૂપ વિકલ્પોથી રહિત હોવા છતાં પણ પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અનાદિકર્મબંધરૂપ પર્યાયથી ખરેખર-સ્પષ્ટપણે પુણ્ય અને પાપરૂપ થાય છે. કેવા પ્રકારના થઈને? “सुहअसुहभावजुत्ता” ઉદ્ધમિથ્યાત્વવિષં ભાવય દૃષ્ટિं ચ કુરુ પરાં ભક્તિમ् ભાવનમસ્કારરતો જ्ञાને યુક્તો ભવ સદાપિ ॥ પછ્ય મહાત્રતરક્ષાં

શુભ અર અશુભ ભાવજુત જીવ, ભાવ પુણ્ય અરુ પાપ સદીવ;
સાતા શુભ ગોતર અરુ નામ, આયુ પુણ્ય, પર પાપ નકામ. ३८.

પञ્ચમહાત્માત્રકાં કોપચતુષ્કસ્ય નિગ્રહં પરમમ् । દુર્દાન્તેન્દ્રિયવિજયં તપઃસિદ્ધિવિધૌ કુરુદ્યોગમ् ॥૨૧॥” ઇત્યાર્થાદ્વયકથિતલક્ષણેન શુભોપયોગભાવેન પરિણામેન તદ્દિ-લક્ષણેનાશુભોપયોગપરિણામેન ચ યુક્તાઃ પરિણતાઃ । ઇદાનીં પુણ્યપાપભેદાનું કથયતિ “સાદં સુહાઉ ણામં ગોદં પુણ્ણં” સદ્વૈદ્યશુભાયુર્નામગોત્રાણિ પુણ્ય ભવતિ “પરાળિ પાવં ચ” તસ્માદપરાળિ કર્માણિ પાણ ચેતિ । તદ્યથા—સદ્વૈદ્યમેકં, તિર્યગ્મનુષ્ઠદેવાયુસ્ત્રયં, સુભગ-યશઃકીર્તિતીર્થકરત્વાદિનામપ્રકૃતીનાં સપ્તાંત્રિશત્, તથોચૈરોગોત્રમિતિ સમુદાયેન દ્વિત્વારિંશત્સંખ્યાઃ પુણ્યપ્રકૃત્યો વિજ્ઞેયાઃ । શેષા છ્યશીતિપાપમિતિ । તત્ત્વ ‘દર્શનવિશુદ્ધિ-વિનયસંપત્ત્રતા શીલત્રતેષનતિચારોઽભીક્ષણજ્ઞાનોપયોગસંવેગૌ શક્તિતસ્ત્યાગતપસીસાધુસમાધિ-વૈયાવૃત્ત્યકરણમહ્રદાચાર્યબહુશ્રુતપ્રવચનભક્તિરાવશ્યકાપરિહાણિમાર્ગપ્રભાવનાપ્રવચનવત્સલત્વમિતિ તીર્થકરત્વસ્ય’ ઇત્યુક્તલક્ષણષોડશભાવનોત્પત્રતીર્થકરનામકર્મેવ વિશિષ્ટં પુણ્યમ् ।

કોપચતુષ્કસ્ય નિગ્રહં પરમમ् । દુર્દાન્તેન્દ્રિયવિજયં તપઃસિદ્ધિવિધૌ કુરુદ્યોગમ् ॥૧ (અર્થ :— મિથ્યાત્વરૂપી વિષનું વમન કરો, સભ્યગ્દર્શનની ભાવના કરો, ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરો અને ભાવનમસ્કારમાં તત્પર થઈને સદા જ્ઞાનમાં જોડાઓ. પાંચ મહાત્માની રક્ષા કરો, કોધાદિ ચાર કષાયોનો પૂર્ણ નિગ્રહ કરો, પ્રબળ ઈન્દ્રિયોનો વિજય કરો અને તપને સિદ્ધ કરવાની વિધિનો ઉદ્ઘમ કરો.) આ રીતે ઉપરની બે આર્યામાં કહેલા લક્ષણવાળા શુભોપયોગરૂપ પરિણામથી અને તેનાથી વિપરીત અશુભોપયોગરૂપ પરિણામથી યુક્ત-પરિણત જીવો પુણ્ય-પાપરૂપ થાય છે. હવે, પુણ્ય અને પાપના ભેદ કહે છે. “સાદં સુહાઉ ણામં ગોદં પુણ્ણં” શાતાવેદનીય, શુભ આયુ, શુભ નામ અને ઉચ્ચ ગોત્ર—એ કર્મ તો પુણ્યરૂપ છે. “પરાળિ પાવં ચ” તેનાથી અન્ય કર્મો પાપ છે. તે આ પ્રમાણે—શાતાવેદનીય એક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવ—એ ત્રણ આયુષ્ય, સુભગ, યશઃકીર્તિ, તીર્થકરપણું વગેરે નામકર્મની સાડત્રીસ અને ઉચ્ચ ગોત્ર એક—એ રીતે કુલ બેંતાળીસ પુણ્યપ્રકૃતિઓ જાણવી, બાકીની બ્યાસી પાપપ્રકૃતિ છે. ‘દર્શનવિશુદ્ધિ, વિનયસંપત્તના, શીલ અને ત્રતોમાં અતિથારરહિત આચરણ, નિરંતર જ્ઞાનોપયોગ, સંવેગ, શક્તિ અનુસાર ત્યાગ, શક્તિ અનુસાર તપ, સાધુસમાધિ, વૈયાવૃત્ત્ય કરવી, અર્હતભક્તિ, આચાર્યભક્તિ, બહુશ્રુતભક્તિ, પ્રવચનભક્તિ, આવશ્યકોમાં હાનિ ન કરવી, માર્ગ-પ્રભાવના અને પ્રવચન-વાત્સલ્ય—એ તીર્થકરપ્રકૃતિના બંધનાં કારણ છે.’ એ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળા સોળ ભાવનાઓથી ઉત્પન્ન તીર્થકર નામકર્મ વિશિષ્ટ પુણ્ય

षोडशभावनासु मध्ये परमागमभाषया “मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट्। अष्टौ शंकादयश्चेति द्वगोषाः पञ्चविंशतिः १।” इति श्लोककथितपञ्चविंशतिमलगहिता तथाध्यात्मभाषया निजशुद्धात्मोपादेयरुचिरूपा सम्यक्त्वभावनैव मुख्येति विज्ञेयम्। ‘सम्यग्नृष्टेर्जीवस्य पुण्यपापदयमपि हेयम्,’ कथं पुण्यं करोतीति? तत्र युक्तिमाह। यथा कोऽपि देशान्तरस्थमनोहरस्त्रीसमीपादागतपुरुषाणां तदर्थे दानसन्मानादिकं करोति तथा सम्यग्नृष्टिः अप्युपादेयरूपेण स्वशुद्धात्मानमेव भावयति चारित्रमोहोदयात्त्रासमर्थः सन् निर्दोषपरमात्मस्वरूपाणामर्हत्सिद्धानां तदाराधकाचार्योपाध्यायसाधूनां च परमात्मपदप्राप्यर्थ विषयकषायवञ्चनार्थं च दानपूजादिना गुणस्तवनादिना वा परमभक्तिं करोति तेन भोगाकाङ्क्षादिनिदानरहितपरिणामेन कुटुम्बिनां (कृषकानां) पलालमिव अनीहितवृत्त्या विशिष्टपुण्यमास्तवति तेन च स्वर्गे देवेन्द्रलोकान्तिकादिविभूतिं ग्राष्य विमानपरिवारादिसंपदं

छे. सोण भावनाओमां परमागमनी भाषाथी “मूढत्रयं मदाश्चाष्टौ तथानायतनानि षट्। अष्टौ शंकादयश्चेति द्वगोषाः पञ्चविंशतिः ॥ (अर्थ :—त्रश्च^१ मूढता, आठ मट, ७ अनायतन अने आठ शंकादि दोष—ऐ पचीस सम्यग्नृष्टना दोष छे.)” ऐ श्लोकमां कહेल पचीस मणरहित (सम्यक्त्वभावना) अने अध्यात्मभाषाथी निज शुद्धात्मा उपादेय छे ऐवी रुचिरूप सम्यक्त्वनी भावना ज मुख्य छे, ऐम जाणवुं.

शंका :—सम्यग्नृष्टि ज्ञवने तो पुण्य-पाप बन्ने हेय छे, तो ते पुण्य केम करे? त्यां युक्ति सहित समाधान आपे छे—जेम कोई मनुष्य बीजा देशमां रहेती (पोतानी) मनोहर स्त्रीनी पासेथी आवेल मनुष्योने ते अर्थे दान आपे छे अने सन्मान वगेरे करे छे, तेम सम्यग्नृष्टि पश्च उपादेयरूपे निज शुद्धात्मानी ज भावना करे छे अने ज्यारे चारित्रमोहना उदयथी तेमां (शुद्धात्मानी भावना करवामां) असमर्थ होय छे; त्यारे निर्दोष परमात्मस्वरूप अर्हत अने सिद्धोनी तथा तेमना आराधक आचार्य, उपाध्याय अने साधुओनी, परमात्मपदनी प्राप्ति माटे अने विषय-कषायोथी बचवा माटे, दान-पूजा वगेरेथी अथवा गुणोनी स्तुतिथी परमभक्ति करे छे. ते भोगाकंक्षादि निदानरहित परिणामथी तथा निःस्मृतवृत्तिथी विशिष्ट पुण्यनो आस्तव थाय छे, जेम खेडूतने चोभानी खेती करतां धास, झोतरां वगेरे मणे ज छे तेम. ते पुण्यथी ज्ञव स्वर्गमां देवेन्द्र, लोकान्तिकटेव वगेरेनी विभूति पामीने विमान, परिवार वगेरे संपदाओने ज्ञाण तुषासमान

જીર્ણતૃણમિવ ગણયન् પञ્ચમહાવિદેહેષુ ગત્વા પશ્યતિ। કિં પશ્યતીતિ ચેત्—તદિં સમવસરણં, ત એટે વીતરાગસર્વજ્ઞાઃ, ત એટે ભેદાભેદતત્ત્વયાગાધકા ગણધરદેવાદયો યે પૂર્વ શ્રૂયન્તે ત ઇદાનીં પ્રત્યક્ષેળ દૃષ્ટા ઇતિ મત્વા વિશેષેણ દૃઢધર્મમતિર્ભૂત્વા ચતુર્થગુણસ્થાન-યોગ્યામાત્મનો ભાવનામપરિત્યજન્ન ભોગાનુભવેઽપિ સતિ ધર્મધ્યાનેન કાલં નીત્વા સ્વર્ગાદાગત્ય તીર્થકરાદિપદે પ્રાપ્તેઽપિ પૂર્વભવભાવિતવિશિષ્ટભેદજ્ઞાનવાસનાબલેન મોહં ન કરોતિ તતો જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા પુણ્યપાપરહિતનિજપરમાત્મધ્યાનેન મોક્ષં ગચ્છતીતિ। મિથ્યાદૃષ્ટિસ્તુ તીવ્ર-નિદાનબન્ધ પુણ્યેન ભોગં પ્રાપ્ય પશ્ચાદર્દ્ધચક્રવર્ત્તિરાવળાદિવન્નરકં ગચ્છતીતિ। એવમુક્તલક્ષણ-પુણ્યપાપપદાર્થદ્વયેન સહ પૂર્વોક્તાનિ સપ્તતત્ત્વાન્યેવ નવ પદાર્થા ભવતીતિ જ્ઞાતવ્યમ્ભ ।

ઇતિ શ્રી નેમિચન્દ્રસૈદ્ધાન્તિકદેવવિરચિતે દ્રવ્યસંગ્રહાન્યે “આસવબંધણ” ઇત્યાદિ એકા સૂત્રગાથા તદનન્તરં ગાથાદશકેન સ્થલષટ્રકં ચેતિ સમુદાયેનૈકાદશસૂત્રૈ: સપ્તતત્ત્વનવપદાર્થપ્રતિપાદકનામા દ્વિતીયોમહાધિકારઃ સમાપ્તઃ ॥૨॥

ગણતો થકો પાંચ મહાવિદેહોમાં જઈને જુઓ છે. શું જુઓ છે? ‘તે આ સમવસરણ છે, તે આ વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવાન છે, તે આ ભેદાભેદ રત્નત્રયના આરાધક ગણધરદેવાદિ છે;’ જે પહેલાં સાંભળ્યા હતા તેમને આજ પ્રત્યક્ષ જોયા’—એમ સમજીને ધર્મમાં બુદ્ધિ વિશેષ દેઢ કરીને ચોથા ગુણસ્થાનને યોગ્ય આત્મભાવનાને ન છોડતાં, ભોગ ભોગવવા છતાં પણ ધર્મધ્યાનમાં કાળ નિર્ગમન કરીને સ્વર્ગમાંથી આવીને તીર્થકરાદિ પદને પામે છે, તોપણ પૂર્વભવમાં ભાવેલી વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનની વાસનાના બળથી મોહ કરતા નથી. પછી જિનદીક્ષા લઈને, પુણ્ય અને પાપથી રહિત નિજ પરમાત્માના ધ્યાન વડે મોક્ષે જાય છે. મિથ્યાદૃષ્ટિ તો તીવ્ર નિદાનબંધવાળાં પુણ્યથી ભોગ પ્રાપ્ત કરીને પછી અર્ધ ચક્રવર્તી રાવણ આદિની જેમ નરકે જાય છે.

આ પ્રમાણે ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં પુણ્ય-પાપરૂપ બે પદાર્થ સાથે પૂર્વોક્ત સાત તત્ત્વો જ નવ પદાર્થ છે, એમ જાણવું. ૩૮.

એ પ્રમાણે શ્રી નેમિચન્દ્ર સૈદ્ધાન્તિકદેવે રચેલ દ્રવ્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથમાં “આસવબંધણ” આદિ એક સૂત્ર ગાથા, ત્યારપછી દશ ગાથાઓ દ્વારા છ સ્થળ—એ રીતે કુલ અગ્નિયાર સૂત્રો વડે સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોનું પ્રતિપાદન કરનાર બીજો મહાધિકાર સમાપ્ત થયો. ૨.

—૩—

મોક્ષમાર્ગ અધિકાર

અતઃ ઊર્ધ્વ વિંશતિગાથાપર્યન્ત મોક્ષમાર્ગ કથયતિ। તત્ત્વાદૈ “સમુદ્દરણ” ઇત્યાદ્યષ્ટગાથાભિર્નિશ્વયમોક્ષમાર્ગવ્યવહારમોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકમુખ્યત્વેન પ્રથમ: અન્તરાધિકારસ્તત: પરમ “દુવિહં પિ મુક્ખહેઉં” ઇતિ પ્રભૃતિદ્વાદશસૂત્રૈર્ધ્યાનધ્યાતૃધ્યેયધ્યાનફલકથનમુખ્યત્વેન દ્વિતીયોઽન્તરાધિકારઃ। ઇતિ તૃતીયાધિકારે સમુદાયેન પાતનિકા।

અથ પ્રથમતઃ સૂત્રપૂર્વધેન વ્યવહારમોક્ષમાર્ગમુત્તરાર્થેન ચ નિશ્વયમોક્ષમાર્ગ નિરૂપયતિ :—

સમુદ્દરણણાણં ચરણં મોક્ખસ્સ કારણં જાણો।

વવહારા ણિચ્છયદો તત્ત્વિયમઝાઓ ણિઓ અપ્પા ॥૩૬॥

અહીંથી આગળ, વીસ ગાથા સુધી મોક્ષમાર્ગનું કથન કરે છે. ત્યાં પ્રારંભમાં “સમુદ્દરણ” ઈત્યાદિ આઠ ગાથાઓ દ્વારા નિશ્વયમોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગના પ્રતિપાદનની મુખ્યતાથી પ્રથમ અંતરાધિકાર છે, ત્યારપછી “દુવિહં પિ મુક્ખહેઉં” વગેરે બાર સૂત્રો દ્વારા ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનફળના કથનની મુખ્યતાથી દ્વિતીય અંતરાધિકાર છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા અધિકારમાં સમૂહરૂપે ભૂમિકા છે.

હવે, પ્રથમ જ સૂત્રના પૂર્વધી વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ અને ઉત્તરાર્ધથી નિશ્વયમોક્ષમાર્ગ કહે છે :—

અબ સુનિ દર્શન જ્ઞાન સુસાર, ચારિત, શિવ-કારન વ્યવહાર;

નિશ્વય એક આત્મા જાનિ, તીનાંમયી મોક્ષમગ માનિ. ઉદ્.

સમ્યગદર્શનં જ્ઞાનं ચરણ મોક્ષસ્ય કારણ જાનીહિ ।
વ્યવહારાત્ નિશ્ચયતઃ તત્ત્વિકમયઃ નિજઃ આત્મા ॥૩૬॥

વાખ્યા—“સમ્મદ્વંસણણાણ ચરણ મોક્ષસ્ય કારણ જાણે વવહાર” સમ્યગદર્શનજ્ઞાનચારિત્રબ્રય મોક્ષસ્ય કારણ, હે શિષ્ય ! જાનીહિ વ્યવહારનયાત્ । “ણિછ્યદો તત્ત્વિમઝીઓ ણિઓ અપ્પા” નિશ્ચયતસ્તત્ત્વિત્યમયો નિજાત્મેતિ । તથાહિ વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત-ષડ્ક્રવ્યપ્યાસ્તિકાયસપ્તત્ત્વનવપદાર્થસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનવ્રતાદ્યનુષ્ઠાનવિકલ્પસ્યો વ્યવહારમોક્ષમાર્ગઃ । નિજનિરજ્જનશુદ્ધાત્મતત્ત્વસમ્યક્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુચરણૈકાગ્રયપરિણતિરૂપો નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગઃ ।

ગાથા ઉલ્લંઘન

ગાથાર્થ :—સમ્યગદર્શન, સમ્યગજ્ઞાન અને સમ્યક્યારિત્રને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ જાણો. સમ્યગદર્શન, સમ્યગજ્ઞાન અને સમ્યક્યારિત્રમય નિજ આત્માને નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ જાણો.

ટીકા :—“સમ્મદ્વંસણણાણ ચરણ મોક્ષસ્ય કારણ જાણે વવહાર”-હે શિષ્ય ! સમ્યગદર્શન, સમ્યગજ્ઞાન અને સમ્યક્યારિત્ર—એ ત્રણને વ્યવહારનયથી મોક્ષનું કારણ જાણો. “ણિછ્યદો તત્ત્વિમઝીઓ ણિઓ અપ્પા” નિશ્ચયથી^૧ સમ્યગદર્શન, સમ્યગજ્ઞાન અને સમ્યક્યારિત્ર—એ ત્રણમય નિજાત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે. તે સમજાવવામાં આવે છે :— વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીત છ દ્રવ્ય, પંચાસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થાનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન, જ્ઞાન અને વ્રતાદિ આચરણના વિકલ્પરૂપ^૨ વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ છે; નિજ નિરજ્જન શુદ્ધાત્મતત્ત્વનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણની એકાગ્રપરિણતિરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે.

૧. “જૈનશાસ્યોનું પરમાર્થ વીતરાગપણું જ તાત્પર્ય છે. આ વીતરાગપણને વ્યવહાર-નિશ્ચયના અવિરોધ વડે જ અનુસરવામાં આવે તો ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, પરંતુ અન્યથા નહીં.” [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા પૃષ્ઠ ૨૫૪.] “છિકા ગુણસ્થાને મુનિયોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ નિરંતર હોવી તેમજ મહાવ્રતાદિ સંબંધી શુભમ્ભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું (સુમેળનું) ઉદાહરણ છે. પાંચમા ગુણસ્થાને તે ગુણસ્થાનને યોગ્ય શુદ્ધ પરિણતિ નિરંતર હોવી તેમજ દેશવ્રતાદિ સંબંધી શુભમ્ભાવો યથાયોગ્યપણે હોવા તે નિશ્ચય-વ્યવહારના અવિરોધનું ઉદાહરણ છે.” [જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨, પૃષ્ઠ ૨૫૪ ફૂટનોટ. ૨]
૨. વિકલ્પ છે તે રાગ છે અને તેનો હર સમયે અંશે અભાવ થતો જાય છે અર્થાત્ કથંચિત્ બિન્ન સાધ્ય-સાધન ભાવનો અભાવ થતો જાય છે, તેથી તેને વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ કહે છે. [જુઓ, પંચાસ્તિકાય પૃષ્ઠ ૨૫૫-૨૬૬.]

अथवा स्वशुद्धात्मभावनासाधकबहिर्द्वयाश्रितो व्यवहारमोक्षमार्गः। केवलस्वसंवित्तिसमुत्पन्न-
रागादिविकल्पोपाधिरहितसुखानुभूतिरूपोनिश्चयमोक्षमार्गः। अथवा धातुपाषाणेऽग्निवत्साधको
व्यवहारमोक्षमार्गः, सुवर्णस्थानीयनिर्विकारस्वोपलब्धिसाध्यरूपो निश्चयमोक्षमार्गः। एवं संक्षेपेण
व्यवहारनिश्चयमोक्षमार्गलक्षणं ज्ञातव्यमिति ॥ ३६॥

अथाभेदेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि स्वशुद्धात्मैव तेन कारणेन
निश्चयेनात्मैव निश्चयमोक्षमार्ग इत्याख्याति। अथवा पूर्वोक्तमेव निश्चयमोक्षमार्गं प्रकारान्तरेण
दृढ्यति :—

रयणत्तयं ण वद्वइ अप्पाणं मुइत्तु अण्णदवियह्नि ।

तत्त्वा तत्तियमइउ होदि हु मुक्खस्स कारणं आदा ॥ ४०॥

अथवा स्वशुद्धात्मभावनानो साधक^१, भाव्यपदार्थाश्रित व्यवहारमोक्षमार्ग छે; મात्र
स्वसंवेदनथી ઉત्पन्न, રાગાદિ વિકલ्पની ઉપाधિથી રહિત—એવા સુખની અનુભૂતિરૂપ
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. અથવા ધાતુપાષાણની બાબતમાં અજિનસમાન^२ સાધક તે
વ्यવહारમોક્ષમાર્ગ છે અને સુવર્ણસમાન નિર્વિકાર નિજાત્માની ઉપલબ્ધિરૂપ સાધ્ય તે
નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી વ्यવહાર અને નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગનું લક્ષણ
જાણવું. ૩૮.

હવે, અભેદપણે સમ્યગ्दર्शન, જ્ઞાન, ચારિત્ર તે શુદ્ધાત્મા જ છે, તે કારણે નિશ્ચયથી
આત્મા જ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ છે, એમ કહે છે. અથવા પૂર્વોક્ત નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ બીજા પ્રકારે
દ્વારા કરે છે :—

1. જેમને તે અનુષ્ઠાન છે તેને માત્ર ઉપચારથી જ સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાનો સાધક કહેવામાં આવ્યો છે,
એમ સમજવું. (પંચાસ્તિકાય સંગ્રહ ગુજરાતી, પૃષ્ઠ ૨૫૮ ફૂટનોટ.)
2. જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૦ ટીકા પા. ૨૭૫-૨૭૬ બને આચાર્યોની ટીકા. અજિન તો
નિમિત્તમાત્ર છે તેમ વ્યવહાર નિમિત્તમાત્ર છે. આ કિયાકંડ પરિણાતિ છે તે તો રાગ છે. ધર્મી જીવને
તેનું માહાત્મ્ય કેમ હોઈ શકે? જુઓ, શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૭૨ ટીકા પા. ૨૬૨.

દર્શન બોધ ચારિત્ર જુ તીન, આત્મ-વિન પરમૈન ન પ્રવીન;
તાતેં તીનાંમથી સુ આપ, કારન મોક્ષ કહ્યૌ વિન પાપ. ૪૦.

રત્નત્રયં ન વર્તતે આત્માનं મુક્ત્વા અન્યદ્રવ્યે।
તસ્માત् તત્ત્વિકમયઃ ભવતિ ખલુ મોક્ષસ્ય કારણં આત્મા ॥૪૦॥

વ્યાખ્યા :—‘રયણત્તયં ણ વદૃદ્ધ અપ્પાણ મુઇત્તુ અણણદવિયહ્નિ’ રત્નત્રયં ન વર્તતે સ્વકીયશુદ્ધાત્માનં મુક્ત્વા અન્યાચેતને દ્રવ્યે। ‘તહ્ના તત્ત્વિયમઇઉ હોદિ હુ મુક્ખસ્સ કારણં આદા’ તસ્માત્તત્ત્વિત્તયમય આત્મૈવ નિશ્ચયેન મોક્ષસ્ય કારણં ભવતીતિ જાનીહિ। અથ વિસ્તરઃ — રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતચિચ્ચમત્કારભાવનોત્પત્રમધુરરસાસ્વાદસુખોऽહમિતિ નિશ્ચયરુચિસ્લંસં સમ્યગ્દર્શનં, તસ્યૈવ સુખસ્ય સમસ્તવિભાવેભ્યઃ સ્વસંવેદનજ્ઞાનેન પૃથ્ક પરિછેદનં સમ્યગ્જ્ઞાનં, તથૈવ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતભોગાકાડ્કાશપ્રભૂતિસમસ્તાપથ્યાનરૂપમનોરથજનિતસંકલ્પવિકલ્પજાલત્યાગેન તત્ત્વૈવ સુખે રતસ્ય સન્તુષ્ટસ્ય તૃપ્તસ્યૈકાકારપરમસમરસીભાવેન દ્રવીભૂતચિત્તસ્ય પુનઃ પુનઃ સ્થિરીકરણં સમ્યક્ચારિત્રમું। ઇત્યુક્તલક્ષણં નિશ્ચયરત્નત્રયં શુદ્ધાત્માનં વિહાયાન્યત્ર

ગાથા ૪૦

ગાથાર્થ :—આત્મા સિવાય અન્ય દ્રવ્યમાં રત્નત્રય રહેતાં નથી, તે કારણે રત્નત્રયમયી આત્મા જ મોક્ષનું કારણ છે.

ટીકા :—“રયણત્તયં ણ વદૃદ્ધ અપ્પાણ મુઇત્તુ અણણદવિયહ્નિ” નિજ શુદ્ધાત્માને છોડીને અન્ય અચેતન દ્રવ્યમાં રત્નત્રય વર્તતાં—રહેતાં નથી. “તહ્ના તત્ત્વિયમઇઉ હોદિ હુ મુક્ખસ્સ કારણં આદા”—તેથી તે રત્નત્રયમય આત્મા જ નિશ્ચયથી મોક્ષનું કારણ^૧ થાય છે, એમ તું જાણ. હવે વિસ્તાર કરે છે—‘રાગાદિ-વિકલ્પ-ઉપાધિરહિત, ચિત્યમત્કારની ભાવનાથી ઉત્પન્ન મધુરરસના આસ્વાદરૂપ સુખ હું છું’ એવી નિશ્ચય રૂચિરૂપ સમ્યક્દર્શન છે. તે જ સુખને સમસ્ત વિભાવોથી સ્વસંવેદનજ્ઞાનવડે પૃથ્ક જાણવું, તે સમ્યગ્જ્ઞાન છે. તેવી જ રીતે દેષ-શ્રુત-અનુભૂત ભોગોની આકંક્ષા વગેરે સમસ્ત ખોટા ધ્યાનરૂપ મનોરથથી ઉત્પન્ન સંકલ્પ-વિકલ્પની જાળના ત્યાગ વડે તે જ સુખમાં લીન-સંતુષ્ટ-તૃપ્ત અને એકાકાર પરમ-સમરસીભાવથી ભીંજાયેલા ચિત્તને ફરી ફરીને સ્થિર કરવું તે સમ્યક્યારિત્ર છે. આ પ્રમાણે

૧. આ ગાથામાં સ્વાત્મતત્ત્વસ્વરૂપ નિજ શુદ્ધાત્માને જ—એટલે કે નિશ્ચય રત્નત્રયમય શુદ્ધાત્માને જ—મોક્ષનું કારણ કહું છે. તેથી સિદ્ધ થયું કે વિકલ્પ—રાગ ખરેખર મોક્ષનું કારણ નથી, પરથી પરથી રાગનો અભાવ થતો જાય છે અને શુદ્ધ વધતી જાય છે. એ રીતે સાતમા ગુણસ્થાનના સાતિશય વિભાગમાં નિર્વિકલ્પતા વધતાં ક્ષપકશ્ચેણીમાં આઈમે, નવમે, દશમે ગુણસ્થાને ચઢતાં દશમાને અંતે સંપૂર્ણ વીતરાગ થઈ, બારમે ગુણસ્થાને સંપૂર્ણ વીતરાગપણે રહી, તેના અંતે કેવળજ્ઞાનરૂપ ભાવમોક્ષ પ્રગટ કરે છે.

ઘટપટાદિવહિર્બ્રવ્યે ન વર્તતે યતસ્તતઃ કારણાદભેદનયેનાનેકદ્રવ્યાત્મકૈકપાનકવત્તદેવ
સમ્યગ્દર્શનં, તદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનં, તદેવ સમ્યક્કુચારિત્રં, તદેવ સ્વાત્મતત્ત્વમિત્યુક્તલક્ષણં
નિજશુદ્ધાત્માનમેવ મુક્તિકારણ જાનીહિ ॥૪૦॥

એવ પ્રથમસ્થલે સૂત્રદ્વયેન નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપં સંક્ષેપેણ વ્યાખ્યાય તદનન્તરં
દ્વિતીયસ્થલે ગાથાષ્ટકપર્યન્તં સમ્યક્ત્વાદિત્રયં ક્રમેણ વિવૃણોતિ । તત્ત્વાદૌ સમ્યક્ત્વમાહ :—

જીવાદીસદ્ધહણં સમ્મતં રૂવમપ્પણો તં તુ ।

દુરભિણવેસવિમુક્તં ણાણં સમ્મં ખુ હોદિ સદિ જાતિ ॥૪૧॥

જીવાદિશ્રુતાનં સમ્યક્ત્વં રૂપં આત્મનઃ તત્ત તુ ।

દુરભિનિવેશવિમુક્તં જ્ઞાનં સમ્યક્ ખલુ ભવતિ સતિ યસ્મિનુ ॥૪૧॥

કહેલાં લક્ષણ નિશ્ચયરતનત્રય ^૧શુદ્ધાત્માને છોડીને બીજે ઘટ-પટાદિ બહિર્બ્રવ્યોમાં રહેતાં
નથી. તે કારણે અભેદનયથી અનેકદ્રવ્યમય એક પીણાંની જેમ તે જ સમ્યગ્દર્શન છે, તે
જ સમ્યગ્જ્ઞાન છે, તે જ સમ્યક્કુચારિત્ર છે, તે જ સ્વાત્મતત્ત્વ છે. એ પ્રમાણે ઉક્ત
લક્ષણવાળા નિજ શુદ્ધાત્માને જ મુક્તિનું કારણ તમે જાણો. ૪૦.

આ રીતે, પ્રથમ સ્થળમાં બે ગાથાઓ દ્વારા સંક્ષેપમાં નિશ્ચય અને વ્યવહાર
મોક્ષમાર્ગનું સ્વરૂપ કહીને, પછી બીજા સ્થળમાં ઇ ગાથા સુધી સમ્યક્ત્વ આદિ ત્રણનું
કમપૂર્વક વર્ણન કરે છે. તેમાં પ્રથમ જ સમ્યગ્દર્શનનું કથન કરે છે :—

ગાથા ૪૧

ગાથાર્થ :—જીવાદિ પદાર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું તે સમ્યક્ત્વ છે. તે સમ્યક્ત્વ આત્માનું
સ્વરૂપ છે. આ સમ્યક્ત્વ થતાં દુરભિનિવેશરહિત સમ્યક્જ્ઞાન થાય છે.

- અહીં સુખની મુખ્યતાથી નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન, નિશ્ચય સમ્યગ્જ્ઞાન અને નિશ્ચય ચારિત્રની વ્યાખ્યા છે. તેથી
સિદ્ધ થાય છે કે—ચતુર્થ ગુણસ્થાને જે શુદ્ધ સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે તેની સાથે જ ભૂમિકા પ્રમાણે શુદ્ધ
આત્મિક સુખ પ્રગટે છે.

જીવાદિક તત્ત્વનિકી કરૈ, શ્રદ્ધા સો સમ્યક્ત્વ હું વરૈ;

યાહીતેં સમ્યક્ હૈ જ્ઞાન, દુર આશય-વિન આતમ માન. ૪૧.

વ्याख्या :—“जीવादीસद्वहणं સમ्भतं” વીતરાગસર્વજગ્રણીતશુદ્ધજીવાદિતત્ત્વવિષયે ચલમલિનાગાદરહિતત્વેન શ્રદ્ધાનં રુચિર્નિશ્ચય ઇદમેવેત્થમેવેતિ નિશ્ચયબુદ્ધિઃ સમ્યગદર્શનમ્। “સ્ફુરમપ્યણો તં તુ” તચ્ચાભેદનયેન સુધ્યં સ્વસુધ્યં તુ; પુનઃ કસ્ય? આત્મન આત્મપરિણામ ઇત્યર્થઃ। તસ્ય સામર્થ્ય માહાત્મ્ય દર્શયતિ। “દુરભિણવેસવિમુક્ં ણાણં સમ્મં ખુ હોદિ સદિ જહ્નિ” યસ્મિન્ સમ્યક્ત્વે સતિ જ્ઞાનં સમ્યગ્ ભવતિ સ્ફુટં। કથમ્ભૂતં સમ્યગ્ભવતિ? “દુરભિણવેસવિમુક્ં” ચલિતપ્રતિપત્તિગચ્છત્ત્રૂણસ્પર્શશુક્તિકાશકલરજતવિજ્ઞાનસદૃશૈ: સંશય-વિભ્રમવિમોહર્મુક્તં રહિતમિત્રથઃ।

ટીકા :—“જીવાદીસદ્વહણં સમ્ભતં” વીતરાગ-સર્વજગ્રણીત શુદ્ધ જીવાદિ તત્ત્વોમાં ચણ, મળ, અગાઢ (દોષ) રહિત શ્રદ્ધા-રુચિ-નિશ્ચય અને ‘આ જ છે, આવી રીતે જ છે,’ એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ તે સમ્યગદર્શન છે. “સ્ફુરમપ્યણો તં તુ” અને તે સમ્યગદર્શન અભેદનયથી સ્વરૂપ છે. કોનું સ્વરૂપ છે? આત્માનું; તે આત્માના પરિણામ^૧ છે, એમ અર્થ છે.

તેનું (સમ્યગદર્શનનું) સામર્થ્ય અને માહાત્મ્ય દેખાડે છે; “દુરભિણવેસવિમુક્ં ણાણં સમ્મં ખુ હોદિ સદિ જહ્નિ” જે સમ્યક્ત્વ થતાં જ્ઞાન પ્રગટપણે સમ્યક્ થઈ જાય છે. કેવું સમ્યક્ થાય છે? “દુરભિણવેસવિમુક્ં” ચલાયમાન સંશયજ્ઞાન (અર્થાત् આમ હશે કે આમ એવા) સંશયથી, ગમન કરતાં તૃણસ્પર્શ થતાં ‘શેનો સ્પર્શ થયો’ તેના અનિશ્ચયરૂપ વિભ્રમથી અને ‘થીપના ટુકડામાં, ચાંદીનું જ્ઞાન થાય’ એવા વિમોહથી—એ ત્રણે દોષોથી રહિત સમ્યક્જ્ઞાન થઈ જાય છે.

૧. તે આત્માના પરિણામ હોવાથી શુદ્ધ પરિણામ છે. સમ્યગદર્શન પ્રગટ થતી વખતે “નિષ્ઠિય ચિન્માત્રભાવને પામે છે.” એમ શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૦ પા-૧૩૮ માં કહું છે તે જ નિર્વિકલ્પ દશા છે. શ્રી જ્યસેનાચાર્ય કહે છે કે “આગમની ભાષાથી અધ્યક્ષરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ નામના પરિણામવિશેષોના બણથી જે વિશેષભાવ દર્શનમોહનો અભાવ કરવાને સમર્થ છે, તેમાં પોતાના આત્માને જોડે છે. ત્યારપછી નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે—જેમ પર્યાયરૂપે મોતીના દાણા, ગુણરૂપે સફેદી આદિ અભેદનયથી એક હારરૂપ જ માલૂમ પડે છે તેમ—પૂર્વે કહેલાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અભેદનયથી આત્મા જ છે, એવી ભાવના કરતાં કરતાં દર્શનમોહનો અંધકાર નષ્ટ થઈ જાય છે.” (શ્રી પ્રવચનસાર શ્રી જ્યસેનાચાર્ય ટીકા પા. ૧૩૮)

વળી, શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૧૮૪ની ટીકામાં પણ નીચેના શબ્દોમાં તે જ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (પા. ૩૫૮-૩૫૯)

ટીકા :—“યથોક્ત વિધિ વડે શુદ્ધાત્માને જે ધ્યાવ જાણે છે તેને તેમાં જ પ્રવૃત્તિ દ્વારા શુદ્ધાત્મતાવ હોય છે, તેથી અનંત શક્તિવાળા ચિન્માત્ર પરમાત્માનું એકાગ્ર સંયેતન-ધ્યાન હોય છે અને તેથી

ઇતો વિસ્તાર :—સમ્યક્તે સતિ જ્ઞાનં સમ્યગ્ભવતીતિ યદુક્તં તસ્ય વિવરણ ક્રિયતે। તથાહિ—ગૌતમાગિભૂતિવાયુભૂતિનામાનો વિપ્રાઃ પञ્ચપञ્ચશત્ગ્રાહ્ણોપાધ્યાયા વેદચતુષ્ટયં, જ્યોતિષ્કબ્યાકરણાદિષ્ટઙ્ગાનિ, મનુસ્મૃત્યાધ્યાદશસ્મૃતિશાસ્ત્રાણિ તથા ભારતાધ્યાદશપુરાણાનિ મીમાંસાન્યાયવિસ્તર ઇત્યાદિલૌકિકસર્વશાસ્ત્રાણિ યદ્વાપિ જાનન્તિ તથાપિ તેષાં હિ જ્ઞાનં સમ્યક્ત્વં વિના મિથ્યાજ્ઞાનમેવ। યદા પુનઃ પ્રસિદ્ધકથાન્યાયેન શ્રીવીરવર્દ્ધમાનસ્વામિતીર્થકર-પરમદેવસમવસરણે માનસ્તમ્ભાવલોકનમાત્રાદેવાગમભાષયા દર્શનચારિત્રમોહનીયોપશમક્ષય-સંજ્ઞેનાધ્યાત્મભાષયા સ્વશુદ્ધાત્માભિમુહપરિણામસંજ્ઞેન ચ કાલાદિલબ્ધિવિશેષેણ મિથ્યાત્વં વિલયં ગતં તદા તદેવ મિથ્યાજ્ઞાનં સમ્યગ્જ્ઞાનં જાતમ्। તતશ્ચ ‘જયતિ ભગવાન्’ ઇત્યાદિ નમસ્કારં કૃત્વા જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા કચ્છલોચાનન્તરમેવ ચતુર્જાનસપ્રદ્રિસમ્પન્નાસ્ત્રયોऽપિ ગણધરદેવાઃ સંજાતાઃ ગૌતમસ્વામી ભવ્યોપકારાર્થ દ્વાદશાઙ્ગશ્રુતરચનાં કૃતવાનું; પશ્ચાત્ત્રિશ્યરત્નત્રય-

એનો વિસ્તાર—‘સમ્યગ્દર્શન થતાં જ્ઞાન સમ્યક્ થાય છે’ એમ જે કહ્યું તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે :—પાંચસો પાંચસો બ્રાહ્મણોને ભાષાવનાર ગૌતમ, અજિનભૂતિ અને વાયુભૂતિ નામના બ્રાહ્મણો ચાર વેદ, જ્યોતિષ-વ્યાકરણ વગેરે છ અંગ, મનુસ્મૃતિ વગેરે અઢાર સ્મૃતિશાસ્ત્રો, મહાત્મારતાદિ અઢાર પુરાણો, મીમાંસા, ન્યાયવિસ્તાર વગેરે સમસ્ત લૌકિક શાસ્ત્રો જાણતા હતા, તોપણ તેમનું જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ વિના મિથ્યાજ્ઞાન જ હતું. જ્યારે પ્રસિદ્ધ કૃથા પ્રમાણો શ્રી મહાવીર વર્દ્ધમાન તીર્થકર પરમદેવના સમવસરણમાં માનસ્તંભને જોવા માત્રથી જ આગમભાષા-અપેક્ષાએ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયકર્મના ઉપશમ-ક્ષય નામક (કાલાદિલબ્ધિ વિશેષથી) અને અધ્યાત્મભાષાની અપેક્ષાએ નિજશુદ્ધાત્માભિમુહ પરિણામ નામક કાલાદિલબ્ધિ વિશેષથી મિથ્યાત્વ નાશ પામ્યું, ત્યારે તે જ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન થયું. પછી ‘ભગવાનનો વિજય હો’ ઈત્યાદિ પ્રકારે નમસ્કાર કરીને જિનદીક્ષા લઈને કેશલોચ કરતાં જ ચાર જ્ઞાન (મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મન:પર્યય) અને સાત ઋદ્ધિસંપન્ન થઈને ત્રણેય ગણધરદેવ થઈ ગયા. ગૌતમસ્વામીએ ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે બાર અંગરૂપ શ્રુતની રચના કરી. પછી તે ત્રણેય નિશ્ચયરત્નત્રયની^૧

સાકાર ઉપયોગવાળાને કે અનાકાર ઉપયોગવાળાને-બન્નેને અવિશેષપણે એકાગ્રસંયોગની પ્રસિદ્ધ હોવાથી અનાદિ સંસારથી બંધાયેલી અતિદેઘ મોહગ્રંથિ (મોહની દુષ્ટ ગાંઠ) છૂટી જાય છે.

આથી એમ કહ્યું કે—મોહગ્રંથિભેદ (દર્શનમોહરૂપી ગાંઠનું ભેદાદું-તૂટવું) તે શુદ્ધાત્માની ઉપલબ્ધિનું ફળ છે.”

૧. વ્યવહાર રત્નત્રયનો ક્રમે ક્રમે અભાવ થતાં અને શુદ્ધિ ક્રમે ક્રમે હરેક સમયે વૃદ્ધિગત થતાં નિશ્ચયરત્નત્રયની પૂર્ણતા કરી મોક્ષ પામ્યા, એમ સમજવું.

ભાવનાબલેન ત્રયોડપિ મોક્ષં ગતાઃ। શેષાઃ પશ્ચદશશતપ્રમિતબ્રાહ્મણા જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા યથાસંભવં સ્વર્ગ મોક્ષં ચ ગતાઃ। અભવ્યસેનઃ પુનરેકાદશાઙ્ગધારકોડપિ સમ્યક્તવં વિના મિથ્યાજ્ઞાની સજ્જાત ઇતિ। એવં સમ્યક્તવમાહાત્મ્યેન જ્ઞાનતપશ્ચરણપ્રતોપશમધ્યાનાદિકં મિથ્યારૂપમપિ સમ્યગ્ભવતિ। તદભાવે વિષયુક્તદુર્ઘમિવ સર્વ વૃથેતિ જ્ઞાતવ્યમ्।

તચ્ચ સમ્યક્તવં પદ્યવિંશતિમલરહિતં ભવતિ તદ્યથા—દેવતામૂઢલોકમૂઢસમયમૂઢભેદેન મૂઢત્રયં ભવતિ। તત્ત્ર ક્ષુધાદ્યષ્ટાદશદોષરહિતમનન્તજ્ઞાનાધનન્તગુણસહિતં વીતરાગસર્વજ્ઞદેવતા-સ્વરૂપમજાનન્ન ખ્યાતિપૂજાલાભરૂપલાવણ્યસૌભાગ્યપુત્રકલત્રાજ્યાદિવિભૂતિનિમિત્તં રાગદ્વેષો-પહતાર્તરૌદ્રપરિણિતક્ષેત્રપાલચણ્ડિકાદિમિથ્યાદેવાનાં યદારાધનં કરોતિ જીવસ્તદેવતામૂઢત્વં ભણ્યતે। ન ચ તે દેવાઃ કિમપિ ફલં પ્રયચ્છન્તિ। કથમિતિ ચેત् ? રાવણેન રામસ્વામિ-લક્ષ્મીધરવિનાશાર્થ બહુરૂપિણી વિદ્યા સાધિતા, કૌરવૈસ્તુ પાણ્ડવનિર્મૂલનાર્થ કાત્યાયની વિદ્યા

ભાવનાના બળથી મોક્ષ પામ્યા. બાકીના પંદરસો બ્રાહ્મણો જિનદીક્ષા લઈને યથાસંભવ સ્વર્ગે કે મોક્ષે ગયા. પરંતુ અભવ્યસેન અગિયાર અંગનો પાઠી હોવા છતાં પણ સમ્યક્તવ વિના મિથ્યાજ્ઞાની રહ્યો. આ રીતે સમ્યક્તવના માહાત્મ્યથી જ્ઞાન, તપશ્ચરણ^૧, પ્રત, ઉપશમ, ધ્યાન વગેરે મિથ્યારૂપ હોય તે પણ સમ્યક્ત થઈ જાય છે. અને તેના (સમ્યક્તવના) વિના એ બધાં ઝેર સહિતના દૂધની જેમ વૃથા છે, એમ જાણવું.

અને તે સમ્યક્તવ પચીસ દોષરહિત હોય છે. તે આ પ્રમાણે—દેવમૂઢતા, લોકમૂઢતા અને સમયમૂઢતા—એ ત્રણ મૂઢતા છે.

ક્ષુધા આદિ અદાર દોષરહિત, અનંતજ્ઞાનાદિ અનંતગુણસહિત વીતરાગસર્વજ્ઞદેવનું સ્વરૂપ નહિ જાણતો જે જીવ ખ્યાતિ, પૂજા, લાભ, રૂપ, લાવણ્ય, સૌભાગ્ય, પુત્ર, શ્રી, રાજ્ય આદિ વૈભવને માટે, રાગ-દ્વેષથી હણાયેલા, આર્ત અને રૌક્ર પરિણામોવાળા ક્ષેત્રપાણ, ચંડિકા આદિ મિથ્યાદેવોનું આરાધન કરે છે તેને દેવમૂઢતા કહે છે. તે દેવો કાંઈ પણ ફળ આપતા નથી.

પ્રશ્ન :—(ફળ નથી દેતા) તે કઈ રીતે? ઉત્તર—રાવણે રામચંદ્ર અને લક્ષ્મણનો વિનાશ કરવા માટે બહુરૂપિણી વિદ્યા સિદ્ધ કરી; ક્રૌરવોએ પાંડવોનો નાશ કરવા માટે કાત્યાયની વિદ્યા સાધી; કંસે નારાયણનો (કૃષ્ણનો) વિનાશ કરવા માટે ઘણી વિદ્યાઓ સાધી; પરંતુ તે વિદ્યાઓ દ્વારા રામચંદ્ર, પાંડવો અને કૃષ્ણ નારાયણનું કાંઈ પણ અનિષ્ટ

૧. સમ્યક્તવ પામ્યા વિનાનું જ્ઞાન, તપશ્ચરણ, પ્રત, નિયમ, ધ્યાન વગેરે સર્વ મિથ્યા છે, એમ સમજવું. માટે સમ્યદર્શન પ્રગટ કરવા પ્રથમ પ્રયત્ન-પુરુષાર્થ કરવો એવી ભગવાનની આજ્ઞા સમજવી.

સાધિતા, કંસેન ચ નારાયણવિનાશાર્થ બહ્યોऽપિ વિદ્યાઃ સમારાધિતાસ્તાભિઃ કૃતં ન કિમપિ રામસ્વામિપાણવનારાયણનામ् । તૈસુ યદ્યપિ મિથ્યાદેવતા¹ નાનુકૂલિતાસ્તથાપિ નિર્મલ-સમ્યક્ત્વોપાર્જિતેન પૂર્વકૃતપુણ્યેન સર્વ નિર્વિઘ્ન જાતમિતિ । અથ લોકમૂઢત્વં કથયતિ । ગંગાદિનદીતીર્થસ્થાનસમુદ્રસ્નાનપ્રાતઃસ્નાનજલપ્રવેશમરણાનિપ્રવેશમરણગોગ્રહણાદિમરણભૂષણિવટ-વૃક્ષપૂજાદીનિ પુણ્યકારણાનિ ભવતીતિ યદ્વદન્તિ તલ્લોકમૂઢત્વં વિજ્ઞેયમ् । અન્યદપિ લૌકિકપારમાર્થિકહેયોપાદેયસ્વપરજ્ઞાનરહિતાનામજ્ઞાનિજનાનાં પ્રવાહેન યદ્વર્માનુષ્ઠાનં તદપિ લોકમૂઢત્વં વિજ્ઞેયમિતિ । અથ સમયમૂઢત્વમાહ । અજ્ઞાનિજનચિદ્ધમત્કારોત્પાદકં જ્યોતિષ્ઠકમન્ત્ર-વાદાદિકં દૃષ્ટ્વા વીતરાગસર્વજ્ઞપ્રણીતસમયં વિહાય કુદેવાગમલિઙ્ગનાં ભ્યાશાસ્નેહલોમૈર્ધમાર્થ પ્રણામવિનયપૂજાપુરસ્કારાદિકરણં સમયમૂઢત્વમિતિ । એવમુક્તલક્ષણ મૂઢત્રયં સરાગ-સમ્યગ્દૃષ્ટ્યવસ્થાયાં પરિહરણીયમિતિ । ત્રિગુસાવસ્થાલક્ષણવીતરાગસમ્યક્ત્વપ્રસ્તાવે પુર્નિજ-

થયું નહિ. તેમણે (રામ વગેરેએ) જોકે મિથ્યાદેવોની આરાધના ન કરી, તોપણ નિર્મળ સમ્યક્તિથી ઉપાર્જિત² પૂર્વ કરેલાં પુણ્યથી તેમનાં સર્વ વિઘ્ન દૂર થયાં.

હવે, લોકમૂઢતાનું કથન કરે છે : ‘ગંગા આદિ નદીરૂપ તીર્થોમાં સ્નાન, સમુદ્રમાં સ્નાન, પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન, જળમાં પ્રવેશ કરીને મરવું, અજ્ઞિનમાં પ્રવેશ કરીને મરવું, ગાયનું પૂછું પકડીને મરવું, ભૂમિ-અજ્ઞિન-વડવૃક્ષની પૂજા કરવી—એ બધાં પુણ્યનાં કારણ છે’, એમ જે કહે છે તેને લોકમૂઢતા જાણવી. લૌકિક-પારમાર્થિક હેય-ઉપાદેય અને સ્વ-પરજ્ઞાનરહિત અજ્ઞાનીઓનું પ્રવાહથી (કુળ પરંપરાથી) ચાલ્યું આવતું બીજું પણ જે કાંઈ ધર્માચારણ છે તે પણ લોકમૂઢતા છે, એમ જાણવું.

હવે, સમયમૂઢતા કહે છે :—અજ્ઞાનીઓના મનમાં ચમત્કાર (આશ્ર્ય) ઉત્પન્ન કરનાર જ્યોતિષ, મંત્રવાદ વગેરે દેખીને વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત ધર્મ છોડી દઈને ખોટા દેવ-શાખ અને વેશધારીઓને ભય, આશા, સ્નેહ અને લોભથી ધર્મને માટે પ્રણામ, વિનય, પૂજા, સત્કાર વગેરે કરવાં તે સમયમૂઢતા છે.

આ ઉક્ત લક્ષણવાળી ત્રણે મૂઢતા³ સરાગસમ્યગદિષ્ટિના અવસ્થામાં ત્યાગવા યોગ્ય છે.

૧. ‘આરાધના ન કૃતા’ ઇતિ પાઠાન્તરં

૨. નિર્મળ સમ્યક્ત સાથે રહેલા શુભરાગથી ઉપાર્જિત પુણ્ય—એમ અહીં સમજવું.

૩. સરાગસમ્યગદિષ્ટિના અર્થ માટે જુઓ પા. ૧૭૩ ફૂટનોટ.

નિરજનનિર્દોષપરમાત્મૈવ દેવ ઇતિ નિશ્ચયબુદ્ધિર્દેવતામૂઢરહિતત્વં વિજ્ઞેયમ્। તથૈવ ચ મિથ્યાત્વરાગાદિમૂઢભાવત્યાગેન સ્વશુદ્ધાત્મન્યેવાવસ્થાનં લોકમૂઢરહિતત્વં વિજ્ઞેયમ્। તથૈવ ચ સમસ્તશુભાશુભસંકલ્પવિકલ્પરૂપપરભાવત્યાગેન નિર્વિકારતાત્ત્વિકપરમાનન્દૈકલક્ષણપરમસમરસી-ભાવેન તસ્મિન્નેવ સમ્યગ્રૂપેણાયનં ગમનં પરિણમનં સમયમૂઢરહિતત્વં બોદ્ધવ્યમ્। ઇતિ મૂઢત્રયં વ્યાખ્યાતમ્।

अथ मदाष्टस्वरूपं कथ्यते । विज्ञानैश्वर्यज्ञानतपःकुलबलजातिरूपसंज्ञं मदाष्टकं सરागसम्यग्वृष्टिभिस्त्याज्यमिति । वीતरागसम्यग्वृष्टीनां पुनर्मानकषायादुत्पन्नमदमात्सर्यादिसમस्त-वિકલ્પજાલપરિહારેણ મમકારાહંકારરહિતે સ્વશુદ્ધાત્મનિ ભાવનૈવ મદાષ્ટકત્યાગ ઇતિ । મમકારાહઙ્કારલક્ષણં કથયતિ । કર્મજનિતદેહપુત્રકલત્રાદૌ મમેદમિતિ મમકારસ્તત્રૈવાભેદેન

મન-વચન-કાયાની ગુપ્તિરૂપ અવસ્થા જેનું લક્ષણ છે એવા વીતરાગ ^१સમ્યકૃત્વના પ્રસંગે તો—‘પોતાના નિરજન, નિર્દોષ પરમાત્મા જ દેવ છે’ એવી નિશ્ચયબુદ્ધિ જ દેવમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું; તથા મિથ્યાત્વ-રાગાદિ મૂઢભાવોનો ત્યાગ કરીને જે પોતાના શુદ્ધ આત્મામાં જ સ્થિતિ છે તે લોકમૂઢતાથી રહિતપણું છે એમ જાણવું; તેવી જ રીતે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ પરભાવનો ત્યાગ કરીને, નિર્વિકાર તાત્ત્વિક પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા પરમ સમરસીભાવથી તેમાં જ (શુદ્ધાત્મામાં જ) સમ્યક્ર પ્રકારે અયન-ગમન-પરિણામન છે તે સમયમૂઢતાથી રહિતપણું છે, એમ જાણવું. એ પ્રમાણે ત્રણ મૂઢતાનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે, આઠ મદોનું સ્વરૂપ કહે છે :—વિજ્ઞાન, ઐશ્વર્ય, જ્ઞાન, તપ, કુળ, બળ, જાતિ અને રૂપ—એ આઠ મદોનો ત્યાગ સરાગ સમ્યગદાસ્તિઓએ કરવો જોઈએ. વીતરાગ સમ્યકૃદાસ્તિઓને તો માન-કષાયથી ઉત્પન્ન થતા મદ, માત્સર્ય (ઇધ્રા) આદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળના ત્યાગ વડે, મમકાર-અહંકાર રહિત નિજ શુદ્ધાત્મામાં ભાવના તે જ આઠ મદોનો ત્યાગ છે. મમકાર અને અહંકારનું લક્ષણ કહે છે :—કર્મજનિત દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી

2. જે જીવોને યથાર્થ સમ્યગદર્શન તો ચતુર્થ ગુણસ્થાને પ્રગટ્યું છે અને ચારિત્ર અપેક્ષાએ જેને વીતરાગતા પ્રગટી છે તેને વીતરાગ સમ્યકૃતી કહેવાય છે. બીજા સાચા સમ્યગદાસ્તિને સાથે ચારિત્રદશામાં ચોથે, પાંચમે અને છષ્ટે ગુણસ્થાને જે રાગ રહ્યો છે, તેનું જ્ઞાન કરાવવા તેને સરાગ સમ્યગદાસ્તિ કહે છે. છષ્ટા ગુણસ્થાનધારી મુનિને નિર્જરા અપેક્ષાએ વીતરાગસમ્યગદાસ્તિ કહ્યા છે. (જુઓ, શ્રી સમયસાર, શ્રી જ્યસેનાચાર્ય ટીકા ગા. ૨૦૧-૨).....તથા આસ્વવ અપેક્ષાએ તેને જ સરાગસમ્યગદાસ્તિ કહ્યા છે. માટે સર્વત્ર જે અપેક્ષાએ કથન કર્યું હોય તે અપેક્ષા યથાર્થપણે સમજવી. (જુઓ, શ્રી સમયસાર ગા. ૧૭૭-૧૭૮ ની શ્રી જ્યસેનાચાર્ય ટીકા.)

ગૌરસ્થૂલાદિદેહોऽહં રાજાહમિત્યહઙ્કારલક્ષણમિતિ ।

अथानायतनष्टकं कथयति । मिथ्यादेवो, मिथ्यादेवाराधका, मिथ्यातपो, मिथ्यातपस्वी, मिथ्यागमो, मिथ्यागमधराः पुरुषाश्चेत्युक्तलक्षणमनायतनष्टकं सरागसम्यग्दृष्टीनां त्याज्यं भवतीति । वीतरागसम्यग्दृष्टीनां पुनः समस्तदोषायतनभूतानां मिथ्यात्वविषयकषायस्तपायतनानां परिहारेणकेवलज्ञानाध्यनन्तगुणायतनभूते स्वशुद्धात्मनि निवास एવानायतनसेवापरिहार इति । अनायतनशब्दस्यार्थः कथ्यते । सम्यक्त्वादिगुणानामायतनं गृहमावास आश्रय आधारकरणं निमित्तमायतनं भण्यते तद्विपक्षभूतमनायतनमिति ।

अतः परं शंकाद्यष्टमलत्यागं कथयति । निःशंकाद्यष्टगुणप्रतिपालनमेव शङ्काद्यष्ट-मलत्यागो भण्यते । तद्यथा—रागादिदोषा अज्ञानं वाऽसत्यवचनकारणं तदुभयमपि वीतराग-सर्वज्ञानां नास्ति, ततः कारणात्तत्परीते हेयोपादेयतत्त्वे मोक्षे मोक्षमार्गे च भव्यैः शंका संशयः

આहिमां ‘આ મારું છે’ એ પ્રકારની બુદ્ધિ તે મમકાર છે અને તેમાં જ અભેદપણે ‘ગોરું, જાડું વગેરે શરીર તે હું છું, રાજા તે હું છું’ એ અહંકારનું લક્ષણ છે.

હવે, છ અનાયતનોનું કથન કરે છે :—મિથ્યાદેવ, મિથ્યાદેવોના આરાધકો, મિથ્યાતપ, મિથ્યા તપસ્વી, મિથ્યા આગમ, મિથ્યાશાસ્ત્રના પંડિતો—એ ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં છ અનાયતનોનો ત્યાગ સરાગસમ्यગ्दृष्टિઓએ કરવો જોઈએ. વીતરાગ સમ્યગ्दृષ્ટિઓને તો સમસ્ત દોષોના સ્થાનભૂત મિથ્યાત્વ-વિષય-કષાયરૂપ આયતનોના ત્યાગથી કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણના સ્થાનભૂત સ્વશુદ્ધાત્મામાં નિવાસ કરવો તે જ અનાયતનોની સેવાનો ત્યાગ છે. અનાયતન શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે. સમ્યક્ત્વાદિ ગુણોના આયતન-ઘર-આવાસ-આશ્રય-આધારના નિમિત્તને ‘આયતન’ કહે છે અને તેનાથી વિપરીત તે ‘અનાયતન’ છે.

હવે પછી, શંકા આદિ આઠ દોષોના ત્યાગનું કથન કરે છે—નિ�શંકતા આદિ આઠ ગુણોનું પાલન કરવું તે જ શંકાદિ આઠ દોષોનો ત્યાગ કહેવાય છે. તે આ રીતે છે—રાગાદિ દોષો અથવા અજ્ઞાન અસત્ય વચનનું કારણ છે અને એ બન્નેય (રાગાદિ અને અજ્ઞાન) વીતરાગ-સર્વજ્ઞાદેવમાં નથી, તે કારણો તેમનાં કહેલાં હેય-ઉપાદેય તત્ત્વમાં, મોક્ષમાર્ગમાં અને મોક્ષમાર્ગમાં ભવ્યોએ શંકા-સંશય-સંદેહ કરવા યોગ્ય

સન્દેહો ન કર્તવ્ય। તત્ત્વ શંકાદિદોષપરિહારવિષયે પુનરભ્જનચૌરકથા પ્રસિદ્ધા। તત્ત્વૈવ વિભીષણકથા। તથાહિ—સીતાહરણપ્રઘદૃકે રાવણસ્ય રામલક્ષ્મણાભ્યાં સહ સંગ્રામપ્રસ્તાવે વિભીષણેન વિચારિતં રામસ્તાવદષ્ટમબતદેવો લક્ષ્મણશ્રાષ્ટ્રમો વાસુદેવો રાવણશ્રાષ્ટ્રમઃ પ્રતિવાસુદેવ ઇતિ। તસ્ય ચ પ્રતિવાસુદેવસ્ય વાસુદેવહસ્તેન મરણમિતિ જૈનાગમે કથિતમાસ્તે, તન્મિથા ન ભવતીતિ નિઃશંકો ભૂત્વા, ત્રૈલોક્યકણ્ટકં રાવણ સ્વકીયયેષ્ટભ્રાતરં ત્યક્ત્વા, ત્રિંશદક્ષાહિણીપ્રમિતચતુરંગબતેન સહ સ રામસ્વામિપાર્થે ગત ઇતિ। તથૈવ દેવકીવસુદેવદ્વયં નિઃશઢ્કં જ્ઞાતવ્યમ્। તથાહિ—યદા દેવકીબાલકસ્ય મારણનિમિત્તં કંસેન પ્રાર્થના કૃતા તદા તાભ્યાં પર્યાલોચિતં મદીયઃ પુત્રો નવમો વાસુદેવો ભવિષ્યતિ તસ્ય હસ્તેન જરાસિન્ધુનામ્નો નવમપ્રતિવાસુદેવસ્ય કંસસ્યાપિ મરણ ભવિષ્યતીતિ જૈનાગમે ભળિતં તિષ્ઠતીતિ,

નથી. ત્યાં શંકા આદિ દોષના ત્યાગની બાબતમાં અંજનચોરની^૧ કથા પ્રસિદ્ધ છે. તે બાબતમાં જ વિભીષણની^૧ કથા પણ (પ્રસિદ્ધ) છે. તે આ રીતે—સીતાહરણ પ્રકરણમાં રાવણને રામ-લક્ષ્મણ સાથે યુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યો, ત્યારે વિભીષણે વિચાર કર્યો કે રામ તો આઠમા બળદેવ છે અને લક્ષ્મણ આઠમા વાસુદેવ છે, તથા રાવણ આઠમા પ્રતિવાસુદેવ છે. તે પ્રતિવાસુદેવનું મરણ વાસુદેવના હાથે થાય છે, એમ જૈન આગમમાં કહ્યું છે, તે મિથ્યા થઈ શકતું નથી;—એમ નિઃશંક થઈને પોતાના મોટાભાઈ, ત્રણ લોકના કંટકરૂપ રાવણને છોડીને, (પોતાની) ત્રીસ અક્ષોહિણી ચતુરંગ સેના સહિત તે રામચંદ્રની પાસે ચાલ્યો ગયો. તેવી જ રીતે દેવકી અને વસુદેવ— એ બન્નેને પણ નિઃશંક જાણવાં. તે આ પ્રમાણે—જ્યારે દેવકીના પુત્રને મારવાને માટે કંસે પ્રાર્થના કરી, ત્યારે તે બન્નેએ (દેવકી અને વસુદેવે) વિચાર્યુ કે મારો પુત્ર નવમો વાસુદેવ થશે અને તેના હાથે જરાસિન્ધુ નામના નવમા પ્રતિવાસુદેવનું અને કંસનું પણ મરણ થશે, એમ જૈન આગમમાં કહ્યું છે તેમ જ અતિમુક્ત ભંડારકે

૧. આ કથા સંબંધમાં મોક્ષમાર્ગપ્રકાશકમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે. પા. ૨૭૬. “વળી પ્રથમાનુયોગમાં ઉપચારરૂપ કોઈ ધર્મઅંગ થતાં ત્યાં સંપૂર્ણ ધર્મ થયો કહીએ છીએ. જેમ જીવોને શંકા-કંશાદિ ન કરતાં તેને સમ્યકૃત્વ થયું કહીએ છીએ; પણ કોઈ કાર્યમાં શંકા-કંશાદિ ન કરવા માત્રથી સમ્યકૃત્વ તો ન થાય. સમ્યકૃત્વ તો તત્ત્વશ્રદ્ધા થતાં જ થાય છે; પરંતુ અહીં નિશ્ચયસમ્યકૃત્વનો તો વ્યવહારસમ્યકૃત્વમાં ઉપચાર કર્યો તથા વ્યવહારસમ્યકૃત્વના કોઈ અંગમાં સંપૂર્ણ વ્યવહારસમ્યકૃત્વનો ઉપચાર કર્યો; એ પ્રમાણે તેને ઉપચારથી સમ્યકૃત્વ થયું કહીએ છીએ.”

નોટ :—ઉપચારથી સમ્યક્ષાન તથા ઉપચારથી સમ્યક ચારિત્રનું સ્વરૂપ પણ ત્યાં કહ્યું છે, તે ત્યાંથી સમજ લેવું.

તथૈવાતિમુક્તભૃત્યકૈરપિ કથિતમિતિ નિશ્ચિત્ય કંસાય સ્વકીયં બાલકં દત્તમું । તથા શેષભવૈરપિ જિનાગમે શંકા ન કર્તવ્યેતિ । ઇદ્દ વ્યવહારેણ નિઃશંકિતત્વં વ્યાખ્યાનમ् । નિશ્ચયેન પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારનિઃશંકાગુણસ્ય સહકારિત્વેનેહલોકપરલોકાત્રાણાગુસ્પિમરણવ્યાધિ-વેદનાડકસ્મિક અભિધાનભયસપ્તકં મુક્ત્વા ઘોરોપરસાર્પરીષહપ્રસ્તાવેડપિ શુદ્ધોપયોગલક્ષણ-નિશ્ચયરત્નત્રયભાવનૈવ નિઃશંકાગુણો જ્ઞાતવ્ય ઇતિ ॥૧॥

અથ નિષ્કાંકિતાગુણં કથયતિ । ઇહલોકપરલોકાશારૂપભોગાકાંક્ષાનિદાનત્યાગેન કેવલજ્ઞાનાધનન્તગુણવ્યક્તિરૂપમોક્ષાર્થ દાનપૂજાતપશ્ચરણાધનુષ્ઠાનકરણં નિષ્કાંકાગુણો ભણ્યતે । તથાનન્તમતીકન્યાકથા પ્રસિદ્ધા । દ્વિતીયા ચ સીતામહાદેવીકથા । સા કથ્યતે । સીતા યદા લોકાપવાદપરિહારાર્થ દિવ્યે શુદ્ધા જાતા તદા રામસ્વામિના દત્તં પદ્મમહાદેવીવિભૂતિપદં ત્યક્ત્વા સકલભૂપણાનગારકેવલિપાદમૂલે કૃતાન્તવક્રાદિરાજભિસ્તથા બહુરાજીભિશ્ચ સહ જિનદીક્ષાં

પણ કહ્યું છે;—એમ નિશ્ચય કરીને કંસને પોતાનું બાળક આખ્યું. તે જ પ્રમાણે બીજા ભય જીવોએ પણ જિનાગમમાં શંકા ન કરવી.

આ વ્યવહારનયથી^૧ નિઃશંકિત અંગનું વ્યાખ્યાન કર્યું. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર—નિઃશંકિતગુણના સહકારીપણા વડે આ લોકનો ભય, પરલોકનો ભય, અરક્ષાનો ભય, અગુફિનો ભય, મરણનો ભય, વ્યાધિ—વેદનાનો ભય અને અક્ષમાતનો ભય—એ સાત ભયો છોડીને ઘોર ઉપસર્ગ કે પરિષહ આવવા છતાં પણ શુદ્ધોપયોગરૂપ નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવના તે જ નિઃશંકિતગુણ જાણવો. ૧.

હવે, નિષ્કાંકિતગુણનું કથન કરે છે :—આ લોક અને પરલોકની તૃષ્ણારૂપ ભોગાકાંક્ષાનિદાનના ત્યાગ વડે કેવળજ્ઞાનાદિ અનંત ગુણોની પ્રગટતારૂપ મોક્ષને માટે દાન, પૂજા, તપશ્ચરણ વગેરે આચરણ કરવાં તે નિઃકાંકિતગુણ કહેવાય છે. આ ગુણમાં અનન્તમતી કન્યાની કથા^૨ પ્રસિદ્ધ છે. બીજી સીતા મહાદેવીની^૩ કથા છે. તે કહેવામાં આવે છે :—જ્યારે સીતા લોકોની નિંદા દૂર કરવા માટે અગ્નિકુંડમાં પ્રવેશીને શુદ્ધ (નિર્દોષ) થયાં ત્યારે રામયંદ્રે આપેલ પણ—મહારાણી—વિભૂતિપદ છોડીને, સકલભૂપણ નામના કેવળજ્ઞાની મુનિના પાદમૂલમાં, કૃતાન્તવક વગેરે રાજાઓ અને ધારી રાણીઓની સાથે

૧. જેને નિશ્ચયનિઃશંકિતગુણ પ્રગટે તેને આ ઉપચાર લાગુ પડે, એમ સમજવું.

૨. મોક્ષમાર્ગપ્રકાશક અ. ૮ પા. ૨૭૬ માં ઉપચારનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, તે આ કથાઓને લાગુ પડે છે.

ગૃહીત્વા શશિપ્રભાધાર્મિકાસમુદાયેન સહ ગ્રામપુરખેટકાદિવિહારેણ ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનયા દ્વિષષિવર્ષાળિ જિનસમયપ્રભાવનાં કૃત્વા પશ્ચાદવસાને ત્રયસ્તિંશદ્વિવસપર્યન્તં નિર્વિકાર-પરમાત્મભાવનાસહિતં સંન્યાસં કૃત્વાઽચ્યુતાભિધાનષોડશસ્વર્ગે પ્રતીન્દ્રતાં યાતા। તત્શ્ર નિર્મલસમ્યક્ત્વફળં દૃષ્ટ્વા ધર્માનુરાગેણ નરકે રાવણલક્ષ્મણયો: સંબોધનં કૃત્વેદાનીં સ્વર્ગે તિષ્ઠતિ। અગ્રે સ્વર્ગાદાગત્ય સકલચક્રવર્ત્તી ભવિષ્યતિ। તૌ ચ રાવણલક્ષ્મીધરૌ તત્ય પુત્રૌ ભવિષ્યતઃ। તત્શ્ર તીર્થકરપાદમૂલે પૂર્વભવાન્તરં દૃષ્ટ્વા પુત્રદ્વયેન સહ પરિવારેણ ચ સહ જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનયા પઞ્ચાનુત્તરવિમાને ત્રયોપ્યહમિન્દ્રા ભવિષ્યન્તિ। તસ્માદાગત્ય રાવણસ્તીર્થકરો ભવિષ્યતિ, સીતા ચ ગણધર ઇતિ, લક્ષ્મીધરો ધાતકીખણ્ડદ્વીપે તીર્થકરો ભવિષ્યતિ। ઇતિ વ્યવહારનિષ્કાંક્ષિતાગુણો વિજ્ઞાતવ્યઃ। નિશ્ચયેન પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારનિષ્કાંક્ષાગુણસ્ય સહકારિત્વેન દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતપદ્યોન્નિયભોગત્યાગેન નિશ્ચયરત્નત્રય-ભાવનોત્પત્રપારમાર્થિકસ્વાત્મોત્થસુખામૃતરસે ચિત્તસન્તોષઃ: સ એવ નિષ્કાંક્ષાગુણ ઇતિ ॥૨॥

જિનદીક્ષા લઈને, શશિપ્રભા વગેરે આર્થિકાઓના સમૂહ સાથે, ગ્રામ, પુર, ખેટક આદિમાં વિહાર કરતાં થકાં, ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવનાથી બાસઠ વર્ષ સુધી જૈનમતની પ્રભાવના કરીને પછી અંત સમયે તેનીસ દિવસ સુધી નિર્વિકાર પરમાત્માની ભાવના સહિત સંન્યાસ કરીને (-સમાધિમરણ કરીને) અચ્યુત નામના સોળમા સ્વર્ગમાં પ્રતીન્દ્ર થયાં; અને પછી નિર્મળ સમ્યક્ત્વનું ફળ દેખીને ધર્માનુરાગથી નરકમાં રાવણ અને લક્ષ્મણને સંબોધન કરીને અત્યારે સ્વર્ગમાં (રહ્યાં) છે. આગળ ઉપર સ્વર્ગમાંથી નીકળીને સીતાનો જીવ ચક્રવર્તી થશે; રાવણ અને લક્ષ્મણના જીવ તેના (સીતાના જીવના) પુત્રો થશે. પછી તીર્થકરદેવના પાદમૂલમાં પોતાના પૂર્વભવ જોઈને, પરિવાર સહિત બન્ને પુત્રો તથા સીતાનો જીવ જિનદીક્ષા લઈને ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવનાથી પંચ અનુત્તર વિમાનમાં ત્રણે જગ્યા અહંમિન્દ્રો થશે. ત્યાંથી નીકળીને રાવણ તીર્થકર થશે અને સીતા (તેમના) ગણધર થશે. લક્ષ્મણ ધાતકીખણ્ડદ્વીપમાં તીર્થકર થશે. આ પ્રમાણે વ્યવહાર નિષ્કાંક્ષિતગુણ જાણવો. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર નિઃકંક્ષિતગુણના સહકારીપણાથી¹, દેષ, શુત અને અનુભૂત પંચેન્દ્રિય-ભોગોનો ત્યાગ કરીને, નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પારમાર્થિક નિજાત્મજનિત સુખામૃતના રસમાં ચિત્તનો સંતોષ તે જ નિષ્કાંક્ષિતગુણ છે. ૨.

1. સહકારીપણાથી = નિભિત્તપણાથી; નિભિત્ત ઉપાદાનમાં કાંઈ વિશિષ્ટતા લાવતું નથી, પણ તે જ પ્રકારના ઉચિત નિભિતની સન્નિધિ હોય છે. (જુઓ, શ્રી પ્રવચનસાર ગાથા ૮૫ ટીકા પા. ૧૭૨ આવૃત્તિ બીજી.)

अथ निर्विचिकित्सागुणं कथयति । भेदभेदरत्नत्रयाराधकभव्यजीवानां दुर्गन्धबीभत्सादिकं दृष्ट्वा धर्मबुद्ध्या कारुण्यभावेन वा यथायोग्यं विचिकित्सापरिहरणं द्रव्यनिर्विचिकित्सागुणो भण्यते । यत्पुनर्जैनसमये सर्वं समीचीनं परं किन्तु वस्त्राप्रावरणं जलस्नानादिकं च न कुर्वन्ति तदेव दूषणमित्यादिकुत्सितभावस्य विशिष्टविवेकबलेन परिहरणं सा भाव निर्विचिकित्सा भण्यते । अस्य व्यवहारनिर्विचिकित्सागुणस्य विषय उद्घायन-महाराजकथा रुक्मिणीमहादेवीकथा चागमप्रसिद्धा ज्ञातव्येति । निश्चयेन पुनस्तर्थयैव व्यवहार-निर्विचिकित्सागुणस्य बलेन समस्तद्वेषादिविकल्परूपकल्लोलमालात्यागेन निर्मलात्मानुभूति-लक्षणे निजशुद्धात्मनि व्यवस्थानं निर्विचिकित्सागुण इति ॥ ३ ॥

इतः परं अमूढदृष्टिगुणं कथयति । वीतरागसर्वज्ञप्रणीतागमार्थाद्विभूतैः कुदृष्टिभिर्यत् प्रणीतं धातुवादखन्यवादहरमेखलक्षुद्रविद्याव्यन्तरविकुर्वणादिकमज्ञानिजन-चिद्यमत्कारोत्पादकं दृष्ट्वा श्रुत्वा च योऽसौ मूढभावेन धर्मबुद्ध्या तत्र सुचिं भक्तिं न कुरुते स एव व्यवहारोऽमूढदृष्टिरुच्यते । तत्र चोत्तरमथुरायां उद्गुलिभट्टारकरेवतीश्राविकाचन्द्रग्रभनाम

હવे निर्विचिकित्सागुण कહे છે :—भेदभेद रत्नत्रयना आराधक भव्य ज्ञवोनी दुर्गाध, भराब आકृति वगोरे देखીने धर्मबुद्धिथी अथवा कुरुषाभावथी योग्यता प्रमाणो ग्लानि तज्ज्वी तेने द्रव्य-निर्विचिकित्सा गुण कહे છે. “जैनमतमां भधी बाबतो सारी છે पण મુનिने વખરહितપણું તथा તેઓ જળस्नानादि નથી કરતા તે જ દોષ છે”—એવો કુત्सित ભાવ, વિશિષ्ट વિવેકબળ વડે તજવો તે ભાવ-नિર્વિચિકિત્સા કહેવાય છે. આ વ्यવહार-નિર્વિચિકિત્સાગુણના વિષયમાં ઉદ्घायન મહારાજાની અને રુક્મિણી મહાદેવીની કથા આગમપ્રસિદ્ધ જાણવી. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ्यવહार-નિર્વિચિકિત્સા ગુણના બળથી^१ સમસ્ત દેખાદિ વિકલ્પરૂપ તરંગોનો ત્યાગ કરીને નિર્મણ આત્માનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે, એવી નિજ શુદ્ધાત્મામાં સ્થિતિ તે જ નિર્વિચિકિત્સાગુણ છે. ૩.

હવે આગળ, અમૂढदृष्टिगુણનું કથન કરે છે :—વીતરાગ-સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમના અર્થથી વિપરીત કુદृષ્ટિઓએ રચેલાં જે રસાયણશાસ્ત્ર, ખનિજવિદ્યા, હરમેખલ, ક્ષુદ્રવિદ્યા, વ્યન્તર-વિકુર્વણ વગેરે અજ્ઞાનીઓના ચિત્તમાં વિસમય ઉત્પન્ન કરનાર શાસ્ત્રો જોઈને અને સાંભળીને જે કોઈ જીવ મૂઢતાથી તેમાં ધર्मબુદ્ધિ વડે રુચિ કે ભક્તિ કરતો નથી, તે જ વ्यવહાર-અમૂढદૃષ્ટિ કહેવાય છે. તે વિષયમાં ઉત્તર મથુરામાં ઉદ્ગુલિ ભડ્ટારક, રેવતી

વિદ્યાધરબ્રહ્મચારિસમ્બન્ધિનીકથા પ્રસિદ્ધેતિ। નિશ્ચયેન પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારમૂઢૃષ્ટિગુણસ્ય પ્રસાદેનાન્તસ્તતત્ત્વવહિસ્તત્વનિશ્ચયે જાતે સતિ સમસ્તમિથ્યાત્વરાગાદિશુભાશુભસંકલ્પ-વિકલ્પેષાત્મબુદ્ધિમુપાદેયબુદ્ધિ હિતબુદ્ધિ મમત્વભાવં ત્યક્ત્વા ત્રિગુપ્તિસ્થેપેણ વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવે નિજાત્મનિ યત્ત્રિશ્લાવસ્થાનં તદેવામૂઢૃષ્ટિચ્છમિતિ। સંકલ્પવિકલ્પલક્ષણં કથ્યતે। પુત્રકલત્રાદૌ બહિર્દ્રવ્યે મમેદમિતિ કલ્પના સંકલ્પઃ, અભ્યન્તરે સુખ્યં દુઃખ્યહમિતિ હર્ષવિષાદકારણં વિકલ્પ ઇતિ। અથવા વસ્તુવૃત્ત્યા સંકલ્પ ઇતિ કોર્થો વિકલ્પ ઇતિ તસ્યૈવ પર્યાયઃ ॥૪॥

અથોપગૂહનગુણં કથયતિ। ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનારૂપો મોક્ષમાર્ગઃ સ્વભાવેન શુદ્ધ એવ તાવત્, તત્ત્રાજ્ઞાનિજનનિમિતેન તથૈવાશક્તજનનિમિતેન ચ ધર્મસ્ય પैશુન્યં દૂષણમપવાદો દુષ્ટભાવના યદા ભવતિ તદાગમાવિરોધેન યથાશક્ત્યોર્થેન ધર્મોપદેશેન વા યદ્રમાર્થ દોષસ્ય ઝાપ્યનં નિવારણં ક્રિયતે તદ્વ્યવહારનયેનોપગૂહનં ભણ્યતે। તત્ત્ર માયાબ્રહ્મચારિણા

શ્રાવિકા તથા ચન્દ્રપ્રભ નામના વિદ્યાધર બ્રહ્મચારીની કથાઓ પ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો તે જ વ્યવહાર-અમૂઢૃષ્ટિગુણના પ્રસાદથી^૧ અંતઃતત્ત્વ અને બહિઃતત્ત્વનો નિશ્ચય થતાં સમસ્ત મિથ્યાત્વ-રાગાદિ શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ઈષ્ટબુદ્ધિ-આત્મબુદ્ધિ-ઉપાદેયબુદ્ધિ-હિતબુદ્ધિ-મમત્વભાવનો ત્યાગ કરીને ત્રિગુપ્તિસ્થેપે વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્મામાં જે નિશ્ચળ સ્થિતિ કરવી, તે જ અમૂઢૃષ્ટિપણું છે. સંકલ્પ અને વિકલ્પનું લક્ષણ કહે છે : પુત્ર, સ્ત્રી આદિ બાધ્યદ્રવ્યોમાં ‘આ મારાં છે’ એવી કલ્પના તે સંકલ્પ છે, અંતરંગમાં ‘હું સુખ્યી છું, હું હુઃખ્યી છું’ એમ હર્ષ-વિષાદ કરવો તે વિકલ્પ છે, અથવા વાસ્તવિકપણે સંકલ્પનો અર્થ શું? વિકલ્પ એ જ. (સંકલ્પ એ જ વિકલ્પ) તે તેની જ પર્યાય છે. (સંકલ્પ, વિકલ્પની જ પર્યાય છે). ૪.

હવે ઉપગૂહનગુણ કહે છે :—ભેદાભેદ^૨ રત્નત્રયની ભાવનારૂપ મોક્ષમાર્ગ સ્વભાવથી શુદ્ધ જ છે. તેમાં અજ્ઞાની મનુષ્યોના નિમિત્તે તથા અશક્ત મનુષ્યોના નિમિત્તે ધર્મની નિન્દા-દોષ-અપવાદ કે અપ્રભાવના જ્યારે થાય છે, ત્યારે આગમના અવિરોધપણે શક્તિ અનુસાર ધનથી કે ધર્મોપદેશથી ધર્મને માટે જે દોષોને ઢાંકવામાં આવે છે અથવા દૂર કરવામાં આવે છે, તે વ્યવહારનયથી ઉપગૂહનગુણ કહેવાય છે. તે વિષયમાં માયાચારથી

૧. વ્યવહારના પ્રસાદથી અર્થાત્ જ્યારે પોતાની સનુભતારૂપ નિશ્ચય પ્રસાદ હોય, ત્યારે નિમિત્તને વ્યવહારનયે પ્રસાદ કહેવામાં આવે છે.

૨. ભેદ રત્નત્રય વ્યવહારનયે શુદ્ધ છે અને અભેદ રત્નત્રય નિશ્ચયનયે શુદ્ધ છે, બન્ને સાથે હોય છે.

પાર્શ્વભદ્રારકપ્રતિમાલનરત્નહરણે કૃતે સત્યુપગૂહનવિષયે જિનદત્તશ્રેષ્ઠિકથા પ્રસિદ્ધેતિ । અથવા રુદ્રજનન્યા જયેષ્ઠાસંજ્ઞાયા લોકાપવાદે જાતે સત્તિ યદ્વોષજ્ઞમ્પનં કૃતં તત્ત્વ ચેલિનીમહાદેવીકથેતિ । તથૈવ નિશ્ચયેન પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારોપગૂહનગુણસ્ય સહકારિત્વેન નિજનિર્જનનિર્દોષપરમાત્મનઃ પ્રચ્છાદકા યે મિથ્યાત્વરાગાદિદોષાસ્તેષાં તસ્મિન્નેવ પરમાત્મનિ સમ્યગ્શ્રદ્ધાનજ્ઞાનાનુષ્ઠાનરૂપં યદ્વ્યાનં તેન પ્રચ્છાદનં વિનાશનં ગોપનં ઝ્મ્પનં તદેવોપગૂહનમિતિ ॥૫॥

અથ સ્થિતીકરણં કથયતિ । ભેદાભેદરત્નત્રયધારકસ્ય ચાતુર્વર્ણસદ્વસ્ય મધ્યે યદા કોડપિ દર્શનચારિત્રમોહોદયેન દર્શનં જ્ઞાનં ચારિત્રં વા પરિત્યક્તં વાજ્ઞતિ તદાગમાવિરોધેન યથાશક્ત્યા ધર્મશ્રવણેન વા અર્થેન વા સામર્થેન વા કેનાયુપાયેન યદ્ર્ઘર્મે સ્થિરત્વં ક્રિયતે તદ્વયવહારેણ સ્થિતીકરણમિતિ । તત્ત્વ ચ પુષ્પડાલતપોધનસ્ય સ્થિરીકરણપ્રસ્તાવે વારિષેણકુમારકથાઽગમપ્રસિદ્ધેતિ । નિશ્ચયેન પુનસ્તેનૈવ વ્યવહારેણ સ્થિતીકરણગુણેન ધર્મદૃઢત્વે જાતે સત્તિ દર્શનચારિત્રમોહોદયજનિતસમસ્તમિથ્યાત્વરાગાદિવિકલ્પજાલત્વાગેન નિજપરમાત્મ-

બ્રહ્મચારીએ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમામાં જડિત રત્નની ચોરી કરી, ત્યારે જિનદત્ત શ્રેષ્ઠીએ જે ઉપગૂહન કર્યું તે કથા પ્રસિદ્ધ છે. અથવા રુદ્રની જ્યેષ્ઠા નામની માતાની લોકનિંદા થઈ, ત્યારે તેનો દોષ ઢાંકનાર ચેલિની મહારાણીની કથા પ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર ઉપગૂહનગુણાના સહકારીપણાથી^૧ નિજ નિર્જન નિર્દોષ પરમાત્માના આચ્છાદક મિથ્યાત્વરાગાદિ દોષોનું, તે જ પરમાત્માનાં સમ્યક્શ્રદ્ધાન-જ્ઞાન-આચરણરૂપ ધ્યાન વડે પ્રચ્છાદન-નાશ-ગોપન-ઢાંકણ કરવું, તે જ ઉપગૂહનગુણ છે. ૫.

હવે, સ્થિતિકરણગુણનું કથન કરે છે :—ભેદાભેદ^૨ રત્નત્રયના ધારક (મુનિ, અર્જિકા, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ) ચાર પ્રકારના સંઘમાંથી કોઈ જ્યારે દર્શન અને ચારિત્રમોહના ઉદ્યથી દર્શન, જ્ઞાન કે ચારિત્રનો ત્યાગ કરવાની ઈચ્છા કરે ત્યારે આગમથી અવિરુદ્ધપણે શક્તિ પ્રમાણે ધર્મશ્રવણાથી, ધનથી, સામર્થ્યથી અથવા કોઈ પણ ઉપાયથી તેને ધર્મમાં સ્થિર કરવામાં આવે છે તે વ્યવહારથી સ્થિતિકરણ છે. પુષ્પડાલ મુનિને ધર્મમાં સ્થિર કરવાના પ્રસંગમાં વારિષેણકુમારની કથા આગમપ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ^૩ ગુણથી ધર્મમાં દેઢતા થતાં દર્શન અને ચારિત્રમોહના ઉત્પન્ન સમસ્ત

૧. સહકારી = નિમિત્ત.

૨. ભેદાભેદ રત્નત્રય એકીસાથે પાંચ તથા છ ગુણસ્થાને હોય છે, એમ અહીં બતાવું છે.

૩. વ્યવહાર-સ્થિતિકરણ ગુણના નિમિત્ત.

સ્વભાવભાવનોત્પત્રપરમાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદેન તલ્લયતન્મયપરમસમરસીભાવેન ચિત્ત-સ્થિતીકરણમેવ સ્થિતીકરણમિતિ ॥૬॥

अथ वात्सल्याभिधानं सप्तमाङ्गं प्रतिपादयति । बाह्याभ्यन्तररत्नत्रयाधारे चतुर्विधसंघे वत्से धेनुवत्पञ्चोन्नियविषयनिमित्तं पुत्रकलत्रसुવर्णादिस्नेहવदा यदकृत्रिमस्नेहकरणं तद् व्यवहारेण वात्सल्यं भण्यते । तत्र च हस्तिनागपुराधिपतिपद्मराजसंबन्धिना बलिनामदुष्टमन्त्रिणा निश्चयव्यवहाररत्नत्रयाराधकाकम्पनाचार्यप्रभृतिसप्तशतयतीनामुपसर्गे क्रियमाणे सति विष्णुकुमारनामा निश्चयव्यवहारमोक्षमार्गाराधकपरमयतिना विकुर्वणद्विग्रभावेण वामनरूपं कृत्वा बलिमन्त्रिपार्थं पादत्रयप्रमाणभूमिप्रार्थनं कृत्वा पश्चादेकः पादो मेरुमस्तके दत्तो द्वितीयो मानुषोत्तरपर्वते तृतीयपादस्यावकाशो नास्तीति वचनछलेन मुनिवात्सल्यनिमित्तं बलिमन्त्री बद्ध इत्येका तावदागમप्रसिद्धा कथा । द्वितीया च दशपुरनगराधिपतेर्वज्रकर्णनामः उज्जयिनी-नगराधिपतिना सिंहोदरमहाराजेन जैनोऽयं, मम नમस्कारं न करोतीति मत्वा दशपुरनगरं

મિથ્યાત્વ-રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને નિજ પરમાત્મસ્વભાવની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે, એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદ વડે પરમાત્મામાં તલ્લીન-તન્મય પરમ સમરસીભાવથી ચિત્તને સ્થિર કરવું, તે જ સ્થિતિકરણગુણ છે. ૬.

હવે, વાત્સલ્ય નામનું સાતમું અંગ કહે છે :—બાહ્ય અને અભ્યંતર રત્નત્રયના ધારક એવા ચતુર્વિધ સંઘ પ્રત્યે, ગાયને વાછરડા પ્રત્યે હોય છે તેમ અથવા પાંચ ઈન્દ્રિયના વિષયનાં નિમિત્તભૂત પુત્ર, સ્ત્રી, સુવર્ણાદિ પ્રત્યે સ્નેહ હોય છે તેમ, જે સ્વાભાવિક સ્નેહ હોવો તેને વ્યવહારથી વાત્સલ્ય ગુણ કહે છે. તે બાબતમાં હસ્તિનાગપુરના રાજા પદ્મરાજના બલિ નામના દુષ્ટ મંત્રીએ જ્યારે નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રયના આરાધક શ્રી અકંપનાચાર્ય વગેરે સાતસો મુનિઓને ઉપસર્ગ કર્યો, ત્યારે નિશ્ચય-વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગના આરાધક વિષણુકુમાર નામના મુનિએ વિકિયાંદ્રિના પ્રભાવથી, વામનરૂપ ધારણ કરીને બલિ નામના મંત્રી પાસે ત્રણ ડગલાં જેટલી ભૂમિ માગીને, એક પગ મેરુપર્વતના શિખર ઉપર મૂક્યો, બીજો માનુષોત્તર પર્વત ઉપર મૂક્યો અને ત્રીજું ડગલું મૂકવાનું સ્થાન ખાલી નથી, એમ કહીને વચનના બહાને મુનિઓના વાત્સલ્ય નિમિત્તે બલિ નામના મંત્રીને બાંધ્યો—એવી એક આગમપ્રસિદ્ધ કથા છે. બીજી એક વાત્સલ્યની કથા, દશપુરનગરના વજકર્ષ નામના રાજાની, રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે; ઉજાયિનીના રાજા સિંહોદરે ‘આ વજકર્ષ જૈન છે અને મને નમસ્કાર કરતો નથી’ એમ જાણીને દશરથપુરનગરને ધેરો ધાલીને ધોર ઉપસર્ગ કર્યો. ત્યારે

પરિવેષ્ટ્ય ઘોરોપસર્ગ ક્રિયમાણે ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનાપ્રિયેણ રામસ્વામિના વજ્રકર્ણવાત્સલ્ય-નિમિત્ત સિંહોદરો બદ્ધ ઇતિ રામાયણમધ્યે પ્રસિદ્ધેયં વાત્સલ્યકથેતિ । નિશ્ચયવાત્સલ્યં પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહારવાત્સલ્યગુણસ્ય સહકારિત્વેન ધર્મે દૃઢત્વે જાતે સતિ મિથ્યાત્વરાગાદિસમસ્ત-શુભાશુભવહિભવિષુ પ્રીતિં ત્યક્ત્વા રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતપરમસ્વાસ્થ્યસંવિત્તિસञ્જાત-સદાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદં પ્રતિ પ્રીતિકરણમેવેતિ સપ્તમાઙ્ગં વ્યાખ્યાતમ્ ॥૭॥

અથાષ્માઙ્ગં નામ પ્રભાવનાગુણં કથયતિ । શ્રાવકેન દાનપૂજાદિના તપોધનેન ચ તપઃશ્રુતાદિના જૈનશાસનપ્રભાવના કર્તવ્યેતિ વ્યવહારેણ પ્રભાવનાગુણો જ્ઞાતવ્યઃ । તત્ત્વ પુનરુત્તરમથુરાયાં જિનસમયભાવનશીલાયા ઉર્વિલામહાદેવ્યાઃ પ્રભાવનનિમિત્તમુપસર્ગે જાતે સતિ વજ્રકુમારનામ્ના વિદ્યાધરશ્રમણેનાકાશે જૈનરથપ્રમણેન પ્રભાવના કૃતેત્યેકા આગમપ્રસિદ્ધા કથા । દ્વિતીયા તુ જિનસમયપ્રભાવનાશીલવપ્રામહાદેવીનામસ્વકીયજનન્યા નિમિત્ત સ્વસ્ય ધર્માનુરાગેણ ચ હરિષેણનામદશમચક્રવર્તિના તદ્દવમોક્ષગામિના જિનસમયપ્રભાવનાર્થમુત્તુઙ્ગતોરણજિનચૈત્યાલય-મણિતિં સર્વભૂમિતલં કૃતમિતિ રામાયણે પ્રસિદ્ધેયં કથા । નિશ્ચયેન પુનસ્તસ્યૈવ વ્યવહાર-

ભેદાભેદરત્નત્રયની ભાવના જેમને પ્રિય હતી એવા રામચંદ્રે વજ્રકર્ણો પ્રત્યેના વાત્સલ્યના નિમિત્તે સિંહોદરને બાંધ્યો । (—આ વાત્સલ્યકથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે.) નિશ્ચય વાત્સલ્ય તો, તે જ વ્યવહાર વાત્સલ્યગુણના સહકારીપણાથી ધર્મમાં દેફના થતાં, મિથ્યાત્વ-રાગાદિ સમસ્ત શુભાશુભ બહિર્ભાવોમાં પ્રીતિ છોડીને રાગાદિ વિકલ્પોપાધિરહિત, પરમ સ્વાસ્થ્યના સંવેદનથી ઉત્પન્ન સદાનંદ (નિત્ય આનંદ) જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદમાં પ્રીતિ કરવી તે જ છે. એ પ્રમાણે સાતમા અંગાનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૭.

હવે, પ્રભાવનાગુણ નામના આઠમા અંગાનું કથન કરે છે :—શ્રાવકે દાન-પૂજા આદિ દ્વારા અને મુનિઓ તપ-શુત આદિથી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરવી—એ વ્યવહારથી પ્રભાવનાગુણ જાણવો. તે વિષયમાં ઉત્તર મથુરામાં જિનસમયની પ્રભાવના કરવાના સ્વભાવવાળી ઉર્વિલામહાદેવીને પ્રભાવના નિમિત્તે ઉપસર્ગ થતાં વજ્રકુમાર નામના વિદ્યાધર શ્રમણે આકાશમાં જૈનરથ ફેરવીને પ્રભાવના કરી હતી—એ એક આગમપ્રસિદ્ધ કથા છે. અને બીજી કથા આ છે :—તદ્દુભવ મોક્ષગામી હરિષેણ નામના દશમા ચક્રવર્તીએ, જિનસમયની પ્રભાવનાશીલ પોતાની માતા વપ્રામહાદેવીના નિમિત્તે અને પોતાના ધર્માનુરાગથી, જૈનમતની પ્રભાવના માટે ઊંચાં તોરણવાળાં જિનમંદિરોથી સમસ્ત પૃથ્વીને વિભૂષિત કરી હતી. આ કથા રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે. નિશ્ચયથી તો, તે જ વ્યવહાર

પ્રભાવનાગુણસ્ય બલેન મિથ્યાત્વવિષયકષાયપ્રભૃતિસમસ્તવિભાવપરિણામસ્લપપરસમયાનાં પ્રભાવં
હત્વા શુદ્ધોપયોગલક્ષણસ્વસંવેદનજ્ઞાનેન વિશુદ્ધજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્મનઃ પ્રકાશનમનુ-
ભવનમેવ પ્રભાવનેતિ ॥૮॥

એવમુક્તપ્રકારેણ મૂઢત્રયમદાષ્ટકષડનાયતનશઙ્કાધષ્ટમલરહિતં શુદ્ધજીવાદિતત્વાર્થશ્રદ્ધાન-
લક્ષણં સરાગસમ્યક્ત્વાભિધાનં વ્યવહારસમ્યક્ત્વં વિજ્ઞેયમું । તથૈવ તેનૈવ વ્યવહારસમ્યક્ત્વેન
પારમ્પર્યેણ સાધ્યં શુદ્ધોપયોગલક્ષણનિશ્ચયરત્નત્રયભાવનોત્પત્રપરમાહ્લાદૈકરુપસુખામૃતરસાસ્વાદ-
નમેવોપાદેયમિન્દ્રિયસુખાદિકં ચ હેયમિતિ રુચિરૂપં વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં વીતરાગ-
સમ્યક્ત્વાભિધાનં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં ચ જ્ઞાતવ્યમિતિ । અત્ર વ્યવહારસમ્યક્ત્વમધ્યે નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં
કિર્મર્થ વ્યાખ્યાતમિતિ ચેત् ? વ્યવહારસમ્યક્ત્વેન નિશ્ચયસમ્યક્ત્વં સાધ્યત ઇતિ સાધ્ય-
સાધકભાવજ્ઞાપનાર્થમિતિ ।

ઇદાનીં યેષાં જીવાનાં સમ્યગ્દર્શનગ્રહણાત્મૂર્વમાયુર્બન્ધો નાસ્તિ તેષાં બ્રતાભાવેઽપિ

પ્રભાવના ગુણના બળથી^૧ મિથ્યાત્વ-વિષય-કષાયાદિ સમસ્ત વિભાવપરિણામરૂપ
પરસમયોનો પ્રભાવ નાણ કરીને શુદ્ધોપયોગલક્ષણ સ્વસંવેદનજ્ઞાન વડે વિશુદ્ધ
જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજ શુદ્ધાત્માનું પ્રકાશન-અનુભવન કરવું, તે જ પ્રભાવના છે. ૮.

આ રીતે ઉક્ત પ્રકારે ત્રણ મૂઢતા, આઠ મદ, છ અનાયતન અને શંકા આદિ આઠ
દોષો વિનાનું શુદ્ધ જીવાદિતત્વાર્થોનું શ્રદ્ધાન જેનું લક્ષણ છે એવું સરાગસમ્યક્ત્વ નામનું
વ્યવહાર^૨-સમ્યક્ત્વ જાણવું. તેવી જ રીતે તે જ વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વથી પરંપરાએ સાધ્ય
એવું, શુદ્ધોપયોગલક્ષણ નિશ્ચયરત્નત્રયની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાહ્લાદ જેનું એક રૂપ છે,
એવા સુખામૃતરસનો આસ્વાદ જ ઉપાદેય છે અને ઈન્દ્રિયસુખાદિ હેય છે એવી રુચિરૂપ,
વીતરાગચારિત્રનું અવિનાભાવી વીતરાગ-સમ્યક્ત્વ નામનું નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ જાણવું.
પ્રશ્ન :—અહીં વ્યવહારસમ્યક્ત્વના કથનમાં નિશ્ચયસમ્યક્ત્વનું કથન કેમ કર્યું? ઉત્તર :—
વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વથી નિશ્ચયસમ્યક્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે, એમ સાધ્ય-સાધકભાવ
જણાવવાને માટે કથન કર્યું છે.

હવે, જે જીવને સમ્યગ્દર્શનના ગ્રહણ થવા પહેલાં આયુષ્યનો બંધ થયો ન હોય તેમને

૧. બળથી = નિમિત્તથી.

૨. ભૂમિકા યોગ્ય વ્યવહાર અર્થાત् શુભરાગ સાથેનું અનુપરચિત સાચું સમ્યગ્દર્શન.

નરનારકાદિકુત્સિતસ્થાનેષુ જન્મ ન ભવતીતિ કથયતિ। “સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધાનારકતિર્યં-નપુંસકસ્ત્રીત્વાનિ। દુષ્કુલવિકૃતાત્પાયુર્દિગ્રતાં ચ વ્રજન્તિ નાયત્રતિકાઃ ૧૧” ઇતઃ પરં મનુષ્યગતિમુત્પત્તસમ્યગ્દૃષ્ટે: પ્રભાવં કથયતિ। “ઓજસ્તેજોવિદ્યાવીર્યયશોવૃદ્ધિવિજય-વિભવસનાથાઃ। મહાકુલા મહાર્થા માનવતિલકા ભવન્તિ દર્શનપૂત્રાઃ ૧૧” અથ દેવગતૌ પુનઃ પ્રકીર્ણકદેવવાહનદેવકિલ્વિષદેવનીચદેવત્રયં વિહાયાન્યેષુ મહર્દ્બિકદેવેષૂત્પદ્યતે સમ્યગ્દૃષ્ટિઃ। ઇદાનીં સમ્યક્ત્વગ્રહણાત્પૂર્વ દેવાયુષ્ણ વિહાય યે બદ્ધાયુષ્ણકાસ્તાનું પ્રતિ સમ્યક્ત્વમાહાત્મ્યં કથયતિ। ‘હેઠિમછપ્પુઢ્વીણં જોડસવણભવણસવ્વિન્થીણં। પુણિદરે ણ હિ સમ્મો ણ સાસણો ણારયાપુણો।’ તમેવાર્થ પ્રકારાત્તરેણ કથયતિ। “જ્યોતિર્ભાવનભૌમેષુ ષટ્સ્વધઃ શ્વભ્રમિષુ। તિર્યકુશ નૃસુરસ્ત્રીષુ સદ્ગૃષ્ણિનૈવ જાયતે”^૧ ૧૧। અથૈપશમિકદેવકક્ષાયિકાભિધાન-

પ્રત ન હોય, તોપણ નિન્દ્ય નર-નારક આદિના સ્થાનમાં જન્મ થતો નથી, એમ કહે છે : “સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધા નારકતિર્યનપુંસકસ્ત્રીત્વાનિ। દુષ્કુલવિકૃતાત્પાયુર્દિગ્રતાં ચ વ્રજન્તિ નાયત્રતિકાઃ ૧૨”^૨ (અર્થ :—જેમને સમ્યગ્દર્શન શુદ્ધ છે પણ અત્રતી છે તેઓ પણ નરકળતિ, તિર્યચગતિ, નપુંસકપણું, સ્ત્રીપણું, નીચુણ, અંગાહીન શરીર, અલ્પ આયુષ્ય અને દરિદ્રપણાને પામતા નથી.)” હવે, આગળ મનુષ્યગતિમાં ઉત્પન્ન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોના પ્રભાવનું કથન કરે છે :— “ઓજસ્તેજોવિદ્યાવીર્યયશોવૃદ્ધિવિજયવિભવસનાથાઃ। ઉત્તમકુલા મહાર્થા માનવતિલકા ભવન્તિ દર્શનપૂત્રાઃ ૧૨” [અર્થ :—જે દર્શનથી પવિત્ર છે તે ઉત્સાહ, તેજ, વિદ્યા, વીર્ય, યશ, વૃદ્ધિ, વિજ્ય અને વૈભવ સહિત, ઉત્તમ કુળવાળા, ખૂબ ધનવાન અને મનુષ્યોમાં શિરોમણિ થાય છે.]^૩ વળી દેવગતિમાં પ્રકીર્ણક દેવ, વાહન દેવ, કિલ્વિષ દેવ અને ત્રણ હલકા દેવો (વ્યન્તર-ભવનવાસી-જ્યોતિષી) સિવાયના મહાત્મદ્વિધારક દેવોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે.

હવે, સમ્યક્ત્વના ગ્રહણ પહેલાં જેમણે દેવ-આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તેમની બાબતમાં સમ્યક્ત્વનું માહાત્મ્ય કહે છે. ‘હેઠિમછપ્પુઢ્વીણં જોડસવણભવણસવ્વિન્થીણં। પુણિદરે ણ હિ સમ્મો ણ સાસણો ણારયાપુણો ૧૩। [અર્થ :—નીચેના છ નરકોમાં, જ્યોતિષી, વ્યન્તર અને ભવનવાસી દેવોમાં, બધી સ્ત્રીઓમાં, લબ્ધ્યપર્યાપ્તકોમાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતો નથી; તથા સાસાદન સમ્યગ્દૃષ્ટિ અપર્યાપ્ત નારકીપણે ઉપજતા નથી.]’^૪ તે જ અર્થ બીજા પ્રકારે કહે છે :— “જ્યોતિર્ભાવનાભૌમેષુ ષટ્સ્વધઃ શ્વભ્રમિષુ। તિર્યકુશ નૃસુરસ્ત્રીષુ સદ્ગૃષ્ણિનૈવ જાયતે ૧૪। [અર્થ :—

૧. નિકાયત્રિત્યે પૂર્વે શ્વભ્રમિષુ ષટ્સ્વધઃ વનિતાસુ સમસ્તાસુ સમ્યગ્દૃષ્ણિન્ જાયતે ૧૨૯૮॥

૨. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૩૫. ૩. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગાથા ૩૬.

૪. શ્રી ગોમ્ભટસાર જીવકંડ ગાથા ૧૨૮.

સમ્યક્ત્વત્રયમધે કસ્યાં ગતૌ કસ્ય સમ્યક્ત્વસ્ય સમ્ભવોऽસ્તીતિ કથયતિ—
 “^१સૌધર્માદિષ્વસંખ્યાદ્વાયુષ્કતિર્યક્ષુ નૃષ્ટપિ। રત્નપ્રભાવનૌ ચ સ્યાત્સમ્યક્ત્વત્રયમદ્દિનામ્ | ૨।”
 કર્મભૂમિજપુરુષે ચ ત્રયં સમ્ભવતિ બદ્ધાયુષ્કે લબ્ધાયુષ્કેઽપિ। કિન્ત્વૌપશમિકપર્યાપ્તાવસ્થાયાં
 મહર્દ્વિકદેવેષેવ। “^૨શેષેષુ દેવતિર્યક્ષુ ષટ્સ્વધઃ શ્વભૂમિષુ। દ્વૌ વેદકોપશમકૌ સ્યાતાં
 પર્યાપ્તદેહિનામ્ | ૩।” ઇતિ નિશ્ચયવ્યવહારરત્નત્રયાત્મકમોક્ષમાર્ગવયવિનઃ પ્રથમાવયવભૂતસ્ય
 સમ્યક્ત્વસ્ય વ્યાખ્યાનેન ગાથા ગતા ||૪૧||

અથ રત્નત્રયાત્મકમોક્ષમાર્ગદ્વિતીયાવયવરૂપસ્ય સમ્યગ્જ્ઞાનસ્ય સ્વરૂપં પ્રતિપાદયતિ—

જ્યોતિષી, ભવનવાસી અને વ્યન્તરદેવોમાં, નીચેની છ નરકની પૃથ્વીઓમાં, તિર્યચોમાં,
 મનુષ્ય શ્રીઓમાં અને દેવાંગનાઓમાં સમ્યગ્દટિ ઉત્પન્ન થતા^૩ નથી.]”

ઔપશમિક, વેદક અને ક્ષાયિક નામના ત્રણ સમ્યક્ત્વોમાંથી કઈ ગતિમાં ક્ર્યું
 સમ્યક્ત્વ સંભવે છે, તેનું કથન કરે છે :—“સૌધર્મ^૪ આદિ સ્વર્ગોમાં, અસંખ્ય વર્ષના
 આયુષ્યવાળા તિર્યચોમાં, મનુષ્યોમાં અને રત્નપ્રભા પ્રથમ નરકમાં ત્રણે સમ્યક્ત્વ હોય છે.
 ૨.” જેમણે આયુષ્ય બાંધ્યું હોય કે ન બાંધ્યું હોય તેવા કર્મભૂમિના મનુષ્યોમાં ત્રણે
 સમ્યક્ત્વ હોય છે, પરંતુ અપર્યાપ્ત અવસ્થામાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ મહર્દ્વિક દેવોમાં જ
 હોય છે. “શેષેષુ દેવતિર્યક્ષુ ષટ્સ્વધઃ શ્વભૂમિષુ। દ્વૌ વેદકોપશમકૌ સ્યાતાં પર્યાપ્તદેહિનામ્।
 [અર્થ :—બાકીના દેવો અને તિર્યચોમાં અને નીચેની છ નરક ભૂમિઓમાં પર્યાપ્ત જીવને
 વેદક અને ઉપશમ એ બે જ સમ્યક્ત્વ હોય છે.]”

આ રીતે નિશ્ચય-વ્યવહાર^૫ રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ જે અવયવી તેના પ્રથમ
 અવયવરૂપ સમ્યક્તવનું વ્યાખ્યાન કરનારી ગાથા પૂરી થઈ. ૪૧.

હવે, રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગના બીજા અવયવરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાનનું સ્વરૂપ

૧. નૃભોગભૂમિતિર્યક્ષુ સૌધર્માદિષુ નાકિષુ। આદ્યાં શ્વભૂમૌ ચ સમ્યક્ત્વત્રયમિષ્યતે ||૩૦૦||
૨. શેષ ત્રિદશતિર્યક્ષુ ષટ્સ્વધઃ શ્વભૂમિષુ। પર્યાપ્તે દ્વ્યાં જ્ઞેયં ક્ષાયિકેણ વિનાંગિષુ ||૩૦૧||
- (અમિતગતિ) પંચસંગ્રહ પ્રથમ પરિચ્છેદ
૩. શ્રી સુભાષિત રત્નસંદોહ ગાથા ૮૨૮.
૪. નિશ્ચય-વ્યવહાર રત્નત્રય એક સાથે જ હોય છે. વ્યવહારનો હર સમય અંશે અભાવ થઈ નિશ્ચય-
 રત્નત્રય વૃદ્ધિંગત થાય છે.

સંસયવિમોહવિભમવિવજિયં અપ્પપરસરૂપરસ્સ |
ગ્રહણં સમ્મણણાણં સાયારમણેયભેયં તુ ॥૪૨॥

સંશયવિમોહવિભમવિવર્જિત આત્મપરસરૂપરસ્ય |

ગ્રહણ સમ્યક્ જ્ઞાન સાકાર અનેકભેદ ચ ॥૪૨॥

વ્યાખ્યા :—“સંસયવિમોહવિભમવિવજિયં” “સંશયઃ” શુદ્ધાત્મતત્ત્વાદિપ્રતિપાદક-માગમજ્ઞાન કિં વીતરાગસર્વજગ્નિતં ભવિષ્યતિ પરસમયપ્રણીતં વેતિ, સંશયઃ । તત્ત્વ દૃષ્ટાન્તઃ—સ્થાણુર્વા પુરુષો વેતિ । ‘‘વિમોહઃ’’ પરસ્પરસાપેક્ષનયદ્વયેન દ્વાર્યગુણપર્યાયાદિપરિજ્ઞાનાભાવો વિમોહઃ । તત્ત્વ દૃષ્ટાન્તઃ—ગચ્છતૃણસ્પર્શવદ્વિગ્મોહવદ્વા । ‘‘વિભ્રમઃ’’ અનેકાન્તાત્મકવસ્તુનો નિત્યક્ષણિકૈકાન્તાદિરૂપેણ ગ્રહણ વિભ્રમઃ । તત્ત્વ દૃષ્ટાન્તઃ—શુદ્ધિકાર્યાં ર્જતવિજ્ઞાનવત् ।

પ્રતિપાદન કરે છે :—

ગાથા ૪૨

ગાથાર્થ :—આત્મા અને પરપદાર્થોના સ્વરૂપને સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમરહિત જાણવું તે સમ્યક્જ્ઞાન છે; તે સાકાર અને અનેક ભેદોવાળું છે.

ટીકા :—“સંસયવિમોહવિભમવિવજિયં” સંશય-શુદ્ધ આત્મતત્ત્વાદિનું પ્રતિપાદક શાસ્ત્રજ્ઞાન શું વીતરાગ સર્વજ્ઞો કહેલું તે સત્ય હશે કે અન્યમતીઓએ કહેલું સત્ય હશે, એ સંશય છે. તેનું દેખાંત-આડનું હુંઠું છે કે માણસ છે? વિમોહ—પરસ્પર સાપેક્ષ^૧ દ્વાર્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક એ બન્ને નયો પ્રમાણો દ્વય-ગુણ-પર્યાયાદિના જ્ઞાનનો અભાવ તે વિમોહ છે. ત્યાં દેખાંત—ગમન કરનાર પુરુષને પગમાં તૃણ આદિનો સ્પર્શ થતાં સ્પષ્ટ જ્ઞાન ન થાય કે શેનો સ્પર્શ થયો તે અથવા દિશા ભૂલાઈ જવી તે. વિભ્રમ—અનેકાન્તાત્મક વસ્તુને ‘આ નિત્ય જ છે,’ ‘આ ક્ષણિક જ છે’ અને એકાન્તરૂપ જાણવું, તે વિભ્રમ છે. તેનું

૧. દ્વાર્યાર્થિકનય અને પર્યાયાર્થિકનય એકબીજાની અપેક્ષા સહિત હોય છે, નિરપેક્ષ હોતા નથી. જોમકે, દ્વયનું જ્ઞાન મુખ્ય હોય ત્યારે પર્યાયનું જ્ઞાન ગૌણ હોય છે, સર્વથા અભાવરૂપ હોતું નથી-પર્યાયનો સર્વથા અસ્વીકાર હોતો નથી.

સંસય વિમોહ વિભ્રમ દૂરિ, આપા પરંદું ગણે જરૂરિ;
સો હૈ સમ્યક્જ્ઞાન, અનેક, ભેદ લીયે સાકાર અટેક. ૪૨.

“વિવજિયં” ઇત્યુક્તલક્ષણસંશયવિમોહવિભ્રમૈર્જિતિં, “અષ્પરસરૂવસ્સ ગહણં” સહજશુદ્ધ-કેવળજ્ઞાનદર્શનસ્વભાવસ્વાત્મરૂપસ્ય ગ્રહણ પરિછેદનં પરિચિતિસ્તથા પરદવ્યસ્ય ચ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મનોકર્મરૂપસ્ય જીવસમ્વાન્ધિનસ્તથૈવ પુદ્ગલાદિપञ્ચદ્રવ્યરૂપસ્ય પરકીયજીવરૂપસ્ય ચ પરિછેદનં યત્તત્ “સમ્મણણાં” સમ્યજ્ઞાનં ભવતિ। તચ કથંભૂતં? “સાયારં” ઘટોડ્યં પટોડ્યમિત્યાદિગ્રહણવ્યાપારરૂપેણ સાકારં સવિકલ્પં વ્યવસાયાત્મકં નિશ્ચયાત્મકમિત્યર્થઃ। પુનશ્ચ કિં વિશિષ્ટં? “અણેયભેય તુ” અનેકભેદં તુ પુનરિતિ।

તસ્ય ભેદાઃ કથન્તે। મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યકેવળજ્ઞાનભેદેન પજ્ચધા। અથવા શ્રુતજ્ઞાનાપેક્ષયા દ્વાદશાઙ્ગમઙ્ગબાહ્યં ચેતિ દ્વિભેદમ्। દ્વાદશાઙ્ગાનાં નામાનિ કથન્તે। આચારં, સૂત્રકૃતં, સ્થાનં, સમવાયનામધેયં, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિઃ, જ્ઞાતૃકથા, ઉપાસકાધ્યયનં, અન્તકૃતદશં, અનુત્તરોપપાદિકદશં, પ્રશ્નવ્યાકરણં, વિપાકસૂત્રં, દૃષ્ટિવાદશ્વેતિ। દૃષ્ટિવાદસ્ય ચ પરિકર્મ-સૂત્રપ્રથમાનુયોગપૂર્વગતચૂલિકાભેદેન પજ્ચભેદાઃ કથન્તે। તત્ત્વ ચન્દ્રસૂર્યજમ્બૂદ્ધીપદ્મીપસાગર-વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિભેદેન પરિકર્મ પજ્ચવિધં ભવતિ। સૂત્રમેકભેદમેવ। પ્રથમાનુયોગોડ્યેકભેદઃ।

દેખાંત—છીપમાં ચાંદીનું જ્ઞાન. “વિવજિયં” આ પૂર્વોક્ત લક્ષણોવાળા સંશય, વિમોહ અને વિભ્રમથી રહિત, “અષ્પરસરૂવસ્સ ગહણં” સહજ શુદ્ધ કેવળજ્ઞાન-દર્શનસ્વભાવી નિજાત્મસવરૂપનું ગ્રહણ-પરિચ્છેદન-પરિચિતિ અને પરદવ્યનું સ્વરૂપ અર્થાત્ ભાવકર્મ-દ્રવ્યકર્મ-નોકર્મનું સ્વરૂપ, પુદ્ગલ આદિ પાંચ દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ તથા અન્ય જીવનું સ્વરૂપ જાણવું તે “સમ્મણણાં” સમ્યજ્ઞાન છે. તે કેવું છે? “સાયારં” આ ઘટ છે, આ વસ્તુ છે ઈત્યાદિ જાણવાના વ્યાપારરૂપે સાકાર છે; સવિકલ્પ-વ્યવસાયાત્મક-નિશ્ચયાત્મક એવો (‘સાકાર’નો) અર્થ છે. વળી કેવું છે? “અણેયભેય તુ” અનેક ભેદોવાળું છે.

સમ્યજ્ઞાનના ભેદ કહેવામાં આવે છે :—મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાપ્તિજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન—એ ભેદોથી સમ્યજ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે અથવા શ્રુતજ્ઞાનની અપેક્ષાએ દ્વાદશાંગ અને અંગબાહ્ય—એ રીતે બે પ્રકારનું છે. બાર અંગનાં નામ કહેવામાં આવે છે :—આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, સ્થાનાંગ, સમવાયાંગ, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ અંગ, જ્ઞાતૃકથાંગ, ઉપાસકાધ્યયનાંગ, અંતકૃતદશાંગ, અનુત્તરોપપાદિકદશાંગ, પ્રશ્નવ્યાકરણાંગ, વિપાકસૂત્રાંગ અને દૃષ્ટિવાદ—એ બાર અંગોનાં નામ છે. દૃષ્ટિવાદ નામના બારમા અંગના પરિકર્મ, સૂત્ર, પ્રથમાનુયોગ, પૂર્વગત અને ચૂલિકા—એ પાંચ ભેદોનું કથન કરવામાં આવે છે :—તેમાં ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપિ, સૂર્યપ્રજ્ઞાપિ, જંબૂદ્ધીપ્રજ્ઞાપિ, દીપસાગરપ્રજ્ઞાપિ અને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ—એ રીતે પરિકર્મ પાંચ પ્રકારે છે. સૂત્ર એક જ પ્રકારે છે. પ્રથમાનુયોગનો

પૂર્વગતં પુનરુત્પાદપૂર્વ, અગ્રાયણીયં, વીર્યાનુપ્રવાદં, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદં, જ્ઞાનપ્રવાદં, સત્યપ્રવાદં, આત્મપ્રવાદં, કર્મપ્રવાદં, પ્રત્યાખ્યાનં, વિદ્યાનુવાદં, કલ્યાણનામધેયં, પ્રાણાનુવાદં, ક્રિયાવિશાળં, લોકસંજ્ઞાં, પૂર્વ ચેતિ ચતુર્દશભેદમ् । જલગતસ્થલગતાકાશગતહરમેખલાદિમાયાસ્વરૂપશાકિન્યાદિરૂપપરાવર્તનભેદેન ચૂલિકા પચ્ચવિધા ચેતિ સંક્ષેપેણ દ્વારશાઙ્કાખ્યાનમ् । અઙ્ગબાહ્યં પુનઃ સામાયિકં, ચતુર્વિશતિસ્તવં, વન્દના, પ્રતિક્રમણ, વૈનયિકં, કૃતિકર્મ, દશવૈકાલિકમ્, ઉત્તરાધ્યયનં, કલ્પવ્યવહારઃ, કલ્યાકલ્પં, મહાકલ્પં, પુણ્ડરીકં, મહાપુણ્ડરીકં, અશીતિકં ચેતિ ચતુર્દશપ્રકીર્ણકસંજ્ઞાં બોદ્ધવ્યમિતિ ।

અથવા વૃષભાદ્રિચતુર્વિશતિતીર્થદ્વરભરતાદિદ્વાદશચક્રવર્ત્તિવિજયાદિનવબલદેવ ત્રિપૃષ્ઠાદિ-નવવાસુદેવસુગ્રીવાદિનવપ્રતિવાસુદેવસમ્બન્ધિત્રિષષ્ટિપુરુષપુરાણભેદભિત્રઃ પ્રથમાનુયોગો ભણ્યતે । ઉપાસકાધ્યયનાદૌ શ્રાવકર્ધર્મમ્, આચારારાધનાદૌ યતિર્ધમ્ ચ યત્ત્ર મુખ્યત્વેન કથયતિ સ ચરણાનુયોગો ભણ્યતે । ત્રિલોકસારે જિનાન્તરલોકવિભાગાદિગ્રન્થવ્યાખ્યાનં કરણાનુયોગો વિજ્ઞેયઃ । ગ્રાભૃતતત્ત્વાર્થસિદ્ધાન્તાદૌ યત્ત્ર શુદ્ધાશુદ્ધજીવાદિષદ્વદ્વયાદીનાં મુખ્યવૃત્ત્યા વ્યાખ્યાનં

પણ એક ભેદ છે. પૂર્વગતના ચૌદ ભેદ છે :—ઉત્પાદપૂર્વ, અગ્રાયણીપૂર્વ, વીર્યાનુપ્રવાદપૂર્વ, અસ્તિનાસ્તિપ્રવાદપૂર્વ, જ્ઞાનપ્રવાદપૂર્વ, સત્યપ્રવાદપૂર્વ, આત્મપ્રવાદપૂર્વ, કર્મપ્રવાદપૂર્વ, પ્રત્યાખ્યાનપૂર્વ, વિદ્યાનુવાદપૂર્વ, કલ્યાણપૂર્વ, પ્રાણાનુવાદપૂર્વ, ક્રિયાવિશાળપૂર્વ અને લોકબિન્દુસારપૂર્વ. જ્ઞાનગત ચૂલિકા, સ્થળગત ચૂલિકા, આકાશગત ચૂલિકા, હરમેખલા આદિ માયાસ્વરૂપ ચૂલિકા અને શાકિની આદિ રૂપપરાવર્તન ચૂલિકા—એ રીતે ચૂલિકા પાંચ પ્રકારની છે. એ રીતે સંક્ષેપમાં બાર અંગનું વ્યાખ્યાન છે અને જે અંગબાહ્ય શ્રુતશાન છે તે સામાયિક, ચતુર્વિશતિસ્તવ, વન્દના, પ્રતિક્રમણ, વૈનયિક, કૃતિકર્મ, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, કલ્પવ્યવહાર, કલ્યાકલ્પ, મહાકલ્પ, પુણ્ડરીક, મહાપુણ્ડરીક અને અશીતિક—એ રીતે ચૌદ પ્રકારના પ્રકીર્ણકરૂપ જાણવું.

અથવા શ્રી ઋષભનાથ આદિ ચોવીસ તીર્થકર, ભરતાદિ બાર ચક્રવર્તી, વિજય આદિ નવ બળદેવ, ત્રિપૃષ્ઠ આદિ નવ નારાયણ અને સુગ્રીવ આદિ નવ પ્રતિનારાયણ સંબંધી ત્રેસઠ શલાકા પુરુષોના પુરાણભેદ ભેદવાળો પ્રથમાનુયોગ કહેવાય છે. ઉપાસકાધ્યયનાદિમાં શ્રાવકર્ધમનું અને આચાર આરાધના આદિમાં યતિર્ધમનું જ્યાં મુખ્યપણે કથન કરવામાં આવે છે તે ચરણાનુયોગ કહેવાય છે. ત્રિલોકસારમાં તીર્થકરોનો અંતરકાળ અને લોકવિભાગ આદિનું વ્યાખ્યાન છે—એવા ગ્રન્થ કરણાનુયોગના જાણવા. ગ્રાભૃત અને તત્ત્વાર્થસિદ્ધાન્તાદિમાં જ્યાં મુખ્યપણે શુદ્ધ-અશુદ્ધ જીવાદિ છ દ્વય વગેરેનું વ્યાખ્યાન કરવામાં

ક્રિયતે સ દ્રવ્યાનુયોગો ભણ્યતે। ઇત્યુક્તલક્ષણાનુયોગચતુષ્ટયરૂપેણ ચતુર્વિધં શ્રુતજ્ઞાનં જ્ઞાતવ્યમ् । અનુયોગોડધિકાર: પરિચ્છેદ: પ્રકરણમિત્યાદેકોડર્થ: । અથવા ષડ્ક્રદ્વ્યપજ્વાસ્તિકાયસપ્તતત્ત્વ-નવપદાર્થેષુ (મધ્યે) નિશ્ચયનયેન સ્વકીય શુદ્ધાત્મદ્વબ્ય, સ્વશુદ્ધજીવાસ્તિકાયો નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વં નિજશુદ્ધાત્મપદાર્થ ઉપાદેય: । શેષં ચ હેયમિતિ સંક્ષેપેણ હેયોપાદેય ભેદેન દ્વિધા વ્યવહારજ્ઞાનમિતિ ।

ઇદાનીં તેનૈવ વિકલ્પરૂપવ્યવહારજ્ઞાનેન સાધ્યં નિશ્ચયજ્ઞાનં કથ્યતે । તથાહિ—રાગાત્ પરકલત્રાદિવાઝારૂપં, દ્વેષાત્ પરવધબન્ધચેદાદિવાઝારૂપં, ચ મદીયાપદ્ધાનં કોડપિ ન જાનાતીતિ મત્વા સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાસમુત્પત્તસદાનન્દૈકલક્ષણસુખામૃતરસનિર્મલજલેન ચિત્તશુદ્ધિ-મકુર્વાણ: સત્ત્રયં જીવો બહિરહૃદબકવેષેણ યલ્લોકરજ્ઞનાં કરોતિ તત્માયાશલ્યં ભણ્યતે । નિજનિર્જનનિર્દોષપરમાત્મૈવોપાદેય ઇતિ રુચિરૂપસમ્યક્ત્વાદ્વિલક્ષણં મિથ્યાશલ્યં ભણ્યતે । નિર્વિકારપરમચૈતન્યભાવનોત્પત્તપરમાહ્લાદૈકરૂપસુખામૃતરસાસ્વાદમલભમાનોડયં જીવો દૃષ્ટ-

આવે છે, તે દ્રવ્યાનુયોગ કહેવાય છે. આ રીતે ઉક્ત લક્ષણવાળા ચાર અનુયોગરૂપે ચાર પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન જાણવું. અનુયોગ, અધિકાર, પરિચ્છેદ અને પ્રકરણ વગેરેનો એક જ અર્થ છે. અથવા ઇ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં નિશ્ચયનયથી પોતાનું શુદ્ધાત્મદ્વબ્ય, સ્વશુદ્ધજીવાસ્તિકાય, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ અને નિજ શુદ્ધાત્મપદાર્થ ઉપાદેય છે અને બાકીનું હેય છે—એમ સંક્ષેપમાં હેય-ઉપાદેયના ભેદથી વ્યવહારજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

હવે, તે જ વિકલ્પરૂપ વ્યવહારજ્ઞાનથી સાધ્ય નિશ્ચયજ્ઞાનનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—રાગથી પરસ્તી આદિની વાંધારૂપ અને દ્વેષથી બીજાને હણવા, બાંધવા, છેદવા આદિની વાંધારૂપ મારું દુર્ધ્યાન છે, તેને કોઈ પણ જાણતું નથી એમ વિચારીને સ્વશુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન સદાનંદ (નિત્ય આનંદ) જેનું એક લક્ષણ છે, એવા સુખામૃતરસરૂપ નિર્મણ જળથી (પોતાના) ચિત્તની શુદ્ધિ ન કરતાં, આ જીવ બહારમાં બગલાના જેવો વેષ ધારણ કરીને લોકોનું રંજન કરે છે તે માયાશલ્ય કહેવાય છે. ‘નિજ નિરંજન^૧ નિર્દોષ પરમાત્મા જ ઉપાદેય છે’ એવી રુચિરૂપ સમ્યક્ત્વથી વિલક્ષણ મિથ્યાશલ્ય કહેવાય છે. નિર્વિકાર પરમચૈતન્યની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાહ્લાદ જેનું એક રૂપ છે એવા

૧. સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિ નિજ નિરંજન નિર્દોષ પરમાત્માના જ આશ્રયે થાય છે, અન્ય પ્રકારે નહિ—એવું જ્ઞાન કરાવવા તેને જ ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે.

શ્રુતાનુભૂતભોગેષુ યન્ત્રિયતમ્ નિરન્તરમ્ ચિત્તમ્ દદાતિ તત્ત્વિદાનશલ્યમભિધીયતે। ઇત્યુક્તલક્ષણશલ્યત્રયવિભાવપરિણામપ્રભૃતિસમસ્તશુભાશુભસઙ્કૃત્પવિકલ્પરહિતેન પરમસ્વાસ્થ્ય-સંવિત્તિસમુત્પત્તતાત્ત્વિકપરમાનંદૈકલક્ષણસુખામૃતતૃપ્તેન સ્વેનાત્મના સ્વસ્ય સમ્યગ્નિર્વિકલ્પરૂપેણ વેદનં પરિજ્ઞાનમનુભવનમિતિ નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનમેવ નિશ્ચયજ્ઞાનં ભણ્યતે।

અત્રાહ શિષ્ય: ઇત્યુક્તપ્રકારેણ પ્રાભૂતગ્રન્થે યન્ત્રિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાનં ભણ્યતે, તત્ત્વ ઘટ્યતે। કસ્માદિતિચેત્ ? તદુચ્યતે—સત્તાવલોકરૂપં ચક્ષુરાદિદર્શનં યથા જૈનમતે નિર્વિકલ્પં કથ્યતે, તથા બૌદ્ધમતે જ્ઞાનં નિર્વિકલ્પકં ભણ્યતે, પરં કિન્તુ તત્ત્રિર્વિકલ્પમણિ વિકલ્પજનકં ભવતિ। જૈનમતે તુ વિકલ્પસ્યોત્પાદકં ભવત્યેવ ન, કિન્તુ સ્વરૂપેણૈવ સવિકલ્પમિતિ। તથૈવ સ્વપ્રગ્રકાશકં ચેતિ। તત્ત્ર પરિહાર:। કથંચિત્ સવિકલ્પકં નિર્વિકલ્પકં ચ। તથાહિ—યથા વિષયાનન્દરૂપં સ્વસંવેદનં રાગસંવિત્તિવિકલ્પરૂપેણ સવિકલ્પમણિ શેષાનીહિતસૂક્ષ્મવિકલ્પાનાં સદ્ગાવેજપિ સતિ તેષાં મુખ્યત્વં નાસ્તિ તેન કારણેન નિર્વિકલ્પમણિ ભણ્યતે। તથા સ્વશુદ્ધાત્મસંવિત્તિરૂપં વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાનમણિ સ્વસંવિત્યાકારૈકવિકલ્પેન સવિકલ્પમણિ બહિર્વિષયાનીહિતસૂક્ષ્મવિકલ્પાનાં સદ્ગાવેજપિ સતિ તેષાં મુખ્યત્વં નાસ્તિ તેન કારણેન

સુખામૃતરસનો સ્વાદ ન લેતાં આ જીવ જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા ભોગોમાં જે નિરંતર ચિત્તને રોકે છે, તેને નિદાનશલ્ય કહેવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત લક્ષણવાળાં ત્રણ શલ્ય, વિભાવપરિણામ વગેરે સમસ્ત શુભાશુભ સંકલ્પ-વિકલ્પરહિત, પરમ સ્વાસ્થ્યના સંવેદનથી ઉત્પન્ન થયેલ તાત્ત્વિક પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે; એવા સુખામૃતથી તૃપ્ત પોતાના આત્મા વડે પોતાનું સમ્યક્ નિર્વિકલ્પપણે વેદન-પરિજ્ઞાન-અનુભવન એવું જે નિર્વિકલ્પસ્વસંવેદનજ્ઞાન તે જ નિશ્ચયજ્ઞાન કહેવાય છે.

અહીં, શિષ્ય શંકા કરે છે :—ઉપરોક્ત પ્રકારે પ્રાભૂત ગ્રંથમાં જે નિર્વિકલ્પ સ્વસંવેદનજ્ઞાન કહેવામાં આવ્યું છે તે ઘટતું નથી. ‘શા માટે ઘટતું નથી?’ એમ કહેવામાં આવે તો કારણ કહેવામાં આવે છે :—જેમ જૈનમતમાં સત્તાવલોકનરૂપ ચક્ષુ આદિ દર્શન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે તેમ બૌદ્ધમતમાં જ્ઞાન નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. પરંતુ તે નિર્વિકલ્પ હોવા છાતાં (ત્યાં) વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર કહેવાય છે. જૈનમતમાં તો જ્ઞાન વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરનાર જ નથી, પણ સ્વરૂપથી જ સવિકલ્પ છે અને તેવી જ રીતે સ્વપરપ્રકાશક છે. શંકાનો પરિહાર :—જૈનસિદ્ધાંતમાં જ્ઞાનને કથંચિત્ સવિકલ્પ અને કથંચિત્ નિર્વિકલ્પ માનવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે—જેમ કે વિષયાનંદરૂપ જે સંવેદન છે તે રાગ સંવેદનના વિકલ્પરૂપ

નિર્વિકલ્પમણિ ભણ્યતે। યત એવેહાપૂર્વસ્વસંવિત્યાકારાન્તર્મુહપ્રતિભાસેજીપિ બહિર્વિષયાનીહિત-સૂક્ષ્માવિકલ્પા અપિ સન્તિ તત એવ કારણાત્ સ્વપરપ્રકાશકં ચ સિદ્ધમ्। ઇદં તુ સવિકલ્પકનિર્વિકલ્પકસ્ય તથૈવ સ્વપરપ્રકાશકસ્ય જ્ઞાનસ્ય ચ વ્યાખ્યાનં યદ્યાગમાધ્યાત્મતર્ક-શાસ્ત્રાનુસારેણ વિશેષેણ વ્યાખ્યાયતે તવા મહાન् વિસ્તારો ભવતિ। ચ ચાધ્યાત્મશાસ્ત્રન્વાત્ર કૃત ઇતિ।

એવં રત્નત્રયાત્મકમોક્ષમાર્ગાવયવિનો દ્વિતીયાવયવભૂતસ્ય જ્ઞાનસ્ય વ્યાખ્યાનેન ગાથા ગતા ॥૪૨॥

અથ નિર્વિકલ્પસત્તાગ્રાહકં દર્શનં કથયતિ :—

જં સામણં ગહણં ભાવાણં ણેવ કટૂમાયારં ।

અવિસેસિદૂણ અદ્વે દંસણમિદિ ભણ્ણએ સમએ ॥૪૩॥

હોવાથી સવિકલ્પ છે, તોપણ બાકીના અનિચ્છિત સૂક્ષ્મવિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં તેમનું મુખ્યપણું નથી તે કારણે નિર્વિકલ્પ પણ કહેવાય છે; તેવી જ રીતે સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનરૂપ વીતરાગસ્વસંવેદનજ્ઞાન પણ સ્વસંવેદનના એક આકારરૂપ વિકલ્પમય હોવાથી સવિકલ્પ છે, તોપણ બાધ્ય-વિષયોના અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પોનો સદ્ભાવ હોવા છતાં તેમનું મુખ્યપણું ન હોવાથી નિર્વિકલ્પ પણ કહેવાય છે. અહીં અપૂર્વ સ્વસંવેદનના આકારરૂપ અંતર્મુખ પ્રતિભાસ હોવા છતાં બાધ્ય વિષયોના અનિચ્છિત સૂક્ષ્મ વિકલ્પો પણ છે જ, તે જ કારણે જ્ઞાન સ્વપરપ્રકાશક પણ સિદ્ધ થાય^૧ છે. જો આ સવિકલ્પ-નિર્વિકલ્પ અને સ્વપરપ્રકાશક જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન આગમ, અધ્યાત્મ અને તર્કશાસ્ત્રને અનુસરીને વિશેષરૂપે કરવામાં આવે તો ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય. પણ (દ્રવ્યસંગ્રહ) અધ્યાત્મશાસ્ત્ર હોવાથી તે વિસ્તાર કર્યો નથી.

આ રીતે રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગ જે અવયવી તેના બીજા અવયવરૂપ જ્ઞાનના વ્યાખ્યાન દ્વારા ગાથા સમાપ્ત થઈ. ૪૨.

હવે, વિકલ્પરહિત સત્તાનું ગ્રહણ કરનાર દર્શનનું કથન કરે છે :—

૧. શ્રી સમયસાર મોક્ષઅધિકાર ગાથા ૨૮૨ ની શ્રી જ્યસેનાચાર્ય કૃત ટીકા. પા. ૩૮૩-૩૮૪. (શ્રી રાજચંદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા)

દર્શન અવલોકન, સો જુદા, ગહે વસ્તુ સામાન્યહિ તદા;

વિન આકાર વિશેષનિ હીન, જિનમત ભાષે યોં પરવીન. ૪૩.

યત् સામાન્યં ગ્રહણ ભાવાનાં નૈવ કૃત્વા આકારમ् ।
અવિશેષયિત્વા અર્થાનું દર્શનં ઇતિ ભણ્યતે સમયે ॥૪૩॥

વ્યાખ્યા—“જં સામણ્ણ ગહણ ભાવાણ” યત્ સામાન્યેન સત્તાવલોકનેન ગ્રહણ પરિચેદનં, કેષાં? ભાવાનાં પદાર્થાનાં; કિં કૃત્વા? “એવ કદ્દમાયારં” નૈવ કૃત્વા, કં? આકારં વિકલ્પં, તદપિ કિં કૃત્વા? “અવિસેસિદૂણ અદૃષ્ટ” અવિશેષ્યાવિભેદાર્થાનું; કેન રૂપેણ? શુક્લોડ્યં, કૃષ્ણોડ્યં, દીર્ઘોડ્યં, હ્રસ્વોડ્યં, ઘટોડ્યં, પટોડ્યમિત્યાદિ। “દંસણમિદિ ભણ્ણાએ સમએ” તત્સત્તાવલોકં દર્શનમિતિ ભણ્યતે સમયે પરમાગમે। નેદમેવ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનલક્ષણં સમ્યગ્દર્શનં વક્તવ્યમ् । કર્માદિતિચેત્ત? તત્ત્વ શ્રદ્ધાનં વિકલ્પરૂપમિદં તુ નિર્વિકલ્પં યતઃ । અયમત્ ભાવઃ—યદા કોડ્યપિ કિમપ્રવલોકયતિ પશ્યતિ, તદા યાવત્ વિકલ્પં ન કરોતિ તાવત્ સત્તામાત્રગ્રહણં દર્શનં ભણ્યતે, પશ્ચાચ્છુક્તાદિવિકલ્પે જાતે જ્ઞાનમિતિ ॥૪૩॥

ગાથા ૪૩

ગાથાર્થ :—પદાર્થોમાં વિશેષપણું કર્યા વિના (ભેદ પાડ્યા વિના), આકાર અર્થાત્ વિકલ્પ કર્યા વિના, પદાર્થોનું જે સામાન્યપણે (સત્તાવલોકનરૂપ) ગ્રહણ તેને પરમાગમમાં દર્શન કહેવામાં આવે છે.

વ્યાખ્યા :—“જં સામણ્ણ ગહણ ભાવાણ” જે સામાન્યપણે અર્થાત્ સત્તાવલોકનરૂપે ગ્રહણ કરવું—પરિચ્છેદન કરવું; કોનું ગ્રહણ કરવું? પદાર્થોનું—ભાવોનું ગ્રહણ કરવું; કેવી રીતે? “એવ કદ્દમાયારં” ન કરીને; શું ન કરીને? આકાર અથવા વિકલ્પ; તે પણ શું કરીને? “અવિસેસિદૂણ અદૃષ્ટ” પદાર્થોનો વિશેષ (ભેદ) ન કરીને; કયા રૂપે? આ સફેદ છે, આ કૂષ્ણ છે, આ દીર્ઘ છે, આ ક્રસ્વ છે, આ ઘટ છે, આ પટ છે ઈત્યાદિ રૂપે; “દંસણમિદિ ભણ્ણાએ સમએ” તે પરમાગમમાં સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન કહેવાય છે. આ દર્શનને જ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન લક્ષણવાળું સમ્યગ્દર્શન ન કહેવું. શા માટે ન કહેવું? કેમ કે તે શ્રદ્ધાન તો વિકલ્પરૂપ^૧ છે અને આ દર્શન વિકલ્પરહિત છે. અહીં તાત્પર્ય આ છે : જ્યારે કોઈ પણ કંઈ પણ અવલોકે છે—જુઓ છે, ત્યારે જ્યાં સુધી તે વિકલ્પ ન કરે ત્યાં સુધી સત્તામાત્રના ગ્રહણરૂપ દર્શન કહેવાય છે, પછી શુક્લ વગેરે વિકલ્પ^૨ થતાં જ્ઞાન કહેવાય છે. ૪૩.

૧. તે શ્રદ્ધા તો વિકલ્પરૂપ છે=તે શ્રદ્ધા બધા પદાર્થોથી ભિન્ન નિજ શુદ્ધ પરમાત્મદ્વયને વિષય બનાવે છે.
૨. અર્થોના આકારોનું અવભાસન તે વિકલ્પ.

अथ छद्मस्थानां ज्ञानं सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं भवति, मुक्तात्मनां युगपदिति प्रतिपादयति :—

दंसणपुब्वं णाणं छदमत्थाणं ण दोण्णि उवउग्गा।

जुगवं जह्ना केवलिणाहे जुगवं तु ते दो वि॥૪૪॥

दर्शनपूर्वं ज्ञानं छद्मस्थानां न द्वौ उपयोगौ।

युगपत् यस्मात् केवलिनाथे युगपत् तु तौ द्वौ अपि॥૪૪॥

व्याख्या—“दंसणपुब्वं णाणं छदमत्थाणं” सत्तावलोकनदर्शनपूर्वकं ज्ञानं भवति छद्मस्थानां संसारिणां। कस्मात् ? “ण दोण्णि उवउग्गा जुगवं जह्ना” ज्ञानदर्शनोपयोगद्वयं युगपत्र भवति यस्मात्। “केवलिणाहे जुगवं तु ते दो वि” केवलिनाथे तु युगपत्तौ ज्ञानदर्शनोपयोगौ द्वौ भवति इति।

अथ विस्तर :—चक्षुरादीन्द्रियाणां स्वकीयस्वकीयक्षयोपशमानुसारेण तद्योग्यदेश-

હવे છદ્મસ્થોને જ્ઞાન, સત્તાવલોકનરૂપ દર्शનપૂર્વક થાય છે અને મુક્ત જીવોને દર્શન અને જ્ઞાન એક સાથે જ થાય છે—એમ પ્રતિપાદન કરે છે :—

ગાથા ૪૪

ગાથાર્થ :—છદ્મસ્થ જીવોને દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોય છે કેમ કે છદ્મસ્થોને જ્ઞાન અને દર્શન એ બન્ને ઉપયોગ એક સાથે હોતા નથી. કેવળી ભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન એ બન્નેય ઉપયોગ એક સાથે હોય છે.

ટીકા :—“दंसणपुब्वं णाणं छदमत्थाणं” છદ્મસ્થ—સંસારી જીવોને સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન હોય છે. કેમ ? “ण दोण्णि उवउગ्गा जुगवं जह्ना” કારણ કે, છદ્મસ્થોને જ્ઞાનોપયોગ અને દર્શનોપયોગ—એ બન્ને એક સાથે હોતા નથી. “કेवलिणाहे जुगवं तु ते दो वि” કેવળીભગવાનને જ્ઞાન અને દર્શન ઉપયોગ બન્ને એક સાથે જ હોય છે.

તેનો વિસ્તાર :—ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોના પોતપોતાના ક્ષયોપશમ પ્રમાણે પોતાને

છદમસ્થાકે કમતેં જ્ઞાન, પહુંલેં દર્શન પીછેં જ્ઞાન,

દો ઉપયોગ ન એકેં કાલ, કેવલજ્ઞાની યુગપત ભાલ. ૪૪

સ્થિતરૂપાદિવિષયાણાં ગ્રહણમેવ સત્ત્રિપાતઃ સમ્બન્ધઃ સત્ત્રિકર્ષો ભણ્યતે। ન ચ નૈયાયિકમતવચ્ચકુરાદીન્દ્રિયાણાં રૂપાદિસ્વકીયસ્વકીયવિષયપાર્શ્વે ગમનં ઇતિ સત્ત્રિકર્ષો વક્તવ્યઃ। સ એવ સમ્બન્ધો લક્ષણં યસ્ય તલ્લક્ષણં યત્ત્રિવિકલ્પં સત્તાવલોકનદર્શનં તત્પૂર્વ શુક્લમિત્યાદ્યવગ્રહાદિવિકલ્પરૂપમિન્દ્રિયાનિન્દ્રિયજનિતં મતિજ્ઞાનં ભવતિ। ઇત્યુક્તલક્ષણ-મતિજ્ઞાનપૂર્વકં તુ ધૂમાદાનિવિજ્ઞાનવદર્થાદર્થાન્તરગ્રહણરૂપં લિઙ્ગં, તથૈવ ઘટાદિશબ્દશ્રવણરૂપં શબ્દજં ચેતિ દ્વિવિધં શ્રુતજ્ઞાનં ભવતિ। અથવાધિજ્ઞાનં પુનરવધિદર્શનપૂર્વકમિતિ। ઈહામતિ-જ્ઞાનપૂર્વકં તુ મનઃપર્યજ્ઞાનં ભવતિ।

અત્ર શ્રુતજ્ઞાનમનઃપર્યયજ્ઞાનજનકં યદવગ્રહેહાદિરૂપં મતિજ્ઞાનં ભણિતમ्, તદપિ દર્શન-પૂર્વકત્વાદુપચારેણ દર્શનં ભણ્યતે, યતસ્તેન કારણેન શ્રુતજ્ઞાનમનઃપર્યયજ્ઞાનદ્વયમપિ દર્શનપૂર્વકં જ્ઞાતવ્યમિતિ। એવં છદ્મસ્થાનાં સાવરણક્ષાયોપશમિકજ્ઞાનસહિતત્વાત् દર્શનપૂર્વકં જ્ઞાનં ભવતિ। કેવલિનાં તુ ભગવતાં નિર્વિકારસ્વસંવેદનસમૃત્યવ્નનિરાવરણક્ષાયિકજ્ઞાનસહિતત્વાત્ત્રિમેઘાદિત્યે યુગપદાતપપ્રકાશવદર્શનં જ્ઞાનં ચ યુગપદેવેતિ વિજ્ઞેયમ्। છદ્મસ્થા ઇતિ કોર્થઃ? છદ્મશબ્દેન

ધોગ્ય સ્થાનમાં સ્થિત રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરવું તે જ સન્નિપાત-સંબંધ અથવા સન્નિકર્ષ કહેવાય છે. પરંતુ નૈયાયિકમતની જેમ ચક્ષુ આદિ ઈન્દ્રિયોનું જે રૂપાદિ પોતપોતાના વિષયોની પાસે જવું તેને સન્નિકર્ષ ન કહેવો. આવો સંબંધ જેનું લક્ષણ છે એવા લક્ષણવાળું નિર્વિકલ્પ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન છે; તે દર્શનપૂર્વક ‘આ સફેદ છે’ ઈત્યાદિ અવગ્રહાદિ વિકલ્પરૂપ, ઈન્દ્રિય અને મનથી ઉત્પન્ન થતું તે મતિજ્ઞાન છે. ઉક્ત લક્ષણવાળા મતિજ્ઞાનપૂર્વક, ધૂમાડાથી અનિનું જ્ઞાન થાય છે તેમ, એક પદાર્થ ઉપરથી બીજા પદાર્થના ગ્રહણરૂપ ‘લિંગજ’ (ચિહ્નથી ઉત્પન્ન થતું) અને ઘટાદિ શબ્દોના શ્રવણરૂપ ‘શબ્દજ’ (શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું)—એમ બે પ્રકારનું શ્રુતજ્ઞાન છે. અવધિજ્ઞાન, અવધિદર્શનપૂર્વક હોય છે. ઈહા (નામના) મતિજ્ઞાનપૂર્વક મનઃપર્યજ્ઞાન હોય છે.

અહીં, શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યજ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરનારું, અવગ્રહ-ઈહા આદિરૂપ જે મતિજ્ઞાન કર્યું તે મતિજ્ઞાન પણ દર્શનપૂર્વક થતું હોવાથી ઉપચારથી દર્શન કહેવાય છે, તે કારણે શ્રુતજ્ઞાન અને મનઃપર્યજ્ઞાન—એ બન્ને પણ દર્શનપૂર્વક જાણવાં. આ રીતે છદ્મસ્થોને આવરણવાળું ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાન હોવાથી દર્શનપૂર્વકજ્ઞાન થાય છે. કેવળીભગવાનને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનથી ઉત્પન્ન નિરાવરણ ક્ષાયિકજ્ઞાન હોવાથી, મેઘરહિત સૂર્યના યુગપદ્દ આતપ અને પ્રકાશની જેમ, દર્શન અને જ્ઞાન (બન્ને) યુગપદ્દ જ હોય છે, એમ જાણવું.

પ્રશ્ન :—છદ્મસ્થ શબ્દનો અર્થ શું છે? ઉત્તર :—‘છદ્મ’ શબ્દથી જ્ઞાનાવરણ અને

જ્ઞાનદર્શનાવરણદ્વયं ભણ્યતે, તત્ત્વ તિષ્ઠન્તીતિ છિદ્રસ્થા:। એવં તર્કાભિપ્રાયેણ સત્તાવલોકનદર્શનં વ્યાખ્યાતમું ।

અત ઊર્ધ્વ સિદ્ધાન્તાભિપ્રાયેણ કથ્યતે । તથાહિ—ઉત્તરજ્ઞાનોત્પત્તિનિમિત્તં યત્તુ પ્રયત્નં તદ્રૂપં યત્તુ સ્વસ્યાત્મનઃ પરિચેદનમવલોકનં તદ્રૂપં ભણ્યતે । તદનન્તરં યદ્રબહિર્વિષયે વિકલ્પરૂપેણ પદાર્થગ્રહણં તદ્જ્ઞાનમિતિ વાર્તિકમું । યથા કોઈપિ પુરુષો ઘટવિષયવિકલ્પં કુર્વન્નાસ્તે, પશ્ચાત્તુ પરપરજ્ઞાનાર્થ ચિત્તે જાતે સત્તિ ઘટવિકલ્પાદ્રબ્યાવત્ત્ય યત્તુ સ્વરૂપે પ્રયત્નમવલોકનં પરિચેદનં કરોતિ તદ્રૂપમિતિ । તદનન્તરં પટોઈયમિતિ નિશ્ચયં યદ્રબહિર્વિષયરૂપેણ પદાર્થગ્રહણવિકલ્પં કરોતિ તદ્વારા જ્ઞાનં ભણ્યતે ।

અત્રાહ શિષ્ય :—યદ્યાત્મગ્રાહકં દર્શનં, પરગ્રાહકં જ્ઞાનં ભણ્યતે, તર્હિં યથા નૈયાયિકમતે જ્ઞાનમાત્માનં ન જાનાતિ; તથા જૈનમતેઈપિ જ્ઞાનમાત્માનં ન જાનાતીતિ દૂષણં પ્રાપ્નોતિ । અત્ર પરિહારઃ । નૈયાયિકમતે જ્ઞાનં પૃથગ્રદર્શનં પૃથગ્યાત્મકં નાસ્તિ; તેન કારણેન તેષામાત્મપરજ્ઞાનાભાવદૂષણં પ્રાપ્નોતિ । જૈનમતે પુનજ્રાનગુણેન પરદ્રવ્યં જાનાતિ દર્શનગુણેનાત્માનં દર્શનનાવરણ—એ બે કહેવામાં આવે છે; તે છિદ્રમાં જે રહે છે તે છિદ્રસ્થ છે. આ પ્રમાણે તર્કના અભિપ્રાયથી સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

હવે, આગળ સિદ્ધાંતના અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણો :— આગળના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે જે પ્રયત્ન, તે-રૂપ જે પોતાના આત્માનું પરિચેદન-અવલોકન તે દર્શન કહેવાય છે. ત્યારપછી બાહ્ય વિષયમાં વિકલ્પરૂપે જે પદાર્થનું ગ્રહણ તે જ્ઞાન છે; એ વાર્તિક છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય પહેલાં ઘટ સંબંધી વિકલ્પ કરે છે; પછી પટનું જ્ઞાન કરવાનું મન થતાં તે ઘટના વિકલ્પથી ખસીને જે સ્વરૂપમાં પ્રયત્ન-અવલોકન-પરિચેદન કરે છે, તે દર્શન છે. ત્યારપછી ‘આ પટ છે’ એવો નિશ્ચય અથવા બાહ્ય વિષયરૂપે પદાર્થના ગ્રહણરૂપ જે વિકલ્પ કરે છે, તે જ્ઞાન કહેવાય છે.

અહીં, શિષ્ય પૂછે છે :—જો આત્મગ્રાહક (પોતાનું ગ્રહણ કરનારું) તે દર્શન અને પરગ્રાહક (પરને જાણે) તે જ્ઞાન કહેવાય તો જેમ નૈયાયિકમતમાં જ્ઞાન આત્માને જાણતું નથી, તેમ જૈનમતમાં પણ જ્ઞાન આત્માને જાણતું નથી એવું દૂષણ આવે છે. તેનું સમાધાન :—નૈયાયિક મતમાં જ્ઞાન જુદું અને દર્શન જુદું એમ બે ગુણ નથી. તે કારણે તેમને (નૈયાયિકોને) આત્માના જ્ઞાનના અભાવરૂપ દોષ આવે છે. પરંતુ જૈનમતમાં તો (આત્મા) જ્ઞાનગુણથી પરદ્રવ્યને જાણે છે અને દર્શનગુણથી આત્માને જાણે છે—એ પ્રમાણો આત્માના

च જાનાતીત્યાત્મપરિજ્ઞાનાભાવદૂષણં ન પ્રાપ્તોતિ। કસ્માદિતિ ચેત્ત? યથૈકોऽધ્યાનિર્દહતીતિ દાહકઃ પચતીતિ પાચકઃ, વિષયભેદેન દ્વિધા ભિદ્યતે। તથૈવાભેદનયેનૈકમપિ ચૈતન્યં ભેદનયવિવક્ષાયાં યદાત્મગ્રાહકત્વેન પ્રવૃત્તં તદા તસ્ય દર્શનમિતિ સંજ્ઞા, પશ્ચાત્ યચ્ચ પરદ્રવ્યગ્રાહકત્વેન પ્રવૃત્તં તસ્ય જ્ઞાનસંજ્ઞેતિ વિષયભેદેન દ્વિધા ભિદ્યતે। કિં ચ, યદિ સામાન્યગ્રાહકં દર્શનં વિશેષગ્રાહકં જ્ઞાનં ભણ્યતે, તદા જ્ઞાનસ્ય પ્રમાણત્વં ન પ્રાપ્તોતિ। કસ્માદિતિ ચેત્ત? વસ્તુગ્રાહકં પ્રમાણં; વસ્તુ ચ સામાન્યવિશેષાત્મકં; જ્ઞાનેન પુનર્વસ્ત્વેકદેશો વિશેષ એવ ગૃહીતો; ન ચ વસ્તુ। સિદ્ધાન્તેન પુનર્નિશ્ચયેન ગુણગુણિનોરભિન્નત્વાત् સંશ્યાવિમોહવિભ્રમરહિતવસ્તુજ્ઞાનસ્વરૂપાત્મૈવ પ્રમાણમ्। સ ચ પ્રદીપવત્ત સ્વપરગતં સામાન્ય વિશેષં ચ જાનાતિ। તેન કારણેનાભેદેન તસ્યૈવ પ્રમાણત્વમિતિ।

અથ મતં—યદિ દર્શનં બહિર્વિષયે ન પ્રવર્તતે તદાધ્વત્ સર્વજનાનામન્ધત્વં પ્રાપ્તોતીતિ? નૈવં વક્તવ્યમ्। બહિર્વિષયે દર્શનાભાવેઽપિ જ્ઞાનેન વિશેષેણ સર્વ પરિચ્છિનતીતિ। અયં તુ વિશેષઃ—દર્શનેનાત્મનિ ગૃહીતે સત્યાત્માવિનાભૂતં જ્ઞાનમપિ ગૃહીતં ભવતિ; જ્ઞાને ચ

જ્ઞાનના અભાવરૂપ દોષ આવતો નથી. એ દોષ કેમ નથી આવતો? જેમ એક જ અજ્ઞન બાળે છે માટે તે દાહક છે અને પકાવે છે માટે તે પાચક છે; વિષયના ભેદથી અજ્ઞન (દાહક અને પાચક) એમ બે પ્રકારના ભેદરૂપ થાય છે; તેવી જ રીતે અભેદનયથી ચૈતન્ય એક જ હોવા છતાં ભેદનયની વિવક્ષામાં જ્યારે આત્માનું ગ્રહણ કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેને ‘દર્શન’ એવું નામ મળે છે અને પછી જ્યારે પરપરાર્થનું ગ્રહણ કરવાને પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેને ‘જ્ઞાન’ સંજ્ઞા મળે છે—એ રીતે વિષયના ભેદથી ચૈતન્યના બે ભેદ થાય છે. વિશેષ એ છે કે જો દર્શનને સામાન્યનું ગ્રાહક અને જ્ઞાનને વિશેષનું ગ્રાહક કહેવામાં આવે તો જ્ઞાનને પ્રમાણપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. પ્રશ્ન :—કઈ રીતે? ઉત્તર :—વસ્તુને ગ્રહણ કરે તે પ્રમાણ છે. વસ્તુ સામાન્ય-વિશેષાત્મક છે. જ્ઞાને વસ્તુના એકદેશનું-વિશેષનું જ ગ્રહણ કર્યું, વસ્તુનું ગ્રહણ ન કર્યું. સિદ્ધાંતથી તો નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ ગુણ અને ગુણી અભિન્ન છે તેથી સંશ્યાવ, વિમોહ અને વિભ્રમ વિના વસ્તુનું જે જ્ઞાન તે જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જ પ્રમાણ છે; તે દીપકની જેમ સ્વ અને પરના સામાન્ય અને વિશેષને જાણે છે તે કારણે અભેદપણે તેને જ (તે આત્માને જ) પ્રમાણપણું છે.

શંકા :—જો દર્શન બાધ્યવિષયનું ગ્રહણ ન કરે તો આંધળાની જેમ બધા મનુષ્યોને અંધપણાનો પ્રસંગ આવે. ઉત્તર :—એમ ન કહેવું જોઈએ, કારણ કે બાધ્ય વિષયમાં દર્શનનો અભાવ હોવા છતાં (અર્થાત્ તેમાં દર્શન નહિ પ્રવર્તતું હોવા છતાં) આત્મા જ્ઞાન

ગૃહીતે સતિ જ્ઞાનવિષયભૂતં બહિર્વસ્ત્વપિ ગૃહીતં ભવતિ ઇતિ। અથોક્તં ભવતા યદ્યાત્મગ્રાહકં દર્શનં ભણ્યતે, તર્હિ “જં સામર્ણં ગહણં ભાવાણં તદ્ર્શનમ्” ઇતિ ગાથાર્થઃ કર્થ ઘટતે ? તત્ત્રોત્તરં—સામાન્યગ્રહણમાત્મગ્રહણં તદ્ર્શનમ्। કસ્માદિતિ ચેત् ? આત્મા વસ્તુપરિચ્છિન્તિ કુર્વન્તિ જાનામીદં ન જાનામીતિ વિશેષપક્ષપાતં ન કરોતિ; કિન્તુ સામાન્યેન વસ્તુ પરિચ્છિન્તિ તેન કારણેન સામાન્યશબ્દેનાત્મા ભણ્યત ઇતિ ગાથાર્થઃ।

કિં બહુના, યદિ કોડપિ તર્કાર્થ સિદ્ધાન્તાર્થ ચ જ્ઞાત્વૈકાન્તદુરાગ્રહત્યાગેન નયવિભાગેન મધ્યસ્થવૃત્ત્યા વ્યાખ્યાનં કરોતિ, તદા દ્વયમપિ ઘટત ઇતિ। કથમિતિ ચેત् ? તર્કે મુખ્યવૃત્ત્યા પરસમયવ્યાખ્યાનં, તત્ત્ર યદા કોડપિ પરસમયી પૃચ્છતિ—જૈનાગમે દર્શનં જ્ઞાનં ચેતિ ગુણદ્વયં જીવસ્ય કથ્યતે, તત્કથં ઘટત ઇતિ ? તદા તેષામાત્મગ્રાહકં દર્શનમિતિ કથિતે સતિ તે ન જાનાન્તિ। પશ્ચાદાચાર્યેસ્તેષાં પ્રતીત્વાર્થ સ્થૂલવ્યાખ્યાનેન બહિર્વિષયે યત્ત સામાન્યપરિચ્છેદનં તસ્ય

વડે વિશેષરૂપ બધા પદાર્થોને જાણે છે. વળી આ વિશેષ છે :—જ્યારે દર્શન વડે આત્માનું ગ્રહણ થાય છે ત્યારે આત્માની સાથે અવિનાભૂત જ્ઞાનનું પણ (દર્શન દ્વારા) ગ્રહણ થઈ જાય છે, અને જ્ઞાનનું ગ્રહણ થતાં જ્ઞાનના વિષયભૂત બાધ્ય વસ્તુનું પણ ગ્રહણ થઈ જાય છે.

પ્રશ્ન :—જે આત્માને ગ્રહણ કરે છે તેને આપ જો દર્શન કહો છો, તો ‘જે પદાર્થોનું સામાન્ય ગ્રહણ તે દર્શન છે,’ એ ગાથાનો અર્થ આપના કથનથી કેવી રીતે ઘટી શકે ?

ઉત્તર :—‘સામાન્ય-ગ્રહણ’ એટલે ‘આત્માનું ગ્રહણ’; તે દર્શન છે.

પ્રશ્ન :—‘સામાન્ય’નો અર્થ ‘આત્મા’ કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર :—આત્મા વસ્તુનું જ્ઞાન કરતાં, ‘હું આને જાણું’, ‘આને ન જાણું’ એવો વિશેષ-પક્ષપાત કરતો નથી, પરંતુ સામાન્યરૂપે વસ્તુને જાણે છે, તે કારણે ‘સામાન્ય’ શબ્દ વડે ‘આત્મા’ કહેવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ગાથાનો અર્થ છે. ધાણું કહેવાથી શું ? જો કોઈ પણ તર્ક અને સિદ્ધાંતનો અર્થ જાણીને, એકાન્ત દુરાગ્રહનો ત્યાગ કરીને, નયવિભાગ વડે મધ્યસ્થ વૃત્તિ રાખીને વ્યાખ્યાન કરે છે તો બન્નેય અર્થ (તર્કનો અને સિદ્ધાંતનો) સિદ્ધ થાય છે. કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે ? તર્કમાં મુખ્યતાથી અન્યમતનું વ્યાખ્યાન છે; ત્યાં જ્યારે કોઈ અન્યમતી પૂછે કે, જૈનસિદ્ધાંતમાં જીવનાં દર્શન અને જ્ઞાન એ બે ગુણ કહ્યા છે તે કેવી રીતે ઘટી શકે છે ? ત્યારે તેને કહેવામાં આવે કે ‘જે આત્માને ગ્રહણ કરે છે તે દર્શન છે’ તો તેઓ સમજી શકતા નથી, એટલે આચાર્યોએ તેમને પ્રતીતિ કરાવવા માટે સ્થૂળ

સત્તાવલોકનદર્શનસંજ્ઞા સ્થાપિતા, યદ્ય શુક્લમિદમિત્યાદિવિશેષપરિચ્છેદનં તસ્ય જ્ઞાનસંજ્ઞા સ્થાપિતેતિ દોષો નાસ્તિ। સિદ્ધાન્તે પુનઃ સ્વસમયવ્યાખ્યાનં મુખ્યવૃત્ત્યા। તત્ત્વ સૂક્ષ્મવ્યાખ્યાને ક્રિયમાણે સત્ત્યાચાર્યેરાત્મગ્રાહકં દર્શનં વ્યાખ્યાતમિત્યત્રાપિ દોષો નાસ્તિ।

અત્રાહ શિષ્ય:—સત્તાવલોકનદર્શનસ્ય જ્ઞાનેન સહ ભેદો જ્ઞાતસ્તાવદિદારીં યત્તત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપં સમ્યગ્દર્શનં વસ્તુવિચારરૂપં સમ્યગ્જ્ઞાનં તયોર્વિશેષો ન જ્ઞાયતે। કસ્માદિતિ ચેત્ત? સમ્યગ્દર્શને પદાર્થનિશ્ચયોડસ્તિ, તથૈવ સમ્યગ્જ્ઞાને ચ, કો વિશેષ ઇતિ? અત્ર પરિહાર:—અર્થગ્રહણપરિચ્છિત્તિરૂપઃ ક્ષયોપશમવિશેષો જ્ઞાનં ભણ્યતે, તત્ત્વૈવ ભેદનયેન વીતરાગસર્વજાપ્રણીતશુદ્ધાત્માદિતત્ત્વૈષિકદમેવેત્થમેવેતિ નિશ્ચયસમ્યક્ત્વમિતિ। અવિકલ્પરૂપેણ-ભેદનયેન પુનર્યદેવ સમ્યગ્જ્ઞાનં તદેવ સમ્યક્ત્વમિતિ। કસ્માદિતિ ચેત્ત? અત્ત્વે તત્ત્વબુદ્ધિરદેવે દેવબુદ્ધિરધર્મે ધર્મબુદ્ધિરિત્યાદિવિપરીતાભિનિવેશરહિતસ્ય જ્ઞાનસ્યૈવ સમ્યગ્વિશેષણવાચ્યો-ડવસ્થાવિશેષઃ સમ્યક્ત્વં ભણ્યતે યતઃ કારણાત્ત્ત્વ.

વ્યાખ્યાનથી બાહ્ય વિષયમાં જે સામાન્યનું ગ્રહણ છે તેનું નામ સત્તાવલોકનરૂપ દર્શન સ્થાપિત કર્યું. અને જે ‘આ સફેદ છે’ ઈત્યાદિ વિશેષ પરિચ્છેદન થયું તેને જ્ઞાન સંજ્ઞા આપી. એ રીતે દોષ નથી. સિદ્ધાંતમાં મુખ્યપણે સ્વસમયનું વ્યાખ્યાન હોય છે; ત્યાં સૂક્ષ્મ વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યાંએ ‘જે આત્માને ગ્રહણ કરે છે તે દર્શન છે’ એમ વ્યાખ્યાન કર્યું. એ પ્રમાણે એમાં પણ દોષ નથી.

અહીં, શિષ્ય શંકા કરે છે :—સત્તાવલોકનરૂપ દર્શનનો જ્ઞાનની સાથે ભેદ જાણવો પણ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનરૂપ સમ્યગ્દર્શન અને વસ્તુવિચારરૂપ સમ્યગ્જ્ઞાન—એ બે વચ્ચે ભેદ જાણાતો નથી. જો કહો કે ‘કેમ નથી જણાતો?’ તો કહીએ છીએ કે સમ્યગ્દર્શનમાં પદાર્થનો નિશ્ચય છે, તેવી જ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાનમાં પણ છે; તો તેમનામાં શો તફાવત છે? સમાધાન :—પદાર્થના ગ્રહણમાં જાણવારૂપ ક્ષયોપશમિક-વિશેષ ‘જ્ઞાન’ કહેવાય છે અને તે જ્ઞાનમાં જ ભેદનયથી, વીતરાગ સર્વજ્ઞે કહેલા શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોમાં ‘આ જ છે, આમ જ છે’ એવો નિશ્ચય તે સમ્યક્ત્વ છે. નિર્વિકલ્પ અભેદનયથી તો જે સમ્યગ્જ્ઞાન છે તે જ સમ્યગ્દર્શન છે.

શંકા :—એમ કઈ રીતે? ઉત્તર :—‘અતત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિ, અદેવમાં દેવબુદ્ધિ, અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ’ ઈત્યાદિ વિપરીત અભિનિવેશરહિત જ્ઞાનની જ ‘સમ્યક્ત’ વિશેષણથી કહેવામાં આવતી અવસ્થાવિશેષને સમ્યગ્દર્શન કહેવામાં આવે છે. શંકા :—જો

यदि ભેદો નાસ્તિ તર્હિ કથમાવરણદ્વયમિતિ ચેતુ? તત્ત્વોત્તરમ्—યેન કર્મણાર્થપરિચ્છિત્તિસ્પઃ ક્ષયોપશમઃ પ્રચ્છાદ્યતે તસ્ય જ્ઞાનાવરણસંજ્ઞા, તસ્યૈવ ક્ષયોપશમ-વિશેષસ્ય યત્કર્મ પૂર્વોક્તલક્ષણં વિપરીતાભિનિવેશમુત્પાદયતિ તસ્ય મિથ્યાત્વસંજ્ઞેતિ ભેદનયેનાવરણભેદઃ। નિશ્ચયનયેન પુનરભેદવિવક્ષાયાં કર્મત્વં પ્રત્યાવરણદ્વયમધ્યેકમેવ વિજ્ઞાતવ્યમ्। એવં દર્શનપૂર્વકં જ્ઞાનં ભવતીતિ બાખ્યાનરૂપેણ ગાથા ગતા ॥૪૪॥

अथ सम्यग्दर्शनज्ञानपूर्वकं रत्नत्रयात्मकमोक्षमार्गतृतीयावयवभूतं स्वशुद्धात्मानुभूतिसूप-
शुद्धोपयोगलક્ષणवीતरागचारित्रस्य पारम्पर्येण સાધકं સરાગચારિત्रं પ્રતિપાદયતિ:—

અસુહાદો વિળિવિતી સુહે પવિતી ય જાણ ચારિત્તં ।

વદસમિદિગુત્તિરૂપં વવહારણયાદુ જિણભણિયમ् ॥૪૫॥

(સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનમાં) ભેદ નથી તો તે બન્ને શુષ્ઠોના ધાતક જ્ઞાનાવરણ અને મિથ્યાત્વ-બે કર્મ કેમ કહ્યાં છે? સમાધાન :—જે કર્મથી પદાર્થને જાણવારૂપ ક્ષયોપશમ ઢંકાઈ જાય છે, તેનું નામ ‘જ્ઞાનાવરણ’ છે અને તે ક્ષયોપશમવિશેષને વિષે જે કર્મ પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા વિપરીત અભિનિવેશને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું નામ ‘મિથ્યાત્વ’ છે. એ રીતે ભેદનયથી આવરણમાં ભેદ છે. નિશ્ચયનયથી તો અભેદવિવક્ષામાં કર્મપણાની અપેક્ષાએ તે બે આવરણને પણ એક જ જાણવું જોઈએ.

આ રીતે દર્શનપૂર્વક જ્ઞાન થાય છે, એમ કથન કરનારી ગાથા પૂરી થઈ. ૪૪.

હવે, સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનપૂર્વક રત્નત્રયાત્મક મોક્ષમાર્ગના ત્રીજા અવયવરૂપ અને સ્વશુદ્ધાત્માના અનુભવરૂપ શુદ્ધોપયોગરૂપ લક્ષણવાળા વીતરાગચારિત્રના પરંપરાથી^૧ સાધક એવા સરાગચારિત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

૧. સરાગચારિત્રમાં રહેલા રાગનો ક્રમેક્રમે અભાવ થતાં વીતરાગચારિત્ર પ્રગટે છે, તેથી સરાગચારિત્રને પરંપરાથી વીતરાગચારિત્રનો સાધક વ્યવહારન્યે કહેવાય છે. નિશ્ચયનયે સાધક વીતરાગચારિત્ર પહેલાં જે શુદ્ધિ હતી તે છે. જુઓ આ શાસ્ત્ર ગાથા ૧૩ની ટીકા છેલ્લો ભાગ. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૬૦ નીચેની ફૂટનોટ ઉપા. ૧૧૭ તથા શ્રી પંચાસ્તિકાય ગા. ૧૫૮ની ફૂટનોટ નં. ૧ તથા ૪ પા. ૨૩૭-૨૩૪. તથા ગાથા ૧૬૨ ફૂટનોટ પા. ૨૩૮-૨૩૭. ગાથા ૧૭૦ ફૂટનોટ પા. ૨૫૦. ગાથા ૧૭૨ ફૂટનોટ ઉપા. ૨૫૪.

શુભરૂં ગહે અશુભતોં દૂરિ, ચારિત સો વ્યવહારે પૂરિ,

પ્રત અરુ સમિતિ ગુપ્તિ જામાહિ, મુનિ ધારૈ અતિ યતન કરાહિ. ૪૫.

અશુભાત્ વિનિવૃત્તિઃ શુભે પ્રવૃત્તિઃ ચ જાનીહિ ચારિત્રમ् ।
ત્રતસમિતિગુપ્તિરૂપં વ્યવહારનયાત્ તુ જિનભણિતમ् ॥૪૫॥

વ્યાખ્યા—અસ્યૈવ સરાગચારિત્રસ્યૈકદેશાવયવભૂતં દેશચારિત્રં તાવત્કથ્યતે । તદ્યથા—મિથ્યાત્વાદિસપ્તપ્રકૃત્યુપશમક્ષયોપશમક્ષયે સતિ, અધ્યાત્મભાષયા નિજશુદ્ધાત્માભિમુખપરિણામે વા સતિ શુદ્ધાત્મભાવનોત્પત્રનિર્વિકારવાસ્તવસુખામૃતમુપાદેયં કૃત્વા સંસારશરીરભોગેષુ યોડસૌ હેયબુદ્ધિઃ સમ્યગદર્શનશુદ્ધઃ સ ચતુર્થગુણસ્થાનવર્ત્તો બ્રતરહિતો દાર્શનિકો ભણ્યતે । યશ્ચાપ્ત્યાખ્યાનાવરણસંજ્ઞદ્વિતીયકષાયક્ષયોપશમે જાતે સતિ પૃથિવ્યાદિપञ્ચસ્થાવરવધે પ્રવૃત્તોડપિ યથાશક્ત્યા ત્રસવધે નિવૃત્તઃ સ પञ્ચમગુણસ્થાનવર્ત્તો શ્રાવકો ભણ્યતે ।

તસ્યૈકાદશભેદાઃ કથ્યન્તે । તથાહિ—સમ્યક્ત્વપૂર્વકત્વેન મદ્યમાંસમધુત્યાગોદુમ્બર-પञ્ચકપરિહારસ્યાષ્ટમૂલગુણસહિતઃ સન્ સંગ્રામાદિપ્રવૃત્તોડપિ પાપદ્વારાદિભર્નિષ્ઠ્યોજન-જીવધાદાદો નિવૃત્તઃ પ્રથમો દાર્શનિકશ્રાવકો ભણ્યતે । સ એવ સર્વથા ત્રસવધે નિવૃત્તઃ સન્

ગાથા ૪૫

ગાથાર્થ :—અશુભકાર્યની નિવૃત્તિ અને શુભકાર્યમાં પ્રવૃત્તિ-તેને (વ્યવહાર) ચારિત્ર જાણો. ત્રતસમિતિ-ગુપ્તિરૂપ એવું તે (ચારિત્ર) વ્યવહારનયથી જિનેદ્રદેવે કહ્યું છે.

ટીકા :—આ જ સરાગચારિત્રના એકદેશ અવયવરૂપ દેશચારિત્રનું પ્રથમ કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે છે—મિથ્યાત્વાદિ સાત પ્રકૃતિઓના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ કે ક્ષય થતાં અથવા અધ્યાત્મભાષાએ કહીએ તો નિજશુદ્ધાત્માભિમુખ પરિણામ થતાં શુદ્ધાત્મભાવનાથી ઉત્પન્ન, નિર્વિકાર, વાસ્તવિક સુખામૃતને ઉપાદેય કરીને, સંસાર-શરીર અને ભોગોમાં જે હેયબુદ્ધિવાળો, સમ્યગદર્શનથી શુદ્ધ છે, તે ચતુર્થ ગુણસ્થાનવાળો, બ્રતરહિત દાર્શનિક કહેવાય છે. જે અપ્રત્યાખ્યાનાવરણ નામના બીજા કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં પૃથ્વી આદિ (-પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિરૂપ) પાંચ સ્થાવરોના વધમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ યથાશક્તિ ત્રસના વધથી નિવૃત્ત હોય છે, તે પંચમ ગુણસ્થાનવર્ત્તો શ્રાવક કહેવાય છે.

તે શ્રાવકના અગિયાર ભેદ કહેવામાં આવે છે :—સમ્યગદર્શનપૂર્વક, મધ્ય, માંસ, મધ અને પાંચ ઉદ્ભૂત ફળોના ત્યાગરૂપ આઠ મૂલગુણોનું પાલન કરતો જે જીવ, યુદ્ધાદિમાં પ્રવૃત્ત થવા છતાં પણ પાપની વૃદ્ધિ કરનાર શિકાર આદિ સમાન પ્રયોજન વિનાના જીવધાતથી નિવૃત્ત થયેલ છે, તે પ્રથમ દાર્શનિક શ્રાવક કહેવાય છે. તે જ દાર્શનિક શ્રાવક જ્યારે ત્રસ જીવોની હિંસાથી સર્વથા નિવૃત્ત થઈને પાંચ અણુત્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર

પञ્ચાણુત્ત્રત્રયગુણત્રતશિક્ષાત્રતચતુષ્ટયસહિતો દ્વિતીયત્રતિકસંજ્ઞો ભવતિ। સ એવ ત્રિકાલ-સામાયિકે પ્રવૃત્તઃ તૃતીયઃ, પ્રોષ્ઠોપવાસે પ્રવૃત્તશ્રતુર્થઃ, સચિત્તપરિહારેણ પઞ્ચમઃ, દિવા બ્રહ્મચર્યેણ ષષ્ઠઃ, સર્વથા બ્રહ્મચર્યેણ સપ્તમઃ, આરમ્ભાદિસમસ્તવ્યાપારનિવૃત્તોઽષ્ટમઃ, વસ્ત્રપ્રાવરણં વિહાયાન્યસર્વપરિગ્રહનિવૃત્તોનવમઃ, ગૃહવ્યાપારાદિસર્વસાવવ્યાનુમતનિવૃત્તો દશમઃ, ઉદ્દિષ્ટાહાર-નિવૃત્ત એકાદશમ ઇતિ। એતેષેકાદશશ્રાવકેષુ મધ્યે પ્રથમષટ્કં તારતમ્યેન જઘન્યમ्, તત્શ્રી ત્રયં મધ્યમમ्, તતો દ્વયમુત્તમમિતિ સંક્ષેપેણ દાર્શનિકશ્રાવકાદ્યેકાદશભેદાઃ જ્ઞાતવ્યાઃ।

અથૈકદેશચારિત્રવ્યાખ્યાનાનન્તરં સકલચારિત્રમુપદિશતિ। “અસુહાદો વિણિવિતી સુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં” અશુભાન્તિવૃત્તિઃ શુભે પ્રવૃત્તિશ્રાપિ જાનીહિ ચારિત્રમ्। તચ્ચ કથમ્ભૂતં? “વદસમિદિગુત્તિરૂવં વવહારણયાદુ જિણભળિયં” બ્રતસમિતિગુમિસ્લં વ્યવહારનયાજ્ઞિનેરુક્તમિતિ। તથાહિ પ્રત્યાખ્યાનાવરણસંજ્ઞતૃતીયકષાયક્ષયોપશમે સતિ

શિક્ષાત્રત સહિત થાય છે, ત્યારે ‘પ્રતી’ નામનો બીજો શ્રાવક થાય છે. તે જ જ્યારે ત્રણેકાળે સામાયિક કરે છે ત્યારે ત્રીજી પ્રતિમાધારી, પ્રૌષ્ઠ-ઉપવાસ કરે છે ત્યારે ચોથી પ્રતિમાધારી, સચિત્તના ત્યાગથી પાંચમી પ્રતિમાધારી, દિવસે બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાથી છદ્રી પ્રતિમાધારી, સર્વથા બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવાથી સાતમી પ્રતિમાધારી, આરંભ વગેરે સંપૂર્ણ વ્યાપારના ત્યાગથી આઠમી પ્રતિમાધારી, પહેરવા—ઓઢવાનાં વશ્ચો સિવાય અન્ય સર્વ પરિગ્રહોના ત્યાગથી નવમી પ્રતિમાધારી, ઘર-વ્યાપાર આદિ સંબંધી સમસ્ત પાપમય કાર્યોમાં સંમતિ (સલાહ) આપવાનો ત્યાગ કરવાથી દશમી પ્રતિમાધારી અને ઉદ્દિષ્ટ આહારના ત્યાગથી અગિયારમી પ્રતિમાનો ધારક શ્રાવક થાય છે. આ અગિયાર પ્રકારના શ્રાવકોમાં પહેલી છ પ્રતિમાવાળા તારતમ્યપણે જઘન્ય શ્રાવક છે, પછીની ત્રણ પ્રતિમાવાળા મધ્યમ શ્રાવક અને છેલ્દી બે પ્રતિમાવાળા ઉત્તમ શ્રાવકો ગણાય છે—એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં દેશચારિત્રના^૧ દાર્શનિક શ્રાવક વગેરે અગિયાર બેદ જાણવાં.

હવે, એકદેશ ચારિત્રના વ્યાખ્યાન પછી સકળ ચારિત્રનો ઉપદેશ કરે છે— “અસુહાદો વિણિવિતી સુહે પવિત્તી ય જાણ ચારિત્તં” હે શિષ્ય! અશુભ કાર્યોથી નિવૃત્તિ અને શુભ કાર્યોમાં પ્રવૃત્તિને તું ચારિત્ર જાણ. તે કેવું છે? “વદસમિદિગુત્તિરૂવં વવહારણયાદુ જિણભળિયં” બ્રત, સમિતિ અને ગુપ્તિરૂપ છે અને વ્યવહારનયથી શ્રી જ્ઞિનેંદ્ર ભગવંતોએ કહેલું છે. તે આ પ્રમાણે છે—પ્રત્યાખ્યાનાવરણ^૨ નામના ત્રીજા કષાયનો ક્ષયોપશમ થતાં,

૧. દેશચારિત્ર પાંચમે ગુણસ્થાને અંતરંગમાં મિથ્યાત્વના તથા પ્રથમના બે કષાયના અભાવરૂપ હોય છે.
૨. છદ્રે ગુણસ્થાને અંતરંગમાં મિથ્યાત્વનો ત્યાગ તથા પ્રથમના ત્રણ કષાયનો અભાવ હોય છે.

“વિસયકસાઓગાઢો દુસુદિદુચ્ચિત્તદુદૃગોદ્ધિજુદો । ઉગ્રો ઉમ્મગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતલક્ષણાદશુભોપયોગાન્ત્રિવૃત્તિસ્તદ્વિલક્ષણે શુભોપયોગે પ્રવૃત્તિશ્રી હે શિષ્ય ! ચારિત્રં જાનીહિ । તચ્ચાચારારાધનાદિચરણશાસ્ત્રોક્તપ્રકારેણ પઞ્ચમહાવ્રતપઞ્ચ-સમિતિન્ત્રિગુપ્તિસ્તપમધ્યપહતસંયમાખ્યં શુભોપયોગલક્ષણં સરાગચારિત્રાભિધાનં ભવતિ । તત્ત્ર યોડસૌ બહિર્વિષયે પઞ્ચેન્દ્રિયવિષયાદિપરિત્યાગઃ સ ઉપચરિતાસદ્ભૂતવ્યવહારેણ યશાભ્યન્તરે રાગાદિપરિહારઃ સ પુનરશુદ્ધનિશ્ચયેનેતિ નયવિભાગો જ્ઞાતવ્યઃ । એવં નિશ્ચયચારિત્રસાધકં વ્યવહારચારિત્રં વ્યાખ્યાતમિતિ ॥૪૫॥

અથ તેનૈવ વ્યવહારચારિત્રેણ સાધ્યં નિશ્ચયચારિત્રં નિરૂપયતિ :—

**બહિરબ્ધભંતરકિરિયારોહો ભવકારણપ્પણાસદું ।
ણાણિસ્સ જં જિણુત્તં તં પરમં સમ્મચારિતં ॥૪૬॥**

“વિષયકષાઓગાઢો દુસુદિદુચ્ચિત્ત દુદૃગોદ્ધિજુદો । ઉગ્રો ઉમ્મગપરો ઉવઓગો જસ્સ સો અસુહો ॥” [અર્થ :—જેનો ઉપયોગ વિષય-ક્ષાયોમાં મળે છે, દુઃશુદ્ધ ચિત્ત અને દુષ્ટ ગોષ્ઠી (ખરાબ સોબત) સહિત છે, જે ઉગ્ર છે અને ઉન્માર્ગમાં તત્પર છે, તેને તે અશુભ ઉપયોગ^૨ છે.]”—આ ગાથામાં કહેલ લક્ષણોવાળા અશુભોપયોગથી નિવૃત્તિ અને તેનાથી વિપરીત શુભોપયોગમાં પ્રવૃત્તિ, તેને હે શિષ્ય ! તું ચારિત્ર જાણ. આચાર-આરાધના આદિ ચરણાનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા પ્રમાણે તે ચારિત્ર પાંચ મહાવ્રત, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ છે, તોપણ અપહતસંયમ નામનું શુભોપયોગલક્ષણવાળું સરાગચારિત્ર છે. ત્યાં, જે બાહ્યમાં પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય આદિનો ત્યાગ છે, તે ઉપચરિત-અસદ્ભૂતવ્યવહાર-નયથી ચારિત્ર છે અને અંતરંગમાં જે રાગાદિનો ત્યાગ છે, તે અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી ચારિત્ર છે;—એ રીતે નયવિભાગ જાણવો. એ પ્રમાણે નિશ્ચયચારિત્રના સાધક વ્યવહારચારિત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ૪૫.

હવે, તે જ વ્યવહારચારિત્રથી સાધ્ય^૨ નિશ્ચયચારિત્રનું નિરૂપણ કરે છે :—

૧. શ્રી પ્રવચનસાર ગા. ૧૫૮.

૨. આનું સ્પષ્ટીકરણ ગા. ૪૫ની ફૂટનોટમાં આવી ગયું છે.

બાહ્યાભ્યંતર કિરિયા રોક્કિ, આતમ શુદ્ધ ગહેં અવલોક્કિ,
આસ્ત્રવ બંધ અભાવ નિમિત, જ્ઞાની ધહેં પરમ ચારિત. ૪૬.

बहिरभ्यन्तरक्रियारोधः भवकारणप्रणाशार्थम् ।
ज्ञानिनः यत् जिनोक्तम् तत् परमं सम्यक्चारित्रम् ॥४६॥

व्याख्या—“तं” तत् “परमं” परमोपेक्षालक्षणं निर्विकारस्वसंवित्त्यात्मक-
शुद्धोपयोगाविनाभूतं परमं “सम्मचारितं” सम्यक्चारित्रं ज्ञातव्यम् । तत्किं—“बहिरभ्यन्तर-
क्रियारोहो” निष्क्रियनित्यनिरञ्जनविशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावस्य निजात्मनः प्रतिपक्षभूतस्य
बहिर्विषये शुभाशुभवचनकायव्यापाररूपस्य तथैवाभ्यन्तरे शुभाशुभमनोविकल्परूपस्य च
क्रियाव्यापारस्य योऽसौ निरोधस्त्यागः, स च किमर्थ ? “भवकारणप्णणासदुं” पञ्चग्रकार-
भवातीतनिर्दोषपरमात्मनो विलक्षणस्य भवस्य—संसारस्य व्यापारकारणभूतो योऽसौ
शुभाशुभकर्मास्वस्तस्य प्रणाशार्थं विनाशार्थमिति । इत्युभयक्रियानिरोधलक्षणचारित्रं कस्य
भवति ? “णाणिस्स” निश्चयरत्नत्रयात्मकाभेदज्ञानिनः । पुनरपि किं विशिष्टं ? “जं
जिणुत्तं” यज्ञिनेन वीतरागसर्वज्ञोक्तमिति । एवं वीतरागसम्यक्त्वज्ञानाविनाभूतं
निश्चयरत्नत्रयात्मक-निश्चयमोक्षमार्गः तृतीयावयवरूपं वीतरागचारित्रं व्याख्यातम् ॥४६॥

गाथा ४६

गाथार्थ :—संसारनां कारणोनो नाश करवा माटे ज्ञानीने જે બાધ અને અંતરંગ ક્રિયાઓનો નિરોધ છે; શ્રી જિનેન્દ્રે કહેલું તે પરમ સમ્યક્ ચારિત્ર છે.

टીકા :—“तं” તે “परमं” પરમ-ઉપेक्षालक्षणવाणुं, निर्विकार स्वसंવेदनरूप શુद्धोપयोगનुં અવિનાભૂત, પરમ “सम्मचारितं” સમ्यક्चारित्रं જાણવું. તે શુं ? “बहिरभ्यन्तરक्रियारोहो” નિષ્ક્રિય, નિત્ય નિરંજન, વિશુદ્ધ જ્ઞાનદર્શનસ્વભાવી નિજાત્માથી પ્રતિપક્ષભૂત ક્રિયાવ्यાપારનો—કે જે (ક્રિયાવ्यાપાર) બાધ્યમાં વચ્ચે અને કાયાના શુભાશુભ વ्यાપારરૂપ છે અને અંતરંગમાં મનના શુભાશુભ વિકલ્પરૂપ છે તેનો—નિરોધ અર્થાત् ત્યાગ. (તે પણ સમ્યક्चારિત્ર છે.) તે નિરોધ શા માટે છે ? “भવકारणप्णणासदुं” પાંચ પ્રકારના સંસારથી રહિત, નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે સંસાર તે સંસારના વ્યાપારના કારણભૂત જે શુભાશુભ કર્મ-આસ્વ તેના વિનાશ માટે છે. આવું બાધ અને અંતરંગ ક્રિયાઓના નિરોધરૂપ ચારિત્ર કોને કહે છે ? “णाणिस्स” નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ અભેદજ્ઞાનીને આવું ચારિત્ર હોય છે. વળી તે ચારિત્ર કેવું છે ? “જं જિણુત्तं” તે ચારિત્ર જિનેન્દ્રદેવ, વીતરાગ સર્વજ્ઞ દ્વારા કહેવાયેલું છે. આ રીતે વીતરાગ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનના અવિનાભૂત તથા નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગના ત્રીજી અવયવરૂપ વીતરાગચારિત્રનું વ્યાખ્યાન કર્યું. ४६.

ઇતિ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાષ્કં ગતમ् ।

એવं મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકતૃતીયાધિકારમધ્યે નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસંક્ષેપકથનેન
સૂત્રદ્વયમ્, તદનત્તરં તસ્�ૈવ મોક્ષમાર્ગસ્યાવયવભૂતાનાં સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણાં વિશેષ-
વિવરણરૂપેણ સૂત્રષટ્કં ચેતિ સ્થલદ્વયસમુદાયેનાષ્ટગાથાભિઃ પ્રથમોઽન્તરાધિકારઃ સમાપ્તઃ ।

અતઃ પરં ધ્યાનધ્યાતૃધ્યેયધ્યાનફલકથનમુખ્યત્વેન પ્રથમસ્થલે ગાથાત્રયં, તતઃ પરં
પચ્ચપરમેષ્ઠિવ્યાખ્યાનરૂપેણ દ્વિતીયસ્થલે ગાથાપચ્ચકં, તતશ્ચ તસ્યૈવ ધ્યાનસ્યોપસંહાર-
રૂપવિશેષવ્યાખ્યાનેન તૃતીયસ્થલે સૂત્રચતુષ્ટયમિતિ સ્થલત્રયસમુદાયેન દ્વાદશસૂત્રેષુ
દ્વિતીયાન્તરાધિકારે સમુદાયપાતનિકા ।

તથાહિ—નિશ્ચયવ્યવહારમોક્ષમાર્ગસાધકધ્યાનાભ્યાસં કુરુત યૂયમિત્યુપદિશતિ :—

દુવિહં પિ મોક્ખહેઉં જ્ઞાણે પાઉણદિ જં મુણી ણિયમા ।

તહ્યા પયત્તચિત્તા જૂં જ્ઞાણં સમબ્ધસહ ॥૪૭॥

એ પ્રમાણે બીજા સ્થળમાં આઠ ગાથાઓ પૂરી થઈ.

એ પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગનું પ્રતિપાદન કરનાર ત્રીજા અધિકારમાં નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ
મોક્ષમાર્ગના સંક્ષેપકથનથી બે ગાથા, ત્યારપછી તે જ મોક્ષમાર્ગના અવયવરૂપ સમ્યગ્દર્શન-
જ્ઞાન-ચારિત્રના વિશેષ વ્યાખ્યાનરૂપે છ ગાથા—એમ બે સ્થળોના સમુદાયરૂપ આઠ
ગાથાઓ દ્વારા પ્રથમ અંતરાધિકાર સમાપ્ત થયો.

હવે, આગળ ધ્યાન, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનફળના (ধ્યાનના ફળના) કથનની
મુખ્યતાથી પ્રથમ સ્થળમાં ત્રણ ગાથા, ત્યારપછી પંચ પરમેષ્ઠિના વ્યાખ્યાનરૂપે બીજા
સ્થળમાં પાંચ ગાથા અને ત્યારપછી તે જ ધ્યાનના ઉપસંહારરૂપ વિશેષ વ્યાખ્યાન દ્વારા
ત્રીજા સ્થળમાં ચાર ગાથાઓ છે; એ રીતે ત્રણો સ્થળોના સમુદાય વડે બાર ગાથાઓ સંબંધી
બીજા અંતરાધિકારની સમુદાયરૂપ ભૂમિકા છે.

હવે, નિશ્ચય અને વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગનું જે ધ્યાન તેનો અભ્યાસ કરો, એમ ઉપદેશ
આપે છે :—

ઈમ દો વિધિ ચારિત મુનિરાજ, ધ્યાન-યોગ પાવૈ સુ સમાજ;

જાતેં યત્ન ધારિ યહ ધરો, નિયમ રૂપ ભાષે મુનિવરો. ૪૭

દ્વિવિધં અપि મોક્ષહેતું ધ્યાનેન પ્રાપ્તોતિ યત્ત મુનિઃ નિયમાત્તુ ।
તસ્માત् પ્રયત્નચિત્તાઃ યૂં ધ્યાનं સમભ્યસત ॥૪૭॥

બાખ્યા—“દુદ્વિહિં પિ મોક્ષહેતું જ્ઞાણે પાઉણદિ જં મુણી ણિયમા” દ્વિવિધમણિ મોક્ષહેતું ધ્યાનેન પ્રાપ્તોતિ યસ્માત્ મુનિર્નિયમાત્તુ । તદ્વથા—નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકં નિશ્ચયમોક્ષહેતું નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગ તથૈવ વ્યવહારરત્નત્રયાત્મકં વ્યવહારમોક્ષમાર્ગ ચ યં સાધ્યસાધકભાવેન કથિતવાનું પૂર્વ, તદ્ દ્વિવિધમણિ નિર્વિકારસ્વસંવિત્યાત્મકપરમધ્યાનેન મુનિઃ પ્રાપ્તોતિ યસ્માત્કારણાત્ “તહ્ના પયત્તચિત્તા જૂયં જ્ઞાણં સમબ્ધસહ” તસ્માત્ પ્રયત્નચિત્તાઃ સન્તો હે ભવ્યા યૂં ધ્યાનં સમ્યગ્ભ્યસત । તથાહિ—તસ્માત્કારણાત્ દૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતના-નામનોરથરૂપસમસ્તશુભાશુભરાગાદિવિકલ્પજાલં ત્યક્ત્વા, પરમસ્વાસ્થ્યસમુત્પત્રસહજાનન્દૈક-લક્ષણસુખામૃતરસાસ્વાદાનુભવે સ્થિત્વા ચ ધ્યાનાભ્યાસં કુરુત યૂધ્યમિતિ ॥૪૭॥

ગાથા ૪૭

ગાથાર્થ :—ધ્યાન કરવાથી મુનિ નિયમથી નિશ્ચય અને વ્યવહારરૂપ મોક્ષમાર્ગ પામે છે. તેથી તમે ચિત્તને એકાગ્ર કરીને ધ્યાનનો સારી રીતે અભ્યાસ કરો.

ટીકા :—“દુદ્વિહિં પિ મોક્ષહેતું જ્ઞાણે પાઉણદિ જં મુણી ણિયમા” કારણ કે, મુનિ નિયમથી ધ્યાન દ્વારા બને પ્રકારના મોક્ષનાં કારણોને પ્રાપ્ત કરે છે. વિશેષ :— કારણ કે, નિશ્ચયરત્નત્રયસ્વરૂપ નિશ્ચય-મોક્ષહેતુ અર્થાત્ નિશ્ચય મોક્ષમાર્ગ અને વ્યવહારરત્નત્રયાત્મક વ્યવહાર-મોક્ષહેતુ અર્થાત્ વ્યવહાર મોક્ષમાર્ગ જેમનું ¹સાધ્ય-સાધક ભાવરૂપે પહેલાં કથન કર્યું છે, તે બને પ્રકારના મોક્ષમાર્ગોને નિર્વિકાર સ્વસંવેદનરૂપ પરમધ્યાન વડે મુનિ પ્રાપ્ત કરે છે “તહ્ના પયત્તચિત્તા જૂયં જ્ઞાણં સમબ્ધસહ” તે કારણે એકાગ્રચિત થઈને હે ભવ્યજનો! તમે ધ્યાનનો સમ્યક્ પ્રકારે અભ્યાસ કરો. વિસ્તારથી કહીએ તો—તે કારણે દેખેલા, સાંભળેલા અને પૂર્વ અનુભવેલા અનેક મનોરથરૂપ સમસ્ત શુભાશુભ રાગાદિ વિકલ્પજાળનો ત્યાગ કરીને, પરમ સ્વાસ્થ્યથી ઉત્પન્ન સહજાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે એવા સુખામૃતના રસાસ્વાદના અનુભવમાં સ્થિર થઈને, તમે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરો. ૪૭.

1. સાથે બંને રહે છે તેથી સહયારી, સહકારી, નિભિત્ત, સાધન કહેવામાં આવે છે, પણ તે નિશ્ચય સાધન નથી. તે તો શુભાશુભબંધનું કારણ છે, પરિહરવા યોગ્ય છે, માહાત્મ્યથી વારવા યોગ્ય છે. શ્રી પંચાસ્તિકાય ગાથા ૧૬૬ થી ૧૭૨.

અથ ધ્યાતૃ-પુરુષલક્ષણં કથયતિ :—

મા મુજ્જશ્હ મા રજીહ મા દૂસહ ઇદ્વણિદુઅદેસુ ।
થિરમિચ્છહિ જઇ ચિત્તં વિચિત્તઝાણપ્રસિદ્ધીએ ॥૪૮॥

મા મુહૃત મા રજ્યત મા દ્વિષ્ટત ઇષ્ટાનિષ્ટાર્થેષુ ।
સ્થિરં ઇચ્છત યદિ ચિત્તં વિચિત્તધ્યાનપ્રસિદ્ધૈ ॥૪૮॥

વ્યાખ્યા—“મા મુજ્જશ્હ મા રજીહ મા દૂસહ” સમસ્તમોહરાગદેષજનિતવિકલ્પજાલ-રહિતનિજપરમાત્મતત્ત્વભાવનાસમુત્પત્રપરમાનંદૈકલક્ષણસુખામૃતરસાત્સકાશદુદ્ગતા સંજાતા તત્ત્વૈવ પરમાત્મસુખાસ્વાદે લીના તન્મયા યા તુ પરમકલા પરમસંવિત્તસ્તત્ર સ્થિત્વા હે ભવ્ય મોહરાગદેષાન્મા કુરુત । કેષુ વિષેયેષુ ? “ઇદ્વણિદુઅદેસુ” સ્વર્ગનિતાચન્દનતામ્બૂલાદય ઇષ્ટેન્દ્રિયાર્થાઃ, અહિવિષકણ્ટક શત્રુબ્યાધિપ્રભૃતયઃ પુનરનિષેન્દ્રિયાર્થાસ્તેષુ । યદિ કિમુ ? “થિરમિચ્છહિ જઇ ચિત્તં” તત્ત્વૈવ પરમાત્માનુભવે સ્થિરં નિશ્ચલં ચિત્તં યદીચ્છત યૂંય ।

હવે, ધ્યાતા-પુરુષનું (ધ્યાન કરનાર પુરુષનું) લક્ષણ કહે છે :—

ગાથા ૪૮

ગાથાર્થ :—જો તમે વિચિત્ર (અનેક પ્રકારના) અથવા વિચિત્ત (વિકલ્પજાળ રહિત) ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે ચિત્તને સ્થિર કરવા ઈચ્છતા હો, તો ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ ઈન્દ્રિય-વિષયોમાં મોહ, રાગ અને દ્વેષ ન કરો.

ટીકા :—“મા મુજ્જશ્હ મા રજીહ મા દૂસહ” સમસ્ત મોહ-રાગ-દ્વેષજનિત વિકલ્પજાળથી રહિત નિજ પરમાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન પરમાનંદ જેનું એક લક્ષણ છે, એવા સુખામૃતના રસથી ઉત્પન્ન થયેલ અને તે જ પરમાત્મસુખના આસ્વાદમાં લીન-તન્મયરૂપ જે પરમકળા અર્થાત્ પરમ સંવિતિ, તેમાં સ્થિર થઈને હે ભવ્ય જીવો ! મોહ, રાગ અને દ્વેષ ન કરો. ક્યા વિષયોમાં ? “ઇદ્વણિદુઅદેસુ” માળા, ખી, ચન્દન, તાંબૂલ આદિ ઈષ્ટ ઈન્દ્રિયવિષયોમાં અને સાપ, વિષ, કંટક, શત્રુ, રોગ વગેરે અનિષ્ટ ઈન્દ્રિયવિષયોમાં. શું ઈચ્છતા હો તો રાગ-દ્વેષ ન કરવા ? “થિરમિચ્છહિ જઇ ચિત્તં” જો તે જ પરમાત્માના

ઈષ્ટ-અનિષ્ટ વસ્તું દેખિ, રાગ-દ્વેષ અરુ મોહ ન પેખિ;

જો ચિત્તં થિર કરના હોય, એસેં કિયે ધ્યાન સિધિ હોય. ૪૮.

કિર્મર્થમ् ? ‘‘વિચિત્તજ્ઞાણપ્રસિદ્ધીએ’’ વિચિત્ત્રં નાનાપ્રકારં યદ્રધ્યાનં તત્ત્વસિદ્ધ્યૈ નિમિત્તં । અથવા વિગતં ચિત્તં ચિત્તોદ્વબુધાશુભવિકત્પજાલં યત્ત્ર તદ્વિચિત્તં ધ્યાનમ્ તદર્થમિતિ ।

ઇદાનીં તસ્યૈવ ધ્યાનસ્ય તાવદાગમભાષ્યા વિચિત્ત્રભેદાઃ કથ્યન્તે । તથાહિ— ઇષ્ટવિયોગાનિષ્ટસંયોગવ્યાધિપ્રતીકારભોગનિદાનેષુ વાજ્ઞારૂપં ચતુર્વિધમાર્તધ્યાનમ્ । તચ્ચ તારતમ્યેન મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિપદ્ગુણસ્થાનવર્તિજીવસમ્ભવમ્ । યદ્યપિ મિથ્યાદૃષ્ટીનાં તિર્યગતિકારણં ભવતિ તથાપિ બદ્ધાયુષ્કં વિહાય સમ્યગ્દૃષ્ટીનાં ન ભવતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ત્ર ? સ્વશુદ્ધાત્મૈવોપાદેય ઇતિ વિશિષ્ટભાવનાબલેન તત્કારણભૂતસંક્લેશભાવાદિતિ ।

અથ રૌદ્રધ્યાનં કથ્યતે—હિંસાનન્દમૃષાનન્દસ્તેયાનન્દવિષયસંરક્ષણાનન્દપ્રભવં રૌદ્રં ચતુર્વિધમ્ । તારતમ્યેન મિથ્યાદૃષ્ટ્યાદિપञ્ચમગુણસ્થાનવર્તિજીવસમ્ભવમ્ । તચ્ચ મિથ્યાદૃષ્ટીનાં નરકગતિકારણમપિ બદ્ધાયુષ્કં વિહાય સમ્યગ્દૃષ્ટીનાં તત્કારણં ન ભવતિ । તદપિ કસ્માદિતિ અનુભવમાં તમે સ્થિર-નિશ્ચલ ચિત્ત ઈચ્છતા હો તો. શા માટે સ્થિર ચિત્ત ઈચ્છતા હો ? ‘‘વિચિત્ત જ્ઞાણપ્રસિદ્ધીએ’’ ‘વિચિત્ત’ અર્થાત્ અનેક પ્રકારના ધ્યાનની પ્રસિદ્ધિને માટે; અથવા જે ધ્યાનમાંથી, ચિત્ત વિગત (-નષ્ટ) થયું હોય અર્થાત્ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી શુભાશુભ વિકલ્પજાળ નષ્ટ થઈ હોય, તે ‘વિચિત્ત’ ધ્યાન છે, એવા ‘વિચિત્ત ધ્યાન’ની સિદ્ધિને માટે.

હવે, પ્રથમ જ આગમભાષાએ તે જ ધ્યાનના અનેક પ્રકારના ભેદોનું કથન કરવામાં આવે છે. તે આ પ્રમાણે છે—ઇષ્ટ-વિયોગ, અનિષ્ટ-સંયોગ અને રોગ—એ ત્રણેને દૂર કરવામાં અને ભોગનાં કારણોમાં વાંદ્ધારુપ—એમ ચાર પ્રકારનું આર્તધ્યાન છે. તે આર્તધ્યાન તારતમ્યતાથી મિથ્યાદૃષ્ટિ ગુણસ્થાનથી માંડીને છઢા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને સંભવે છે. તે આર્તધ્યાન જોકે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને તિર્યંગતિના બંધનું કારણ થાય છે, તોપણ જે જીવને સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં તિર્યંચનું આયુષ્ય બંધાઈ ગયું હોય, તે સિવાયના અન્ય સમ્યગદૃષ્ટિને તે આર્તધ્યાન તિર્યંગતિનું કારણ થતું નથી. પ્રશ્ન :—કેમ કારણ થતું નથી ? ઉત્તર :—‘સ્વ શુદ્ધાત્મા જ ઉપાડેય છે’ એવી વિશિષ્ટ ભાવનાના બળથી તિર્યંગતિના કારણભૂત સંકલેશ ભાવનો તેમને અભાવ છે, તેથી.

હવે, રૌદ્રધ્યાનનું કથન કરે છે : હિંસામાં આનંદ, જૂદું બોલવામાં આનંદ, ચોરીમાં આનંદ અને વિષયોનનું સંરક્ષણ કરવામાં આનંદથી ઉત્પન્ન થતું ચાર પ્રકારનું રૌદ્રધ્યાન છે. તે રૌદ્રધ્યાન તારતમ્યતાથી મિથ્યાદૃષ્ટિથી માંડીને પાંચમા ગુણસ્થાન સુધીના જીવોને સંભવે છે. તે રૌદ્રધ્યાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને નરકગતિનું કારણ છે, તોપણ જે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં નરકનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે સિવાયના અન્ય સમ્યગદૃષ્ટિઓને તે નરકગતિનું

ચેતુ ? નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વમેવોપાદેયમિતિ વિશિષ્ટભેદજ્ઞાનબલેન તત્કારણભૂતતીવ્રસંકલેશા-
ભાવાદિતિ ।

અતઃ પરમુ આર્તરૌદ્રપરિત્યાગલક્ષણમાજ્ઞાપાયવિપાકસંસ્થાનવિચયસંજ્ઞચતુભેદભિન્ન, તારતમ્યવૃદ્ધિક્રમેણાસંયતસમ્યગૃદ્ધિ દેશવિરતપ્રમત્તસંયતાપ્રમત્તાભિધાન ચતુર્ગુણસ્થાનવર્ત્તિજીવ-સમ્ભવં, મુખ્યવૃત્ત્યા પુણ્યબન્ધકારણમાંપિ પરમ્પરયા મુક્તિકારણ ચેતિ ધર્મધ્યાનં કથ્યતે । તથાહિ—સ્વયં મન્દબૃદ્ધિત્વેઽપિ વિશિષ્ટોપાધ્યાયાભાવે અપિ શુદ્ધજીવાદિપદાર્થનાં સૂક્ષ્મત્વેઽપિ સતિ “સૂક્ષ્મં જિનોદિતં વાક્યં હેતુભિર્યન્ત હન્યતે । આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદ્ગ્રાહાં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥૧॥” ઇતિ શ્લોકકથિતક્રમેણ પદાર્થનિશ્ચયકરણમાજ્ઞાવિચયધ્યાનં ભણ્યતે । તથૈવ ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનાબલેનાસ્માકં પરેષાં વા કદા કર્મણામપાયો વિનાશો ભવિષ્યતીતિ ચિન્તનમપાયવિચયં જ્ઞાતવ્યમુ । શુદ્ધનિશ્ચયેન શુભાશુભકર્મવિપાકરહિતોઽષ્યયં જીવઃ

કારણ થતું નથી. પ્રશ્ન :—કેમ કારણ થતું નથી ? ઉત્તર :—‘નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ જ ઉપાદેય છે’ એવા વિશિષ્ટ ભેદજ્ઞાનના બળથી નરકગતિના કારણભૂત તીવ્ર સંકલેશભાવનો તેમને અભાવ છે, તેથી.

હવે, આગળ આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનના પરિત્યાગરૂપ આજ્ઞાવિચય, અપાયવિચય, વિપાકવિચય અને સંસ્થાનવિચય નામના ચાર ભેદવાળું, તારતમ્યવૃદ્ધિક્રમે અસંયત સમ્યગૃદ્ધિ, દેશવિરત, પ્રમત્તસંયત અને અપ્રમત્તસંયત—એ ચાર ગુણસ્થાનવાળા જીવોને સંભવતું, મુખ્યપણે પુણ્યબંધનું કારણ હોવા છતાં પણ પરંપરાએ મોક્ષના કારણભૂત એવું ધર્મધ્યાન હવે કહેવાય છે. તે આ પ્રમાણે :—પોતે મંદબૃદ્ધિ હોય અને વિશિષ્ટ જ્ઞાની ગુરુની પ્રાપ્તિ ન હોય ત્યારે શુદ્ધ જીવાદિ પદાર્થો સૂક્ષ્મ હોવાથી, “સૂક્ષ્મં જિનોદિતં વાક્યં હેતુભિર્યન્ત હન્યતે । આજ્ઞાસિદ્ધં તુ તદ્ગ્રાહાં નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥” [અર્થ :—શ્રી જિનેન્દ્રનું કહેલું જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તે હેતુઓથી ખંડિત થતું નથી, માટે જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ છે તેને જિનેન્દ્રદેવની આજ્ઞા પ્રમાણે ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કેમ કે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ અન્યથાવાદી હોતા^૧ નથી.]— એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે પદાર્થનો નિશ્ચય કરવો તે ‘આજ્ઞાવિચય’ નામનું પ્રથમ ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. તેવી જ રીતે ભેદાભેદ રત્નત્રયની ભાવનાના બળથી અમારા અથવા અન્ય જીવોનાં કર્માનો નાશ કર્યારે થશે, એ પ્રકારનું ચિંતન તેને ‘અપાયવિચય’ નામનું બીજું ધર્મધ્યાન જાણવું. શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ જીવ શુભાશુભ કર્માના ઉદ્યથી રહિત છે, છતાં

પશ્ચાદનાદિકર્મબન્ધવશેન પાપસ્યોદયેન નારકાદિદુઃखવિપાકફળમનુભવતિ, પુણ્યોદયેન દેવાદિસુખવિપાકમનુભવતીતિ વિચારણં વિપાકવિચયં વિજ્ઞેયમ् । પૂર્વોક્તલોકાનુપ્રેક્ષાચિત્તનં સંસ્થાનવિચયમ् । ઇતિ ચતુર્વિધં ધર્મધ્યાનં ભવતિ ।

અથ પૃથક્ત્વવિતર્કવીચારં એકત્વવિતર્કવીચારં સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિસંજ્ઞાનુપરતક્રિયાનિવૃત્તિસંજ્ઞાનુભવતિ । તથા—પૃથક્ત્વ-વિતર્કવીચારં તાવત્કથ્યતે । દ્રવ્યગુણપર્યાયાણાં ભિન્નત્વં પૃથક્ત્વં ભણ્યતે, સ્વશુદ્ધાત્માનુભૂતિલક્ષણં ભાવશ્રુતં તદ્વાચકમન્તર્જલ્યવચનં વા વિતર્કો ભણ્યતે, અનીહિતવૃત્ત્યાર્થાન્તરપરિણમનમ્ વચનાદ્વચનાન્તરપરિણમનમ્ મનોવચનકાયયોગેષુ યોગાદ્યોગાન્તરપરિણમનં વીચારો ભણ્યતે । અયમત્રાર્થः—યદ્યપિ ધ્યાતા પુરુષः સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનં વિહાય બહિશ્રિતાં ન કરોતિ તથાપિ યાવતાંશેન સ્વરૂપે સ્થિરત્વં નાસ્તિ તાવતાંશેનાનીહિતવૃત્ત્યા વિકલ્પાઃ સ્ફુરન્તિ, તેન કારણેન પૃથક્ત્વવિતર્કવીચારં ધ્યાનં ભણ્યતે । તચ્ચોપશમશ્રેણિવિવક્ષાયામપૂર્વોપશમકાનિવૃત્ત્યુપશમ-વસૂક્ષ્મસામ્પરાયોપશમકોપશાન્તકષાયપર્યન્તગુણસ્થાનચતુષ્ટયે ભવતિ । ક્ષપકશ્રેણ્યાં પુનર્પૂર્વ-પણ અનાદિ કર્મબંધના વશો પાપના ઉદ્યથી નારક આદિનાં દુઃખરૂપ ફળનો અનુભવ કરે છે અને પુણ્યના ઉદ્યથી દેવાદિનાં સુખરૂપ ફળને ભોગવે છે, એવી વિચારણાને ‘વિપાકવિચય’ નામનું ત્રીજું ધર્મધ્યાન જાણવું. પહેલાં કહેલી લોક—અનુપ્રેક્ષાના ચિંતનને ‘સંસ્થાનવિચય’ નામનું ચોથું ધર્મધ્યાન કહે છે.

હવે, પૃથક્ત્વવિતર્કવીચાર, એકત્વવિતર્કવીચાર, સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ અને વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ નામના ચાર પ્રકારના શુક્લધ્યાનનું કથન કરે છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રથમ પૃથક્ત્વવિતર્કવીચાર નામના શુક્લધ્યાનનું કથન કરે છે. દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના ભિન્નપણાને ‘પૃથક્ત્વ’ કહે છે. સ્વ શુદ્ધાત્માની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે તેવા ભાવશ્રુતને અને તેના (સ્વશુદ્ધાત્માના) વાચક અંતર્જલ્યરૂપ વચનને ‘વિતર્ક’ કહે છે. ઈચ્છા વિના એક અર્થથી બીજા અર્થમાં, એક વચનથી બીજા વચનમાં, પન-વચન-કાય એ ત્રણ યોગોમાંથી કોઈ એક યોગમાંથી બીજા યોગમાં જે પરિણમન (પલટવું તે) થાય છે તેને ‘વિચાર’ કહે છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—જોકે ધ્યાન કરનાર પુરુષ નિજ શુદ્ધાત્માનું સંવેદન છોડીને બાય પદાર્થોનું ચિંતન કરતો નથી, તોપણ જેટલા અંશો તેને સ્વરૂપમાં સ્થિરતા નથી તેટલા અંશો ઈચ્છા વિના વિકલ્પો ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણે આ ધ્યાનને ‘પૃથક્ત્વવિતર્કવીચાર’ કહેવાય છે. આ પ્રથમ શુક્લધ્યાન ઉપશમ શ્રેણીની વિવક્ષામાં અપૂર્વકરણ-ઉપશમક, અનિવૃત્તિકરણ-ઉપશમક, સૂક્ષ્મસાંપરાય-ઉપશમક અને ઉપશાન્તકષાય—એ ચાર

કરણક્ષપકાનિવૃત્તિકરણક્ષપકસૂક્ષ્મસામ્પરાયક્ષપકાભિધાનગુણસ્થાનત્રયે ચેતિ પ્રથમં શુક્લધ્યાનં વ્યાખ્યાતમ્ ।

નિજશુદ્ધાત્મદ્રવ્યે વા નિર્વિકારાત્મસુખસંવિત્તિપર્યાયે વા નિરૂપાધિસ્વસંવેદનગુણે વા યત્તૈકસ્મિન્ પ્રવૃત્તં તત્તૈવ વિતર્કસંજ્ઞેન સ્વસંવિત્તિલક્ષણભાવશ્રુતબલેન સ્થિરીભૂયાવીચારં ગુણદ્રવ્યપર્યાયપરાવર્તનં ન કરોતિ યત્તદેકત્વવિતર્કવીચારસંજ્ઞં ક્ષીણકષાયગુણસમ્ભવં દ્વિતીયં શુક્લધ્યાનં ભણ્યતે । તેનૈવ કેવલજ્ઞાનોત્પત્તિઃ ઇતિ । અથ સૂક્ષ્મકાયક્રિયાવ્યાપારરૂપં ચ તદપ્રતિપાતિ ચ સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિસંજ્ઞં તૃતીયં શુક્લધ્યાનમ્ । તચ્છોપચારેણ સયોગિકેવલિજિને ભવતીતિ । વિશેષેણોપરતા નિવૃત્તા ક્રિયા યત્ત તદ્ વ્યુપરતક્રિયં ચ તદનિવૃત્તિ ચાનિવર્તકં ચ તદ્વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિસંજ્ઞં ચતુર્થ શુક્લધ્યાનં । તચ્છોપચારેણાયોગિકેવલિજિને ભવતીતિ । ઇતિ સંક્ષેપેણાગમભાષયા વિચિત્રધ્યાનં વ્યાખ્યાતમ્ ।

ગુણસ્થાનોમાં હોય છે, અને ક્ષપકશ્રેષ્ઠીની વિવક્ષામાં અપૂર્વકરણ-ક્ષપક, અનિવૃત્તિકરણ-ક્ષપક અને સૂક્ષ્મસંપરાય-ક્ષપક—એ ત્રણ ગુણસ્થાનોમાં હોય છે. એ રીતે પ્રથમ શુક્લધ્યાનનું વ્યાખ્યાન થયું.

નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમાં અથવા વિકાર રહિત આત્મસુખના અનુભવરૂપ પર્યાયમાં અથવા ઉપાધિરહિત સ્વસંવેદન ગુણમાં-આ ત્રણોમાંથી જે એકમાં (દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં) પ્રવૃત્ત હોય તેમાં જ વિતર્ક નામના સ્વસંવેદન લક્ષણવાળા ભાવશ્રુતના બણી સ્થિર થઈને અવિચારરૂપ હોય છે એટલે દ્રવ્ય, ગુણ કે પર્યાયમાં પરાવર્તન કરતું નથી; તે “એકત્વવિતર્કઅવિચાર” નામનું ક્ષીણકષાય નામના ગુણસ્થાનમાં હોતું બીજું શુક્લધ્યાન કહેવાય છે. આ બીજા શુક્લધ્યાનથી જ કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે.

હવે, સૂક્ષ્મકાયની ક્રિયાના વ્યાપારરૂપ અને અપ્રતિપાતિ (ન પડે તેવું) એવું “સૂક્ષ્મક્રિયાપ્રતિપાતિ” નામનું ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે. તે ઉપચારથી ‘સયોગિકેવળી જિન’ ગુણસ્થાનમાં હોય છે.

વિશેષપણે ઉપરત અર્થાત્ નિવૃત્ત થઈ છે ક્રિયા જેમાંથી તે ‘વ્યુપરતક્રિય’ છે. વ્યુપરતક્રિય હોય, (સર્વ ક્રિયાની નિવૃત્તિ થઈ હોય) અને અનિવૃત્તિ હોય અર્થાત્ મુક્તિ ન થઈ હોય, તે “વ્યુપરતક્રિયાનિવૃત્તિ” નામનું ચોથું શુક્લધ્યાન છે. તે ઉપચારથી ‘અયોગિકેવળી જિન’ ગુણસ્થાનમાં હોય છે. એ રીતે સંક્ષેપમાં આગમભાષાએ જુદા જુદા પ્રકારનાં ધ્યાનોનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

अध્યાત્મભાષયા પુનઃ સહજશુદ્ધપરમચૈતન્યશાલિનિ નિર્ભરાનન્દમાલિનિ ભગવતિ નિજાત્મન્યુપાદેયબુદ્ધિ કૃત્વા પશ્ચાદનન્તજ્ઞાનોऽહમનન્તસુખોऽહમિત્યાદિભાવનારૂપમભ્યન્તર-ધર્મધ્યાનમુચ્યતે। પञ્ચપરમેષ્ઠિભક્ત્યાદિતદનુકૂલશુભાનુષ્ઠાનં પુનર્વહિરઙ્ગધર્મધ્યાનં ભવતિ। તથૈવ સ્વશુદ્ધાત્મનિ નિર્વિકલ્પસમાધિલક્ષણં શુલ્કધ્યાનમ् ઇતિ। અથવા “‘પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિણ્ડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ्। રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિર્જ્ઞનમ् ॥૧॥’ ઇતિ શ્લોક-કથિતક્રમેણ વિચિત્રધ્યાનં જ્ઞાતવ્યમિતિ।

અથ ધ્યાનપ્રતિવન્ધકાનાં મોહરાગદ્રેષાણાં સ્વરૂપં કથ્યતે। શુદ્ધાત્માદિતત્ત્વેષુ વિપરીતાભિનિવેશજનકો મોહો દર્શનમોહો મિથ્યાત્વમિતિ યાવત्। નિર્વિકારસ્વસંવિત્તિ-લક્ષણવીતરાગચારિત્રપ્રચ્છાદકચારિત્રમોહો રાગદ્રેષૌ ભણ્યેતે। ચારિત્રમોહો શબ્દેન રાગદ્રેષૌ કથં ભણ્યેતે? ઇતિ ચેત્ત—કષાયમધ્યે ક્રોધમાનદ્વયં દ્વેષાઙ્ગમ्, માયાલોભદ્વયં ચ રાગાઙ્ગમ्, નોકષાયમધ્યે તુ સ્ત્રીપુંનપુંસકવેદત્રયં હાસ્યરતિદ્વયં ચ રાગાઙ્ગમ्, અરતિશોકદ્વયં ભયજુગુસાદ્વયં

અધ્યાત્મભાષાએ સહજ-શુદ્ધ-પરમ-ચૈતન્યશાળી, પરિપૂર્ણ આનંદના ધારક ભગવાન નિજાત્મામાં ઉપાદેયબુદ્ધિ કરીને, પછી ‘હું અનંત જ્ઞાનમય છું, હું અનંત સુખરૂપ છું,’ ઈત્યાદિ ભાવનારૂપ અંતરંગ ધર્મધ્યાન કહેવાય છે. પંચ પરમેષ્ઠિઓની ભક્તિ આદિ તેને અનુકૂળ (-અંતરંગ ધર્મધ્યાનને વ્યવહારથી અનુકૂળ) શુભ અનુષ્ઠાન તે બહિરંગ ધર્મધ્યાન છે. તેવી જ રીતે નિજ શુદ્ધાત્મામાં વિકલ્પ રહિત સમાધિરૂપ શુક્લધ્યાન છે. અથવા “‘પદસ્થં મન્ત્રવાક્યસ્થં પિણ્ડસ્થં સ્વાત્મચિન્તનમ्। રૂપસ્થં સર્વચિદ્રૂપં રૂપાતીતં નિર્જ્ઞનમ् ॥૧॥’” [અર્થ :—મન્ત્રવાક્યોમાં સ્થિત ‘પદસ્થધ્યાન’ છે, નિજ આત્માનું ચિંતન તે ‘પિણ્ડસ્થ’ ધ્યાન છે; સર્વ ચિદ્રૂપનું ચિંતન તે ‘રૂપસ્થ ધ્યાન’ છે અને નિરંજનનું ધ્યાન ‘રૂપાતીત ધ્યાન’ છે.] એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારનું ધ્યાન જાણવું.

હવે, ધ્યાનના પ્રતિબંધક મોહ, રાગ અને દ્વેષનું સ્વરૂપ કહે છે. શુદ્ધાત્મા આદિ તત્ત્વોમાં વિપરીત અભિપ્રાય ઉત્પન્ન કરનાર તે મોહ, દર્શનમોહ અથવા મિથ્યાત્વ છે. નિર્વિકાર સ્વસંવેદન જેનું લક્ષણ છે એવા વીતરાગ ચારિત્રને ઢાંકનાર ચારિત્રમોહ તે રાગ-દ્વેષ કહેવાય છે. પ્રશ્ન :—ચારિત્રમોહ શષ્ટથી રાગ-દ્વેષ કેવી રીતે કહેવાય છે? ઉત્તર :—કૃષાયોમાં ક્રોધ-માન એ બે દ્વેષના અંશ છે અને માયા-લોભ એ બે રાગના અંશ છે. નોકષાયોમાં સ્ત્રીવેદ, પુરુષવેદ અને નપુંસકવેદ એ—ત્રણ વેદ તથા હાસ્ય અને રતિ—

૧. શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ ગાથા ૧ ની ટીકામાં આધારરૂપ લીધેલ છે.

च દેષાઙ્ગમિતિ જ્ઞાતવ્યમ् । અત્રાહ શિષ્ય :—રાગદેષાદયઃ કિં કર્મજનિતા: કિં જીવજનિતા ઇતિ ? તત્ત્રોત્તરમ्—સ્ત્રીપુરુષસંયોગોત્પત્રપુત્ર ઇવ સુધાહરિદ્રાસંયોગોત્પત્રવર્ણવિશેષ ઇવોભયસંયોગજનિતા ઇતિ । પશ્ચાત્યવિવક્ષાવશેન વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન કર્મજનિતા ભણ્યન્તે । તથૈવાશુદ્ધનિશ્ચયેન જીવજનિતા ઇતિ । સ ચાશુદ્ધનિશ્ચયઃ શુદ્ધનિશ્ચયાપેક્ષયા વ્યવહાર એવ । અથ મતમ्—સાક્ષાચ્છુદ્ધનિશ્ચયનેન કસ્યેતિ પૃચ્છામો વયમ् । તત્ત્રોત્તરમ्—સાક્ષાચ્છુદ્ધનિશ્ચયેન સ્ત્રીપુરુષસંયોગરહિતપુત્રસ્યૈવ, સુધાહરિદ્રાસંયોગરહિતરઙ્ગવિશેષસ્યૈવ તેષામુત્પત્તિરેવ નાસ્તિ કથમુત્તરં પ્રયચ્છામ ઇતિ । એવં ધ્યાતૃવ્યાખ્યાનમુખ્યત્વેન તદ્વાજેન વિચિત્રવ્યાનકથનેન ચ સૂત્રં ગતમ् ॥૪૮॥

અતઃ ઊર્ધ્વ પદસ્થં ધ્યાનં મન્ત્રવાક્યસ્થં યદુક્તં તસ્ય વિવરણ કથયતિ :—

એ બે (—એ પાંચ નોકધાય) રાગના અંશ છે. અરતિ અને શોક—એ બે તથા ભય અને જુગુપ્સા—એ બે (—એ ચાર નોકધાયો) દેખના અંશ છે, એમ જાણવું.

અહીં, શિષ્ય પૂછે છે :—રાગ, દેષ આદિ કર્મજનિત છે કે જીવજનિત છે ? તેનો ઉત્તર :—સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્નેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા પુત્રની જેમ, ચૂનો અને હળદરના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા વર્ણવિશેષની જેમ, રાગ-દેષ આદિ જીવ અને કર્મ એ બન્નેના ૧સંયોગજનિત છે. નયની વિવક્ષા પ્રમાણે, વિવક્ષિત એકદેશ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી રાગ-દેષ કર્મજનિત કહેવાય છે અને અશુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જીવજનિત કહેવાય છે. આ અશુદ્ધ નિશ્ચયનય, શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ વ્યવહાર જ છે. પ્રશ્ન :—સાક્ષાત્ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી આ રાગ-દેષ કોના છે એમ અમે પૂર્ણીઓ છીએ, ઉત્તર :—સાક્ષાત્ શુદ્ધ નિશ્ચયથી, સ્ત્રી અને પુરુષના સંયોગરહિત પુત્રની જેમ, ચૂના અને હળદરના સંયોગ રહિત રંગ વિશેષની જેમ, તેમની (રાગ-દેષાદિની) ઉત્પત્તિ જ નથી; તો કઈ રીતે ઉત્તર આપીએ ?

એ રીતે ધ્યાતાના વ્યાખ્યાનની મુખ્યતાથી, તેના આશ્રયે, વિચિત્ર ધ્યાનના કથન દ્વારા આ ગાથા પૂરી થઈ. ૪૮.

હવે, આગળ ‘મંત્રવાક્યમાં સ્થિત પદસ્થ’ ધ્યાન જે કહ્યું હતું, તેનું વિવરણ કરે છે :—

૧. બે દ્રવ્યો બેગાં મળીને કાંઈ કાર્ય કરી શકે નહિ,—પણ જીવના ક્ષણિક અશુદ્ધ ઉપાદાને પરનિમિત એવાં કર્મનો આશ્રય લીધો છે તેથી તે પરાશ્રિત ભાવ છે, એમ અહીં બતાવ્યું છે. તેનો આશ્રય પરાશ્રિતભાવ છોડી આત્માશ્રિતભાવ પ્રગટ કરાવવાનો છે.

પણતીસસોલછણચउદુગમેં ચ જવહ જ્ઞાએહ ।
પરમેદ્વિવાચયાણં અણં ચ ગુરુલુણેણ ॥૪૬॥

પञ્ચત્રિંશત્તુ ષોડશ ષટ્ પञ્ચ ચત્વારિ દ્વિકં એકં ચ જપત ધ્યાયત ।
પરમેષ્ઠિવાચકાનાં અન્યત્ત ચ ગુરુપદેશેન ॥૪૬॥

વ્યાખ્યા—“‘પણતીસ’” એમો અરિહંતાણં, એમો સિદ્ધાણં, એમો આઇરિયાણં, એમો ઉવજ્ઞાયાણં, એમો લોએ સવસાહૂણં’ એતાનિ પञ્ચત્રિંશદક્ષરાળિ સર્વપદાનિ ભણ્યન્તે । “‘સોલ’” ‘અરિહંત-સિદ્ધ-આઇરિય-ઉવજ્ગાય-સાહૂ’ એતાનિ ષોડશાક્ષરાળિ નામપદાનિ ભણ્યન્તે । “‘છ’” ‘અરિહંતસિદ્ધ’ એતાનિ ષડક્ષરાળિ અહતસિદ્ધયોર્નામપદે દે ભણ્યેતે । “‘પણ’” ‘અ સિ આ ઉ સા’ એતાનિ પઞ્ચાક્ષરાળિ આદિપદાનિ ભણ્યન્તે । “‘ચઉ’” ‘અરિહંત’ ઇદમક્ષરચતુષ્ટયમહતો નામપદમુ । “‘દુગં’” ‘સિદ્ધ’ ઇત્યક્ષરદ્વયં સિદ્ધસ્ય નામપદમુ । “‘એં ચ’” ‘અ’ ઇત્યેકાક્ષરમહત આદિપદમુ । અથવા ‘ઓં’ એકાક્ષરં પઞ્ચપરમેષ્ઠિનામાદિપદમુ ।

ગાથા ૪૬

ગાથાર્થ :—પંચ પરમેષ્ઠીના વાચક પાંત્રીસ, સોળ, છ, પાંચ, ચાર, બે અને એક અક્ષરરૂપ મંત્રપદોનો જાપ કરો, ધ્યાન કરો; તે સિવાય અન્યનાં પણ, ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે જાપ અને ધ્યાન કરો.

ટીકા :—“‘પણતીસ’” ણભો અરિહંતાણં, ણભો સિદ્ધાણં, ણભો આઈરિયાણં, ણભો ઉવજ્ગાયાણં, ણભો લોએ સવસાહૂણં’ આ પાંત્રીસ અક્ષરો ‘સર્વપદ’ કહેવાય છે. “‘સોલ’” ‘અરિહંત-સિદ્ધ-આઈરિય-ઉવજ્ગાય-સાહૂ’ આ સોળ અક્ષરો ‘નામપદ’ કહેવાય છે. “‘છ’” ‘અરિહંત-સિદ્ધ’ આ છ અક્ષરો અરિહંત-સિદ્ધ એ બે પરમેષ્ઠીઓનાં ‘નામપદ’ કહેવાય છે. “‘પણ’” ‘અ, સિ, આ, ઉ, સા’ આ પાંચ અક્ષરો પંચ પરમેષ્ઠીનાં ‘આદિપદ’ કહેવાય છે. “‘ચઉ’” ‘અરિહંત’ આ ચાર અક્ષર અરિહંત પરમેષ્ઠીનું ‘નામપદ’ છે. “‘દુગં’” ‘સિદ્ધ’ એ બે અક્ષર સિદ્ધ પરમેષ્ઠીનું ‘નામપદ’ છે. “‘એં ચ’” ‘અ’ આ એક અક્ષર અરિહંત પરમેષ્ઠીનું ‘આદિપદ’ છે, અથવા ‘ઓં’ એ એક અક્ષર પાંચે પરમેષ્ઠીઓનું ‘આદિપદ’ છે.

પરમેષ્ઠી-વાચક પૈંતીસ, વર્ણ સોલ છહ પણ ચતુ ઈશ;
દોય એક પુનિ ધ્યાવો જપો, ઔર બતાયે ગુરુકે લપો. ૪૬.

તત્કથમિતિ ચેતું ? “‘અરિહંતા અસરીરા આઇરિયા તહ ઉવજ્જાયા । મુણિણો પઢમક્ખરણિપ્પણો ઓંકારો પંચ પરમેદ્દી ॥૧॥’” ઇતિ ગાથાકથિતપ્રથમાક્ષરાણાં ‘સમાનઃ સવર્ણ દીર્ઘો ભવતિ’ ‘પરશ્ચ લોપમ्’ ‘ઉવર્ણે ઓ’ ઇતિ સ્વરસન્ધિવિધાનેન ‘ઓં’ શબ્દો નિષ્પદ્ધતે । કસ્માદિતિ ? ‘જવહ જ્જાએહ’ એતેષાં પદાનાં સર્વમંત્રવાદપદેષુ મધ્યે સારભૂતાનાં ઇહલોકપરલોકેષ્ટફલપ્રદાનામર્થ જ્ઞાત્વા પશ્ચાદનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્મરણસ્લેણ વચનોચ્ચારણેન ચ જાપં કુરુત । તથૈવ શુભોપયોગરૂપત્રિગુપ્તાવસ્થાયાં મૌનેન ધ્યાયત । પુનરાપિ કથમ્ભૂતાનાં ? ‘પરમેદ્દીવાચયાણ’ ‘અરિહંત’ ઇતિ પદવાચકમનન્તજ્ઞાનાદિગુણયુક્તોઽહદ્બાચ્યો�ભિધેય ઇત્યાદિસ્લેણ પજ્વપરમેષ્ઠિવાચકાનાં । ‘અણં ચ ગુરુવાસેણ’ અન્યદાપિ દ્વાદશસહસ્રપ્રમિત-પજ્વનમસ્કારગ્રાન્થકથિતક્રમેણ લઘુસિદ્ધચક્ર, બૃહત્સિદ્ધચક્રમિત્યાદિવોર્ચનવિધાનં ભેદાભેદ-

પ્રશ્ન :—‘ઓં’ એ પાંચે પરમેષ્ઠીઓનું આદિપદ કેવી રીતે છે ?

ઉત્તર :—“‘અરિહંતા અસરીરા આઇરિયા તહ ઉવજ્જાયા । મુણિણો પઢમક્ખરણિપ્પણો ઓંકારો પંચ પરમેદ્દી ॥ [અર્થ :—અરિહંતનો પ્રથમ અક્ષર ‘અ’, અશરીર (સિદ્ધ)નો પ્રથમ અક્ષર ‘અ’, આચાર્યનો પ્રથમ અક્ષર ‘આ’, ઉપાધ્યાયનો પ્રથમ અક્ષર ‘ઉ’, મુનિનો પ્રથમ અક્ષર ‘મુ’—એ રીતે પાંચે પરમેષ્ઠીઓના પ્રથમ અક્ષરોથી બનેલો ‘ઓંકાર’ છે, તે જ પંચ પરમેષ્ઠીઓનાં નામનું આદિપદ છે.]’”—આ ગાથામાં કહેલા જે પ્રથમ અક્ષર છે, તેમાં પહેલા ‘સમાનઃ સવર્ણ દીર્ઘો ભવતિ’ એ સૂત્રથી ‘અ, અ, આ,’ મેળવીને દીર્ઘ ‘આ’ બનાવીને ‘પરશ્ચ લોપમ्’ એ સૂત્રથી પછીના ‘આ’ નો લોપ કરીને, અ અ આ એ ત્રણેનો ‘આ’ સિદ્ધ કર્યો. પછી ‘ઉવર્ણે ઓ’ એ સૂત્રથી આ + ઉ ના સ્થાનમાં ‘ઓ’ બનાવ્યો, એવી રીતે સ્વરસંધિ કરવાથી ‘ઓમુ’ એ શબ્દ નિષ્પન્ન થયો. “જવહ જ્જાએહ” મંત્રશાસ્ત્રના સર્વપદોમાં સારભૂત, આ લોક અને પરલોકમાં ઈષ્ટ ફળ આપનાર આ પદોનો અર્થ જાણીને પછી અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોના સ્મરણશ્રૂપે અને વચનના ઉચ્ચારણશ્રૂપે જાપ કરો, તેમજ ‘શુભોપયોગરૂપ ત્રિગુપ્ત અવસ્થામાં મૌનપૂર્વક ધ્યાન કરો. વળી તે પદો કેવાં છે ? ‘પરમેદ્દીવાચયાણ’ ‘અરિહંત’ પદ વાચક છે અને અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોથી યુક્ત શ્રીઅરિહંત એ પદનું વાચ્ય અર્થાત્ અભિધેય (-કહેવા યોગ્ય) છે. ઈત્યાદિ પ્રકારે પંચ પરમેષ્ઠીના વાચક છે. “અણં ચ ગુરુવાસેણ” પૂર્વોક્ત પદો સિવાય બીજાનું પણ બાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ પંચનમસ્કારમાહાત્મ્ય નામના ગ્રંથમાં કહ્યા પ્રમાણે લઘુ સિદ્ધચક્ર, બૃહત્.

૧. આ શુભોપયોગીરૂપ ભાવો હેયબુદ્ધિએ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને ૪-૫-૬ ગુણસ્થાને આવ્યા વિના રહે નહિ, અજ્ઞાની તેને ઉપાદેય માને છે.

રત્નત્રયારાધકગુરુપ્રસાદેન જ્ઞાત્વા ધ્યાતવ્યમ् । ઇતિ પદસ્થધ્યાનસ્વરૂપં વ્યાખ્યાતમ् ॥૪૬॥

એવમનેન પ્રકારેણ “ગુસ્તેન્દ્રિયમના ધ્યાતા ધ્યેયં વસ્તુ યથાસ્થિતમ् । એકાગ્રચિન્તનં ધ્યાનं ફલં સંવરનિર્જરો ॥૧॥” ઇતિ શ્લોકકથિતલક્ષણાનાં ધ્યાતૃધ્યેયધ્યાનફલાનાં સંક્ષેપ-વ્યાખ્યાનરૂપેણ ગાથાત્રયેણ દ્વિતીયાન્તરાધિકારે પ્રથમં સ્થળં ગતમ् ।

अतः परं रागादिविकल्पोपाधिरहितनिजपरमात्मपदार्थभावनोत्पन्नसदानन्दैकलक्षण-
सुखामृतरसास्वादतृप्रिस्तपस्य निश्चयध્યાનસ्य परम्पરया કારणભूતમ् યच्छુભોપયોગલક્ષણं
વ્યવહારધ્યાનं તદ્ધ્યેયભૂતાનાં પંચપરમેષ્ઠિનાં મધ્યે તાવર્દહ્તસ્વરૂપં કથયામીત્યેકા પાતનિકા ।
દ્વિતીયા તુ પૂર્વસૂત્રોદિતસર્વપદનામપદાદિપદાનાં વાચકભૂતાનાં વાચ્યા યે
પञ્ચપરમેષ્ઠિનસ્તદ્વાખ્યાને ક્રિયમાણે પ્રથમતસ્તાવજ્ઞિનસ્વરૂપં નિરૂપયામિ । અથવા તૃતીયા

સિદ્ધયક ઈત્યાદિ દેવપૂજનના વિધાનનું—^૧ભેદાભેદ રત્નત્રયના આરાધક ગુરુના પ્રસાદથી
જાણીને, ધ્યાન કરવું. એ પ્રમાણે પદસ્થ ધ્યાનનું સ્વરૂપ કર્યું. ૪૮.

એ પ્રમાણે “ગુસ્તેન્દ્રિયમના ધ્યાતા ધ્યેયં વસ્તુ યથાસ્થિતમ् । એકાગ્રચિન્તનં ધ્યાનં ફલં
સંવરનિર્જરો ॥ [અર્થ :—ઈન્દ્રિય અને મનને રોકનાર ધ્યાતા છે, યથાસ્થિત પદાર્થ ધ્યેય છે,
એકાગ્રચિન્તન ધ્યાન છે, સંવર^૨ અને નિર્જરા—એ ધ્યાનનું ફળ છે.]”^૩—આ શ્લોકમાં
કહેલ લક્ષણવાળાં ધ્યાતા, ધ્યેય, ધ્યાન અને ફળનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કરીને ત્રણ ગાથા
દ્વારા બીજા અંતરાધિકારમાં પ્રથમ સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે આગામ, રાગાદિ વિકલ્પરૂપ ઉપાધિથી રહિત નિજ પરમાત્મપદાર્થની ભાવનાથી
ઉત્પન્ન સદાનંદ (નિત્યઆનંદ) જેનું એક લક્ષણ છે, એવા સુખામृતના રસાસ્વાદથી તૃપ્તિરૂપ
નિશ્ચયધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત જે શુભોપયોગ લક્ષણવાળું વ્યવહારધ્યાન છે, તેના
ધ્યેયભૂત પંચ પરમેષ્ઠાઓમાંથી પ્રથમ અરિહંત પરમેષ્ઠાનું સ્વરૂપ હું કહું છું—એ એક
પાતનિકા છે. પહેલાંની ગાથામાં કહેલ સર્વપદ-નામપદ-આદિપદરૂપ વાચકોના વાચ્ય જે
પંચ પરમેષ્ઠા છે તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રથમ જ હું શ્રી જિનેન્દ્રનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરું
છું—એ બીજી પાતનિકા છે; અથવા પદસ્થ, પિંડસ્થ અને રૂપસ્થ—એ ત્રણ ધ્યાનના
ધ્યેયભૂત શ્રીઅરિહંત-સર્વજ્ઞાનું સ્વરૂપ હું દર્શાવું છું—એ ત્રીજી પાતનિકા છે. આ ત્રણ

૧. ભેદાભેદ રત્નત્રય એકીસાથે મુનિઓને યથાખ્યાતારિત થયા પહેલાં હોય છે અને તે એકી સાથે પ્રથમ
ધ્યાનમાં પ્રગટે છે. જુઓ આ શાસ્ત્રની ગાથા-૪૭.

૨. ભૂમિકા પ્રમાણમાં શુદ્ધિને અનુસાર સંવર-નિર્જરા થાય છે. ૩. શ્રી તત્ત્વાનુશાસન ગાથા-૩૮.

પાતનિકા પદસ્થપિણ્ડસ્થસ્થધ્યાનત્રયસ્ય ધ્યેયભૂતમહૃત્સર્વજ્ઞસ્વરૂપં દર્શયામીતિ પાતનિકાત્રયં
મનસિ ધૃત્વા ભગવાન् સૂત્રમિં પ્રતિપાદયતિ :—

ણદુચદુધાઇકમ્મો દંસણસુહણાણવીરિયમર્ઝો ।
સુહદેહત્થો અપ્પા સુદ્ધો અરિહો વિચિંતિઝો ॥૫૦॥

નષ્ટચતુર્ઘાતિકર્મા દર્શનસુખજ્ઞાનવીર્યમયઃ ।
શુભદેહસ્થઃ આત્મા શુદ્ધઃ અર્હન્ વિચિન્તનીયઃ ॥૫૦॥

વ્યાખ્યા—“ણદુચદુધાઇકમ્મો” નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકશુદ્ધોપયોગધ્યાનેન પૂર્વ ઘાતિકર્મ-
મુખ્યભૂતમોહનીયસ્ય વિનાશનાત્તદનન્તરં જ્ઞાનદર્શનાવરણાન્તરાયસંજ્ઞયુગપદ્ધાતિત્રયવિનાશકત્વાચ્ચ
પ્રણષ્ઠચતુર્ઘાતિકર્મા । “દંસણસુહણાણવીરિયમર્ઝો” તેનૈવ ઘાતિકર્માભાવેન લબ્ધાનન્ત-
ચતુષ્યત્વાત્ સહજશુદ્ધાવિનશ્વરદર્શનજ્ઞાનસુખવીર્યમયઃ । “સુહદેહત્થો” નિશ્ચયેનાશરીરોऽપિ

પાતનિકાઓને મનમાં ધારણા કરીને શ્રીનેમિચન્દ્ર આચાર્યદેવ આ (હવેની) ગાથાનું પ્રતિપાદન
કરે છે :—

ગાથા ૫૦

ગાથાર્થ :—ચાર ઘાતીકર્મો જેણે નષ્ટ કર્યા છે, જે (અનંત) દર્શન-સુખ-જ્ઞાન-
વીર્યમય છે, જે ઉત્તમ દેહમાં બિરાજમાન છે અને જે શુદ્ધ (અઢાર દોષ રહિત) છે—
એવો આત્મા અર્હત છે, તેનું ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે.

ટીકા :—“ણદુચદુધાઇકમ્મો” નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મક, શુદ્ધોપયોગી ધ્યાન વડે પહેલાં
ઘાતીકર્મોમાં મુખ્ય એવા મોહનીયનો નાશ કરીને અને પછી જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ તથા
અંતરાય—એ ત્રણે ઘાતીકર્મોનો એક સાથે નાશ કરીને જે ચાર ઘાતીકર્મોના નષ્ટ કરનાર
થયા છે. “દંસણસુહણાણવીરિયમર્ઝો” તે ઘાતીકર્મોના નાશથી અનંત ચતુષ્ય (અનંત જ્ઞાન,
દર્શન, સુખ અને વીર્ય) ને પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી સહજ શુદ્ધ, અવિનાશી દર્શન-જ્ઞાન-સુખ
અને વીર્યમય છે. “સુહદેહત્થો” નિશ્ચયથી શરીર રહિત છે, તોપણ વ્યવહારનયથી સાત

થ્યારિ ઘાતિયા કર્મ નશાય, દર્શન જ્ઞાન સુખ વીરજિ પાય;
પરમ-દેહમે તિષ્ઠે સંત, સો આત્મ ચિતવો અરહંત. ૫૦.

વ્યવહારેણ સપ્તધાતુરહિતદિવાકરસહસ્રભાસુરપરમૌદારિકશરીરત્વાત् શુભદેહસ્થઃ । “સુદ્રો” ‘કુધા તૃષા ભયં દ્વેષો રાગો મોહશ્ ચિન્તનમ્ । જરા રૂજા ચ મૃત્યુશ્ ખેદઃ સ્વેદો મદોડરતિઃ ॥૧॥ વિસ્મયો જનનં નિદ્રા વિષાદોઽસ્થાદશ સ્મૃતાઃ । એતૈર્દોષૈર્વિનિર્મુક્તઃ સો અયમાસો નિર્જ્જનઃ ॥૨॥” ઇતિ શ્લોકદ્વયકથિતાસ્થાદશદોષરહિતત્વાત् શુદ્ધઃ । “અણ્ણા” એવં ગુણવિશિષ્ટ આત્મા । “અરિહો” અરિશદ્વદ્વાચ્યમોહનીયસ્ય, ર્જઃશદ્વદ્વાચ્યજ્ઞાનદર્શનાવરણ-દ્વયસ્ય, રહસ્યશદ્વદ્વાચ્યાન્તરાયસ્ય ચ હનનાદ્વિનાશાત् સકાશાત् ઇન્દ્રાદિવિનિર્મિતાં ગર્ભાવતરણજન્માભિષેકનિઃક્રમણકેવલજ્ઞાનોત્પત્તિનિર્વાળાભિધાનપદ્યમહાકલ્યાણરૂપાં પૂજામહૃતિ યોગ્યો ભવતિ તેન કારણેન અહ્નું ભણ્યતે । “વિચિન્તિજો” ઇત્યુક્તવિશેષજૈ-ર્વિશિષ્ટમાસાગમપ્રભૃતિગ્રન્થકથિતવીતરાગસર્વજ્ઞાદ્યાષ્ટોત્તરસહસ્રનામાનમહૃતં જિનભદ્રારકં પદસ્થ-પિંડસ્થસપસ્થધ્યાને સ્થિત્વા વિશેષેણ ચિન્તયત ધ્યાયત હે ભવ્યા યૂયમિતિ ।

અત્રાવસારે ભદ્રચાર્વાકમતં ગૃહીત્વા શિષ્યઃ પૂર્વપક્ષં કરોતિ । નાસ્તિ સર્વજ્ઞો�નુપલબ્ધે: ।

ધાતુઓથી રહિત, હજારો સૂર્ય સમાન દેશીયમાન એવા પરમ ઔદારિક શરીરવાળા હોવાથી શુભદેહમાં બિરાજમાન છે. “સુદ્રો”—“કુધા તૃષા ભયં દ્વેષો રાગો મોહશ્ ચિન્તનમ્ । જરા રૂજા ચ મૃત્યુશ્ ખેદઃ સ્વેદો મદોડરતિઃ ॥ વિસ્મયો જનનં નિદ્રા વિષાદોઽસ્થાદશ સ્મૃતાઃ । એતૈર્દોષૈર્વિનિર્મુક્તઃ સોઽયમાસો નિર્જ્જનઃ ॥” [અર્થ :—કુધા, તૃષા, ભય, દ્વેષ, રાગ, મોહ, ચિંતા, વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ, મૃત્યુ, ખેદ, સ્વેદ (પરસેવો), મદ, અરતિ, વિસ્મય, જન્મ, નિદ્રા અને વિષાદ—એ અઢાર દોષ રહિત નિરંજન પરમાત્મા તે આપ્ત^૧ છે.]—આ બે શ્લોકમાં કહેલ અઢાર દોષોથી રહિત હોવાને કારણે ‘શુદ્ધ’ છે. “અણ્ણા” આવા વિશિષ્ટ ગુણોવાળો આત્મા છે. “અરિહો”—‘અરિ’ શબ્દથી વાચ્ય મોહનીય કર્મનો, ‘ર્જ’ શબ્દથી વાચ્ય શાનાવરણ અને દર્શનાવરણ—એ બે કર્મનો અને ‘રહસ્ય’ શબ્દથી વાચ્ય અન્તરાયકર્મનો—એમ ચારે કર્મનો નાશ કરવાને લીધે ઈન્દ્ર આદિ દ્વારા રચેલ ગર્ભાવતાર, જન્માભિષેક, તપ, કેવળજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને નિર્વાણ નામના પાંચ મહા કલ્યાણકરૂપ પૂજાને યોગ્ય છે તે કારણે ‘અહ્નું’ કહેવાય છે. ‘વિચિન્તિજો’ હે ભવ્યો! તમે ઉપરોક્ત વિશેષજોથી વિશિષ્ટ, આપ્તકથિત આગમ આદિ ગ્રન્થોમાં કહેલ વીતરાગ, સર્વજ્ઞ આદિ એક હજાર આઠ નામવાળા અર્ડત્ જિનભદ્રારકનું પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ ધ્યાનમાં સ્થિત થઈને, વિશેષપણે ચિંતવન કરો, ધ્યાન કરો!

અહીં, ભડ્ અને ચાર્વાક મતનો આશ્રય લઈને શિષ્ય પૂર્વપક્ષ કરે છે કે—

ખરવિષાળવતુ ? તત્ત્વ પ્રત્યુત્તરમ्—કિમત્ત્ર દેશેત્ત્ર કાલે અનુપત્તિભ્યઃ, સર્વદેશે કાલે વા । યદત્ત્ર દેશેત્ત્ર કાલે નાસ્તિ તદા સમ્મત એવ । અથ સર્વદેશકાલે નાસ્તીતિ ભણ્યતે તજગત્વયં કાલત્રયં સર્વજ્ઞરહિતં કથં જ્ઞાતં ભવતા । જ્ઞાતં ચેત્તર્હિં ભવાનેવ સર્વજ્ઞઃ । અથ ન જ્ઞાતં રહિતં નિષેધઃ કથં ક્રિયતે ? તત્ત્ર દૃષ્ટાન્ત :—યથા કોઽપિ નિષેધકો ઘટસ્યાધારભૂતં ઘટરહિતં ભૂતલં ચક્ષુષા દૃષ્ટ્વા પશ્ચાદ્વદ્ત્વત્ત્ર ભૂતલે ઘટો નાસ્તીતિ યુક્તમ्; યસ્તુ ચક્ષુઃ રહિતસ્તસ્ય પુનરિદં વચનમયુક્તમ् ।^૧ તથૈવ યસ્તુ જગત્વયં કાલત્રયં સર્વજ્ઞરહિતં જાનાતિ તસ્ય જગત્વયે કાલત્રયે�પિ સર્વજ્ઞો નાસ્તીતિ વક્તું યુક્તં ભવતિ, યસ્તુ જગત્વયં કાલત્રયં ^૨જાનાતિ સ સર્વજ્ઞનિષેધં કથમપિ ન કરોતિ । કસ્માદિતિ ચેત્ત ? ^૩જગત્ત્રયકાલત્રયપરિજ્ઞાનેન સ્વયમેવ સર્વજ્ઞત્વાદિતિ ।

‘સર્વજ્ઞ નથી, કેમ કે તેની અનુપત્તિભ્ય (અપ્રાપ્તિ) છે (અર્થાત् જાણવામાં આવતા નથી), ગધેડાનાં શિંગડાંની માફક.’ તેનો પ્રત્યુત્તર :—સર્વજ્ઞની પ્રાપ્તિ શું આ દેશ અને આ કાળમાં નથી કે સર્વદેશ અને સર્વકાળમાં નથી? જો આ દેશ અને આ કાળમાં નથી, એમ કહો તો અમે પણ તે માનીએ જ છીએ. જો તમે એમ કહો કે ‘સર્વદેશ અને સર્વકાળમાં સર્વજ્ઞની પ્રાપ્તિ નથી’ તો ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળ સર્વજ્ઞ વિનાના તમે કેવી રીતે જાણ્યા? જો તમે કહો કે અમે જાણ્યા છે તો તમે જ સર્વજ્ઞ થયા. અને જો તમે જાણ્યા ન હોય તો પછી નિષેધ કેવી રીતે કરો છો? ત્યાં દસ્તાંત છે :— જેમ કોઈ નિષેધ કરનાર મનુષ્ય, ઘટના આધારભૂત પૃથ્વીને આંખોથી ઘટરહિત જોઈને પછી કહે કે આ પૃથ્વી ઉપર ઘટ નથી તો તેનું કહેવું બરાબર છે; પણ જેને આંખ નથી તેનું એમ કહેવું અયોગ્ય જ છે; તેવી જ રીતે જે ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને સર્વજ્ઞ રહિત જાણો છે તેનું એમ કહેવું કે ‘ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળમાં સર્વજ્ઞ નથી’ તે યોગ્ય છે. પણ જે ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને જાણો છે તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ કોઈ પણ રીતે કરતો નથી. કેમ નથી કરતો? ત્રણ લોક અને ત્રણ કાળને જાણવાથી તે પોતે સર્વજ્ઞ થયો, તેથી તે સર્વજ્ઞનો નિષેધ કરતો નથી.

૧. તથા યોસૌ જગત્વય કાલત્રય સર્વજ્ઞરહિતં પ્રત્યક્ષેળ જાનાતિ સ એવ સર્વજ્ઞનિષેધે સમર્થો, ન ચાન્યોન્ધ ઇવ, યસ્તુ જગત્વયં કાલત્રયં જાનાતિ સ સર્વજ્ઞનિષેધં કથમપિ ન કરોતિ । કસ્માત્ ? જગત્વયકાલત્રયવિષયપરિજ્ઞાન સહિતત્વેન સ્વમેવ સર્વજ્ઞત્વાદિતિ । (પંચાસ્તિકાય તાત્પર્યવૃત્તિ: ગા૦ ૨૯)
૨. ‘ન જાનાતિ’ ઇતિ પાઠાન્તરં ।
૩. ‘કિં ભવતામનુપલબ્ધે: જગત્વય’ ઇતિ પાઠાન્તરં ।

अथोक्तमनुपलब्धेरिति हेतुवचनं तदप्युक्तम् । कस्मादिति चेत्—किं भवतामनुपलब्धिः, किं जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणां वा ? यदि भवतामनुपलब्धिस्तावता सर्वज्ञाभावो न सिद्धति, भवद्विरनुपलभ्यमानानां परकीयचित्तवृत्तिपरमाणवादिसूक्ष्मपदार्थानामिव । अथवा जगत्रयकालत्रयवर्त्तिपुरुषाणामनुपलब्धिस्तत्कथं ज्ञातं भवद्विः । ज्ञातं चेत्तर्हि भवन्त एव सर्वज्ञा इति पूर्वमेव भणितं तिष्ठति । इत्यादिहेतुदूषणं ज्ञातव्यम् । यथोक्तं खरविषाणवदिति दृष्टान्तवचनम् तदप्यनुचितम् । खरे विषाणं नास्ति गवादौ तिष्ठतीत्यत्यन्ताभावो नास्ति यथा तथा सर्वज्ञस्यापि नियतदेशकालादिष्वभावेऽपि सर्वथा नास्तित्वं न भवति इति दृष्टान्तदूषणं गतम् ।

अथ मतं—सर्वज्ञविषये बाधकग्रमाणं निराकृतं भवद्विस्तर्हि सर्वज्ञसद्भावसाधकं प्रमाणं किम् ? इति पृष्ठे प्रत्युत्तरमाह—कीर्त्तित् पुरुषो धर्मो, सर्वज्ञो भवतीति साध्यते धर्मः, एवं धर्मिधर्मसमुदायेन पक्षवचनम् । कस्मादिति चेत्, पूर्वोक्तप्रकारेण बाधकग्रमाणाभावादिति

सर्वज्ञना निषेधमां ‘सर्वज्ञनी अनुपलब्धि’ ऐवुं जे हेतुवाक्य छे ते पण योऽय नथी. केम योऽय नथी ? शुं आपने सर्वज्ञनी अनुपलब्धि (अप्राप्ति) छे के त्रश लोक अने त्रश काणना पुरुषोने अनुपलब्धि छे ? जो आपने ज सर्वज्ञनी अनुपलब्धि होय तो अटलाथी ज सर्वज्ञनो अभाव सिद्ध थतो नथी, केमके जेम परना भनना विचार तथा परमाणु आदि सूक्ष्म पदार्थोनी आपने अनुपलब्धि छे, तोपण तेमनो अभाव सिद्ध थतो नथी. अथवा जो त्रश लोक अने त्रश काणना पुरुषोने सर्वज्ञनी अनुपलब्धि छे, तो आपे ते केवी रीते जाण्युं ? जो तमे कहो के ‘अमे ते जाण्युं छे’ तो आप ज सर्वज्ञ थया—अम पहेलां कहेवाई गयुं छे. ए प्रमाणे हेतुमां दूषण छे—अम जाण्युं.

सर्वज्ञना अभावनी सिद्धिमां जे ‘गधेडानं शिंगडां’—नुं दृष्टांत आप्युं हतुं ते पण बराबर नथी. गधेडाने शिंगडां नथी पण गाय वगेरेने शिंगडां छे, शिंगडांनो अत्यंत अभाव नथी तेम सर्वज्ञनो अमुक देश अने काणमां अभाव होवा छतां पण सर्वथा अभाव नथी. ए रीते दृष्टांतमां दोष कह्यो. प्रश्न :—आपे सर्वज्ञनी बाबतमां बाधक प्रमाणनुं तो खंडन कर्यु, परंतु सर्वज्ञना सद्भावने सिद्ध करनार प्रमाणा कर्यु छे ?

उत्तर :—‘कोઈ पुरुष सर्वज्ञ छे’ ए वाक्यमां ‘पुरुष’ धर्मी छे अने ‘सर्वज्ञ छे’ ते साध्य (-जेनी सिद्धि करवानी छे अवो) धर्म छे. ए रीते ‘कोઈ पुरुष सर्वज्ञ छे’ ए वाक्य धर्मी अने धर्मना समुदायउपे पक्षवचन छे. ‘शा कारणाथी ? (अर्थात् कोઈ पुरुष

હેતુવચનમ् । કિંવત્, સ્વયમનુભૂયમાનસુખદુઃખાદિવદિતિ દૃષ્ટાન્તવચનમ् । એવં સર્વજ્ઞસદ્ગાવે પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તરૂપેણ ત્રયામનુમાનં વિજ્ઞેયમ् । અથવા દ્વિતીયમનુમાનં કથ્યતે—રામરાવણાદયઃ કાલાન્તરિતા, મેર્વાદયો દેશાન્તરિતા ભૂતાદયો ભવાન્તરિતાઃ પરચેતોવૃત્તયઃ પરમાણવાદ-યશ્ચસૂક્ષ્મપદાર્થા ધર્મિણઃ કસ્યાપિ પુરુષવિશેષસ્ય પ્રત્યક્ષા ભવન્તીતિ સાધ્યો ધર્મ ઇતિ ધર્મિધર્મસમુદાયેન પક્ષવચનમ् । કસ્માદિતિ ચેત્, અનુમાનવિષયત્વાદિતિ હેતુવચનમ् । કિંવત્, યદ્યદનુમાનવિષયં તત્ત્વક્ષાપિ પ્રત્યક્ષં ભવતિ, યથાગ્ન્યાદિ, ઇત્યન્વયદૃષ્ટાન્તવચનં । અનુમાનેન વિષયાશ્રેતિ, ઇત્યુપનયવચનમ् । તસ્માત્ કસ્યાપિ પ્રત્યક્ષા ભવન્તીતિ નિગમનવચનં । ઇદાનીં બ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તઃ કથ્યતે—યબ્ર કસ્યાપિ પ્રત્યક્ષં તદનુમાનવિષયમાપિ ન ભવતિ, યથા ખપુષ્યાદિ, ઇતિ બ્યતિરેકદૃષ્ટાન્તવચનમ् । અનુમાનવિષયાશ્રેતિ પુનરષ્યુપનયવચનમ् । તસ્માત્ પ્રત્યક્ષા ભવન્તીતિ પુનરાપિ નિગમનવચનમિતિ । કિન્તુનુમાનવિષયત્વાદિત્યં હેતુઃ, સર્વજ્ઞસ્વરૂપે સાધ્યે સર્વપ્રકારેણ સમ્ભવતિ યતસ્તતઃ કારણાત્સ્વરૂપાસિદ્ધભાવાસિદ્ધવિશેષણાદસિદ્ધો^૧ ન ભવતિ । તથૈવ સર્વજ્ઞસ્વરૂપં સ્વપક્ષં વિહાય સર્વજ્ઞાભાવં વિપક્ષં ન સાધ્યતિ તેન કારણેન વિરુદ્ધો ન

સર્વજ્ઞ હોવામાં હેતુ શો છે ?)’ એમ પૂછવામાં આવે તો, ‘પૂર્વોક્ત પ્રકારે બાધક પ્રમાણનો અભાવ હોવાથી’;—એ હેતુવચન છે. શાની માફક ? ‘પોતાના અનુભવમાં આવતાં સુખ અને દુઃખ આદિની માફક’;—એ દેખાંત વચન છે. આ પ્રમાણે સર્વજ્ઞના સદ્ભાવમાં પક્ષ, હેતુ અને દેખાંતરૂપે ત્રણ અંગોવાળું અનુમાન જાણાનું.

અથવા સર્વજ્ઞના સદ્ભાવનું સાધક બીજું અનુમાન કહે છે :—‘રામ, રાવણ વગેરે કાળથી અંતરિત (આચ્છાદિત) પદાર્થો, મેરુ વગેરે ક્ષેત્રથી અંતરિત પદાર્થો, ભૂત વગેરે ભવથી અંતરિત પદાર્થો તથા બીજાઓનાં ચિત્તના વિકલ્પો અને પરમાણુ આદિ સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈ પણ પુરુષવિશેષને દેખવામાં આવે છે.’ એ ધર્મી અને ધર્મના સમુદ્દરૂપે પક્ષવચન છે. તેમાં ‘રામ, રાવણ વગેરે કાળથી અંતરિત પદાર્થો, મેરુ વગેરે ક્ષેત્રથી અંતરિત પદાર્થો, ભૂત વગેરે ભવથી અંતરિત પદાર્થો તથા બીજાઓનાં ચિત્તના વિકલ્પો અને પરમાણુ આદિ પદાર્થો’ ધર્મી છે અને ‘કોઈ પણ પુરુષવિશેષને દેખવામાં આવે છે’ તે સાધ્ય ધર્મ છે. ‘અંતરિત ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ કેમ છે?’ એમ પૂછવામાં આવે તો, ‘અનુમાનનો વિષય હોવાથી’;—એ હેતુવચન છે. કોની જેમ? ‘જે જે અનુમાનનો વિષય હોય છે તે તે કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે, જેમ કે અજિન આદિ’;—એ અન્વય-દેખાન્તનું વચન છે. ‘અંતરિત અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો અનુમાનના વિષય છે’ એ ઉપનયનું વચન છે. તેથી ‘અંતરિત

૧. ‘વિશેષણાદ્યસિદ્ધો’ ઇતિ પાઠાન્તરં

ભવતિ। તથૈવ ચ યથા સર્વજ્ઞસદ્ગાવે સ્વપ્લક્ષે વર્તતે તથા સર્વજ્ઞભાવેડપિ વિપ્લક્ષેડપિ ન વર્તતે તેન કારણેનાડનૈકાન્તિકો ન ભવતિ। અનૈકાન્તિકઃ કોડરો? બ્યાભિચારિતિ। તથૈવ પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણવાધિતો ન ભવતિ, તથૈવ ચ પ્રતિવાદિનાં પ્રત્યસિદ્ધં સર્વજ્ઞસદ્ગભાવં સાધ્યતિ, તેન કારણેનાકિંચિત્કરોડપિ ન ભવતિ। એવમસિદ્ધવિરુદ્ધનૈકાન્તિકાકિચિત્કરહેતુ-દોષરહિતત્વાત્સર્વજ્ઞસદ્ગભાવં સાધ્યત્યેવ। ઇત્યુક્તપ્રકારેણ સર્વજ્ઞસદ્ગભાવે પક્ષહેતુદૃષ્ટાન્તોપનય-નિગમનરૂપેણ પચ્ચાડુભનુમાનમ् જ્ઞાતવ્યમિતિ।

કિં ચ યથા લોચનહીનપુરુષસ્યાદર્શે વિદ્યમાનેડપિ પ્રતિવિમ્બાનાં પરિજ્ઞાનાં ન ભવતિ, તથા લોચનસ્થાનીયસર્વજ્ઞતાગુણરહિતપુરુષસ્યાદર્શસ્થાનીયવેદશાસ્ત્રે કથિતાનાં પ્રતિવિમ્બસ્થાનીય-

ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ હોય છે’ એ નિગમન-વચન છે. હવે વ્યતિરેકનું દેખાંત કહે છે : ‘જે કોઈને પણ પ્રત્યક્ષ હોતું નથી તે અનુમાનનો વિષય પણ હોતું નથી, જેમ કે ‘આકાશનાં પુણ્ય આદિ’;—એ વ્યતિરેકદેખાંતનું વચન છે. ‘અંતરિત ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો અનુમાનના વિષય છે’ એ ફરીને ઉપનયનું વચન છે. તેથી ‘અંતરિત ને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ છે,’ એ ફરીને નિગમન-વચન છે.

‘અંતરિત અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો કોઈને પ્રત્યક્ષ છે, અનુમાનના વિષય હોવાથી’—અહીં ‘અનુમાનના વિષય હોવાથી’ એ હેતુ છે. સર્વજ્ઞરૂપ સાધ્યમાં આ હેતુ બધી રીતે સંભવે છે; તે કારણે આ હેતુ ‘સ્વરૂપથી અસિદ્ધ’ કે ‘ભાવથી અસિદ્ધ’—એવા વિશેષપણ વડે અસિદ્ધ નથી. તથા ઉક્ત હેતુ, સર્વજ્ઞરૂપ પોતાનો પક્ષ છોડીને સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષને સિદ્ધ કરતો નથી, તે કારણે વિરુદ્ધ પણ નથી. વળી તે (હેતુ) જેમ સર્વજ્ઞના સદ્ગ્ભાવરૂપ સ્વપ્લક્ષમાં વર્તે છે તેમ સર્વજ્ઞના અભાવરૂપ વિપક્ષમાં પણ વર્તતો નથી, એ કારણે ઉક્ત હેતુ અનૈકાન્તિક પણ નથી. અનૈકાન્તિકનો શો અર્થ છે? વ્યભિચારી, એવો અર્થ છે. વળી ઉક્ત હેતુ પ્રત્યક્ષ આદિ પ્રમાણોથી બાધિત પણ નથી. વળી તે હેતુ (સર્વજ્ઞને ન માનનાર) પ્રતિવાદીઓને અસિદ્ધ એવો સર્વજ્ઞનો સદ્ગ્ભાવ સિદ્ધ કરે છે, તે કારણે અંકિચિત્કર પણ નથી. આ રીતે ‘અનુમાનના વિષય હોવાથી’—એ હેતુ અસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, અનૈકાન્તિક (બાધિત) અને અંકિચિત્કરરૂપ જે હેતુના દોષો તેમનાથી રહિત છે, તેથી તે સર્વજ્ઞના સદ્ગ્ભાવને સિદ્ધ કરે જ છે. ઉપરોક્ત પ્રકારે સર્વજ્ઞના સદ્ગ્ભાવમાં પક્ષ, હેતુ, દેખાંત, ઉપનય અને નિગમનરૂપ પાંચ અંગવાળું અનુમાન જાણવું.

વિશેષ—જેમ નેત્ર વિનાના પુરુષને દર્પણ વિદ્યમાન હોય, તોપણ પ્રતિબિંબોનું પરિજ્ઞાન થતું નથી, તેમ નેત્રસ્થાનીય (નેત્ર સમાન) સર્વજ્ઞતારૂપ ગુણથી રહિત પુરુષને

પરમાણવાદ્યનન્તસૂક્ષ્મપદાર્થનાં ક્લાપિકાલે પરિજ્ઞાનાં ન ભવતિ। તથા ચોકતું “યસ્ય નાસ્તિ સ્વયં પ્રજ્ઞા શાસ્ત્રં તસ્ય કરોતિ કિમુ। લોચનાભ્યાં વિહીનસ્ય દર્પણઃ કિં કરિષ્ટતિ ॥૧૧॥” ઇતિ સંક્ષેપેણ સર્વજ્ઞસિદ્ધિરત્ર બોદ્ધબ્યા। એવં પદસ્થપિણ્ડસ્થરૂપસ્થધ્યાને ધ્યેયભૂતસ્ય સકલાત્મનો જિનભદ્રારકસ્ય વ્યાખ્યાનસ્પેણ ગાથા ગતા ॥૫૦॥

અથ સિદ્ધસદૃશનિજપરમાત્મતત્ત્વપરમસમરસીભાવલક્ષણસ્ય રૂપાતીતનિશ્ચયધ્યાનસ્ય પારમ્પર્યેણ કારણભૂતં મુક્તિગતસિદ્ધભક્તિરૂપં “ણમો સિદ્ધાં” ઇતિ પદોચ્ચારણલક્ષણં યત્પદસ્થં ધ્યાનં તસ્ય ધ્યેયભૂતં સિદ્ધપરમેષ્ઠીસ્વરૂપં કથયતિ :—

ણદુદુકમ્મદેહો લોયાલોયસ્સ જાણઓ દદ્વા ।
પુરિસાયારો અપ્પા સિદ્ધો જ્ઞાએહ લોયસિહરત્થો ॥૫૧॥

દર્પણસ્થાનીય વેદશાસ્કોમાં કહેલા પ્રતિબિંબ-સ્થાનીય પરમાણુ આદિ અનંત સૂક્ષ્મ પદાર્થાનું કોઈ પણ કાળે પરિજ્ઞાન થતું નથી. એ રીતે કહું પણ છે કે—‘જે પુરુષને સ્વયં બુદ્ધિ નથી, તેને શાસ્ત્ર શું (ઉપકાર^૧) કરી શકે? કેમ કે નેત્રરહિત પુરુષને દર્પણ શું ઉપકાર^૨ કરે?

એ રીતે અહીં, સંક્ષેપમાં સર્વજ્ઞની સિદ્ધિ જાણવી.

આ પ્રમાણે પદસ્થ, પિંડસ્થ, રૂપસ્થ—એ ધ્યાનોના ધ્યેયભૂત સકલ પરમાત્મા શ્રીજિન-ભદ્રારકના વ્યાખ્યાનની આ ગાથા સમાપ્ત થઈ. ૫૦.

હવે, સિદ્ધ સમાન નિજ પરમાત્મતત્ત્વમાં પરમ સમરસીભાવ જેનું લક્ષણ છે એવા રૂપાતીત નામના નિશ્ચયધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત એવું, મુક્તિપ્રાપ્ત એવા સિદ્ધપરમેષ્ઠીની ભક્તિરૂપ, ‘ણમો સિદ્ધાં’ એ પદના ઉચ્ચારણરૂપ લક્ષણવાળું જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત સિદ્ધપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છે :—

૧. અહીં નિમિત અક્રિચ્યત્કર છે, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

૨. શ્રી હિતોપદેશ પૃષ્ઠ ૧૦૫.

આઠ કરમ અર દેહ નશાય, લોકાલોક દેખિ જો શાય;
પુરુષાકાર આત્મા સિદ્ધ, ધ્યાવો લોક-શિખર-સ્થિત ઈદ્ધ. ૫૧.

નષ્ટાષ્ટકમ્મદેહઃ લોકાલોકસ્ય જ્ઞાયકઃ દ્રષ્ટા।
પુરુષાકારઃ આત્મા સિદ્ધઃ ધ્યાયેત લોકશિખરસ્થઃ ॥૫૧॥

વ્યાખ્યા—“ણદુદુકમ્મદેહો” શુભાશુભમનોવચનકાયક્રિયારૂપસ્ય દૈતશબ્દાભિધેયકર્મ-કાણ્ડસ્ય નિર્મૂલનસમર્થેન સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વભાવનોત્પ્રાગાદિવિકલ્પોપાધિરહિતપરમાહ્લાદેકલક્ષણ-સુન્દરમનોહરાનન્દસ્યંદિનિઃક્રિયાદૈતશબ્દવાચ્યેન પરમજ્ઞાનકાણ્ડેન વિનાશિતજ્ઞાનાવરણાદ્યષ્ટ-કર્મોદારિકાદિપઞ્ચદેહત્વાત् નષ્ટાષ્ટકમ્મદેહઃ । “લોયાલોયસ્ય જાણઓ દદ્વા” પૂર્વોક્ત-જ્ઞાનકાણ્ડભાવનાફલભૂતેન સકલવિમલકેવલજ્ઞાનદર્શનદ્વયેન લોકાલોકસ્ય જ્ઞાતા દ્રષ્ટા ભવતિ । “પુરિસાયારો” નિશ્ચયનયેનાતીન્દ્રિયામૂર્ત્તપરમચિદુચ્છળનનિર્ભરશુદ્ધસ્વભાવેન નિરાકારોઽપિ વ્યવહારેણ ભૂતપૂર્વનયેન કિચ્છિદૂનચરમશરીરાકારેણ ગતસિક્થમૂષાગર્ભાકાર-

ગાથા ૫૧

ગાથાર્થ :—જેણે આઠ કર્મનો અને દેહનો નાશ કર્યો છે, જે લોકાલોકને જાણનાર અને દેખનાર છે અને જે પુરુષાકાર છે,—એવો આત્મા સિદ્ધ છે; લોકના શિખર ઉપર બિરાજમાન છે તે સિદ્ધપરમેષીનું તમે ધ્યાન કરો.

ટીકા :—‘ણદુદુકમ્મદેહો’ શુભાશુભ મન, વચન અને કાયાની ક્રિયારૂપ એવો જે ‘દૈત’ શબ્દના અભિધેયરૂપ કર્મકંડ તેનો નાશ કરવામાં સમર્થ એવા પરમ જ્ઞાનકંડ વડે—કે જે જ્ઞાનકંડમાંથી, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વની ભાવનાથી ઉત્પન્ન, રાગાદિ વિકલ્પોપાધિરહિત પરમ આખ્લાદ જેનું એકમાત્ર લક્ષણ છે એવો સુન્દર, મનોહર આનંદ જરે છે, જે નિર્જિય છે અને જે અદૈત શબ્દથી વાચ્ય છે તેના વડે—જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મો અને ઔદારિક આદિ પાંચ શરીરોનો નાશ કર્યો હોવાથી જે ‘નષ્ટ-અષ્ટ-કર્મ-દેહ’ છે અર્થાત્ ‘જેણે આઠ કર્મો અને દેહ નષ્ટ કર્યો છે એવો’ છે; ‘લોયાલોયસ્ય જાણઓ દદ્વા’ જે પૂર્વોક્ત જ્ઞાનકંડની ભાવનાના ફળરૂપ સંપૂર્ણ નિર્મળ કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન—એ બન્ને વડે લોકાલોકના ત્રણ કાળના સમસ્ત પદાર્થોના વિશેષ અને સામાન્ય ભાવોને એક જ સમયમાં જાણવા અને દેખવાને લીધે લોકાલોકના જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા છે; “પુરિસાયારો” જે નિશ્ચયનયથી અતીન્દ્રિય, અમૂર્ત, પરમ ચૈતન્યથી ભરેલા શુદ્ધ સ્વભાવની અપેક્ષાએ નિરાકાર છે, તોપણ વ્યવહારથી ભૂતપૂર્વનયની અપેક્ષાએ અંતિમ શરીરથી કંઈક ઓછા આકારવાળો હોવાને લીધે, મીણ વિનાના તેનાં બીબાં વચ્ચેના પૂતળાની જેમ અથવા છાયાના પ્રતિબિંબની જેમ, પુરુષાકાર

વચ્છાયાપ્રતિમાવદ્બ્રા પુરુષાકારઃ । “અપ્પા” ઇત્યુક્તલક્ષણ આત્મા । કિં ભણ્યતે ? “સિદ્ધો” અજ્જનસિદ્ધપાદુકાસિદ્ધગુટિકાસિદ્ધખઙ્ગસિદ્ધમાયાસિદ્ધાદિતૌકિકસિદ્ધવિલક્ષણઃ કેવળ-જ્ઞાનાદ્યનન્તરગુણવ્યક્તિલક્ષણઃ સિદ્ધો ભણ્યતે । “જ્ઞાએહ લોયસિહરત્થો” તમિત્થંભૂતં સિદ્ધ-પરમેષ્ઠિનં લોકશિખરસ્થં ટૃષ્ટશ્રુતાનુભૂતપજ્વેન્નિયભોગપ્રભૃતિસમસ્તમનોરથરૂપનાનાવિકલ્પ-જાલત્યાગેન ત્રિગુપ્તિલક્ષણરૂપાતીતધ્યાને સ્થિત્વા ધ્યાયત હે ભવ્યા યૂધ્યમ્ ઇતિ । એવં નિષ્કલસિદ્ધપરમેષ્ઠિવ્યાખ્યાનેન ગાથા ગતા ॥૫૧॥

અથ નિરૂપાધિશુદ્ધાત્મભાવનાનુભૂત્યવિનાભૂતનિશ્ચયપજ્વાચારલક્ષણસ્ય નિશ્ચયધ્યાનસ્ય પરમ્પરયા કારણભૂતં નિશ્ચયવ્યવહારપજ્વાચારપરિણતાચાર્યભક્તિરૂપં “ણમો આઇરિયાણં” ઇતિ પદોચ્ચારણલક્ષણં યત્પદસ્થધ્યાનં તસ્ય ધ્યેયભૂતમાચાર્યપરમેષ્ઠિનં કથયતિ :—

દંસણણાણપહાણે વીરિયચારિત્તવરતવાયારે ।

અપ્પં પરં ચ જુંડુ સો આઇરિઓ મુણી ઝોઓ ॥૫૨॥

છે; “અપ્પા” એવા લક્ષણવાળો આત્મા; તે કેવો કહેવાય છે? ‘સિદ્ધો’ અંજનસિદ્ધ, પાદુકાસિદ્ધ, ગુટિકાસિદ્ધ, ખડ્ગસિદ્ધ અને માયાસિદ્ધ આદિ લૌકિકસિદ્ધોથી વિલક્ષણ, કેવળજ્ઞાનાદિ અનંતગુણોની પ્રગટતા જેનું લક્ષણ છે, એવો સિદ્ધ કહેવાય છે. “જ્ઞાએહ લોયસિહરત્થો” હે ભવ્યો! તમે જોયેલા, સાંભળેલા અને અનુભવેલા પંચેન્દ્રિયભોગાદિના સમસ્ત મનોરથરૂપ અનેક વિકલ્પસમૂહના ત્યાગ વડે, મન-વચ્ચન-કાયાની ગુપ્તિ જેનું લક્ષણ છે એવા રૂપાતીત ધ્યાનમાં સ્થિર થઈને, લોકના શિખર ઉપર બિરાજમાન, પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા સિદ્ધ પરમેષ્ઠિનું ધ્યાન કરો.

આ રીતે, અશરીરી સિદ્ધપરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનરૂપ આ ગાથા પૂરી થઈ. ૫૧.

હવે, ઉપાધિરહિત શુદ્ધાત્મભાવનાની અનુભૂતિના અવિનાભૂત નિશ્ચયપંચાચારલક્ષણ નિશ્ચયધ્યાનનું પરંપરાએ^૧ કારણભૂત એવું, નિશ્ચય અને વ્યવહાર એ બને પ્રકારના પંચાચારોમાં પરિણત આચાર્ય પરમેષ્ઠીની ભક્તિરૂપ અને “ણમો આઈરિયાણં” એ પદના

૧. છઢે ગુણસ્થાને શુદ્ધ પરિણતિ ત્રણ કણાયના અભાવરૂપ છે તે નિશ્ચય પંચાચાર અને તેની સાથે તે જ કાળે વ્યવહાર પંચાચાર હોય છે તે (વ્યવહાર પંચાચાર) નો અભાવ (વ્યય) થતાં સાતમે ગુણસ્થાને નિશ્ચય પંચાચારરૂપ નિશ્ચયધ્યાન પ્રગટે છે, એમ અહીં સમજાવ્યું છે.

દર્શન જ્ઞાન સમગ્ર ઉદાર, ચારિત તપ વીરજ આચાર;

આપ આચરૈ પર અચરાય, ઔસેં આચારિજ મુનિ ધ્યાય. ૫૨.

दર्शनज्ञानप्रधाने वीर्यचारित्रवरतपआचारे।

आत्मानं परं च युनक्ति सः आचार्यः मुनिः ध्येयः ॥५२॥

ब्याख्या—“‘दंसणणाणपहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे’” सम्यग्दर्शनज्ञानप्रधाने वीर्यचारित्रवरतपश्चरणाचारेऽधिकरणभूते “अप्पं परं च जुंजइ” आत्मानं परं शिष्यजनं च योऽसौ योजयति सम्बन्धं करोति “सो आइरिओ मुणी झेओ” स उक्तलक्षण आचार्यो मुनिस्तपोधनो ध्येयो भवति। तथाहि—भूतार्थनयविषयभूतः शुद्धसमयसारशब्दवाच्यो भावकर्मद्रव्यकर्मनोकर्मादिसमस्तपरद्रव्येभ्यो भिन्नः परमचैतन्यविलासलक्षणः स्वशुद्धात्मैवोपादेय इति रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयदर्शनाचारः ।१। तस्यैव शुद्धात्मनो निरुपाधिस्वसंवेदनलक्षणभेदज्ञानेन मिथ्यात्वरागादिपरभावेभ्यः पृथक्परिच्छेदनं सम्यग्ज्ञानं, तत्राचरणं परिणमनं निश्चयज्ञानाचारः ।२। तत्रैव रागादिविकल्पोपाधिरहितस्वाभाविक-उच्चारणरूपं जे पठस्थ ध्यान, तेना ध्येयभूत आचार्यं परभेष्ठीनुं कथन करे छे :—

गाथा ५२

गाथार्थ :—दर्शनाचार, ज्ञानाचारनी मुख्यता सहित वीर्याचार, चारित्राचार अने तपाचार—ऐ पांच आचारोमां जे पोताने तथा परने जोडे छे ते आचार्य मुनि ध्यान करवा योग्य छे.

टीका :—“‘दंसणणाणपहाणे वीरियचारित्तवरतवायारे’” सम्यग्दर्शन अने ज्ञाननी प्रधानता सहित वीर्याचार, चारित्राचार अने तपाचारमां “अप्पं परं च जुंजइ” पोताने अने परने अर्थात् शिष्योने जे जोडे छे “सो आइरियो मुणी झेओ” ते पूर्वोक्त लक्षणवाणा आचार्य, मुनि, तपोधन ध्यान करवा योग्य छे.

विशेष :—भूतार्थनयना विषयभूत, शुद्ध समयसार शब्दथी वाच्य, भावकर्म-द्रव्यकर्म-नोकर्म आदि समस्त परद्रव्योथी भिन्न, परमचैतन्यविलासलक्षण, स्व-शुद्धात्मा ज उपाधेय छे ऐवी रुचि ते सम्यग्दर्शन छे; तेमां जे आचरण-परिणमन ते निश्चयदर्शनाचार छे. ते ज शुद्धात्माने उपाधिरहित, स्वसंवेदनलक्षण भेदज्ञानथी मिथ्यात्वरागादि परभावोथी भिन्न जाणवो ते सम्यग्ज्ञान छे; ते सम्यग्ज्ञानमां आचरण-परिणमन ते निश्चयज्ञानाचार छे. ते ज शुद्ध आत्मामां रागादि विकल्परूप उपाधिथी रहित स्वाभाविक सुखास्वाधथी निश्चलचित थवुं ते वीतरागचारित्र छे; तेमां जे आचरण अर्थात्

સુખાસ્વાદેન નિશ્ચલચિત્તં વીતરાગચારિત્રં, તત્ત્રાચરણં પરિણમનં નિશ્ચયચારિત્રાચારઃ । ૩। સમસ્તપરદવ્યેચ્છાનિરોધેન તથૈવાનશનાદિદ્વાદશતપશ્વરણબહિરઙ્ગસહકારિકારણેન ચ સ્વસ્વરૂપે પ્રતપન વિજયન નિશ્ચયતપશ્વરણં, તત્ત્રાચરણં પરિણમનં નિશ્ચયતપશ્વરણાચારઃ । ૪। તસ્યૈવ નિશ્ચયચતુર્વિધાચારસ્ય રક્ષણાર્થ સ્વશક્ત્યનવગૂહનં નિશ્ચયવીર્યાચારઃ । ૫। ઇત્યુક્તલક્ષણ-નિશ્ચયપદ્ભાચારે તથૈવ “છત્તીસગુણસમગે” પંચવિહાચારકરણસન્દર્શિસે । સિસ્સાણુગાહકુસલે ધર્માયરિએ સદા વંદે ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણાચારારાધાનાદિચરણશાસ્ત્રવિસ્તીર્ણબહિરઙ્ગ-સહકારિકારણભૂતે વ્યવહારપદ્ભાચારે ચ સ્વં પરં ચ યોજયત્યનુષ્ઠાનેન સમ્બન્ધં કરોતિ સ આચાર્યો ભવતિ । સ ચ પદસ્થધ્યાને ધ્યાતવ્યઃ । ઇત્યાચાર્યપરમેષ્ઠિવ્યાખ્યાનેન સૂત્રં ગતમ् ॥૫૨॥

અથ સ્વશુદ્ધાત્મનિ શોભનમધ્યાયોઽભ્યાસો નિશ્ચયસ્વાધ્યાયસ્તલ્લક્ષણનિશ્ચયધ્યાનસ્ય પારમ્પર્યેણ કારણભૂતં ભેદાભેદરત્નત્રયાદિતત્ત્વોપદેશકં પરમોપાધ્યાયભક્તિરૂપં “ણમો

પરિણમન તે નિશ્ચય-ચારિત્રાચાર છે. સમસ્ત પરદવ્યોની ઈચ્છા રોકવાથી તથા અનશન આદિ બાર તપરૂપ બહિરંગ સહકારી^૧ કારણોથી નિજ સ્વરૂપમાં પ્રતપન-વિજયન તે નિશ્ચયતપશ્વરણ છે; તેમાં જે આચરણ-પરિણમન તે નિશ્ચય-તપશ્વરણાચાર છે. આ ચાર પ્રકારના નિશ્ચય-આચારની રક્ષા માટે પોતાની શક્તિ ન છુપાવવી તે નિશ્ચય-વીર્યાચાર છે. આ ઉક્ત લક્ષણોવાળા નિશ્ચય-પંચાચારમાં અને એવી જ રીતે “છત્તીસગુણસમગે પંચવિહાચારકરણસન્દર્શિસે । સિસ્સાણુગાહકુસલે ધર્માયરિએ સદા વંદે ॥” [અર્થ :—છત્તીસ ગુણોથી^૨ સહિત, પાંચ પ્રકારના આચાર પાળવાનો ઉપદેશ દેનાર, શિષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં કુશળ જે ધર્માચાર્ય છે તેમને હું સદા વંદન કરું છું.]” —આ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે આચાર, આરાધના આદિ ચરણાનુયોગનાં શાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી કહેલ બહિરંગ સહકારી કારણરૂપ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર-આચારમાં જે પોતાને અને પરને જોડે છે તે આચાર્ય કહેવાય છે. તે આચાર્ય પરમેષ્ઠી પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આચાર્ય પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનથી ગાથા પૂરી થઈ. ૫૨.

હવે, સ્વશુદ્ધાત્મામાં જે ઉત્તમ અધ્યાય-અભ્યાસ તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય છે. તે નિશ્ચયસ્વાધ્યાય જેનું લક્ષણ છે એવા નિશ્ચયધ્યાનના પરંપરાથી કારણભૂત એવું, ભેદાભેદ

૧. નિમિત્તકારણોથી, નિમિત્તકારણો તે ઉપચારરૂપ છે અને ઉપાદાનકારણ તે યથાર્થ કારણ છે, એમ સમજવું.

૨. શ્રી ભાવસંગ્રહ ગાથા ૩૭૭.

ઉવજ્ઞાયાણं’ ઇતિ પદોચ્ચારણલક્ષણં યત્ત પદસ્થધ્યાનં, તસ્ય ધ્યેયભૂતમુપાધ્યાયમુનીશ્વરં
કથયતિ—

જો ર્યણત્તયજુત્તો ણિચ્ચં ધર્મોવદેસણે ણિરદો ।
સો ઉવજ્ઞાઓ અપ્પા જદિવરવસહો ણમો તસ્સ ॥૫૩॥

યઃ રત્નત્રયયુક્તઃ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતઃ ।
સઃ ઉપાધ્યાયઃ આત્મા યત્તિવરવૃષભઃ નમઃ તસ્મૈ ॥૫૩॥

વ્યાખ્યા—“જો ર્યણત્તયજુત્તો” યોડસૌ બાહ્યાભ્યન્તરલત્રયાનુષ્ઠાનેન યુક્તઃ
પરિણતઃ । “ણિચ્ચં ધર્મોવદેસણે ણિરદો” ષટ્ટદ્રવ્યપજ્ઞાસ્તિકાયસપ્તત્ત્વનવપદાર્થેષુ મધ્યે
સ્વશુદ્ધાત્મદ્રવ્યં સ્વશુદ્ધજીવાસ્તિકાયં સ્વશુદ્ધાત્મતત્ત્વં સ્વશુદ્ધાત્મપદાર્થમેવોપાદેયં શેષં ચ હેયં,
તથૈવોત્તમક્ષમાદિધર્મ ચ નિત્યમુપદિશતિ યોડસૌ સ નિત્યં ધર્મોપદેશને નિરતો ભણ્યતે । “સો
ઉવજ્ઞાઓ અપ્પા” સ ચેતંભૂત આત્મા ઉપાધ્યાય ઇતિ । પુનરાપિ કિં વિશિષ્ટઃ ?

રત્નત્રયાદિ તત્ત્વોના ઉપદેશક પરમ ઉપાધ્યાયની ભક્તિનું અને ‘ણમો ઉવજ્જાયાણં’ એ
પદના ઉચ્ચારણનું જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત ઉપાધ્યાય પરમેષીનું સ્વરૂપ કહે
છે :—

ગાથા ૫૩

ગાથાર્થ :—જે રત્નત્રયસહિત, નિરંતર ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં તત્પર છે, તે
આત્મા ઉપાધ્યાય છે, મુનિવરોમાં પ્રધાન છે; તેમને નમસ્કાર હો.

ટીકા :—“જો ર્યણત્તયજુત્તો” જે બાહ્ય અને આભ્યંતર રત્નત્રયના આચરણ સહિત
છે; “ણિચ્ચં ધર્મોવદેસણેણિરદો” ઇ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ અને નવ પદાર્થોમાં
નિજ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય, નિજ શુદ્ધ જીવાસ્તિકાય, નિજ શુદ્ધાત્મતત્ત્વ અને નિજ શુદ્ધાત્મપદાર્થ જ
ઉપાદેય છે અને અન્ય સર્વ હેય છે, એવો તથા ઉત્તમ ક્ષમા આદિ દશ ધર્મોનો જે નિરંતર
ઉપદેશ આપે છે તે નિત્ય ધર્મોપદેશ આપવામાં તત્પર કહેવાય છે; “સો ઉવજ્ઞાઓ અપ્પા”

રત્નત્રય જો ધારૈ સાર, સદા ધર્મ-ઉપદેશ કરાર;
યત્તિવરમેં પરધાન મુનીશ, ઉપાધ્યાયઙું નાવો શીશ. ૫૩.

“જદિવરવસહો” પજ્ચેન્દ્રિયવિષયજયેન નિજશુદ્ધાત્મનિ યત્નપરાળાં યત્તિવરાળાં મધ્યે વૃષભઃ
પ્રધાનો યત્તિવરવૃષભઃ। ‘ણમો તસ્ય’ તસ્મૈ દ્રવ્યભાવરૂપો નમો નમસ્કારોऽસ્તુ। ઇત્યુપાધ્યાય-
પરમેષ્ઠિવ્યાખ્યાનરૂપેણ ગાથા ગતા ॥૫૩॥

અથ નિશ્ચયરત્નત્રયાત્મકનિશ્ચયધ્યાનસ્ય પરમ્પરયા કારણભૂતં બાદ્યાભ્યન્તર-
મોક્ષમાર્ગસાધકં પરમસાધુભક્તિરૂપં “ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં” ઇતિ પદોચ્ચારણજપધ્યાનલક્ષણં
યત્ત પદસ્થધ્યાનં તસ્ય ધ્યેયભૂતં સાધુપરમેષ્ઠિસ્વરૂપં કથયતિ—

દંસણણાણસમગ્રં મગ્રં મોક્ખસ્સ જો હુ ચારિત્તં ।

સાધ્યદિ ણિચ્ચસુદ્ધં સાહૂ સ મુણી ણમો તસ્સ ॥૫૪॥

દર્શનજ્ઞાનસમગ્રં માર્ગ મોક્ષસ્ય યઃ હિ ચારિત્રમ् ।

સાધ્યતિ નિત્યશુદ્ધં સાધુઃ સઃ મુનિઃ નમઃ તસ્મૈ ॥૫૪॥

આવો તે આત્મા ઉપાધ્યાય છે. વળી તે કેવા છે? “જદિવરવસહો” પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયોને
જીતવાથી નિજ-શુદ્ધ-આત્મામાં પ્રથત્ત કરવામાં તત્પર એવા મુનીશ્વરોમાં વૃષભ અર્થાત્
પ્રધાન હોવાથી યત્તિવરવૃષભ છે. “ણમો તસ્સ” તે ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીને દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ
નમસ્કાર હો.

એ રીતે, ઉપાધ્યાય પરમેષ્ઠીના વ્યાખ્યાનરૂપ ગાથા પૂર્ણ થઈ. ૫૩.

હવે, નિશ્ચય-રત્નત્રયાત્મક નિશ્ચય-ધ્યાનનું પરંપરાએ કારણભૂત એવું, બાદ્ય-
અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગના સાધક પરમસાધુની ભક્તિરૂપ અને ‘ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં’ એ
પદના ઉચ્ચયારણ, જ્પન તથા ધ્યાનરૂપ જે પદસ્થ ધ્યાન, તેના ધ્યેયભૂત એવા સાધુ
પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ કહે છે :—

ગાથા ૫૪

ગાથાર્થ :—દર્શન અને જ્ઞાનથી પૂર્ણ, મોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ, સદા શુદ્ધ એવા ચારિત્રને
જે સાધે છે, તે મુનિ-‘સાધુ પરમેષ્ઠી’ છે, તેમને મારા નમસ્કાર હો.

જો સાધે શિવ-મારગ સદા, દર્શન-જ્ઞાન-ચરનસંપદા;

શુદ્ધ સાધુ મુનિ સો જગ દિપૈ, તાસ ધ્યાનતેં પાપ ન લિપૈ. ૫૪.

વાખ્યા—“સાહુ સ મુણી” સ મુનિઃ સાધુર્ભવતિ। યઃ કિં કરોતિ? “જો હુ સાધયદિ” યઃ કર્તા હુ સ્કુટં સાધયતિ। કિ? “ચારિત્ત” ચાસ્ત્રિં। કથંભૂતં? “દંસણણાણસમગ્રં” વીતરાગસમ્યગર્દર્શનજ્ઞાનાભ્યાં સમગ્રમ् પરિપૂર્ણમ्। પુનરાપિ કથમ્ભૂતં? “મગં મોક્ષખસ્સ” માર્ગભૂતં; કસ્ય? મોક્ષસ્ય। પુનશ્ચ કિમ् રૂપં? “ણિચ્છસુદ્ધં” નિત્ય સર્વકાળં શુદ્ધં રાગાદિરહિતમ्। “ણમો તસ્સ” એવં ગુણવિશિષ્ટો યસ્તસ્મૈ સાધવે નમો નમસ્કારોસ્ત્વતિ। તથાહિ—“ઉદ્યોતનમુદ્યોગો નિર્વહણ સાધનં ચ નિસ્તરણમ्। દૃગ્વગ્મચરણતપસામાખ્યાતારાધના સદ્ગ્રિઃ ૧૧” ઇત્યાર્થકથિતબહિરઙ્ગચતુર્વિધારાધનાબલેન, તથૈવ “સમત્ત સણ્ણાણ સચ્ચારિત્ત હિ સત્તવો ચેવ। ચઉરો ચિદૃહિ આદે તહ્વા આદા હુ મે સરણ ૧૧” ઇતિ ગાથાકથિતાભ્યન્તરનિશ્ચયચતુર્વિધારાધનાબલેન ચ બાહ્યાભ્યન્તરમોક્ષમાર્ગ-દ્વિતીયનામાભિધેયેન કૃત્વા યઃ કર્તા વીતરાગચારિત્રાવિનાભૂતં સ્વશુદ્ધાત્માનં સાધયતિ ભાવયતિ

ટીકા :—“સાહુ સ મુણી” તે મુનિ-સાધુ છે; જે શું કરે છે? “જો હુ સાધયદિ” જે પ્રગટરૂપે સાધે છે; શું સાધે છે? “દંસણણાણસમગ્રં” વીતરાગ સમ્યગ્રદર્શન અને સમ્યગ્જ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ ચારિત્રને સાધે છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? “મગં મોક્ષખસ્સ” જે ચારિત્ર માર્ગરૂપ છે; કોના માર્ગરૂપ છે? મોક્ષના માર્ગરૂપ છે; વળી તે ચારિત્ર કેવું છે? “ણિચ્છસુદ્ધં” નિત્ય સર્વકાળે શુદ્ધ અર્થાત્ રાગાદિ રહિત છે. “ણમો તસ્સ” આવા ગુણવાળા જે છે તે સાહુપરમેષ્ઠીને નમસ્કાર હો. વિશેષ :—“ઉદ્યોતનમુદ્યોગો નિર્વહણ સાધનં ચ નિસ્તરણમ्। દૃગ્વગ્મચરણતપસામાખ્યાતારાધના સદ્ગ્રિઃ ૧૧” [અર્થ :—દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપનું ઉદ્યોતન, ઉદ્યોગ, નિર્વહણ, સાધન અને નિસ્તરણ જે છે તેને સત્પુરુષોએ આરાધના કહી છે]”—આ આર્થાત્ છંદમાં કહેલ બહિરંગ ચતુર્વિધ (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ) આરાધનાના બહિરથી તેમજ “સમત્ત સણ્ણાણ સચ્ચારિત્ત હિ સત્તવો ચેવ। ચઉરો ચિદૃહિ આદે તહ્વા આદા હુ મે સરણ ૧૧” [અર્થ :—સમ્યગ્રદર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર અને સમ્યક્તપ—એ ચારે આત્મામાં નિવાસ કરે છે તે કારણે આત્મા જ મને શરણભૂત છે.]”—એ ગાથામાં કહેલ અભ્યંતર એવી નિશ્ચય ચતુર્વિધ આરાધનાના બળથી—બાહ્ય-અભ્યંતર મોક્ષમાર્ગ જેનું (જે બાહ્ય-અભ્યંતર આરાધનાનું) બીજું નામ છે તેના વડે—જે વીતરાગચારિત્રના

૧. શ્રી ભગવતી આરાધના ગાથા-૨ છાયા.

૨. બહિરંગ = બહારની.

૩. સ્વાત્માને આશ્રયે નિશ્ચયબળ પ્રગટે ત્યારે ઉચ્ચિત વ્યવહાર હતો, એમ બતાવવા વ્યવહાર આરાધનાનું બળ કહેવામાં આવે છે.

સ સાધુર્ભવતિ। તથૈવ સહજશુદ્ધસદાનન્દૈકાનુભૂતિલક્ષણો ભાવનમસ્કારસ્તથા “ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં” દ્રવ્યનમસ્કારશ્વ ભવત્વિતિ॥૫૪॥

એવમુક્તપ્રકારેણ ગાથાપઞ્ચકેન મધ્યમપ્રતિપત્ત્યા પઞ્ચપરમેષ્ઠિસ્વરૂપં જ્ઞાતવ્યમ્ભુદ્ધિઃ । અથવા નિશ્ચયેન “અરુહા સિદ્ધાઇરિયા ઉવજ્ઞાયા સાહુ પંચપરમેષ્ઠી । તે વિ હુ ચિદ્ગુદિ આદે તહ્ના આદા હુ મે સરણં ॥૧॥” ઇતિ ગાથાકથિતક્રમેણ સંક્ષેપેણ, તથૈવ વિસ્તરેણ પઞ્ચ-પરમેષ્ઠિકથિતગ્રન્થક્રમેણ, આત્મવિસ્તારેણ તુ સિદ્ધચક્રાદિદેવાર્ચનાવિધિરૂપમન્ત્રવાદસમ્બાન્ધિ-પઞ્ચનમસ્કારગ્રન્થે ચેતિ । એવં ગાથાપઞ્ચકેન દ્વિતીયસ્થળં ગતમ્ભુદ્ધિઃ ।

અથ તદેવ ધ્યાનં વિકલ્પિતનિશ્ચયેનાવિકલ્પિતનિશ્ચયેન પ્રકારાન્તરેણોપસંહારરૂપેણ પુનરથ્યાહ । તત્ત્વ પ્રથમપાદે ધ્યેયલક્ષણં, દ્વિતીયપાદે ધ્યાત્રુલક્ષણં, તૃતીયપાદે ધ્યાનલક્ષણં, ચતુર્થપાદે નયવિભાગં કથયામીત્યભિગ્રાયં મનસિ ધૃત્વા ભગવાન્ સૂત્રમિદં પ્રતિપાદયતિ :—

અવિનાભૂત નિજ શુદ્ધાત્માને સાધે છે અર્થાત્ ભાવે છે તે સાધુ પરમેષ્ઠી છે. તેમને જ માત્ર સહજશુદ્ધ સદાનંદ (નિત્ય આનંદ) ની અનુભૂતિ જેનું લક્ષણ છે એવો ભાવનમસ્કાર અને ‘ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં’ એવો દ્રવ્યનમસ્કાર હો. ૫૪.

આમ, ઉપરોક્ત પ્રકારે પાંચ ગાથાઓ દ્વારા મધ્યમ પ્રતિપાદનથી પંચ પરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ જાણવું. “અરુહા સિદ્ધાઇરિયા ઉવજ્ઞાયા સાહુ પંચપરમેષ્ઠી । તે વિ હુ ચિદ્ગુહિ આદે તહ્ના આદા હુ મે સરણં ॥” [અર્થ :—અથવા નિશ્ચયથી જે અર્હત્ત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ—એ પાંચ પરમેષ્ઠી છે તે પણ આત્મામાં સ્થિત છે; તે કારણે આત્મા જ મને શરણ છે.]^૧—આ ગાથામાં કહ્યા પ્રમાણે સંક્ષેપમાં પંચપરમેષ્ઠીનું સ્વરૂપ જાણવું અને વિસ્તારથી, પંચપરમેષ્ઠીના સ્વરૂપનું કથન કરનાર ગ્રન્થોમાંથી જાણવું. સિદ્ધચક્ર આદિ દેવોની પૂજનવિધિરૂપ મંત્રવાદ સંબંધી ‘પંચનમસ્કાર માહાત્મ્ય’ નામના ગ્રન્થમાંથી તેમનું સ્વરૂપ અતિ વિસ્તારથી જાણવું.

એ પ્રમાણે, પાંચ ગાથાઓ દ્વારા બીજું સ્થળ સમાપ્ત થયું.

હવે, તે જ ધ્યાનનું, વિકલ્પિત નિશ્ચયથી અને અવિકલ્પિત નિશ્ચયથી પ્રકારાન્તરે ઉપસંહારરૂપે કથન કરે છે. ‘તેમાં ગાથાના પ્રથમ પાદમાં ધ્યેયનું લક્ષણ, બીજા પાદમાં ધ્યાતાનું લક્ષણ, ત્રીજા પાદમાં ધ્યાનનું લક્ષણ અને ચોથા પાદમાં નયોનો વિભાગ હું કહીશ’ એવો અભિપ્રાય મનમાં રાખીને શ્રીમેમિયંદ્ર આચાર્યદેવ આ સૂત્રનું પ્રતિપાદન કરે છે :—

૧. શ્રી કુન્દુકુન્દાચાર્યરૂપુત્ર દ્વારાનુપ્રેક્ષા ગાથા—૧૨

જ કિચિવિ ચિંતિંતો ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ।
લદ્ધુણ ય એયત્તં તદાહુ તં તસ્સ ણિછ્યં જ્ઞાણં ॥૫૫॥

યત્ક કિચિત્ત અપિ ચિત્તયન્ નિરીહવૃત્તિઃ ભવતિ યદા સાધુઃ।
લદ્ધા ચ એકત્વં તદા આહુઃ તત્ત તસ્ય નિશ્ચયં ધ્યાનમ् ॥૫૫॥

વાખ્યા—“તદા” તસ્મિન્ કાલે। “આહુ” આહુર્વત્તિઃ। “તં તસ્સ ણિછ્યં જ્ઞાણં” તત્તસ્ય નિશ્ચયધ્યાનમિતિ। યદા કિમ્? “ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ” નિરીહવૃત્તિનિસ્પૃહવૃત્તિર્યદા સાધુર્ભવતિ। કિ કુર્વન્? “જ કિચિવિ ચિંતિંતો” યત્ક કિમપિ ધ્યેયં વસ્તુરૂપેણ વિચિત્તયન્ત્રિતિ। કિ કૃત્વા પૂર્વ? “લદ્ધુણ ય એયત્તં” તસ્મિન્ ધ્યેયે લદ્ધા। કિ? એકત્વં એકાગ્રચિત્તાનિરોધનમિતિ। અથ વિસ્તર :—યત્ક કિશ્ચદ્ર ધ્યેયમિત્યનેન કિમુક્તં ભવતિ? પ્રાથમિકાપેક્ષયા સવિકલ્પાવસ્થાયાં વિષયકષાયવજ્ઞનાર્થ ચિત્તસ્થિરીકરણાર્થ પજ્વપરમેષ્ઠિયાદિપરદ્રવ્યમાપિ ધ્યેયં ભવતિ। પશ્ચાદભ્યાસવશેન સ્થિરીભૂતે ચિત્તે સતિ

ગાથા ૫૫

ગાથાર્થ :—ધ્યેયમાં એકત્વ પ્રાપ્ત કરીને કોઈ પણ પદાર્થનું ધ્યાન કરતાં સાધુ જ્યારે નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે, ત્યારે તેમનું તે ધ્યાન નિશ્ચયધ્યાન કહેવાય છે.

ટીકા :—“તદા” તે કાળે, “આહુ” કહે છે, “તં તસ્સ ણિછ્યં જ્ઞાણં” તેને તેનું નિશ્ચયધ્યાન (કહે છે). ક્યારે? “ણિરીહવિત્તી હવે જદા સાહૂ” જ્યારે સાધુ નિસ્પૃહ વૃત્તિવાળા હોય છે. શું કરતા થકા? “જ કિચિવિ ચિંતિંતો” જે કોઈ પણ ધ્યેયનું વસ્તુરૂપે વિશેષ ચિંતવન કરતા થકા. પહેલાં શું કરીને? “લદ્ધુણ ય પયત્તં” તે ધ્યેયમાં પ્રાપ્ત કરીને. શું પ્રાપ્ત કરીને? એકત્વને અર્થાત્ એકાગ્ર-ચિંતા-નિરોધને પ્રાપ્ત કરીને. વિસ્તાર કથન :—‘જે કોઈ પણ ધ્યેય (અર્થાત્ કોઈ પણ ધ્યાન કરવા યોગ્ય પદાર્થ)’ કહેલ છે, તેનો શો અર્થ છે? પ્રાથમિક (પુરુષ)ની અપેક્ષાએ સવિકલ્પ અવસ્થામાં વિષય અને કષાયો દૂર કરવા માટે અને ચિત્તને સ્થિર કરવા માટે પંચપરમેષ્ઠી વગેરે પરદ્રવ્ય પણ ધ્યેય હોય છે; પછી જ્યારે અભ્યાસના

યક્તિશ્વિનું ચિત્તવન જામાહિ, ઈચ્છા-રહિત હોય જવ તાહિ;
એક ચિત્ત હૈ મુનિ એકલો, નિશ્ચય ધ્યાન કહૈ જિન ભલો. ૫૫.

શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવનિજશુદ્ધાત્મસ્વરૂપમેવ ધ્યેયમિત્યુક્તં ભવતિ। નિસ્પૃહવચનેન પુનર્મિથ્યાત્વં વેદત્રયં હાસ્યાદિષ્ટક્રોધાદિચતુષ્ટયરૂપચર્તુર્દશાડભન્તરપરિગ્રહેણ તથૈવ ક્ષેત્રવાસ્તુહિરણ્યસુવર્ણ-ધનધાન્યદાસીકુષ્યભાણ્ડાડભિધાનદશવિધબહિરઙ્ગપરિગ્રહેણ ચ રહિતં ધ્યાતૃસ્વરૂપમુક્તં ભવતિ। એકાગ્રચિન્તાનિરોધેન ચ ^૧પૂર્વોક્તવિવિધધ્યેયવસ્તુનિ સ્થિત્વં નિશ્ચલત્વં ધ્યાનલક્ષણં ભણિતમિતિ। નિશ્ચયશબ્દેન તુ પ્રાથમિકાપેક્ષયા બ્યવહારલત્ત્રયાનુકૂલનિશ્ચયો ગ્રાહ્યઃ, નિષ્પત્ત્રયોગપુરુષાપેક્ષયા તુ શુદ્ધોપ્યોગલક્ષણવિવક્ષિતકદેશશુદ્ધનિશ્ચયો ગ્રાહ્યઃ। વિશેષનિશ્ચયઃ પુનર્ગ્રે વક્ષ્યમાણસ્તિષ્ઠતીતિ સૂત્રાર્થઃ ॥૫૫॥

અથ શુભાશુભમનોવચનકાયનિરોધે કૃતે સત્યાત્મનિ સ્થિરો ભવતિ તદેવ પરમધ્યાનમિત્યુપદિશતિ :—

મા ચિદુહ મા જંપહ મા ચિન્તહ કિંવિ જેણ હોડ થિરો ।

અપ્યા અપ્યામિ રાઓ ઇણમેવ પરં હવે જ્ઞાણં ॥૫૬॥

વશે ચિત્ત સ્થિર થઈ જાય છે ત્યારે શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવી નિજ શુદ્ધાત્માનું સ્વરૂપ જ ધ્યેય હોય છે. વળી, ‘નિસ્પૃહ’ શબ્દથી, મિથ્યાત્વ, ત્રણ વેદ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ, શોક, ભય, જુગુપ્સા (એ છ) અને કોધ, માન, માયા, લોભ (એ ચાર)—એ ચૌદ અભ્યંતર પરિગ્રહથી રહિત અને ક્ષેત્ર, વાસ્તુ, ચાંદી, સોનું, ધન, ધાન્ય, દાસી, દાસ, કુષ્ય અને ભાંડ—એ દશ બહિરંગ પરિગ્રહોથી રહિત એવું ધ્યાતાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવ્યું છે. ‘એકાગ્રચિન્તાનિરોધ’ પદથી, પૂર્વોક્ત જુદાજુદા પ્રકારના ધ્યેયભૂત (ધ્યાન કરવા યોગ્ય) પદાર્�ોમાં સ્થિરતાને-નિશ્ચલતાને ધ્યાનનું લક્ષણ કહ્યું છે. ‘નિશ્ચય’ શબ્દથી, પ્રાથમિક (પુરુષ)ની અપેક્ષાએ વ્યવહાર-રત્ત્રયને અનુકૂળ એવો નિશ્ચય સમજવો અને જેને યોગ નિષ્પન્ન થયો છે, એવા પુરુષની અપેક્ષાએ શુદ્ધોપ્યોગરૂપ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચય સમજવો. વિશેષ નિશ્ચયનું કથન આગળ કરવાનું છે.

આ પ્રમાણે સૂત્રાર્થ છે. ૫૫.

હવે, શુભાશુભ મન-વચન-કાયાનો નિરોધ કરતાં આત્મામાં સ્થિર થાય છે તે જ પરમધ્યાન છે, એમ ઉપદેશે છે :—

૧. ‘પૂર્વોક્તદ્વિવિધં’ પાઠાન્તરમ् ।

મન-વચ-કાય-ચેસટા તજો, જિમ થિર ચિત્ત હોય નિજ ભજો;

આપા માહિ આપ રત સોય, પરમધ્યાન ઈમ કરતૈ હોય. ૫૬.

मा चेष्टत मा जल्पत मा चिन्तयत किम् अपि येन भवति स्थिरः ।
आत्मा आत्मनि रतः इदं एव परं ध्यानं भवति ॥५६॥

व्याख्या—“मा चिद्गुह मा जंपह मा चिंतह किंवि” नित्यनिरञ्जननिष्क्रियनिज-शुद्धात्मानुभूतिप्रतिबन्धकं शुभाशुभचेष्टारूपं कायव्यापारं, तथैव शुभाशुभान्तर्बहिर्जल्परूपं वचनव्यापारं, तथैव शुभाशुभविकल्पजालरूपं चित्तव्यापारं च किमपि मा कुरुत हे विवेकीजनाः ! “जेण होइ थिरो” येन योगत्रयनिरोधेन स्थिरो भवति । स कः ? “अप्पा” आत्मा । कथम्भूतः स्थिरो भवति ? “अप्पमि रओ” सहजशुद्धज्ञानदर्शनस्वभावपरमात्म-तत्त्वसम्यक् शुद्धानज्ञानानुचरणरूपाभेदरत्नत्रयात्मकपरमसमाधिसमुद्भूतसर्वप्रदेशाह्लादजनक-सुखास्वादपरिणतिसहिते निजात्मनि रतः परिणतस्तल्लीयमानस्तच्छ्रितस्तन्मयो भवति । “इणमेव परं हवे ज्ञाणं” इदमेवात्मसुखस्वरूपे तन्मयत्वं निश्चयेन परमुल्कृष्टं ध्यानं भवति ।

तस्मिन् ध्याने स्थितानां यद्वीतरागपरमानन्दसुखं प्रतिभाति, तदेव

गाथा ५६

गाथार्थ :—(હे भव्यो!) कांઈ पशु येष्टा न करो, कांઈ पशु न बोलो, कांઈ पशु चिंतवन न करो, जेथी आत्मा निजात्मामां तल्लीनपशे स्थिर थई जाय. आ ज (आत्मामां लीनता ज) परम ध्यान छे.

टीका :—“मा चिद्गुह मा जंपह मा चिंतह किंवि” हे विवेकी पुरुषो ! नित्य निरंजन अने निष्क्रिय ऐवा निज शुद्धात्मानी अनुभूतिने रोकनार शुभाशुभ येष्टारूप कायव्यापार, शुभाशुभ अंतर्बहिर्जल्परूप वचन-व्यापार अने शुभाशुभ विकल्पजागरूप चित्त-व्यापार जरा पशु न करो; “जेण होइ थिरो” जेथी अर्थात् त्रिष्ठो योगना निरोधथी स्थिर थाय छे. कोषा ? “अप्पा” आत्मा. केवो स्थिर थाय छे ? “अप्पमि रओ” सहजशुद्ध-ज्ञानदर्शनस्वभावी परमात्मतत्त्वनां सम्यक् श्रद्धान-ज्ञान-आचरणरूप अभेदरत्नत्रयात्मक परमसमाधिथी उत्पन्न, सर्व प्रदेशोमां आनंद उत्पन्न करनार सुखना आस्वादरूप परिणामितिसहित निजात्मामां रत-परिणाम-तल्लीन-तच्छ्रित-तन्मय थाय छे. “इणमेव परं हवे ज्ञाणं” आ जे आत्माना सुखस्वरूपमां तन्मयपशुं ते ज निश्चयथी परम अर्थात् उत्कृष्ट ध्यान छे.

ते परमध्यानमां स्थित छवोने जे वीतराग परमानन्दरूप सुखनो प्रतिभास थाय

નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપમું । તદ્વ પર્યાયનામાન્તરેણ કિં કિં ભણ્યતે તદભિધીયતે । તદેવ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપં, તદેવ પરમાત્મસ્વરૂપં, તદેવૈકદેશવ્યક્તિસ્વરૂપવિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયનયેન સ્વશુદ્ધાત્મસમ્વિત્તિસમુત્પત્તસુખામૃતજલસરોવરે રાગાદિમલરહિતત્વેન પરમહંસસ્વરૂપમું । ઇદમેકદેશવ્યક્તિસ્વરૂપં શુદ્ધનયવ્યાખ્યાનમત્ત્ર પરમાત્મધ્યાનભાવનાનામમાલાયાં યથાસંભવં સર્વત્ર યોજનીયમિતિ ।

તદેવ પરબ્રહ્મસ્વરૂપં, તદેવ પરમવિષ્ણુસ્વરૂપં, તદેવ પરમાશિવસ્વરૂપં, તદેવ પરમબુદ્ધસ્વરૂપં, તદેવ પરમજિનસ્વરૂપં, તદેવ પરમસ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણં સિદ્ધસ્વરૂપં, તદેવ નિર્ઝનસ્વરૂપં, તદેવ નિર્મલસ્વરૂપં, તદેવ સ્વસમ્વેદનજ્ઞાનમું, તદેવ પરમતત્ત્વજ્ઞાનં, તદેવ શુદ્ધાત્મદર્શનં, તદેવ પરમાવસ્થાસ્વરૂપમું, તદેવ પરમાત્મનઃ દર્શનં, તદેવ પરમાત્મજ્ઞાનં, તદેવ પરમાવસ્થારૂપ-પરમાત્મસ્પર્શનં, તદેવ ધ્યેયભૂતશુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપં, તદેવ ધ્યાનભાવનાસ્વરૂપં, તદેવ શુદ્ધચારિત્રં, તદેવ પરમપવિત્રં, તદેવાન્તસ્તત્ત્વં, તદેવ પરમતત્ત્વં, તદેવ શુદ્ધાત્મદ્રવ્યં, તદેવ પરમજ્યોતિઃ, સૈવ શુદ્ધાત્માનુભૂતિઃ, સૈવાત્મપ્રતીતિઃ, સૈવાત્મસંવિત્તિઃ, સૈવ સ્વરૂપોપલબ્ધિઃ,

છે તે જ નિશ્ચયમોક્ષમાર્ગસ્વરૂપ છે. તે બીજા ક્યા ક્યા પર્યાયવાચી નામોથી ઓળખાય છે તે કહેવામાં આવે છે : તે જ શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્મસ્વરૂપ છે, તે જ એકદેશ-પ્રગટતારૂપ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધનિશ્ચયનયથી સ્વશુદ્ધાત્માના સંવેદનથી ઉત્પન્ન સુખામૃતરૂપી જણા સરોવરમાં રાગાદિમળ રહિત હોવાને કારણે પરમહંસસ્વરૂપ છે. આ એકદેશ વ્યક્તિનું શુદ્ધનયના વ્યાખ્યાનને પરમાત્મધ્યાન-ભાવનાની નામમાળામાં યથાસંભવ સર્વત્ર યોજવું.

તે જ પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ વિષ્ણુસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ શિવસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ બુદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ જિનસ્વરૂપ છે, તે જ પરમ સ્વાત્મોપલબ્ધિલક્ષણ સિદ્ધસ્વરૂપ છે, તે જ નિર્ઝનસ્વરૂપ છે, તે જ નિર્મણસ્વરૂપ છે, તે જ સ્વસંવેદનજ્ઞાન છે, તે જ પરમ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે જ શુદ્ધાત્મદર્શન છે, તે જ પરમાવસ્થાસ્વરૂપ છે, તે જ પરમાત્માનું દર્શન છે, તે જ પરમાત્માનું જ્ઞાન છે, તે જ પરમાવસ્થારૂપ પરમાત્માનું સ્પર્શન છે, તે જ ધ્યેયભૂત-શુદ્ધપારિણામિકભાવરૂપ છે, તે જ ધ્યાનભાવનાસ્વરૂપ છે, તે જ શુદ્ધચારિત્ર છે, તે જ પરમપવિત્ર છે, તે જ અંતઃતત્ત્વ છે, તે જ પરમતત્ત્વ છે, તે જ શુદ્ધાત્મદ્રવ્ય છે, તે જ પરમજ્યોતિ છે, તે જ શુદ્ધ આત્માની અનુભૂતિ છે, તે જ આત્માની પ્રતીતિ છે, તે જ આત્માની સંવિત્તિ છે, તે જ સ્વરૂપની ઉપલબ્ધિ છે, તે જ

स एव नित्योपलब्धिः, स एव परमसमाधिः, स एव परमानन्दः, स एव नित्यानन्दः, स एव सहजानन्दः, स एव सदानन्दः, स एव शुद्धात्मपदार्थाध्ययनरूपः, स एव परमस्वाध्यायः, स एव निश्चयमोक्षोपायः, स एव चैकाग्रचिन्तानिरोधः, स एव परमबोधः, स एव शुद्धोपयोगः, स एव परमयोगः, स एव भूतार्थः, स एव परमार्थः, स एव निश्चयपञ्चाचारः, स एव समयसारः, स एवाध्यात्मसारः, तदेव समतादिनिश्चयषडावश्यकस्वरूपं, तदेवाभेद-रत्नत्रयस्वरूपः, तदेव वीतरागसामायिकं, तदेव परमशरणोत्तममङ्गलं, तदेव केवलज्ञानोत्पत्तिकारणं तदेव सकलकर्मक्षयकारणं, सैव निश्चयचतुर्विधाराधना, सैव परमात्मभावना, सैव शुद्धात्मभावनोत्पन्नसुखानुभूतिस्लपपरमकला, सैव दिव्यकला, तदेव परमाद्वैतं, तदेव परमामृत-परमधर्मध्यानं, तदेव शुक्लध्यानं, तदेव रागादिविकल्पशून्यध्यानं, तदेव निष्कलध्यानं, तदेव परमस्वास्थ्यं, तदेव परमवीतरागत्वं, तदेव परमसाम्यं, तदेव परमैकत्वं, तदेव परमभेदज्ञानं, स एव परमसमरसीभावः इत्यादि समस्तरागादिविकल्पोपाधिरहितपरमाह्लादैकसुखलक्षणध्यानरूपस्य निश्चयमोक्षमार्गस्य वाचकान्यन्यान्यपि पर्यायनामानि विज्ञेयानि भवन्ति परमात्मतत्त्वविद्धिरिति ॥५६॥

नित्यपदार्थनी प्राप्ति छे, ते ज परमसमाधि छे, ते ज परमानन्द छे, ते ज नित्यानन्द छे, ते ज सहजानन्द छे, ते ज सदानन्द छे, ते ज शुद्धात्मपदार्थना अध्ययनरूप छे, ते ज परमस्वाध्याय छे, ते ज निश्चयमोक्षनो उपाय छे, ते ज अेकाग्रचिन्तानिरोध छे, ते ज परमबोध छे, ते ज शुद्धोपयोग छे, ते ज परमयोग छे, ते ज भूतार्थ छे, ते ज परमार्थ छे, ते ज निश्चय पंचाचार छे, ते ज समयसार छे, ते ज अध्यात्मसार छे, ते ज समता आदि निश्चय-षट्-आवश्यकस्वरूप छे, ते ज अभेदरत्नत्रयस्वरूप छे, ते ज वीतराग सामायिक छे, ते ज परम शरण-उत्तम-मंगળ छे, ते ज केवलज्ञाननी उत्पत्तिनुं कारण छे, ते ज समस्त कर्मोना क्षयनुं कारण छे, ते ज निश्चय-चतुर्विध-आराधना छे, ते ज परमात्मानी भावना छे, ते ज शुद्धात्मानी भावनाथी उत्पन्न सुखनी अनुभूति परमकणा छे, ते ज दिव्यकणा छे, ते ज परम अद्वैत छे, ते ज परमअमृतरूप परम-धर्मध्यान छे, ते ज शुक्लध्यान छे, ते ज रागादिविकल्परहित ध्यान छे, ते ज निष्कल ध्यान छे, ते ज परम स्वास्थ्य छे, ते ज परम वीतरागपशुं छे, ते ज परम साम्य छे, ते ज परम अेकत्व छे, ते ज परम भेदज्ञान छे, ते ज परम समरसीभाव छे;-ईत्यादि, समस्त रागादि विकल्प-उपाधिथी रहित परम-आङ्गलादरूप एक सुख जेनुं लक्षण छे ऐवा ध्यानरूप निश्चय-मोक्षमार्गना वाचक अन्य पशु पर्यायवाची नामो परमात्मतत्वना ज्ञानीओ द्वारा ज्ञाशावा योग्य छे. ५६.

अतः परं यद्यपि पूर्बं बहुधा भणितं ध्यातृपुरुषलक्षणं ध्यानसामग्री च तथापि
चूलिकोपसंहाररूपेण पुनरप्याख्यातिः—

तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरहधुरंधरो हवे जम्हा ।
तम्हा तत्त्विणिरदा तल्लद्धीए सदा होह ॥५७॥

तपःश्रुतब्रतवान् चेता ध्यानरथधुरन्धरः भवति यस्मात् ।
तस्मात् तत्त्विकनिरताः तल्लद्ध्यै सदा भवत ॥५७॥

व्याख्या—“तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरहधुरन्धरो हवे जम्हा” तपश्रुतब्रतवानात्मा चेतयिता ध्यानरथस्य धुरन्धरो समर्थो भवति, “जम्हा” यस्मात् “तम्हा तत्त्विणिरदा तल्लद्धीए सदा होह” तस्मात् कारणात् तपश्रुतब्रतानां सम्बन्धेन यत् त्रितयं तत् त्रितये रताः सर्वकाले भवत हे भव्याः। किमर्थ? तस्य ध्यानस्य लघ्विस्तल्लघ्विस्तर्थमिति। तथाहि—अनशनावमौदर्यवृत्तिपरिसंख्यानरसपरित्यागविविक्तशय्यासनकायक्लेशभेदेन बाह्यं

હવे आगण, જોકે પહेलां ધ्याता પુરुષનાં લક्षણ અને ધ्यानની સામગ્રીનું અનેક પ્રકારે વર્ણન કર્યું છે, તોપણ ચૂલિકા તથા ઉપસંહારરૂપે ફરીથી પણ કથન કરે છે :—

ગાથા ૫૭

ગાથાર્થ :—કારણ કે તપ, શ્રુત અને વ્રતનો ધારક આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધુરા ધારણ કરનાર થાય છે, તે કારણે હે ભવ્ય પુરુષો! તમે તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે નિરંતર તપ, શ્રુત અને વ્રતમાં તત્પર થાઓ.

ટીકા :—“तवसुदवदवं चेदा ज्ञाणरहधुरंधरो हवे जम्हा” કારણ કે તપ, શ્રુત અને વ્રતધારી આત્મા ધ્યાનરૂપી રથની ધુરા ધારણ કરવાને સમર્થ થાય છે, “तम्हा तत्त्विणिरदा तल्लद्धीए सदा होह” તે કારણે હે ભવ્યો! તપ, શ્રુત અને વ્રત—એ ત્રણમાં સદા લીન થાઓ. શા માટે? તે ધ્યાનની પ્રાપ્તિ માટે. વિશેષ વર્ણન :—અનશન, અવમૌદર્ય, વૃત્તિપરિસંખ્યાન, રસપરિત્યાગ, વિવિક્તશયાસન અને કાયક્લેશ—એ છ પ્રકારનાં

તપ ધારૈ અર આગમ પહે, વ્રત પાલૈ આતમ ઈમ બઢૈ;
ધ્યાન-ধુરંધર હૈ સિધિ કરે, તીનું ધરિ શિવ-રમણી વરૈ. ૫૭.

ષડ્વિધં, તથૈવ પ્રાયશ્રિત્તવિનયવૈયાવૃત્યસ્વાધ્યાયવ્યુત્સર્ગધ્યાનભેદેનાઽભ્યન્તરમપિ ષડ્વિધં ચેતિ દ્વાદશવિધં તપઃ। તેનૈવ સાધ્યં શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે પ્રતપનં વિજયનં નિશ્ચયતપશ્ચ। તથૈવાચારારાધનાદિવ્રયશ્રુતં, તદાધારેણોત્પત્રં નિર્વિકારસ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપં ભાવશ્રુતં ચ। તથૈવ ચ હિસાનૃતસ્તેયાબ્રહ્મપરિગ્રહાણાં દ્રવ્યભાવરૂપાણાં પરિહરણં બ્રતપञ્ચકં ચેતિ। એવમુક્તલક્ષણતપઃશ્રુતવ્રતસહિતો ધ્યાતા પુરુષો ભવતિ। ઇયમેવ ધ્યાનસામગ્રી ચેતિ। તથાચોક્તમ्—‘વૈરાગ્યં તત્ત્વવિજ્ઞાનં નૈર્ગર્ન્યં *સમચિત્તતા। પરીષહજયશ્રેતિ પજૈતે ધ્યાનહેતવઃ ॥૧॥’

ભગવન् ! ધ્યાનં તાવન્મોક્ષમાર્ગભૂતમ્। મોક્ષાર્થિના પુરુષેણ પુણ્યબન્ધકારણત્વાદ્વ્રતાનિ ત્યાજ્યાનિ ભવન્તિ, ભવદ્ધિઃ પુનર્ધ્યાનસામગ્રીકારણાનિ તપઃશ્રુતવ્રતાનિ વ્યાખ્યાતાનિ, તત્ત્વ કથં ઘટત ઇતિ ? તત્ત્વોત્તરં દીયતે—બ્રતાન્યેવ કેવલાનિ ત્યાજ્યાન્યેવ ન, કિન્તુ પાપબન્ધ-કારણાનિ હિંસાદિવિકલ્પરૂપાણિ, યાન્યવ્રતાનિ તાન્યપિ ત્યાજ્યાનિ। તથાચોક્તમ્ બાધ્યતપ અને પ્રાયશ્રિત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, વ્યુત્સર્ગ અને ધ્યાન—એ છ પ્રકારનાં અંતરંગ તપ—એમ બન્ને મળીને બાર પ્રકારનાં તપ છે. તે જ તપથી ^૧સાધ્ય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં પ્રતપન અર્થાત્ વિજ્ય કરવારૂપ નિશ્ચયતપ છે. તેવી જ રીતે આચાર-આરાધના આદિ દ્રવ્યશ્રુત અને તેના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુત છે. તથા હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહનો દ્રવ્ય અને ભાવરૂપે ત્યાગ કરવો તે પાંચ બ્રત છે. એવી રીતે પૂર્વોક્ત લક્ષણવાળા તપ, શ્રુત અને બ્રત સહિત પુરુષ ધ્યાતા થાય છે. તે જ (તપ, શ્રુત અને બ્રત જ) ધ્યાનની સામગ્રી છે. કહું પણ છે કે ‘વૈરાગ્યં તત્ત્વવિજ્ઞાનં નૈર્ગર્ન્યં સમચિત્તતા। પરીષહજયશ્રેતિ પજૈતે ધ્યાનહેતવઃ ॥ [અર્થ :—વૈરાગ્ય, તત્ત્વોનું જ્ઞાન, પરિગ્રહોનો ત્યાગ, સાભ્યભાવ અને પરિગ્રહોનું જીતવું;—એ પાંચ ધ્યાનનાં કારણ છે.]’^૨

શંકા :—ભગવાન् ! ધ્યાન તો મોક્ષના માર્ગરૂપ છે. મોક્ષાર્થી પુરુષે પુણ્યબંધનાં કારણ હોવાથી બ્રતો ત્યાગવા યોગ્ય છે. પરંતુ આપે તો તપ, શ્રુત અને બ્રતને ધ્યાનની સામગ્રી કહી છે; તે કેવી રીતે ધટે છે? તેનો ઉત્તર :—કેવળ બ્રતો જ ત્યાગવા યોગ્ય નથી, પરંતુ પાપબંધના કારણ હિંસા આદિ અબ્રહ્મ પણ ત્યાગવા યોગ્ય છે. એવી રીતે

★ ‘વશચિત્તતા’ ઇત્યાપિ પાઠઃ।

૧. પ્રથમ મુનિને છઢે ગુણસ્થાને શુદ્ધતા સહિત આવા વિકલ્પો હોય છે. તે વિકલ્પોનો અભાવ થતાં શુદ્ધાત્મતાવમાં પ્રતપન થાય છે તે કારણે વ્યવહારનયે તેનાથી સાધ્ય કહેવાય. નિશ્ચયનયે શુદ્ધ વધતાં વધતાં નિશ્ચયતપ થાય છે.
૨. શ્રી પરમાત્મપ્રકાશ અ. ૨ ગા.-૧૮૨.

પૂજ્યપાદસ્વામિભિઃ—“અપુણ્યમત્રતૈઃ પુણ્ય બ્રતૈમોક્ષસ્તયોર્વ્યયઃ। અબ્રતાનીવ મોક્ષાર્થી બ્રતાન્યપિ તતસ્ત્યજેત્। ॥૧॥ કિંત્વબ્રતાનિ પૂર્વ પરિત્યજ્ય તતશ્ચ બ્રતેષુ તત્ત્વિષ્ટો ભૂત્વા નિર્વિકલ્પસમાધિરૂપં પરમાત્મપદં ગ્રાણ્ય પશ્ચાદેકદેશબ્રતાન્યપિ ત્યજતિ। તદદ્યુક્તમ્ તૈખ—“અબ્રતાનિ પરિત્યજ્ય બ્રતેષુ પરિનિષ્ઠિતઃ। ત્યજેત્તાન્યપિ સંગ્રાણ્ય પરમં પદમાત્મનઃ। ॥૨॥”

અયં તુ વિશેષઃ—વ્યવહારરૂપાણિ યાનિ પ્રસિદ્ધાન્યેકદેશબ્રતાનિ તાનિ ત્યક્તાનિ। યાનિ પુનઃ સર્વશુભાશુભનિવૃત્તિરૂપાણિ નિશ્ચયબ્રતાનિ તાનિ ત્રિગુપ્તિલક્ષણસ્વશુદ્ધાત્મ-સમ્વિત્તિરૂપનિર્વિકલ્પધ્યાને સ્વીકૃતાન્યેવ, ન ચ ત્યક્તાનિ। પ્રસિદ્ધમહાબ્રતાનિ કથમેકદેશ-રૂપાણિ જાતાનિ? ઇતિ ચેત્તદુદ્યતે—જીવધાતનિવૃત્તૌ સત્યામપિ જીવરક્ષણે પ્રવૃત્તિરસ્તિ। તથૈવાસત્યવચનપરિહારેઽપિ સત્યવચનપ્રવૃત્તિરસ્તિ। તથૈવ ચાદત્તાદાનપરિહારેઽપિ દત્તાદાને પ્રવૃત્તિરસ્તીત્યાદેકદેશપ્રવૃત્ત્યપેક્ષયા દેશબ્રતાનિ તેષામેકદેશબ્રતાનાં ત્રિગુપ્તિલક્ષણનિર્વિકલ્પ-

પૂજ્યપાદ સ્વામીએ કહ્યું છે કે :—“અપુણ્યમત્રતૈઃ પુણ્ય બ્રતૈમોક્ષસ્તયોર્વ્યયઃ। અબ્રતાનીવ મોક્ષાર્થી બ્રતાન્યપિ તતસ્ત્યજેત્। ॥ [અર્થ :—અબ્રતોથી પાપનો બંધ અને બ્રતોથી પુણ્યનો બંધ થાય છે, તે બન્નેનો નાશ તે મોક્ષ છે; તેથી મોક્ષાર્થી પુરુષે અબ્રતોની જેમ બ્રતોનો પણ ત્યાગ કરવો.]” પરંતુ અબ્રતોનો પહેલાં ત્યાગ કરીને પછી બ્રતોમાં સ્થિર થઈને નિર્વિકલ્પ સમાધિરૂપ પરમાત્મપદ પામીને પછી એકદેશ બ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે છે. તે પણ શ્રીપૂજ્યપાદ સ્વામીએ જ કહ્યું છે : “અબ્રતાનિ પરિત્યજ્ય બ્રતેષુ પરિનિષ્ઠિતઃ। ત્યજેત્તાન્યપિ સંગ્રાણ્ય પરમં પદમાત્મનઃ। ॥ [અર્થ :—મોક્ષાર્થી પુરુષ અબ્રતોને છોડીને બ્રતોમાં સ્થિર થઈને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે અને પરમાત્મપદ પામીને તે બ્રતોનો પણ ત્યાગ કરે.]” પરંતુ આ વિશેષ છે :—વ્યવહારરૂપ જે પ્રસિદ્ધ એકદેશ બ્રતો છે તેમનો ત્યાગ કર્યો છે, પણ જે સર્વ શુભાશુભની નિવૃત્તિરૂપ નિશ્ચય બ્રતો છે તેમને ત્રિગુપ્તિલક્ષણ સ્વશુદ્ધાત્મસંવેદનરૂપ નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્વીકાર્યા છે, તેમનો ત્યાગ કર્યો નથી.

પ્રશ્ન :—પ્રસિદ્ધ (અહિંસાદિ) મહાબ્રતો એકદેશરૂપ કેવી રીતે થયાં?

ઉત્તર :—અહિંસા મહાબ્રતમાં જોકે જીવોના ઘાતની નિવૃત્તિ છે, તોપણ જીવોની રક્ષા કરવામાં પ્રવૃત્તિ છે. તેવી જ રીતે સત્ય મહાબ્રતમાં અસત્ય વચ્ચનો જોકે ત્યાગ છે, તોપણ સત્ય વચ્ચનમાં પ્રવૃત્તિ છે. અચૌર્ય મહાબ્રતમાં જોકે દીક્ષા વિના કોઈ પણ વસ્તુ લેવાનો ત્યાગ છે પણ આપવામાં આવેલ વસ્તુ લેવામાં પ્રવૃત્તિ છે. એ પ્રમાણે એકદેશ પ્રવૃત્તિની અપેક્ષાએ એ પાંચે મહાબ્રત દેશબ્રત છે. તે એકદેશ બ્રતોનો ત્રિગુપ્તિલક્ષણ નિર્વિકલ્પ સમાધિના કણે ‘ત્યાગ’ છે, પણ સમસ્ત શુભાશુભની

સમાધિકાળે ત્યાગઃ, ન ચ સમસ્તશુભાશુભનિવૃત્તિલક્ષણસ્ય નિશ્ચયવ્રતસ્યેતિ । ત્યાગઃ કોર્થઃ ? યથૈવ હિંસાદિરૂપાવ્રતેષુ નિવૃત્તિસ્તથૈકદેશવ્રતેષ્વપિ । કસ્માદિતિ ચેત્ ? ત્રિગુપ્તસ્થાયાં પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિરૂપવિકલ્પસ્ય સ્વયમેવાવકાશો નાસ્તિ । અથવા વસ્તુતસ્તદેવ નિશ્ચયવ્રતમ્ । કસ્માત् — સર્વનિવૃત્તિત્વાદિતિ । યોર્પિ ઘટિકાદ્વયેન મોક્ષં ગતો ભરતશ્રક્રી સોર્પિ જિનદીક્ષાં ગૃહીત્વા વિષયકષાયનિવૃત્તિરૂપં ક્ષણમાત્રં વ્રતપરિણામં કૃત્વા પશ્ચાચુદ્ધોપયોગત્વરૂપરત્નત્રયાત્મકે નિશ્ચયવ્રતાભિધાને વીતરાગસામાયિકસંજ્ઞે નિર્વિકલ્પસમાધૌ સ્થિત્વા કેવલજ્ઞાનં લબ્ધવાનિતિ । પરં કિન્તુ તસ્ય સ્તોકકાલત્વાલ્લોકા વ્રતપરિણામં ન જાનત્તીતિ । તદેવ ભરતસ્ય દીક્ષાવિધાનં કથ્યતે । હે ભગવન् ! જિનદીક્ષાદાનાનન્તરં ભરતચક્રિણઃ કિયતિ કાલે કેવલજ્ઞાનં જાતમિતિ શ્રીવીરવર્દ્ધમાનસ્વામિતીર્થકરપરમદેવસમવસરણમધ્યે શ્રેણિકમહારાજેન પૃષ્ટે સતિ ગૌતમસ્વામી આહ—‘પञ્ચમુષ્ટિભિરૂત્પાઠ્ય ત્રોઠ્યન્ બન્ધસ્થિતીન્ કચાન્ । લોચાનંતરમેવાપદ્રાજન્ શ્રેણિક કેવલમ્ ॥૧૧’

નિવૃત્તિરૂપ નિશ્ચયવ્રતનો નહિ. ‘ત્યાગ’ નો શો^૧ અર્થ છે ? જેવી રીતે હિંસા આદિરૂપ પાંચ અપ્રતોની નિવૃત્તિ છે તેવી જ રીતે એકદેશ પ્રતોની પણ નિવૃત્તિ છે. શા માટે ? ત્રિગુપ્ત અવસ્થામાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિરૂપ વિકલ્પનો સ્વયમેવ અવકાશ નથી. અથવા વાસ્તવિક રીતે તે જ નિશ્ચયવ્રત છે. શા માટે ? કારણ કે તેમાં પૂર્ણ નિવૃત્તિ છે. દીક્ષા પછી બે ઘડીમાં જ ભરત ચક્રવર્તીએ જે મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો તેમણે પણ જિનદીક્ષા લઈને વિષય-કષાયની નિવૃત્તિરૂપ પ્રતના પરિણામ ક્ષણમાત્ર (થોડો વખત) કરીને પછી શુદ્ધોપયોગરૂપ રત્નત્રયમય નિશ્ચયવ્રત નામક વીતરાગ સામાયિક નામના નિર્વિકલ્પ ધ્યાનમાં સ્થિર થઈને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ તેમને પ્રતના પરિણામ થોડો સમય રહ્યા હોવાથી લોકો તેમના પ્રતના પરિણામને જાણતા નથી. તે જ ભરત ચક્રવર્તીના દીક્ષા-વિધાનનું કથન કરવામાં આવે છે કે—શ્રીવર્દ્ધમાન તીર્થકર પરમદેવના સમવસરણમાં શ્રેણિક મહારાજે પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘હે ભગવાન્ ! ભરત ચક્રવર્તીને જિનદીક્ષા લીધા પછી કેટલા સમયમાં કેવળજ્ઞાન થયું?’ શ્રીગૌતમસ્વામીએ ઉત્તર આપ્યો—‘પઞ્ચમુષ્ટિભિરૂત્પાઠ્ય ત્રોઠ્યન્ બન્ધસ્થિતીન્ કચાન્ । લોચાનંતરમેવાપદ્રાજન્ શ્રેણિક કેવલમ્ ॥ [અર્થ :—હે શ્રેણિક ! પંચ મુષ્ટિથી કેશલોચ કરીને, કર્મબંધની સ્થિતિ તોડતાં, કેશલોચની પછી તરત જ ભરત ચક્રવર્તીએ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લીધું.]’

૧. એકલા અશુભભાવનો ત્યાગ તેને કેટલાક ત્યાગ માને છે તે માન્યતાનો નિર્ધેદ કરી અશુભ અને શુભ ભાવો-બન્નેનો ત્યાગ; તેને અહીં ત્યાગ કહ્યો છે.

अत्राह शिष्यः। अद्य काले ध्यानं नास्ति। कस्मादिति चेत्—
उत्तमसंहननाभावदशचतुर्दशपूर्वगतश्रुतज्ञानाभावाच्च। अत्र परिहारः—शुक्लध्यानं नास्ति
धर्मध्यानमस्तीति। तथाचोक्तं मोक्षप्राभृते श्रीकुन्दकुन्दाचार्यदेवैः ‘भरहे दुस्समकाले धम्मज्ञानं
हवेइ णाणिस्स। तं अप्पसहावटिए ण हु मण्डइ सो दु अण्णाणी॥। अज्ञवि तिरयणसुद्धा
अप्पा ज्ञाऊण लहइ इंदत्तं। लोयंतियदेवत्तं तत्थ चुदा णिबुदिं जंति॥२।’ तथैव
तत्त्वानुशासनग्रन्थे चोक्तं “अत्रेदानीं निषेधन्ति शुक्लध्यानं जिनोत्तमाः। धर्मध्यानं पुनः प्राहुः
श्रेणीभ्यां प्राग्विवर्तिनाम्॥।” यथोक्तमुत्तमसंहननाभावात्तदुत्सर्गवचनम्। अपवादव्याख्यानेन,
पुनरुपशमक्षपकश्रेण्योः शुक्लध्यानं भवति, तच्चोक्तमसंहननेनैव, अपूर्वगुणस्थानादधस्तनेषु
गुणस्थानेषु धर्मध्यानं, तच्चादिमत्रिकोक्तमसंहननाभावेऽप्यन्तिमत्रिकसंहननेनापि भवति।
तदप्युक्तं तत्रैव तत्त्वानुशासने “यत्युनर्वत्रकायस्य ध्यानमित्यागमे वचः। श्रेण्योर्धर्मानं
प्रतीत्योक्तं तत्राधस्तान्निषेधकम्॥।”

અહीં, શિષ્ય કહે છે :—આ પંચમકાળમાં ધ્યાન નથી, કેમકે આ કાળમાં ઉત્તમ
સંહનનનો અભાવ છે અને દશ તેમ જ યૌદ્પૂર્વનું શ્રુતજ્ઞાન પણ નથી.

સમાધાન :—આ કાળમાં શુક્લধ્યાન નથી, પરંતુ ધર्मध્યાન છે. શ્રીકુન્દકુન્દाचार्यदेव
મોક્ષપ્રાભૃતમાં (ગાથા ૭૬-૭૭ માં) કહ્યું છે કે, “ભરતક્ષેત્રમાં દુःખમ નામના પંચમકાળમાં
જ્ઞાની જીવને ધર્મધ્યાન હોય છે; તે ધર્મધ્યાન આત્મસ્વભાવમાં સ્થિત થનારને હોય છે;
જે આમ નથી માનતો તે અજ્ઞાની છે. અત્યારે પણ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ ત્રણ
રતથી શુદ્ધ જીવ આત્માનું ધ્યાન કરીને ઈન્જ્રપદ અથવા લૌકાંતિક દેવપદ પ્રાપ્ત કરે છે
અને ત્યાંથી ચ્યવીને (મનુષ્ય થઈને) મોક્ષને પામે છે.”

તે જ પ્રમાણે તત્ત્વાનુશાસન નામના ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૩ માં) કહ્યું છે કે “આ
સમયે (પંચમકાળમાં) જિનેન્જદેવ શુક્લধ્યાનનો નિષેધ કરે છે, પણ શ્રેષ્ઠી-આરોહણ પહેલાં
થતા ધર્મધ્યાનનું અસ્તિત્વ બતાવ્યું છે.” તથા જે એમ કહ્યું છે કે, ‘ઉત્તમ સંહનનનો અભાવ
હોવાથી ધ્યાન થતું નથી’ તે ઉત્સર્ગવચન છે. અપવાદરૂપ વ્યાખ્યાનથી તો, ઉપશમશ્રેષ્ઠી અને
ક્ષપકશ્રેષ્ઠીમાં શુક્લধ્યાન થાય છે અને તે ઉત્તમ સંહનનથી જ થાય છે, પરંતુ અપૂર્વકરણ
(૮મા) ગુણસ્થાનથી નીચેનાં ગુણસ્થાનનોમાં એ ધર્મધ્યાન થાય છે, તે પહેલાં ત્રણ ઉત્તમ
સંહનનોનો અભાવ હોય, તોપણ અંતિમ ત્રણ સંહનનોમાં પણ થાય છે. આ પણ તે જ
તત્ત્વાનુશાસન ગ્રન્થમાં (ગાથા ૮૪ માં) કહ્યું છે—“વજકાયવાળાને ધ્યાન થાય છે એવું
આગમનું વચન ઉપશમ અને ક્ષપકશ્રેષ્ઠીના ધ્યાનની અપેક્ષાએ કહ્યું છે. એ વચન નીચેનાં

યથોક્તં દશચતુર્દશપૂર્વગતશ્રુતજ્ઞાનેન ધ્યાનं ભવતિ તદદ્વારાસર્વવચનમ् । અપવાદવ્યાખ્યાનેન પુનઃ પજ્જસમિતિત્રિગુસ્પ્રતિપાદકસારભૂતશ્રુતેનાપિ ધ્યાનં ભવતિ કેવલજ્ઞાનશ્શ । યદેવમપવાદવ્યાખ્યાનં નાસ્તિ તર્હિ “તુસમાં ઘોસન્તો સિવભૂતી કેવળી જાદો” ઇત્યાદિગન્ધર્વારાધનાદિભળિતં વ્યાખ્યાનમ् કથમ् ઘટતે? અથ મતમ्—પજ્જસમિતિત્રિગુસ્પ્રતિપાદકં દ્રવ્યશ્રુતમિતિ જાનાતિ । ઇદં ભાવશ્રુતં પુનઃ સર્વમાસ્તિ । નૈવં વક્તવ્યમ् । યદિ પજ્જસમિતિત્રિગુસ્પ્રતિપાદકં દ્રવ્યશ્રુતં જાનાતિ તર્હિ “મા રૂસહ મા તૂસહ” ઇત્યેકં પદં કિં ન જાનાતિ । તત એવ જ્ઞાયતે ઉદ્ગ્રવચનમાતૃપ્રમાણમેવ ભાવશ્રુતં, દ્રવ્યશ્રુતં પુનઃ કિમપિ નાસ્તિ । ઇદન્તુ વ્યાખ્યાનમસ્માભિર્ન કલ્પિતમેવ । તચ્ચારિત્રસારાદિગ્રથેષ્ટપિ ભળિતમાસ્તે । તથાહિ— અન્તર્મુહૂર્તાદૂર્ધ્વ યે કેવલજ્ઞાનમુત્યાદયન્તિ તે ક્ષીણકષાયગુણસ્થાનવર્ત્તિનો નિર્ગ્રથસંજ્ઞા ઋષયો ભણ્યન્તે । તેણાં ચોત્કર્ષેણ ચતુર્દશપૂર્વાદિશ્રુતં ભવતિ, જઘન્યેન પુનઃ પજ્જસમિતિત્રિગુસ્પ્રમાત્રમેવેતિ ।

ગુણસ્થાનોમાં ધર્મધ્યાનનું નિષેધક નથી. ૧.”

જે એમ કહ્યું છે કે, ‘દશ તથા ચૌદ પૂર્વના શ્રુતજ્ઞાનથી ધ્યાન થાય છે’ તે પણ ઉત્સર્વવચન છે. અપવાદ-વ્યાખ્યાનથી તો પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પ્રતિપાદક સારભૂત શ્રુતજ્ઞાનથી પણ ધ્યાન થાય છે અને કેવળજ્ઞાન પણ થાય છે. જો એવું અપવાદવ્યાખ્યાન ન હોય તો “તુષ-માષનું ઉચ્ચારણ કરતાં શ્રીશિવભૂતિ મુનિ કેવળજ્ઞાની થઈ ગયા” ઈત્યાદિ ગન્ધર્વારાધનાદિ ગ્રન્થોમાં કહેલું કથન કેવી રીતે ઘટે? શંકા :—શ્રીશિવભૂતિ મુનિ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિઓનું પ્રતિપાદન કરનાર દ્રવ્યશ્રુત જાણતા હતા અને ભાવશ્રુત તેમને પૂર્ણપણે હતું? ઉત્તર :—એમ ન કહેલું જોઈએ; કેમ કે જો તેઓ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિના પ્રતિપાદક દ્રવ્યશ્રુતને જાણતા હોત તો ‘ન દેષ કર, ન રાગ કર,’ એ એક પદ કેમ ન જાણો? માટે જ જણાય છે કે, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિરૂપ આઠ પ્રવચનમાતાપ્રમાણ જ ભાવશ્રુત તેમને હતું અને દ્રવ્યશ્રુત કંઈ પણ નહોંનું. આ વ્યાખ્યાન અમે કલ્પિત નથી કહ્યું; તે ચારિત્રસાર આદિ શાસ્ત્રોમાં પણ કહેવાયેલું છે. તે આ પ્રમાણો :— અંતર્મુહૂર્તમાં જેઓ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ ક્ષીણકષાય ગુણસ્થાનમાં રહેનાર ‘નિર્ગ્રથ’ નામના ઋષિ કહેવાય છે. તેમને ઉત્કૃષ્ટપણે ચૌદ પૂર્વ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે અને જઘન્યપણે પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ જેટલું જ શ્રુતજ્ઞાન હોય છે.

અથ મતં—મોક્ષાર્થ ધ્યાનં ક્રિયતે ન ચાદ્ય કાલે મોક્ષોડસ્તિ; ધ્યાનેન કિં પ્રયોજનમું? નૈવં, અદ્ય કાલેડિપિ પરમ્પરયા મોક્ષોડસ્તિ। કથમિતિ ચેત્? સ્વશુદ્ધાત્મ-ભાવનાબલેન સંસારસ્થિતિં સ્તોકાં કૃત્વા દેવલોકં ગચ્છતિ, તસ્માદાગત્ય મનુષ્યભવે રત્નત્રયભાવનાં લઘ્વા શીંગ મોક્ષં ગચ્છતીતિ। યેડિપિ ભરતસગરરામપાણ્ડવાદ્યો મોક્ષં ગતાસ્તેપિ પૂર્વભવે ભેદાભેદરત્નત્રયભાવનયા સંસારસ્થિતિં સ્તોકાં કૃત્વા પંજાન્મોક્ષં ગતાઃ। તદ્ભવે સર્વેષાં મોક્ષો ભવતીતિ નિયમો નાસ્તિ। એવમુક્તપ્રકારેણ અલ્પશ્રુતેનાપિ ધ્યાનં ભવતીતિ જ્ઞાત્વા કિં કર્તવ્યમ्—‘વધબન્ધચ્છેદાદેર્ઘાદ્રાગાચ્ પરકલત્રાદેઃ। આધ્યાનમપધ્યાનં શાસતિ જિનશાસને વિશદાઃ। ૧। સંકલ્પકલ્પતરુસંશ્રયણાત્ત્વદીયં ચેતો નિમજ્જ્ઞતિ મનોરથસાગરોડસ્મિનું। તત્ત્રાર્થતઃ તવ ચકાસ્તિ ન કિંચનાપિ પક્ષેડપરં ભવતિ કલ્પષસંશ્રયસ્ય। ૨। દૌર્વિધદગ્ધમન-સોડન્તસુપાત્તમુક્તોક્ષિત્તં યથોલ્લસતિ તે સ્ફુરિતોત્તરઙ્ગમું। ધામ્નિ સ્ફુરેદ્યાદિ તથા પરમાત્મસંજ્ઞે

શંકા :—મોક્ષને માટે ધ્યાન કરવામાં આવે છે અને આ કાળે મોક્ષ તો નથી; તો ધ્યાન કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ઉત્તર :—એમ નથી, કેમ કે આ કાળે પણ પરંપરાએ મોક્ષ છે. પ્રશ્ન :—પરંપરાએ મોક્ષ કેવી રીતે છે? ઉત્તર :—ધ્યાન કરનાર સ્વશુદ્ધાત્માની ભાવનાના બણથી સંસારની સ્થિતિ અલ્પ કરીને સ્વર્ગમાં જાય છે, ત્યાંથી આવીને મનુષ્યભવમાં રત્નત્રયની ભાવના પ્રાપ્ત કરીને શીંગ મોક્ષ જાય છે. જે ભરત, સગર, રામયંદ્રશુ, પાંડવો વગેરે મોક્ષે ગયા છે તેઓ પણ પૂર્વભવમાં ભેદાભેદ-રત્નત્રયની ભાવનાથી સંસારની સ્થિતિ ઘટાડીને પછી મોક્ષે ગયા છે. તે જ ભવે બધાને મોક્ષ થાય છે, એવો નિયમ નથી.

ઉપરોક્ત કથન પ્રમાણે અલ્પ શુતશાનથી પણ ધ્યાન થાય છે એ જાણીને શું કરવું? [હુદ્ધર્યાન છોડીને ધ્યાન કરવું, એમ સમજાવવામાં આવે છે.] “દ્વેષથી^૧ કોઈને મારવા, બાંધવા કે અંગ કાપવાનું અને રાગથી પરસ્કી આદિનું જે ચિંતવન છે તેને નિર્મળબુદ્ધિના ધારક આચાર્યો જિનમતમાં અપધ્યાન કરે છે. ૧. ^૨હે જીવ, સંકલ્પરૂપી કલ્પવૃક્ષનો આશ્રય કરવાથી તારું ચિત્ત આ મનોરથરૂપી સાગરમાં દૂબી જાય છે; તે વિકલ્પોમાં વાસ્તવિક રીતે તારું કંઈ પણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી, ઊલદું કલુષતાનો આશ્રય કરનારાઓનું અકલ્યાણ થાય છે. ૨. જેવી^૩ રીતે દુર્ભાગ્યથી દુઃખી મનવાળા તારા અંતરમાં ભોગ ભોગવવાની ઈચ્છાથી વ્યર્થ તરંગો ઊઠ્યા કરે છે તેવી રીતે જો તે મન પરમાત્મરૂપ સ્થાનમાં સ્હુરાયમાન

૧. શ્રી રત્નકરંડ શ્રાવકાચાર ગા. ૭૮

૨. શ્રી યશસ્ત્રિલક ચય્મ્ય અ. ૨ ગા. ૧૩૨

૩. શ્રી યશસ્ત્રિલક ચય્મ્ય અ. ૨ ગા. ૧૩૪

કૌતસુતી તવ ભવેદ્ધિફળા પ્રસૂતિઃ । ૩। કંખિદ કલુસિદભૂતો કામભોગેહિં મુછિદો જીવો । ણ ય ભુંજંતો ભોગે બંધદિ ભાવેણ કમ્માણિ । ૪।” ઇત્યાદ્યપધ્યાનંત્યક્ત્વા—“મમત્તિ પરિવજ્ઞામિ ણિમ્મમત્તિમુવદ્ધિદો । આલંવણ ચ મે આદા અવસેસાંદ્ર વોસરે । ૧। આદા ખુ મજ્જ ણાણે આદા મે દંસણે ચરિતે ય । આદા પચ્ચવખાણે આદા મે સંવે જોગે । ૩। એગો મે સસ્તાદો અપ્પા ણાણદંસણલક્ખણો । સેસા મે વાહિરા ભાવા સવે સંજોગલવખણા । ૩।” ઇત્યાદિસારપદાનિ ગૃહીત્વા ચ ધ્યાનં કર્તવ્યમિતિ ।

અથ મોક્ષવિષયે પુનરાપિ નયવિચારઃ કથ્યતે । તથા હિ—મોક્ષસ્તાવત् બંધપૂર્વકઃ । તથાચોક્તં—“મુક્તશ્રેત્ત પ્રાક્ભવેદ્ધન્થો નો બન્ધો મોચનં કથમ् । અવન્ધે મોચનં નૈવ મુજ્જેરર્થો નિરર્થકઃ । ૧।” બંધશ્ર શુદ્ધનિશ્ચયનયેન નાસ્તિ, તથા બંધપૂર્વકો મોક્ષોऽપિ । યદિ પુનઃ શુદ્ધનિશ્ચયેન બંધો ભવતિ તદા સવ્વેદૈ બંધ એવ, મોક્ષો નાસ્તિ । કિંચ—યથા

થાય તો તારો જન્મ કેવી રીતે નિષ્ફળ થાય? ઉ. આકંશાથી^૧ કલુષિત થયેલો અને કામ-ભોગોમાં મૂર્ચિંદુત એવો આ જીવ ભોગ ન ભોગવવા છતાં પણ ભાવથી કર્મો બાંધે છે. ૪.—ઈત્યાદિરૂપ (ઉક્ત ગાથાઓમાં કહેલા) દુર્ધ્યાનને છોડીને (આમ કરવું—) રૈનિર્મમત્વમાં સ્થિર થઈને, અન્ય પદાર્થોમાં ભમત્વબુદ્ધિનો હું ત્યાગ કરું છું; મને આત્માનું જ અવલંબન છે, અન્ય સર્વનો હું ત્યાગ કરું છું. ૧. મારો^૨ આત્મા જ દર્શન છે, આત્મા જ જ્ઞાન છે, આત્મા જ ચારિત્ર છે, આત્મા જ પ્રત્યાખ્યાન છે, આત્મા જ સંવર છે અને આત્મા જ યોગ છે. ૨. જ્ઞાનદર્શનલક્ષણવાળો^૩ એક મારો આત્મા જ શાશ્વત છે અને અન્ય સર્વ સંયોગલક્ષણવાળા ભાવો મારાથી બાબ્ય છે. ૩.—ઈત્યાદિ સારભૂત પદોનું ગ્રહણ કરીને ધ્યાન કરવું.

હવે, મોક્ષના વિષયમાં ફરીથી નય-વિચાર કહેવામાં આવે છે :—પ્રથમ તો મોક્ષ બંધપૂર્વક છે. તે જ કહું છે—“^૪જો જીવ મુક્ત છે તો પહેલાં એ જીવને બંધ અવશ્ય હોવો જોઈએ. કેમ કે જો બંધ ન હોય તો મોક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે? અબંધની (બંધાયેલો ન હોય તેની) મુક્તિ થતી નથી તો મુખ્ય ધાતુનો પ્રયોગ જ નકામો છે.’ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંધ નથી તથા બંધપૂર્વક મોક્ષ પણ નથી. જો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી બંધ હોય તો સદાય બંધ

૧. શ્રી મૂળાચાર અ. ૨ ગા. ૮૧.

૨. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૮૮.

૩. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૦.

૪. શ્રી નિયમસાર ગાથા ૧૦૨.

૫. શ્રી પરમાત્મ પ્રકાશ અ. ૧ ગાથા ૫૮ ટીકા.

શ્રુત્વાબૃદ્ધપુરુષસ્ય બંધછેદકારણભૂતભાવમોક્ષસ્થાનીયં બંધછેદકારણભૂતં પૌરુષં પુરુષસ્વરૂપં ન ભવતિ, તથૈવ શ્રુત્વાબૃદ્ધપુરુષયોર્ધ્વદ્વયમોક્ષસ્થાનીયં પૃથક્રણં તદપિ પુરુષસ્વરૂપં ન ભવતિ। કિંતુ તાભ્યાં ભિન્ન યદ્વદૃષ્ટં હસ્તપાદાદિરૂપં તદેવ પુરુષસ્વરૂપમું। તથૈવ શુદ્ધોપયોગલક્ષણં ભાવમોક્ષસ્વરૂપં શુદ્ધનિશ્ચયેન જીવસ્વરૂપં ન ભવતિ, તથૈવ તેન સાધ્યં યજીવકર્મપ્રદેશોઃ પૃથક્રણં દ્વયમોક્ષસ્વરૂપં તદપિ જીવસ્વભાવો ન ભવતિ; કિંતુ તાભ્યાં ભિન્ન યદનન્તજ્ઞાનાદિગુણસ્વભાવં ફળભૂતં તદેવ શુદ્ધજીવસ્વરૂપમિતિ। અયમત્રાર્થ :—યથા વિવક્ષિતૈકદેશશુદ્ધનિશ્ચયેન પૂર્વ મોક્ષમાર્ગો વ્યાખ્યાતસ્તથા પર્યાયમોક્ષસ્લો મોક્ષોऽપિ, ન ચ શુદ્ધનિશ્ચયનયેનેતિ। યસ્તુ શુદ્ધદ્વયશક્તિરૂપઃ શુદ્ધપારિણામિકપરમભાવલક્ષણપરમનિશ્ચયમોક્ષઃ, સ ચ પૂર્વમેવ જીવે તિષ્ઠતીદાનીં ભવિષ્યતીત્યેવં ન। સ એવ રાગાદિવિકલ્પરહિતે મોક્ષકારણભૂતે ધ્યાનભાવનાપર્યાયસ્લોપઃ। યદિ પુનરેકાન્તેન દ્વયાર્થિકનયેનાપિ સ એવ મોક્ષકારણભૂતો ધ્યાનભાવના પર્યાયો ભણ્યતે તર્હિ

જ ૨હે, મોક્ષ થાય જ નહિ. વિશેષ :—જેવી રીતે સાંકળથી બંધાયેલા પુરુષને, બંધનાશના કારણભૂત ભાવમોક્ષસ્થાનીય (બંધને છેદવાના કારણભૂત જે ભાવમોક્ષ તેના સમાન) સાંકળના બંધનને છેદવાના કારણભૂત જે ઉધમ તે પુરુષનું સ્વરૂપ નથી, તેમ જ દ્વયમોક્ષસ્થાનીય જે સાંકળ અને પુરુષનું પૃથક્કરણ (જુદા પડવું) તે પણ પુરુષનું સ્વરૂપ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ઉધમથી તેમ જ સાંકળથી પુરુષના પૃથક્કરણથી) જુદું જે હસ્ત-પાદાદિરૂપ જોવામાં આવે છે તે જ પુરુષનું સ્વરૂપ છે. તેવી જ રીતે શુદ્ધોપયોગ-લક્ષણવાળું ભાવમોક્ષનું સ્વરૂપ તે શુદ્ધનિશ્ચયથી જીવનું સ્વરૂપ નથી, તેમજ તેનાથી સાધ્ય જીવ અને કર્મના પ્રદેશોના પૃથક્કરણરૂપ (જુદા પડવારૂપ) દ્વયમોક્ષ તે પણ જીવનો સ્વભાવ નથી, પરંતુ તે બન્નેથી (ભાવમોક્ષથી તેમજ દ્વયમોક્ષથી) ભિન્ન જે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણરૂપ સ્વભાવવાળું છે, ફળભૂત છે, તે જ શુદ્ધ જીવનું સ્વરૂપ છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ વિવક્ષિત-એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી પૂર્વ મોક્ષમાર્ગનું વ્યાખ્યાન છે તેમ પર્યાય-મોક્ષરૂપ જે મોક્ષ છે તે પણ એકદેશ-શુદ્ધ-નિશ્ચયનયથી છે, પરંતુ શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી નથી. જે શુદ્ધ દ્વયશક્તિરૂપ શુદ્ધ પારિણામિક-પરમભાવ લક્ષણવાળો પરમનિશ્ચયમોક્ષ છે તે તો જીવમાં પહેલેથી જ વિધમાન છે, તે (પરમનિશ્ચયમોક્ષ) જીવમાં હવે થશે એમ નથી. તે જ પરમ નિશ્ચયમોક્ષ રાગાદિ વિકલ્પ રહિત, મોક્ષના કારણભૂત, ધ્યાનભાવના-પર્યાયમાં ધ્યેય થાય છે, પરંતુ તે નિશ્ચયમોક્ષ ધ્યાનભાવના પર્યાયરૂપ નથી. જો એકાંતે દ્વયાર્થિકનયથી પણ તેને જ (પરમ નિશ્ચય-મોક્ષને જ મોક્ષના કારણભૂત ધ્યાનભાવનાપર્યાય કહેવામાં આવે તો દ્વય

દ્રવ્યપર્યાયરૂપર્ધમદ્વયાધારભૂતસ્ય જીવધર્મિણો મોક્ષપર્યાયે જાતે સતિ યથા ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપેણ વિનાશો ભવતિ, તથા ધ્યેયભૂતસ્ય જીવસ્ય શુદ્ધપારિણામિકભાવલક્ષણદ્રવ્યરૂપેણાપિ વિનાશઃ પ્રાપ્તોતિ, ન ચ દ્રવ્યરૂપેણ વિનાશો�સ્તિ। તતઃ સ્થિતં શુદ્ધપારિણામિકમેવ બન્ધમોક્ષૌ ન ભવત ઇતિ।

अथात्मशब्दार्थः कथ्यते । “अत्” धातुः सातत्यगमनेऽर्थे वर्तते । गमनशब्देनात्र ज्ञानं भण्यते, “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्था” इति वचनात् । तेन कारणेन यथासंभवं ज्ञानसुखादिगुणेषु आसमन्तात् अतति वर्तते यः स आत्मा भण्यते । अथवा शुभाशुभमनोवचनकाय-व्यापारैर्यथासम्भवं तीव्रमन्दादिरूपेण आसमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा । अथवा उत्पादव्ययश्चौपैरासमन्तादतति वर्तते यः स आत्मा ।

किञ्च—यथैકोऽपि चन्द्रमा नानाजलघटेषु दृश्यते तथैकोऽपि जीवो नानाशरीरेषु तिष्ठतीति वदन्ति तत्तु न घटते । कस्मादिति चेत्—चन्द्रकिरणोपाधिवशेन घटस्थजलपुद्गला एव नानाचन्द्राकारेण परिणता, न चैकक्षन्द्रः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा देवदत्तमुखोपाधिवशेन

अने पर्यायરूप બે ધર્મોના આધારભૂત જીવ-ધર્મને મોક્ષની પર્યાય પ્રગટ થતાં જેમ ધ્યાનભાવનાપર્યાયરૂપે વિનાશ થાય છે, તેમ ધ્યેયભૂત જીવનો શુદ્ધપારિણામિકભાવલક્ષણવાળા દ્રવ્યરૂપે પણ વિનાશ થશે. પરંતુ દ્રવ્યરૂપે તો જીવનો વિનાશ નથી. તેથી સિદ્ધ થયું કે ‘શુદ્ધ પારિણામિકભાવથી (જીવને) બંધ અને મોક્ષ નથી.’

હવે, ‘આત્મા’ શબ્દનો અર્થ કહે છે : “अत्” धातुનો અર્થ “सતત गमन” છે. “गमन” શબ્દનો અહીं “ज्ञान” અર્થ થाय છે, કારણ કે “बधा गतिरूप अર्थवाणा धातुओ ज्ञानरूप अર्थवाणा होय छे” એવું વચન છે. તે કારણે, યथાસંભવ જ्ञान-સુખાદિ ગુણોમાં “आ” અર્થात् સર્વપ્રકારે “अતति” અર્થात् વર્તે તે આત્મા છે અથવા શુભ-અશુભ મન-વચન-કાયાની કિયા દ્વારા યથાસંભવ તીવ્ર-મંદાદિરૂપે જે “आ” અર્થात् પૂર્ણરૂપે “अતति” વર્તે તે આત્મા છે. અથવા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધૌય એ ત્રણે ધર્મદ્વારા જે “आ” અર્થात् પૂર્ણરૂપે “अતति” અર્થात् વર્તે તે આત્મા છે.

જેમ એક જ ચંદ્રમા અનેક જળભરેલા ઘડાઓમાં દેખાય છે તેમ એક જ જીવ અનેક શરીરોમાં રહે છે, એમ કેટલાક કહે છે પણ તે ઘટતું નથી. કેમ ઘટતું નથી? ચંદ્રનાં કિરણરૂપ ઉપાધિના વશે ઘડામાંના જળનાં પુદ્ગલો જ અનેક ચંદ્રના આકારરૂપે પરિણામ્યાં છે, એક ચંદ્રમા અનેકરૂપે પરિણામ્યો નથી. તે બાબતમાં દેખાંત કહે છે—જેમ દેવદત્તના

નાનાર્દર્પણસ્થપુદ્ગલા એવ નાનામુખાકારેણ પરિણતા, ન ચૈકં દેવદત્તમુખં નાનારૂપેણ પરિણતમ્ | પરિણમતીતિ ચેત્—તર્હિ દર્પણસ્થપ્રતિબિમ્બં ચૈતન્યं ગ્રાસોતીતિ, ન ચ તથા | કિન્તુ યદેક એવ જીવો ભવતિ, તદૈકજીવસ્ય સુખદુઃખજીવિતમરણાદિકે ગ્રાસે તસ્મિન્નેવ ક્ષણે સર્વેષાં જીવિતમરણાદિકં ગ્રાસોતિ, ન ચ તથા ટૃશ્યતે | અથવા યે વરદન્તિ યથૈકોપિ સમુદ્રઃ ક્વાપિ ક્ષારજલઃ ક્વાપિ મિષ્ટજલસ્તથૈકોડપિ જીવઃ સવદેહેષુ તિષ્ઠતીતિ | તદપિ ન ઘટતે | કથમિતિ ચેત્—જલરાશ્યપેક્ષયા તત્ત્રૈકત્વં, ન ચ જલપુદ્ગલાપેક્ષયા તત્ત્રૈકત્વમ્ | યદિ જલપુદ્ગલાપેક્ષયા ભવત્યેકત્વં તર્હિ સ્તોકજલે ગૃહીતે શેષજલં સહેવ કિન્નાયાતિ | તતઃ સ્થિતં ષોડશવર્ણિકાસુવર્ણરાશિવદનન્તજ્ઞાનાદિલક્ષણં પ્રત્યેકં જીવરાશિં ગ્રતિ, ન ચૈકજીવાપેક્ષયૈતિ |

અધ્યાત્મશબ્દસ્યાર્થઃ કથ્યતે | મિથ્યાત્વરાગાદિસમસ્તવિકલ્પજાલરૂપપરિહારેણ સ્વશુદ્ધાત્મન્યાધિ યદનુષ્ઠાનં તદધ્યાત્મમિતિ | એવં ધ્યાનસામગ્રીવ્યાખ્યાનોપસંહારરૂપેણ ગાથા ગતા ||૫૭||

મુખરૂપ ઉપાધિના વશે અનેક દર્પણોનાં પુદ્ગલો જ અનેક મુખના આકારરૂપે પરિણમ્યાં છે, એક દેવદત્તનું મુખ અનેકરૂપે પરિણમ્યું નથી. જો દેવદત્તનું મુખ જ અનેક મુખરૂપે પરિણમતું હોય તો તો દર્પણમાં રહેલ દેવદત્તના મુખનાં પ્રતિબિંબ પણ યેતન બની જાય; પણ એમ તો બનતું નથી. વળી, જો એક જ જીવ હોય તો એક જીવને સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થતાં તે જ ક્ષણે બધા જીવોને જીવન-મરણ આદિ પ્રાપ્ત થવાં જોઈએ; પણ તેમ દેખાતું નથી. અથવા જે એમ કહે છે કે, ‘એક જ સમુદ્ર છે તે ક્યાંક ખારા પાણીવાળો છે અને ક્યાંક મીઠા પાણીવાળો છે. તેમ એક જ જીવ બધાં શરીરોમાં વિદ્યમાન છે.’ તેમનું એ કહેવું પણ ઘટતું નથી. કેમ નથી ઘટતું? સમુદ્રમાં જળરાશિની અપેક્ષાએ એકતા છે, જળના કણોની અપેક્ષાએ એકતા નથી. જો જળકણોની અપેક્ષાએ એકતા હોય તો સમુદ્રમાંથી થોડું જળ ગ્રહણ કરતાં બાકીનું બધું જળ તેની સાથે જ કેમ નથી આવતું? તે કારણે એ સિદ્ધ થયું કે, સોળવલા સોનાના રાશિની જેમ અનંત જ્ઞાનાદિ લક્ષણની અપેક્ષાએ જીવરાશિમાં એકતા છે પણ એક જીવની અપેક્ષાએ (સમસ્ત જીવરાશિમાં એક જ જીવ હોવાની અપેક્ષાએ) જીવરાશિમાં એકતા નથી.

હવે, ‘અધ્યાત્મ’ શબ્દનો અર્થ કહેવામાં આવે છે : મિથ્યાત્વ, રાગ આદિ સમસ્ત વિકલ્પજાળના ત્યાગથી સ્વશુદ્ધાત્મામાં જે અનુષ્ઠાન તેને ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે.

એવી રીતે, ધ્યાનની સામગ્રીના વ્યાખ્યાનના ઉપસંહારરૂપે આ ગાથા પૂરી થઈ. ૫૭.

अथौद्धत्यपरिहारं कथयति :—

दવ्वसंगहमिणं मुणिणाहा दोससंचयचुदा सुदपुण्णा ।
सोधयंतु तणुसुत्तधरेण नेमिचन्द्रमुणिणा भणियं जं ॥૫૮॥

द્રવ્યસંગ્રહં ઇમં મુનિનાથાઃ દોષસંચયચ્યુતાઃ શ્રુતપૂર્ણાઃ ।
શોધયન્તુ તનુશ્રુતધરેણ નેમિચન્દ્રમુનિના ભણિતાં યત् ॥૫૮॥

વ્યાખ્યા—“સોધયંતુ” શુદ્ધ કુર્વન્તુ । કે કર્તારઃ ? “મુણિણાહા” મુનિનાથ મુનિપ્રધાનાઃ । કિં વિશિષ્ટાઃ ? “દોસસંચયચુદા” નિર્દોષપરમાત્મનો વિલક્ષણ યે રાગાદિદોષાસ્તથૈવ ચ નિર્દોષપરમાત્માદિતત્ત્વપરિજ્ઞાનવિષયે સંશયવિમોહવિભ્રમાસ્તૈશ્ચ્યુતા રહિતા દોષસંચયચ્યુતાઃ । પુનરાપ કથભૂતાઃ ? “સુદપુણ્ણા” વર્તમાનપરમાગમાભિધાનદ્રવ્યશ્રુતેન તથૈવ તદાધારોત્પત્રનિર્વિકારસ્વસમ્વેદનજ્ઞાનસૂપભાવશ્રુતેન ચ પૂર્ણાઃ સમગ્રાઃ શ્રુતપૂર્ણાઃ । કં શોધયન્તુ ? “દવ્વસંગહમિણં” શુદ્ધબુદ્ધૈકસ્વભાવપરમાત્માદિદ્રવ્યાણાં સંગ્રહો દ્રવ્યસંગ્રહસ્તં

હવે, ગ્રન્થકાર પોતાના અભિમાનના પરિહારનું કથન કરે છે :—

ગાથા ૫૮

ગાથાર્થ :—અલ્પશ્રુતના ધારક નેમિચન્દ્ર મુનિએ જે આ દ્રવ્યસંગ્રહ રચ્યું છે તેનું દોષોથી રહિત અને શ્રુતજ્ઞાનથી પૂર્ણ એવા આચાર્યો શોધન કરો.

ટીકા :—“સોધયંતુ” શુદ્ધ કરો. કોણ શુદ્ધ કરો? “મુણિણાહા” મુનિનાથ, મુનિઓમાં પ્રધાન, કેવા મુનિનાથો? “દોસસંચયચુદા” નિર્દોષ પરમાત્માથી વિલક્ષણ જે રાગાદિ દોષો અને નિર્દોષ પરમાત્માદિ તત્ત્વોને જાળવામાં જે સંશય-વિમોહ-વિભ્રમરૂપ દોષો-તેનાથી રહિત હોવાથી જેઓ ‘દોષસંચયચ્યુત’ છે. વળી કેવા મુનિનાથો? “સુદપુણ્ણા” વર્તમાન પરમાગમ નામક દ્રવ્યશ્રુતથી અને તે પરમાગમના આધારે ઉત્પન્ન નિર્વિકાર-સ્વસંવેદનજ્ઞાનરૂપ ભાવશ્રુતથી પરિપૂર્ણ હોવાથી શ્રુતપૂર્ણ છે. (તેઓ) કોને શુદ્ધ કરો? “દવ્વસંગહમિણં” શુદ્ધ-બુદ્ધ-એકસ્વભાવ પરમાત્મા આદિ દ્રવ્યોનો સંગ્રહ તે દ્રવ્યસંગ્રહ, એવા

નેમિચન્દ્ર મુનિ તનુ શ્રુત લિયો, ગ્રન્થ દ્રવ્યસંગ્રહ મેં કિયો;

જે મહાન્ મુનિ બહુ-શ્રુત-ધાર, દોષ-રહિત તે સોધહુ તાર. ૫૮.

દ્વયસંગ્રહાભિધાનમ् ગ્રન્થમિમં પ્રત્યક્ષીભૂતમ् । કિં વિશિષ્ટં ? “ભणિયં જં” ભળિતઃ પ્રતિપાદિતો યૌ ગ્રન્થઃ । કેન કર્તૃભૂતેન ? “ણેમિચન્દ્રમુણિણા” શ્રી નેમિચન્દ્રમુનિના શ્રી નેમિચન્દ્રસિદ્ધાન્તિદેવાભિધાનેન મુનિના સમ્યગ્દર્શનાદિનિશ્ચયવ્યવહારરૂપપદ્યાચારોપેતાચાર્યેણ । કથમ્ભૂતેન ? ‘તણુસુત્તધરેણ’ તનુશ્રુતધરેણ તનુશ્રુતં સ્તોકં શ્રુતં તદ્ધરતીતિ તનુશ્રુતધરસ્તેન । ઇતિ ક્રિયાકારકસમ્વન્ધઃ । એવં ધ્યાનોપસંહારગાથાત્રયેણ, ઔદ્ઘત્યપરિહારાર્થ પ્રાકૃતવૃત્તેન ચ દ્વિતીયાન્તરાધિકારે તૃતીયં સ્થલં ગતમ् ॥૫૮॥ ઇત્યાન્તરાધિકારદ્વયેન વિશતિગાથાભિર્મોક્ષ-માર્ગપ્રતિપાદકનામા તૃતીયોઽધિકારઃ સમાપ્તઃ ।

અત્ર ગ્રન્થે ‘વિવક્ષિતસ્ય સન્ધિર્ભવતિ’ ઇતિ વચનાત્યદાનાં સન્ધિનિયમો નાસ્તિ । વાક્યાનિ ચ સ્તોકસ્તોકાનિ કૃતાનિ સુખબોધનાર્થમ् । તથૈવ લિઙ્ગવચનક્રિયાકારક-સમ્વન્ધસમાસવિશેષણવાક્યસમાસ્યાદિદૂષણં તથા ચ શુદ્ધાત્માદિપ્રતિપાદનવિષયે વિસ્તૃતિદૂષણં ચ

‘દ્વયસંગ્રહ’ નામના આ—પ્રત્યક્ષ ગ્રન્થને. કેવા દ્વયસંગ્રહ ગ્રન્થને ? “ભળિયં જં” જે ગ્રન્થનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેને. કોણે પ્રતિપાદન કર્યું છે ? “ણેમિચન્દ્રમુણિણા” સમ્યગ્દર્શન આદિ નિશ્ચય-વ્યવહારરૂપ^૧ પંચાચાર સહિત આચાર્ય શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ નામના મુનિએ.

કેવા નેમિચન્દ્ર મુનિએ ? “તણુસુત્તધરેણ” અલ્પશ્રુતધારીએ. જે અલ્પશ્રુતને ધારણ કરે તે અલ્પશ્રુતધારી છે. (તેમણે આ ગ્રન્થનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.) એ પ્રમાણે કિયા અને કારકોનો સંબંધ છે.

એ રીતે ધ્યાનના ઉપસંહારરૂપ ત્રણ ગાથાઓ વડે અને ઉદ્ઘતપણાના ત્યાગને માટે એક પ્રાકૃત છંદથી બીજો અન્તરાધિકારમાં ત્રીજું સ્થળ સમાપ્ત થયું. ૫૮.

એવી રીતે બે અંતરાધિકારો દ્વારા વીસ ગાથાઓથી મોક્ષમાર્ગનો પ્રતિપાદક ત્રીજો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

આ ગ્રન્થમાં ‘વિવક્ષિત વિષયની સંધિ થાય છે’ એ વચન પ્રમાણે પદોની સંધિનો નિયમ નથી. (ક્યાંક સંધિ કરવામાં આવી છે, ક્યાંક નહિ.) સરળતાથી બોધ થાય માટે વાક્યો નાનાં નાનાં બનાવવામાં આવ્યાં છે. લિંગ, વચન, ક્રિયાકારકસંબંધ, સમાસ, વિશેષણ અને વાક્યસમાપ્તિ આદિ દોષ અને શુદ્ધાત્મા આદિ તત્વોના કથનમાં વિસ્મરણનો દોષ

૧. નિશ્ચય-વ્યવહાર પંચાચાર એક સાથે ભાવલિંગી મુનિઓને જ હોય છે, એમ અહીં સ્પષ્ટ કર્યું છે.

વિદ્વાની ગ્રાહ્યમિતિ ।

એવં પૂર્વોક્તપ્રકારેણ “જીવમજીવં દવં” ઇત્યાદિસમ્પર્વિંશતિગાથાભિઃ ષટ્ટદ્રવ્યપજ્યાસ્તિ-
કાયપ્રતિપાદકનામા પ્રથમોધિકારઃ । તદનન્તરં “આસવ બન્ધણ” ઇત્યેકાદશગાથાભિઃ
સમૃતત્વનવપદાર્થપ્રતિપાદકનામા દ્વિતીયોડધિકારઃ । તતઃ પરં “સમ્મદ્રદંસણ” ઇત્યાદિવિંશતિ-
ગાથાભિર્મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકનામા તૃતીયોડધિકારઃ ॥

ઇત્યધિકારત્રયેનાષ્ટાધિકપજ્યાશત્સૂત્રૈ: શ્રીનેમિચન્દ્રસિદ્ધાન્તિદેવૈરિચિતસ્ય
દ્રવ્યસંગ્રહાભિધાનગ્રન્થસ્ય સમ્બન્ધિની શ્રીબ્રહ્મદેવકૃતવૃત્તિઃ સમાપ્તા ।

વિદ્વાનોએ ગ્રહણ ન કરવો.

આમ પૂર્વોક્ત પ્રકારે “જીવમજીવં દવં” ઈત્યાદિ સત્તાવીસ ગાથાઓ વડે ષટ્ટદ્રવ્ય-
પંચાસ્તિકાયપ્રતિપાદક નામનો પ્રથમ અધિકાર છે. ત્યારપછી “આસવબન્ધણ” ઈત્યાદિ
અગિયાર ગાથાઓ વડે સાતતત્વ-નવપદાર્થપ્રતિપાદક નામનો બીજો અધિકાર છે. ત્યારપછી
“સમ્મદ્રદંસણ” ઈત્યાદિ વીસ ગાથાઓ વડે મોક્ષમાર્ગ-પ્રતિપાદક નામનો ત્રીજો અધિકાર
છે.

એ પ્રમાણે શ્રી નેમિચન્દ્ર સિદ્ધાન્તિદેવ વિરચિત ત્રણ અધિકારની અઠાવન ગાથાઓ
યુક્ત દ્રવ્યસંગ્રહ નામના ગ્રંથની શ્રી બ્રહ્મદેવકૃત સંસ્કૃત ટીકાનો બ્ર. વ્રજલાલ ગિરધરલાલ
શાહ (વઢવાળ નિવાસી) કૃત ગુજરાતી અનુવાદ સમાપ્ત થયો.

લઘુક્રિયસંગ્રહ

છદ્વબં પંચ અત્થી સત્ત વિ તત્ત્વાણિ ણવ પયત્થા ય।
ભંગુપ્પાય—ધુવત્તા ણિદિદ્વા જેણ સો જિણો જયઉ॥૧॥

અર્થ :—જેમણે છ દ્રવ્ય, પાંચ અસ્તિકાય, સાત તત્ત્વ, નવ પદાર્થ અને ઉત્પાદ-વ્યય-ધૌવ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે તે શ્રી જિનેન્દ્રદેવ જ્યવંત રહો. ૧.

જીવો પુગલ ધમ્માઽধમ્માગાસો તહેવ કાલો ય।
દવાણિ કાલરહિયા પદેશ બાહુલ્લદો અથિકાયા ય॥૨॥

અર્થ :—જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ (એ છ) દ્રવ્યો છે; કાળ સિવાયનાં બાકીનાં પાંચ દ્રવ્યો, બહુપ્રદેશી હોવાને કારણે અસ્તિકાય છે. ૨.

જીવાજીવાસવબંધ સંવરો ણિજ્ઞરા તહા મોક્ખો।
તત્ત્વાણિ સત્ત એદે સપુણ્ણ—પાવા પયત્થા ય॥૩॥

અર્થ :—જીવ, અજીવ, આસ્ત્ર, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે; એ સાત તત્ત્વ પુણ્ય અને પાપ સહિત નવ પદાર્થ છે. ૩.

જીવો હોઇ અમુતો સદેહમિત્તો સચેયણા કર્તા।
ભોત્તા સો પુણ દુવિહો સિદ્ધો સંસારિઓ ણાણા॥૪॥

અર્થ :—જીવ (દ્રવ્ય) અમૂર્તિક, સ્વદેહ-પ્રમાણ, સચેતન, કર્તા અને ભોક્તા છે. તે જીવ બે પ્રકારના છે, સિદ્ધ અને સંસારી; સંસારી જીવ અનેક પ્રકારના છે. ૪.

અરસમરૂવમગંધં અવત્તં ચેયણાગુણમસદ્દં।
જાણ અલિંગગહણં જીવમणિદિદ્વ—સંદ્વાણં॥૫॥

અર્થ :—જીવને રસરહિત, રૂપરહિત, ગંધરહિત, અવ્યક્ત, શબ્દરહિત, લિંગ દ્વારા ન ગ્રહી શકાય તેવો, જેનું સંસ્થાન નિર્દિષ્ટ નથી એવો અને યેતના ગુણવાળો જાણવો. ૫.

વર્ણ-રસ ગંધ-ફાસા વિજ્ઞંતે જસ્ત જિણવરુદ્ધિદ્વા।
મુત્તો પુગલકાઓ પુઢવી પહુદી હુ સો સોડા॥૬॥

અર્થ :—જેને વર્ણ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ વિદ્યમાન છે તે મૂર્તિક પુદ્ગલકાય પૃથ્વી વગેરે છ પ્રકારની શ્રી જિનેંદ્રદૈવે કહી છે. ૬.

પુઢવી જલં ચ છાયા ચરુરીદિયવિસય કમ્મ પરમાળૂ।
છલ્લિહભેયં ભળિયં પુગલદર્બં જિણિદેહિં॥૭॥

અર્થ :—પૃથ્વી, જળ, છાયા, (નેત્રેન્દ્રિય સિવાયની) ચાર ઈન્દ્રિયોના વિષયો, કર્મવર્ગણા અને પરમાણુ; શ્રી જિનેંદ્રદૈવે પુદ્ગલ દ્રવ્યને (ઉપરોક્ત) છ પ્રકારનું કહ્યું છે. ૭.

ગર્દીપરિણયાણ ધમ્મો પુગલજીવાણ ગમણ-સહયારી।
તોયં જહ મચ્છાણં અચ્છંતા ણેવ સો ણર્દી॥૮॥

અર્થ :—ગતિરૂપે પરિણમેલા પુદ્ગલ અને જીવોને ગમનમાં સહકારી ધર્મદ્રવ્ય છે, જેમ માછલીને (ગમન કરવામાં) જળ સહકારી છે. ગમન ન કરનાર (પુદ્ગલ અને જીવો) ને તે (-ધર્મદ્રવ્ય) ગતિ કરાવતું નથી. ૮.

ઠણજુયાણ અધમ્મો પુગલજીવાણ ઠણ-સહયારી।
છાયા જહ પહિયાણં ગચ્છાંતા ણેવ સો ધર્દી॥૯॥

અર્થ :—સ્થિત થતા પુદ્ગલ અને જીવોને સ્થિર થવામાં સહકારી અધર્મદ્રવ્ય છે; જેમ છાંયો મુસાફરોને સ્થિર થવામાં સહકારી છે. ગમન કરતા જીવ અને પુદ્ગલોને તે (અધર્મ દ્રવ્ય) સ્થિર કરાવતું નથી. ૯.

અવગાસદાણજોગં જીવાદીણં વિયાણ આયાસં।
જેણં લોગાગાસં અલ્લોગાગાસમિદિ દુવિહં॥૧૦॥

અર્થ :—જે જીવ આદિ દ્રવ્યોને અવકાશ દેવાને યોગ્ય છે તેને (શ્રી જિનેંદ્રદૈવે કહેલ) આકાશ દ્રવ્ય જાણો. જેના લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એવા બે પ્રકાર છે. ૧૦.

દ્રવ્યપરિયદૃજાદો જો સો કાલો હવેડ વવહારો।
લોગાગાસપણો એકેકાણુ ય પરમટ્રો॥૧૧॥

અર્થ :—જે દ્રવ્યોના પરિવર્તનથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વ્યવહારકાળ છે; લોકકાશમાં દરેક પ્રદેશ ઉપર એકેક કાલાણું સ્થિત છે, તે પરમાર્થ (નિશ્ચય) કાળ છે. ૧૧.

લોયાયાસપદેસે એકેકે જિ દ્વિયા હુ એકેકા।
રયણાં રાસીમિવ તે કાલાણૂ અસંહદબ્બાળિ ॥૧૨॥

અર્થ :—જે લોકકાશના એકેક પ્રદેશ ઉપર રત્નોની રાશિ જેમ એકેક (કાલાણું) સ્થિત છે, તે કાલાણું અસંખ્યાત દ્રવ્ય છે. ૧૨.

સંખાતીદા જીવે ધર્માઽધર્મે અણંત આયાસે।
સંખાદાસંખાદા મુત્તિ પદેસાઉ સંતિ ણો કાલે ॥૧૩॥

અર્થ :—એક જીવદ્રવ્યમાં, ધર્મદ્રવ્યમાં અને અધર્મદ્રવ્યમાં અસંખ્યાત પ્રદેશો છે, આકાશ દ્રવ્યમાં અનંત પ્રદેશ છે, પુદ્ગલમાં સંખ્યાત, અસંખ્યાત અને અનંત પ્રદેશો છે; કાળમાં પ્રદેશો નથી. (કાળાણું એકપ્રદેશી છે, તેમાં શક્તિ અથવા વ્યક્તિની અપેક્ષાએ બહુપ્રદેશીપણું નથી.) ૧૩.

જાવદિયં આયાસં અવિભાગીપુગ્લાણુવદૃદ્ર્બં ।
તં ખુ પદેસં જાણે સવાણુટ્ઠાણદાણરિં ॥૧૪॥

અર્થ :—અવિભાગી પુદ્ગલ આણું વડે જેટલું આકાશ રોકાય તેને પ્રદેશ જાણો. તે પ્રદેશ બધા (પુદ્ગલ) પરમાણુઓને સ્થાન દેવામાં સમર્થ છે. ૧૪.

જીવો ણાણી પુગલ—ધર્માઽધર્માયાસા તહેવ કાલો ય ।
અઞ્જીવા જિણભણિઓ ણ હુ મળણે જો હુ સો મિચ્છો ॥૧૫॥

અર્થ :—જીવ જ્ઞાની છે, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ અજીવ છે, એમ શ્રી જિનેદ્રદેવે કહ્યું છે, જે આમ નથી માનતો તે મિથ્યાદાસ્તિ છે. ૧૫.

મિચ્છત્તં હિંસાઈ કસાય-જોગા ય આસવો બંધો ।
સકસાઈ જં જીવો પરિગિણહે પોગળં વિવિહં ॥૧૬॥

અર્થ :—મિથ્યાત્વ, હિંસા આદિ (અવ્રત), કષાય અને યોગોથી આસ્ત્રવ થાય છે; કષાય સહિત જીવ જે વિવિધ પ્રકારનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તે બંધ છે. ૧૬.

મિચ્છત્તાઈચાઓ સંવર જિણ ભણાડ ણિજરાદેસે ।
કમ્માણ ખાઓ સો પુણ અહિલસિઓ અણહિલસિઓ ય ॥૧૭॥

અર્થ :—શ્રી જિનેન્દ્રદેવે મિથ્યાત્વ આદિના ત્યાગને સંવર કહેલ છે, કર્માનો એકદેશ ક્ષય તે નિર્જરા છે અને તે (નિર્જરા) અભિલાષા સહિત અને અભિલાષા રહિત (-સકામ, અકામ) એમ બે પ્રકારની છે. ૧૭.

કમ્મ બંધણ-બદ્ધસ્ય સભૂદસંતરણ્ણો ।
સવ્વકમ્મ-વિળિમુકો મોક્ષો હોડ જિણેડિદો ॥૧૮॥

અર્થ :—કર્માના બંધનથી બદ્ધ સદ્ભૂત (પ્રશસ્ત) અંતરાત્માને જે સર્વકર્માથી (પૂર્ણપણે) મુક્ત થવું તે મોક્ષ છે—એમ શ્રી જિનેન્દ્રદેવે વર્ણન કર્યું છે. ૧૮.

સાદાડડ-ણામગોદાણં પયડીઓ સુહા હવે ।
પુણ તિત્થયરાદી અણં પાવં તુ આગમે ॥૧૯॥

અર્થ :—શાતાવેદનીય, શુભ આયુષ્ય, શુભ નામ અને શુભ ગોત્ર તેમ જ તીર્થકર આદિ પ્રકૃતિઓ તે પુણ્ય-પ્રકૃતિઓ છે; બાકીની બીજી પાપ-પ્રકૃતિઓ છે, એમ પરમાગમમાં કહ્યું છે. ૧૯.

ણાસાડ ણર-પજાઓ ઉપજ્ઞાડ દેવપજ્ઞાઓ તત્થ ।
જીવો સ એવ સવસ્સભંગુપ્યાયા ધુવા એવં ॥૨૦॥

અર્થ :—મનુષ્ય પર્યાય નાશ પામે છે, દેવ પર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે અને જીવ તેનો તે જ રહે છે; એવી રીતે સર્વ દ્રવ્યોને ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌષ્ય હોય છે. ૨૦.

ઉપ્પાદપદ્ધંસા વત્થૂણં હોંતિ પજ્ઞય-ણાએણ (ણયણ) ।
દવદુણણ ણિચા બોધબા સવજિણવુત્તા ॥૨૧॥

અર્થ :—વસ્તુમાં ઉત્પાદ અને વ્યય પર્યાયનયથી થાય છે, દ્રવ્યદેણિથી વસ્તુ નિત્ય છે એમ જાણવું; શ્રી સર્વજ્ઞ જિનેન્દ્રદેવે આમ કહ્યું છે. ૨૧.

એવં અહિગયસુત્તો સદ્ગાણજુદો મણો ણિરુંભિતા ।
છંડજ રાયં રોસં જાડ ઇચ્છાડ કમ્મણો ણાસ (ણાસ) ॥૨૨॥

અર્થ :—જો કર્માનો નાશ કરવા ઈચ્છતા હો તો તે પ્રમાણે સૂત્રના જ્ઞાતા થઈને, પોતાનામાં સ્થિત રહીને અને મનને રોકીને રાગ અને દ્વેષને છોડો. ૨૨.

વિસએસુ પવદૃંતં ચિત્તં ધારેતુ અપ્પણો અપ્પા ।
જાયદ અપ્પાણેણ જો સો પાવેડ ખલુ સેયં ॥૨૩॥

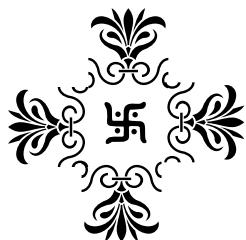
અર્થ :—જે આત્મા, વિષયોમાં પ્રવર્તતા મનને રોકીને, પોતાના આત્માનું આત્મા વડે ધ્યાન કરે છે, તે ખરેખર સુખ પામે છે. ૨૩.

સમ્મં જીવાદીયા ણચા સમ્મં સુકિત્તિદા જેહિં ।
મોહગયકેસરીણં ણમો ણમો ઠાણ સાહૂણં ॥૨૪॥

અર્થ :—જીવાદિને સભ્યકુ પ્રકારે જાણીને, જેમણે તે જીવાદિનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે, જે મોહરૂપી ગજને માટે કેસરી સિંહ સમાન છે તે સાધુઓને અમારા નમસ્કાર હો, નમસ્કાર હો ! ૨૪.

સોમચ્છલેણ રહ્યા પયન્થ—લક્ખણકરાઉ ગાહાઓ ।
ભવુવયારળિમિત્તં ગળણા સિરિણેમિચંદેણ ॥૨૫॥

અર્થ :—શ્રી સોમશ્રેષ્ઠીના નિમિત્તે, ભવ્ય જીવોના ઉપકારને માટે, શ્રી નેમિયન્દ્ર આચાર્યદ્વારા પદાર્થોનાં લક્ષણ બતાવનારી ગાથાઓ રચી છે. ૨૫.

अकारादिक्रमेण बृहद्व्यसंग्रहरय गाथासूची

→○◇◇◇◇←

गाथा-आदिपद	गा.	सं.	पृ.	सं.	गाथा-आदिपद	गा.	सं.	पृ.	सं.
अज्जीवो पुण जेओ	१५		५६		दव्वसंग्रहमिणं मुणिणाहा	५८		२६२	
अट्ठ चदुणाम दंसण	६		२०		दुविहं पि मोक्खहेऽं	४७		२१९	
अणुगुरुदेहपमाणो	१०		२८		दंसणणाणपहाणे	५२		२३९	
अवगासदाणजोगं	१९		६४		दंसणणाणसमगं	५४		२४३	
असुहादो विणीवितृती	४५		२१४		दंसणपवं णाणं	४४		२०८	
आसवदि जेग कम्मं	२६		८१		धम्माधम्मा कालो	२०		६६	
आसवबंधणसंवर	२७		८३		पणतीससोलछप्पण	४९		२२८	
उवोगो दुवियप्पो	४		१४		पयडिट्टिदिअणुभाग	३३		१०३	
एयपदेसो वि अणू	३६		१६७		पुगलकम्मादीणं	८		२४	
एवं छब्बेयमिदं	२३		७६		पुढविजलतेयवाऽ	११		३३	
गईपरिणयण धम्मो	१७		६२		बज्जदि कम्मं जेण दु	३२		१०२	
चेदणपरिणामो जो	३४		१०७		बहिरब्बंतरकिरिया	४६		२१७	
जह कालेण तवेण य	३६		१६७		मगणुगुणठाणेहि य	१३		३७	
जावदियं आयासं	२७		८३		मा चिट्ठह मा जंपह	५६		२४७	
जीवमजीवं दवं	१		४		मा मुज्जह मा रज्जह	४८		२२१	
जीवादीसहद्वहणं	४९		१८३		मिच्छत्ताविरदिपमाद	३०		९८	
जीवो उवओगमओ	२		८		रयणत्तमं ण वट्टइ	४०		१८१	
जो रयणत्तयजुत्तो	५३		२४२		लोयायासपदेसे	२२		७१	
जं किंचिवि चिंततो	५५		२४६		वणण रस पंच गंधा	७		२२	
जं समामणं गहणं	४३		२०६		वदसमिदीगुत्तीओ	३५		११२	
ठाणजुदाण अधम्मो	१८		६३		ववहारा सुहदुक्खं	९		२६	
णट्टचदुघाइकम्मो	५०		२३१		सद्दो बंधो सुहमो	१६		५८	
णट्टुकम्मदेहो	५१		२३७		समणा अमणा णेया	१२		३४	
णाणावरणादीणं	३१		१०१		सव्वस्स कम्मणो जो	३७		१७१	
णाणं अट्ठावयप्प	५		१६		सुहअसुहभावजुत्ता	३८		१७५	
णिकाम्मा अट्ठुणा	१४		४७		संति जदो तेणेदे	२४		७६	
तवसुदवदवं चेदा	५७		२५५		सम्मदंसणणाणं	३९		१७९	
तिक्काले चदुपाणा	३		११		संसयविमोहविब्भम	४२		२०१	
दव्वपरिवट्टरुवो	२१		६७		होति असंखा जीवे	२५		७९	

संस्कृतटीकायामुक्तानां पद्यादीनां वर्णानुक्रमसूची

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ	पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ
१३७	अच्छि णिमीलमेत्तं	त्रि.सा. २०७	२६५	एगो मे सस्दो	भा. पा. ५९
२६२	अज्जवितिरयण	मो. प. ७७			नि. सा. १०२
१२४	अत्ति अणंता जीवा	ष. ख. १/२७१			मूला. २/४८
		ष. ख. ४-४७७			ष. ख. ६/९
		गो. जी. १९			ष. ख. ६/९८
२६२	अत्रेदानी निषेधन्ति	मूला. १२-१६२	१०२	एयंतबुद्ध दरसी	गो. जी. १६
२५९	अपुण्यमत्रैः पुण्यं	त.अ. ८३	८६	ओगाढगाढ णिचिदो	पंचा. १६४
२५९	अव्रतानि परित्यज्य	समा. ८३	७२-२०४	ओजस्तो विद्या	र. श्रा. ३६
२३४	अरिहंता असरीरा	समा. ८४	२६४	कंखिद कलुसिद मूला.	२/११
२५१	अरूहासिद्धा इरया	भा. ष. ६८७टी.	७७	किं पल्लविण्ण	बा. अ. ९०
		भा. अ. १२	१७७	ख्यउवसमियविसोही	गो. जी. ६५०
		मो. पा. १०४			ष. ख. ६-१३९, २०५
१६४	अशुभपरिणाम बहुलता	गो. क. ८७६			ल. सा. ३
१७०	आसिदिसदं किरियाणं	हि. उ. पृ. १२८			भ. आ. २०७६
१२८	आत्मा नदी संयमलोय	सि. भ. ७	४४	गइ इंदियेसु काये	गो. जी. २
१७५	आत्मोपदान सिद्धं	भा. पा. ५८	२३६	गुणेन्द्रियमनाध्याता	त. अ. ३८
२६५	आदा खु मञ्ज्ञा	नि. सा. १००	१७४	चकखुस्सदंसणस्स	भ. आ. १२
		स. सा. १५ क्षेपक	२४७	छत्तीसगुण समगे	भा. सं. ३७७
३७	आहार सरीरिदिय	गो. जी. ११८	१२८	जन्मना जायते शूद्र	१३८
		ष. ख. २/४१७	१५१	जं अण्णाणी कम्मं	प्र. सा. २२८
१६०	इगत्तीस सत्त चत्तारि	ष. ख. ७/१३१	१७३		ष. ख. १३/२८१
		ति. प. ८/१५९			भ. अ. ११०
१६४	इत्यादि दुर्लभरूपां	प. प्र. ९ टी.	१२८	जीवो बह्वा जीवह्वि	भ. आ. ८७७
३७	इंदियकाया ऊणिय	गो. जी. १३१	१७०	जोगा पयडिपदेसा	गो. क. २५७
१५५-५६	दुरुवीदो रिखा	त्रि. सा. ४०४	२०४	ज्योतिर्भवन भौमेषु	सु. र. ८२९
२५०	उद्योतनमुद्योगो	भ. आ. २ छाया			*पं. सं. १/२९८
१७९	उद्भुम मिथ्यात्वविषं	गो. जी. १०	१५३	णउदुत्तरससत्तयसा	त्रि. सा. ३३२
३९	उवसंत खीणमोहो	ष. ख. १/२७०,३०४	९६	ण वि उप्पज्जई	प. प्र. १/६८
८६	गवणिगोद सरीरे	ष. ख. ४/४७८	१६५	णिच्चदरघाउसत्त य	गो. जी. ८९
		गो. जी. १६५	१३६	णिरयादो णिस्सपिदो	त्रि. सा. २०३
		मूला. १२/१६३	६२	तते वीणादिकं	पंचा. ता. ७६ टी.
			१६८	तीसं वासो जम्मे	गो. जी. ४७२

पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ	पृष्ठ	उक्त पद्य	अन्य ग्रन्थ
४१	दंसण वय सामाइय ष. ख. १/१७३	ष. ख. १/२०९, गो. जी. ४७६	३१	मूलसरीरमछंडिय	गो. जी. ६६७
३७	दस सण्णीणं पाणा	गो. जी. १३२	२६२	यत्पुनर्वज्रकायस्य	त. अ. ८४
८७	दुण्णि य एयं एयं	वसु. २/२४	२४३	यस्यनास्ति स्वयंप्रज्ञा	हि. उ. पृ. १०५
२६४	दौर्विध्यदग्धमनसो	य. चं. २/१३४			*मूला. १०/४२
१६६	धन्या ये प्रतिबुद्धा धर्मे		१७७	रयणदीवदिणियर	यो. स. ५७
१३१	धर्मे य धर्म फलहि		१३	वच्छरक्ष भव	पंचा. ता. २७ टी.
६	नास्तिकत्व परिहर	पंचा. ता. १ टी	२६४	वधबन्धच्छेदादेः	र. श्रा. ७८
१७९	पञ्चमुष्टिभिरुत्पाट्य		१०२	विकहा तहा कसाया	ष. ख. १/१७८
१०६	पडपडिहारसिमज्जा	गो. क. २१			गो. जी. ३४
१०४	पण णव दु अट्टवीसा	सि. भ. ८	२३८	विस्मयो जननं निद्रा	आ.स्व. १६.१७
२३२	पदस्थं मंत्र वाक्यस्थं	प. प्र. १ टी			पु. उ. ५,६,य.च.पृ. १३४
		ष. प्रा. पृ. २३६	२३२	विसयकसा ओगाढो	प्र. सा. १५८
८७	परिणामि जीवमुत्तं	वसु. २३	३०-३१	वेयण कषाय वेउब्बिया	गो. जी. ६६६
		मूला. ७/४४			ष. ख. ४-२९
१४९	पव्वस्स हु परिमाणं	ष. ख. १३/३००	२५८	वैराग्यं तत्त्वविज्ञानं	प. प्र. २/१९२ टी
		जं. प. १३/१२	५५	शिवं परमकल्याणं	प. प्र. १/२० टी
२४	बंधं पडि एयतं	स. सि. २/७टी			आ. स्व. २४
२६१	भरहे दुस्समकाले	मो. पा. ७७	२०५	शेषेषु देवतिर्यक्षु	पं. सं. १/३०१
५	भवणालय चालीसा	आ. सा. १ टी	६	श्रेयो मार्गस्य संसिद्धि	आ. परि. २
७	मङ्गलणिमित हेडं	ष. ख. १/७	१२२	सबको सहगम	मूला. १२/१४२
		पंचा. ता. १ टी	१२६	संगं तवेण सब्बो	मो. पा. २३
२६४	ममत्तिं परिवज्जामि	ति. प. १/७	१६२	सण्णाओ य तिलेस्सा	पंचा. १४०
		भा. पा. ५७	१५५	सदभिस भरणी अहा	त्रि. सा. ३९०
		नि. सा. ९९	२६४	संकल्प कल्पतरु	य. च. २/१३२
		मूला. २/४५	२५०	समतं सण्णाणं	वा. अ. १३
३९	मिच्छोसासण मिस्सो	गो. जी. ९	५०	सम्मतणाण दंसण भा. सं. ६४वसु. ५३७	
२६५	मुक्तश्चेत् प्राक् भवेद्	प. प्र. ५९ टी.	१७६	सगदर्शनशुद्धा	र. श्रा. ३५
१८०	मूढत्रयं मदाश्वस्तै	य. च. पृ. ३२४	६५	सिद्धोऽहं सुद्धोहं	त. सा. २८
		ज्ञान. पृ. ९३	२२९	सूक्ष्मं जिनोदितं वाक्यं	आ. प. ५
		ष. प्रा. पृ. ३२	१११	सोलस पण वीस	गो. क. ९४
		प. पृ. प्र. १४३	२०४	सौधर्मादिष्वसंख्या	पं. सं. १-३००
			२०४	हेठिमछप्पुढवीणं	गो. जी. १२७
			२३८	क्षुधातृष्णभयं	आ. स्व. १५, पु. उ. ४

* इन पद्योंका रूपान्तर होने पर भी भावार्थ वही है।